ԳԱԲՐԻԷԼ ԼԱՋԵԱՆ

14

ԴԷՄՔԵՐ

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԷՆ

ԳԱՀԻՐԷ

Տպարան «ՅՈՒՍԱԲԵՐ»

1949

GABRIEL LAZIAN

ԳԱԲՐԻԷԼ ԼԱԶԵԱՆ

ԴԵՄՔԵՐ

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԷՆ

ԳԱՀԻՐԷ
Տպարան «ՅՈՒՍԱԲԵՐ»
1949

Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՄՕՐՍ՝

ԶԱՐՈՒՀԻ ԼԱՁԵԱՆԻ

ԵՒ ԻՐ ԵՕԹԸ ՆԱՀԱՏԱԿ ԶԱՒԱԿՆԵՐՈՒՆ

Միքայէլի, Ռաֆայէլի, Գէորգի, Հմայեակին, Գայեանէի, Սաթենիկի եւ Շնորհիկի, որոնք նահատակուեցան 1915-ին, Երզնկայի տարագրութեան օրերուն:

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Նախապէս մեր լոյս ընծայած *«Յեղափոխական Դէմքեր»* գործը ջերմ ընդունելութեան արժանացաւ։ Այժմ կը հրատարակենք անոր յաջորդը՝ *«Դէմքեր Հայ Ազատագրական Շարժումէն»*։

Ներկայ հատորին մէջ տեղ գտած են Կոմիտասի, Գրիգոր Զոհրապի, Զօրավար Նազարբէկեանի նման դէմքեր, որոնք՝ առանց յեղափոխական ըլլալու՝ հայ ժողովուրդի ազգային զարթօնքին եւ ազատագրական պայքարին մէջ բացառիկ տեղ մը կը գրաւեն։

Իրականութեան մէջ հայ յեղափոխական շարժումը համանիշ դարձաւ հայ ազատագրական շարժումին, որ իր լրումին դեռ հասած չէ։

Այդ պայքարի դերակատարներուն կեանքը ներկայացնելը մենք նկատեցինք լաւագոյն միջոցը՝ ծանօթանալու մեր մօտիկ անցեալի դէպքերուն եւ ըմբռնելու համար էութիւնը այդ շարժումին, որ կը բխի մեր ազգի ու հայրենիքի իրական պայմաններէն։

Մեր նպատակը եղած չէ միայն երախտագիտական տուրք մը տալ հայդուկներու, մտաւորականներու, գործիչներու, որոնք չխնայեցին իրենց արիւնը եւ տաղանդը՝ ի փառս հայրենիքին։

Հայ ազատագրական շարժումը պէտք չէ, որ ընդհատուի եւ վերածուի միջազգային պրոլետարիատի յեղափոխական շարժումին։

Չենք հաւատար, որ մօտիկ ապագային գայլն ու գառը միասին պիտի արածին։ Պատմութեան անողոք դասն է՝ կ՚ապրին այն ազգերը, որոնք արի են, գիտեն պաշտպանուիլ եւ աւելի խիտ հարուածներով փոխադարձել թշնամիին։

Դեռ ամբողջացած չէ մեր հայրենիքի հողահաւաքումը, ազգահաւաքումը։ Հայաստան հազիւ թէ կիսանկախ վիճակ մը ունի։

Ազգային յաղթանակներ կ՚ապահովուին երբ զանգուածներ

կը տոգորուին այդ գաղափարականով։ Սփիւռքի հայութիւնը պիտի գիտնայ, որ իր պայքարին ունկնդիր է նաեւ Հայրենիքի հայութիւնը։

Արտասահմանի ազատ երկիրներուն մէջ ապրող մեր հին ու նոր սերունդները պիտի մտահոգուին ոչ միայն ազգապահպանումով, այլեւ պիտի գիտնան գաղափարական նուաճումներ ու յաղթանակներ ապահովել։

Ահա այս մտահոգութիւններով է, որ մենք օգտակար նկատեցինք տալ Հայ Ազատագրական Շարժումին մասնակցած եւ կամ ղեկավար դեր ստանձնած դէմքերու կեանքն ու գործը։

Ջանացինք նիւթը դասաւորել այնպէս, որ ընթերցողը նոյն ատեն հետեւի պատմական դէպքերու յաջորդականութեան եւ գաղափարներու զարգացման։

Այս հատորին մէջ աւելի լայն տեղ տուինք դէմքերու պատկերացումին։ Ամբողջական, համադրական գործ մը տալու համար, պրպտեցինք եւ գտանք յուշեր, քերթուածներ եւ ուրիշներու կարծիքներ։ Այնքան ալ հեշտ աշխատանք մը չեղաւ այդ։ Ամէն մէկ դէմքի համար տրուած աղբիւրներու ցանկը կազմեցինք, աչքէ անցընելով բազմաթիւ գիրքեր, պարբերականներ ու օրաթերթեր։

Մեր այս աշխատանքը կը նկատենք համեստ տուրք մը՝ Հայ Ազատագրական Շարժումին, որուն լրիւ յաղթանակին համար վերապրողներս պէտք է որ տանք, ինչպէս մեր երակներու արիւնը, այնպէս եւ մեր մտաւոր ճիգը։

ԳԱԲՐԻԷԼ ԼԱԶԵԱՆ

—000—

ՄԿՐՏԻՉ ՓՈՐԹՈՒԳԱԼԵԱՆ

Փորթուգալեան հայ յեղափոխական շարժման առաջին ռահվիրան է. գաղափարապաշտ պոլսեցի մտաւորական մը, որ, երթալով հայկական գաւառներ, ստրկութեան լուծին տակ տառապող իր ժողովուրդին արիութիւն ներշնչեց, ըմբոստութիւն քարոզեց։ Տասնեակ մը տարի, Վանի մէջ իբրեւ կրթական մշակ դաստիարակեց ազատախոհ սերունդ մը։ Եւ երբ հարկադրուեցաւ արտասահման ապաստանիլ, Փորթուգալեան իր «Արմէնիա»յով դարձաւ դրօշակիրը ազատագրական շարժման։

Ան ծնած է Պոլսոյ Գում Գափու թաղը 1848 Հոկտեմբեր 9ին։ Հայրը սեղանաւոր էր, բայց, իբրեւ ուսումնասէր անձ, ունէր կոկիկ գրադարան մը, որմէ պիտի օգտուէր զաւակը։

Փորթուգալեան կը յաճախէ իր թաղի Մայր Վարժարանը։ Ազգային Սահմանադրութեան շրջանն էր։ Սահմանադրական Մարմինը իր նիստերը կը գումարէր վարժարանին մէջ, այն ատեն ուսանողները կը փոխադրուէին շրջափակի Ս. Խաչ եկեղեցին։ Մ. Փորթուգալեան կ'երթար անկիւն մը և յուզումով կը լսէր վիճաբանութիւնները պահպանողական և յառաջդիմական հոսանքներուն միջեւ։

Պահպանողականները իրենց ձեռքը կ'առնեն Մայր Վարժարանը ու եկեղեցին. Փորթուգալեան 1862ին կ'անցնի Սամաթիոյ Ս. Սահակեան դպրոցը, ուր սահմանադրականները կը վարէին թաղային գործերը։

Սահակեան վարժարանէն շրջանաւարտ ելլելէ ետք, տարի մը գրավաճառ-թղթավաճառի մը մօտ կ'աշխատի։ 1859ին կը մեռնի հայրը, 1865ին կը կորսնցնէ նաև մայրը։ 1867ին կը մտնէ ուսուցչական ասպարէզ։ Նախ երկու հարուստ հայերու զաւակներուն դասեր կու տայ։ Յաջորդ տարին կը ձեռնարկէ, ուրիշներու հետ ընկերակցաբար, հիմնելու հրատարակչական ընկերութիւն մը և կը թարգմանէ Ա. Տիւմայի «Տիկին Մոնսորոն»։ Այս շրջանին է, որ Իզմիրի Տէտէեան տպարանը սկսած էր թարգմանչական ընդարձակ գործունէութեան մը։

Սահմանադրական շարժումը յաղթանակած էր Պոլսոյ մէջ։ Մասնաւոր հաստատութիւններու և մամուլի մէջ գաւառը հետաքրքրութեան առարկայ կը սկսի դառնալ։ Փորթուգալեան կ'ուզէ գործել երկրի մէջ. շուտով իրեն կը ներկայանայ այդ առիթը։ Պոլսաբնակ Եւդոկիացիներու կոչմէ 1867ին իբրեւ ուսուցիչ կը ղրկուի Եւդոկիա, «Ոսկեան Ճեմարան»ը, որ փայլուն անունով խեղճ վարժարան մըն էր։

Եւդոկիոյ մէջ ալ դասակարգը վարժուած էր քմահաճօրէն վարելու դպրոցն ու եկեղեցին։ Փորթուգալեան կը բարեկարգէ դպրոցը ու նոյն ատեն կը ջանայ օրինաւոր ազգային մարմիններ կազմել։

1869ին Պոլսոյ մէջ «Անձնուէր» անունով ընկերութիւն մը հիմնուած էր. գաւառացի պանդուխտներուն կիրակի օրերը ազգային պատմութիւն, հայերէն լեզու կ'ուսուցանէին։ Հոնկէ հասած աշակերտներ Սեբաստիան դարձուցած էին «Անձնուէր»ին Փոքր Հայքի կեդրոնը։ Սեբաստացիներ կը դիմեն Փորթուգալեանին և անոր միջոցով Եւդոկիոյ մէջ ալ մասնաճիւղ մը կը բանան։ Շուտով կը սկսի ոգևորութիւն։ Խրիմեան Հայրիկ, որ Պոլսոյ պատրիարք եղած էր, քաջալերական կոնդակ մը կը ղրկէ Եւդոկիոյ «Անձնուէր»ին։ Ժողովուրդը չափազանց գոհ էր Փորթուգալեանէն։ Բայց աղաները զինք իբրև խռովարար կը ներկայացնեն կառավարութեան. կուսակալը, քննելով խնդիրը, արժէք չի տար ամբաստանութեան։ Յաջորդ տարի աւելի կը

սաստկանան թաղային կռիւները, աղաները իբրեւ յեղափոխա-կան մատնանշելով Փորթուգալեանը, զինք ձերբակալել կուտան։ Դպրոցի բարձրագոյն դասարանի աշակերտները, ի պաշտպանու-թիւն իրենց ուսուցչին, ցոյցեր կ'ընեն։

Փորթուգալեան, առժամեայ արձակուրդէ մը օգտուելով, կը վերադառնայ Պոլիս։ Խրիմեանի հրաժարումէն ետք Վարժապետ-եան պատրիարք կ'ընտրուի 1874ին։ Նոյն տարին Փորթուգալ-եան խմբագիր կը դառնայ «Ասիա» թերթին, որ նախ շաբաթը երկու անգամ, յետոյ՝ ամէն օր կը հրատարակուէր։ Անարժան եկեղեցականներու կրօնական ժողովին մասնակցութեան առ-թիւ, «Ասիա» պայքար մղեց. Պարոնեանի «Թատրոն»ը եւ «Ասիա» խափանուեցան կառավարութեան կողմէ, Պատրիարքարանի մի-ջոցաւ ներկայացուած դիմումի մը հետեւանքով։ Երբ Ներսէս պատրիարք թելադրեց իրեն ներողութիւն խնդրել Կրօնական Ժողովէն, Փորթուգալեան պատասխանեց. «Լաւագոյն կը համա-րեմ գրիչս կոտրել մէկդի նետել, քան թէ շարունակել գրել՝ չողոքորթութեան մէջ զայն թաթխելով»։

Խրիմեան, իբրեւ քարոզիչ Գուգկունձուքի, տեղւոյն վար-ժարանին մէջ այցելու ուսուցիչի պաշտօն կուտայ Փորթուգալ-եանի, որ նոյն ատեն կ'աշխատակցէր Կ. Փանոսեանի «Մանզու-մէ» թերթին եւ ուր կը պահանջէր տարածել աշխարհիկ լեզուն, Երեսփ. Ժողովին մասնակցելու հրաւիրել բոլոր յարանուանու-թիւնները, բողոքական թէ կաթոլիկ, անոնց ձգելով իրենց կրօնական գործերուն յանձնառումը։ Կը գործակցէր նաեւ Կովկա-սի «Մեղու»ին Նորայր եւ Հրաճեր ծածկանուններով։

1875ին թիֆլիսցի դերասան Միհրդատ Ամերիկեանց Պոլսոյ մէջ կը հիմնէ «Շար Կարծեաց» շաբաթաթերթը՝ իր յոյսը դնելով կովկասահայերու քաջալերութեան վրայ։ Գործը շուտով կը ձա-խողի, բայց այդ թերթը պատճառ կ'ըլլայ, որ Մ. Փորթուգալ-եան ծանօթանայ «Մշակ»ին ու անոր խմբագրին։

1876ին Արփիար Արփիարեան իր քանի մը դասընկերներով կը հիմնէ «Արարատեան» ընկերութիւնը, որուն նպատակն էր դպրոցներ բանալ Հայաստանի մէջ եւ հոն ուսուցիչներ ղրկել։ Նախաձեռնող խանդավառ ուժերէն կ'ըլլայ Մ. Փորթուգալեան, որու միջոցով ձեռնարկին կը միանայ նաեւ Մ. Ջերազ։

Թիֆլիսաբնակ քանի մը արեւմտահայեր Փորթուգալեանին կը գրեն, թէ Գ. Արծրունին կը գնահատէ իր յօդուածները եւ կը թելադրեն իրեն անցնիլ Կովկաս եւ ծանօթանալ «Մշակ»ի

խմբագրին։ Այսպէս՝ 1876 Յունիսին ան կ'երթայ Թիֆլիս, ուր Գ. Արծրունիի հետ կը մշակեն «Արարատեան» ընկերութեան ծրագիրը։ Հիմը կը դրուի արեւելահայերու եւ արեւմտահայերու առաջին սերտ գործակցութեան, նպատակ ունենալով Հայաստանի մէջ դպրոցներ ու վարժապետանոց մը բանալ եւ արդիական ոգիով դաստիարակել նոր սերունդը։

Փորթուգալեան քանի մը շաբաթէն կը վերադառնայ Պոլիս։ Իրեն աջակից կ'ունենայ Մ. Զերազը։ «Արարատեան»ի ընդհ. ժողովը կ'ընդունի անոր բերած առաջարկները։ Գործունէութեան կեդրոն կ'որոշուի Վան։ Դժնդակ պարտականութիւն մըն էր երթալ գաւառ, որ զուրկ էր հաղորդակցութեան միջոցներէ։ Փորթուգալեան կը ստանձնէ այդ առաքելութիւնը եւ 1876ին, յոգնիչ ուղեւորութիւններէ ետք կը մտնէ Վան։ Ճամբուն վրայ կը հանդիպի Սամսոն, Եւդոկիա, Սեբաստիա, Խարբերդ, Տիգրանակերտ։ Չորս ամիսէն կը հասնի Վան, երբ սկսած էին, Պալքաններու մէջ, Պուլկարիոյ եւ Սերպիոյ ապստամբութիւնները եւ կը սպասուէր ռուսական միջամտութեան։

Մ. Փորթուգալեան կը ձեռնարկէ մանրամասնօրէն ուսումնասիրելու երկիրը, կեդրոնին ներկայացնելով Վասպուրականի գիւղերուն տնտեսական, առողջապահական, բարոյական վիճակը։ Ռուսեթուրք պատերազմին հետեւանքով Փորթուգալեան կը ստիպուի դադրեցնել իր գործը եւ անցնիլ Թիֆլիս, ուր կը ստանայ Գ. Արծրունիի աջակցութիւնը «Արարատեան»ի համար։ Կը ծանօթացնէ անոր Աբգարեանը, որ Հայկակ ստորագրութեամբ կը սկսի կանոնաւորաբար աշխատակցիլ «Մշակ»ին։ Փորթուգալեան Պոլիս կը գրէ Ն. Տէր Նիկողոսեանցի «Մարեանի Լեզու»ի Ա. տարին, որ աւելի ուշ, այդ շարքին միւս գիրքերուն հետ Պոլիս տպագրուելով, «Արարատեան»ի կը բերէ տարեկան 400 ոսկիի զուտ շահ մը։

1878ին, պատերազմը աւարտելէ ետք, Փորթուգալեան կը վերադառնայ Պոլիս, ուր հայկական հարցը կ'անցնէր յուզումնալից շրջան մը։ Սանստեֆանոյ Պերլինի դաշնագրէն ետք, ամէնքը կը զգային, որ հայ ժողովուրդը իր սեփական ճիգով ուժ կուտակելու էր մասնաւորաբար երկրին մէջ։

Այլեւս վերջ գտած էր ուսումնասիրութեան շրջանը։ 1878ին Փորթուգալեան որոշ ծրագրով մը կ'երթայ Վան։ Հոն կը բացուի վարժապետանոցը, ուսումնական չորս տարուան շրջանով մը։ Կը հրաւիրուին կարող ուսուցիչներ, աշակերտներ կ'առնը-

ւին Հայաստանի բոլոր վայրերէն։ Գործը կ'ունենայ յաջող ընթացք. վարժապետանոցը լաւ կազմակերպուած էր, հետեւողութեամբ եւրոպական նման հաստատութեանց, ինչպէս կը վկայէր Էրնէստ Շանթըր Փրանսայի կրթական նախարարութեան քըննիչը։

Այս արդիւնքը ձեռք բերուած էր որովհետեւ Պոլսոյ մէջ Արարատեան Դպրոցասիրաց-Արեւելեան և Կիլիկեան ընկերութիւնները միանալով կազմակերպած էին Միացեալ Ընկերութիւն Հայոցը, որուն Թիֆլիսէն կ'աջակցէր նաեւ Գ. Արծրունի։

Պոլսոյ քաղաքական պայմանները սակայն կը փոխուին աստիճանաբար. կը հրահանգուի փակել և կը փակուի վարժապետանոցը։ 1881ին ետ կը կանչուի Փորթուգալեան, կը տեսնուի Ներսէս Վարժապետեան պատրիարքին հետ, կը հերքէ իր դէմ եղած մեղադրանքները ու այս անգամ կը մեկնի Վան և, առանց Միացեալ Ընկերութեան աջակցութեան, իր սեփական ջանքերով կը հիմնէ հոն Կեդրոնական վարժարանը, որ շարունակութիւնը կը կազմէ վարժապետանոցին։ Խրիմեան եւս վերադարձած էր Վարագ և կոչով մը հրաւիրած Վասպուրականցիները՝ աջակցիլ նորաբաց ուսումնարանին։

Մինչեւ 1885 կը շարունակուի դպրոցը։ Մ. Փորթուգալեանի շունչին տակ կը հասնի երիտասարդութիւն մը, որ հետագային այդ շրջանին մէջ նոր կեանք մը պիտի ստեղծէր. Այդ երիտասարդներէն էին Յովհաննէս Ագրիպասեան (յեղափոխութեան շրջանի առաջին նահատակը), Մ. Թէրլէմէզեան (արմենականներու պետը), Գաբրիէլ Նաթանեան, Փ. Թէրլէմէզեան, Գ. Բաղէշցեան, Խանձեան, Ժալանեան Գունտաքճեան, Ռ. Շատարեան, Պէօզիկեան, Միք. Նաթանեան ևն.։

Ուսուցչական ասպարէզէն դուրս, Փորթուգալեան մօտէն կը հետաքրքրուի ժողովրդական դասով, կը կազմակերպէ կիրակնօրեայ դասախօսութիւններ աշխատաւոր մարդոց համար։ Կը հաստատէ լսարան մը, հայրենաշունչ ճառերով կ'ոգեւորէ ազատ խօսքի կարօտ հասարակութիւնը։

1885ին Պոլսոյ կառավարութիւնը այլեւս հաշտ աչքով չի նայիր Հայաստանի մէջ սկսած կրթական վերածնունդին։ Մայրաքաղաք կանչել կուտայ Փորթուգալեանն ու Խրիմեանը։ Սուլթան Համիտ կը սկսէր իր ծրագրած հայահալած քաղաքականութեան։

Մ. Փորթուգալեան, որուն համար անշնչելի դարձած էր

Պոլիսը, կ'անցնի Մարսէյլ, ուր կը հիմնէ «Արմէնիա»ն, «մեր հարստահարուած հայաստանցի եղբայրների դրութիւնը աշխարհահռչակ դարձնելու, արտասահմանեան հայերի ուշադրութիւնը անոնց վրայ հրաւիրելով աջակցութիւն խնդրելու, մեր գաղափարները հայ ժողովուրդին մէջ տարածելու և երկար ժամանակեայ աշխատութեամբ և ուսումնասիրութեամբ մեր ստացած փորձառութեանց արդիւնքներին համեմատ գործելու նպատակով» («Արմէնիա»յի յուշարար 1885—86. յառաջաբան)։

Օտարութեան մէջ նոր կեանք մը կը սկսի Մ. Փորթուգալեան, նուիրուելով ամբողջովին «Արմէնիա»յին։ Իր և համակիրներու ջանքերով 1886ին կազմուած «Հայոց Հայրենասիրական Ընկերութիւնը» լայն գործունէութիւն մը չ'ունենար։ Իր հետ բանակցութիւններ կը վարեն Հնչակեան կուսակցութեան հիմնադիր երիտասարդները, որպէսզի «Արմէնիա»ն իրենց օրկանը դառնայ։ Փորթուգալեան չի համաձայնիր և Հնչակեան լիտր Նազարբէկ Թաուցիկով մը զինք «հայակեր գամելիոն» կ'անուանէ։

Վանի մէջ յեղափոխական խմբակ մը կը կազմուի «Արմէնիա»յի մօտիկ աշխատակից Աւետիսեանի ջանքերով։ Կազմակերպութեան անդամները կը կոչուին «Արմէնականներ», որոնք 1895ին զէն ի ձեռին մխնալով հնչակեան եւ դաշնակցական մարտիկներուն, կը նահատակուին Վանէն Պարսկաստան երկարող ճամբուն վրայ։

Մ. Փորթուգալեանի հիմնական միտքերը հետեւեալ կերպով կարելի է ամփոփել.— Հայութիւնը իր վերածնունդին համար իր առջեւ ունի բազմատեսակ արգելքներ. անհրաժեշտ է նախ պայքարիլ ոգէս կղերականներու, աղաներու կամայականութեան և գիւղացիութիւնը շահագործող վաշխառուներուն դէմ. Միւս կողմէն պաշտպանուիլ Թալանի, Ջարդի և կեղեքումի դէմ. Հայաստան չի կրնար մինակը վերականգնիլ, արտասահմանի մէջ ցրուած հայութիւնը օգնութեան փութալու է անոր։ Անարժէք են ցրուած ոյժերը, պէտք է կազմել հզօր գաղթային միութիւն մը, որ երաշխիք դառնայ ազգային դատի յաջողութեան։ Քանի մը տասնեակ տարիներու ընթացքին Միացեալ Նահանգները բնակող իրլանտացիներու միութիւնը շատ աւելի օգտակար եղաւ այդ Թշուառ երկրին, քան երկու հարիւր տարուան զուտ տեղական բնոյթ կրող աշխատանքը։

Մ. Փորթուգալեան խոր դժգոհութիւն ունէր հայ հոգեւո-

րականներու և հայ հարուստներուն հանդէպ։ Առաջիններուն մասին կը գրէր. «Սոֆա իբր թէ կրօնաւոր են, բայց չեն սովոր, չեն ճանաչեր կրօնի սրբութիւնը զոհ տալ կրօնականի պղծութեան։ Նոցա համար Յուդան ալ պէտք է, որ շատ յարգելի, շատ պատկառելի լինի, որովհետեւ նա ալ եկեղեցական պաշտօնեայ էր եւ մինչեւ անգամ Քրիստոսի ձեռնադրած մի պաշտօնեայ»։ Իսկ հայ հարուստներու մասին կ՚ըսէր. «Նրանք սպառողական դիրքի մէջ են միայն եւ պատրաստ հաց կը փնտռեն ուտելու համար»։

Մ. Փորթուգալեան խորապէս կը գնահատէ ժողովրդական տարրի ինքնագիտակցութիւնը և պատրաստութիւնը. «Այդ տըխուր վիճակի մէջ քեզ կը մնայ, ո՛վ հայ ժողովուրդ, համախմբել քու մէջ գտնուած ուժերը, հաղորդակցութեան միջոցներ ստեղծել շրջահայեաց խոհեմութեամբ, չընկրկիլ դժուարութիւններու առջեւ և միութեամբ զօրանալով ցոյց տալ մի օր, թէ հայ ժողովուրդը քունի մէջ է և ոչ թէ մեռած, թէ մի կենդանի ազգի իրաւունքները վերջապէս յաղթող դուրս կուգան նոյնիսկ սուիններու դէմ, մինչեւ անգամ երբ իր գլխաւորները ծախուած և ձեռք առնուած ալ լինին»։

Փորթուգալեանի քաղաքական համոզումները նախ չափաւոր, գրեթէ պահպանողական բնոյթ ունէին։ Բայց աստիճանաբար ան իր համոզումներով դարձաւ ապստամբութեան կողմնակից. «Թուրքիային խօսք հասկցնելու և աշխարհին ուշադրութիւնը մեր վրայ դարձնելու միակ ելքը մնացած է նիւթական ճնշումը, հայերի բողոքը գործնական միջոցներով, ապստամբութիւն՝ բռնութեան դէմ»։ «Թուրքահպատակ ազգերէն ո՞րը, յոյնը, գարատաղցին, պուլկարը և այլն կրցան ազատիլ Թուրքիայի հարստահարող լուծէն առանց արիւն թափելու»։

Փորթուգալեան, իբրեւ ուսուցիչ, խմբագիր և հանրային գործիչ, աշխատեցաւ հայրենի հողին վրայ և յետոյ շարունակեց իր առաքելութիւնը արտասահմանի մէջ։ Ան հանդիսացաւ հայ յեղափոխութեան նախակարապետներէն մին։ Պոլսոյ մտաւորականներուն մէջ առաջինը եղաւ, որ սերտ կապ հաստատեց Կովկասի հայութեան հետ և գործակցութեան ոգի մը ստեղծեց Թիֆլիսի ու Պոլսոյ հայ մտաւորականներուն միջեւ։

Հայ յեղափոխութեան հիմնադիրները իրենց առաջին քայլերուն մէջ ազդուած են Մ. Փորթուգալեանի ստեղծած շարժումէն։ Անոր կեանքը և գործունէութիւնը հերքումն են այն կարծիքին, թէ հայ յեղափոխութիւնը գործը եղաւ բացառաբար

ռուսահայ մտաւորականութեան Պոլսոյ մէջ ծնած, դաստիարակուած երիտասարդ Փորթուգալեանը, Խրիմեանի հետ միասին, հայրենի հողին վրայ եղաւ հայ վերածնունդի առաջին առաքեալներէն, մէկը անոնցմէ, որոնք յաջողեցան համահայկական գաղափարներու շուրջ հաւաքել արեւելահայ եւ արեւմտահայ երիտասարդութիւնը։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

ՔԱՌԱՍՆԱՄԵԱՅ ՅՈԲԵԼԵԱՆԻ ԱՌԹԻՒ

Տ. Զէօփիւրեան — Կենսագրական գիծեր
Լ. Ակնունի — Հանրային եսը
Զ. Պալէմքեարեան — Մ. Փորթուգալեան
Զապէլ Եսայեան — Հայ կնոջ կողմէ
Հ. Երամեան — Վասպուրականի մէջ
Ռ. Զարդարեան — Պայքարողները
Տիկ. Արշակունի Թէոդիկ — Վերյիշում մը
Վ. Թէքէեան — Անձնական յիշատակներ
Գ. Խաժակ — Տոկուն մարդը
Հրանդ — Իր դաւանանքը
Միք. Նաթանեան — Յիշատակաց բովերէն
Բ. Շահպազ — Հայաստանի կամքը
Յ. Շահպազեան — Յուշեր անցեալէն
Յ. Շահրիկեան — Նախակարապետը
Վ. Շահրիման — Մարտնչողը
Ե. Չավուշեան — Ուսուցիչը
Ա. Չչեան — Յիշողութիւններ
Տօքթ. Պապիլ Խան — Քառասուն տարի
Սիպիլ — Հերոսը
Պ. Վասիլեան — Յոբելեարը եւ «Արարատեան» ընկ.ը
Դ. Վարուժան — Ռահվիրաները
Ա. Վռամեան — Ողջոյն Սերմնացանին
Գ. Տէր-Կարապետեան — Մօտաւոր անցեալի յիշատակներէն

....

Գառնիկ Գիւզալեան — Մ. Փորթուգալեան (*Մի էջ Յեղափոխական Վանի Պատմութիւնից*), «Վէմ», 1936 թիւ 4։

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ Մ. ՓՈՐԹՈՒԳԱԼԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Դա անհատի եւի տօնը չէ։

Դա տօնն է հանրային եւի։

Ի՞նչ է հանրային գործիչը — [illegible] դէմք, մի եւ, որը մարմնացումն է ո՛չ թէ անձնական տենչանքի ու ձգտման, այլ խտացումը հանրային եւի, որի մէջ, ինչպէս կենտրոնակէտի մէջ՝ կուտակւած են հասարակութեան, ժողովրդի, մարդկայնութեան լաւագոյն իդէալները, խորունկ ցաւերն ու իղձերը, եւ այդպէսով նա դառնում է իր ժամանակի ու շրջանի, իր միջավայրի արտայայտիչը, վշտակիրը՝ հանրային ցաւերի, քարոզիչը՝ հանրային տենչանքի, մարգարէն՝ գալիք օրերի, — եթէ նա իրօք անկեղծ մշակ է գաղափարի, ունի տաղանդ ըմբռնելու, մարմնաւորելու եւ արձագանգ լինելու հանրային պահանջին ու ցաւին։

Ահա թէ ինչո՛ւ տօնել հանրային գործիչը, կը նշանակէ տօնել հանրային գաղափարը, կը նշանակէ զօրացնել ո՛չ թէ անհատի եւը, այլ հանրութեան եւը և հրապարակային յարգանքով, տօնական հանդիսութեան մէջ ձեւով բարձրացնել նրա արժէքը ժողովրդի և ժամանակակիցների աչքում։

Կայ և մի ուրիշ կէտ։

Այդօրինակ տօնախմբութեամբ, տանջւած ու ուժասպառ ծերունի գործիչների՝ ցոյց տւած յարգանքով, հասարակութիւնը ասում է նորերին — «Քաջալերւեցէ՛ք, դո՛ւք էլ, նոր ուժեր, նետւեցէ՛ք հանրագործի մէջ, ու յիշեցէ՛ք միշտ, որ ժողովուրդը ձեզ չի մոռանայ ու տարիներ յետոյ, երբ ծեր կը լինէք, անուժ և անկար, նա կը մեկնէ իր ձեռքը, կը տայ ձեզ իր խրախոյսը, և կը տաքացնի ձեր մռայլ օրերը իր սրտով, իր վերյիշումով, իր զգացումներով»։

Քաջալերումի լաւագոյն ձեւն է այս։

Է. ԱԿՆՈՒՆԻ

*
* *

Շատ քիչերու տրուած է կանգ առնել կեանքի վերջին սահմանեզրերուն վրայ և ըսել աներկիւղ.

«Ես իմ պարտքս կատարեցի»։

Մ. Փորթուգալեան կրնայ ըսել այդ խօսքը բարձրաճակատ ու համարձակ։

Նոր Հայաստան մը կայ այսօր ստեղծուած, որ աշխարհագրական ու հողային տարածութիւն մը չէ, այլ գիտակցութիւն մը մեր ժողովուրդին մէջ, — գիտակցութիւն իր ազգային ճակատագրին և ազգային իտէալին։

Նոր Հայաստան մը, ինքնավստահ ու ազատատենչ, երէկի գետնամած, ոտնակոխ ու արհամարհուած Հայաստանին տեղ, որ իր տեղը կը ջանայ գրաւել, մաքառումով ու ճիգով, ինչպէս սորվեցուցին իրեն իր պայքարի զաւակները, ոմանք փառքի ճամբուն վրայ, ուրիշներ բախտաւոր, ինչպէս ինքն է՝ ծերունի գործիչը. իրենց աչքերուն իսկ տեսնելու այսօրուան հունձքն իրենց գաղափարական սերմնացանին։

Նախորդ սերունդի պայքարողները մեզի սորվեցուցին երազել ու մաքառիլ. մեզի տուին ազգային իտէալը։

Մկրտիչ Փորթուգալեան առաջին գծին վրայ կը կանգնի թրքահայ հայրենասէր պայքարողներուն այդ սերունդին մէջ, որուն առջեւ ամէնքս, առանց մտածման ու գաղափարի տարբերութեան, պարտաւոր ենք երախտագիտութեամբ բանալ մեր գլուխը։

Ռ. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

*
* *

Երբ 1906ին այցելեցի իրեն՝ Մարսիլիա, իր աղքատիկ բնակարանը, հոգիս թրթռաց ուրախութենէ, հայ իտէալին ծառայողն էր իմ առջեւ, 33 տարի — մէկ երրորդ դար — մարտընչած հայութեան բարօրութեան համար։ Նստած իր տպարան-բնակարանին մէջ, տառերու արկղիկներու, սրբագրուած ու սրբագրուելիք թուղթերու և ձեռագիրներու միջեւ, կը խօսակցէինք։ Ինքն էր որ կը խօսէր Կովկասէն եկած իր հիւրին — ինծի հետ,

իսկ ես լաւ կը լսէի... ո՛չ, չէի լսեր, այլ անոր երեսը նայելով, կը յիշէի հին հայ նահատակները, համաշխարհային մարտիրոսները։ Անոնք նահատակուեցան —կը մտածէի,— իրենց հաւատքին համար, իսկ այս փոքր մարմինով, բայց երկաթէ կամքով մարդը կը նահատակուի իր կրօնին համար։

Ա՜հ, այդ կրօնը—այդ հայապաշտութիւնը, այդ Հայաստանի երկրպագութիւնը. ո՜րքան մարդ է զոհուեր անոր սեղանին առջեւ, ո՜րքան ողջակէզ մոխիր եղեր...

Կը լսէի արդէն աղուպղպեղ մորուսաւոր խօսակցիս մեղմօրակ ձայնը և կը զգայի թէ ինչպէս, այն ատեն, 33 տարի ամէն օր քիչիկ-քիչիկ ողջակիզուեր է հայութիւնը մեծ Մողոքին առջեւ։

Գ. ԽԱԺԱԿ

*
* *

Հասնող սերունդը «Արմէնիա»յով ու «Արմենական»ով չբաւականացաւ, մտքերի ու դէմպէրամենդների էվոլիւսիոնը՝ ներշնչուած հիւսիսի կուլտուրայից և առաջնորդուած Մասեաց սարերի զաւակներից՝ նոր օրգաններ եւ կազմակերպութիւններ եւս ստեղծեց, որոնք իրանց կնիքը դրին առնուազն վերջին քառորդ դարի հայկական վերազարթնումի վրայ, սակայն անպայման առաջնութեան իրաւունքը, նախակարապետի ինքնաբուխ առաքելութիւնը Փորթուգալեանինն է։

Ինձ թւում է, թէ 1875 85 թուականների Թրքահայ սերունդի այն փոքրաթիւ մասը, որ նուիրուել է հասարակական դատին և գնաց միանալու երեք յեղափոխական կուսակցութիւններից մէկին ու մէկին, անպայման կրել է Փորթուգալեանի ու նրա «հաւատամքի» սկզբնական ազդեցութիւնը։ Աւելին կ'ասեմ, Փորթուգալեան մենակը եղաւ Թրքահայոց մէջ և մենակը մնաց իբրեւ հիմնադիր ու կազմակերպիչ ըմբոստացման՝ ընդդէմ բռնատիրութեան։

Եւ իբրեւ այդպիսին եմ տեսնում նրա մեծութիւնն ու արժանիքը, և իբրեւ այդպիսին եմ բերում նրան իմ ակնածանքի ու յարգանքի հաւաստիքը։

Յ. ՇԱՀՐԻԿԵԱՆ

*
* *

Կ'անցնին տարիներ, երբ այսօրուան կիրքերը վաղո՜ւց գերեզման մտած կը լինեն օրուան «խենթերուն» ու «խելօքներուն» հետ. երբ ժամանակակից դէպքերը բաժին կը դառնան անաչառ պատմութեան, երբ կը ստեղծուի Հայ Ազգ մը իր արմատներուն վրայ՝ գիտակից եւ տէր իր ճակատագրին, — այն ատեն է որ պիտի ճշդուի ընկերաքաղաքական դերը այն մեծ ու հզօր, զոր կատարեց Հայ Յեղափոխութիւնը այդ կազմաւորումին մէջ. Այն ատեն է, որ պիտի գնահատուի այդ կերտողներուն արդէն չիջած այդ սերունդը, որուն մէջ և Փարթաւզալեան.

Այսօր, ողջունենք սրտագին մեր Վեթերան սերնդականը, ողջունենք անոր դարձը հայրենի հողին վրայ.

Անոր ալեւոր մազերուն վրայ Արծրունեաց աւերակներուն փոշին է, որ կը ճերմկի, բայց ակա՛նջ տուէք անոր սրտին — հոն անշէջ կը պլպլայ հաւատքը, որ սրտատրոփ կը սպասէ... Մհերի դրան բացուելուն.

Ողջո՜յն անոր, զոր հաւատքը չլքեց և որուն քայլերուն կամքը առաջնորդեց.

Ա. ՎՕՍԿԵԱՆ

ՌՈՒԲԷՆ ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ
(ՏԷՐՍԻՄԻ ԲԵՌԻՆ)

Հայ ազատագրական շարժումը մեր ժողովուրդի քաղաքական պայմաններուն և անոր մտաւոր ու հոգեկան կեանքին արտայայտութիւնն է։ Այս տեսակէտէն բնորոշ օրինակ մըն է Տէրսիմի Բեռիին կեանքն ու գործունէութիւնը։

Բեռին, բուն անուն նով Ռուբէն Շիշմանեան, ծընած է Երզնկա։ Կը պակսի անոր ծննդեան թուականը. հազիւ 38 տարեկան էր 1903ին, կախուած ատեն։ Իր հայրը, «շիշման» Արութ, ունէր Սիւրմէնեան մականունը. Սւագ վանքի Վարդան Վարդապետի թոռն էր և քաղաքին մէջ պղնձագործութեամբ կը զբաղէր։ Այս արհեստը համբաւ ունէր Երզնկայի մէջ։

Ռուբէն ունէր քոյր մը և երեք եղբայրներ։ Ամենափոքրը՝ Արմէն՝ 15 տարեկանին մասնակցած էր Գալուստ Արխանեանի խումբին և կռուի մէջ նահատակուած էր։

Ռուբէն նախակրթութիւնը կը ստանայ Երզնկայի Ազգ. Կեդր. Վարժարանը։ Երիտասարդ տարիքին, իր եղբօր՝ Գրիգորին հետ կը վարէ Սուրբ Մեծ Լուսաւորիչ վանքի վանահայրու-

թիւնը, ուրիշ խօսքով՝ երկրագործական փոքր տնտեսութիւն մը։

Երզնկայի դաշտը շրջապատուած է բարձր լեռներով. ասոնք կը պատսպարեն տասնէ աւելի հայ վանքեր։ Հին Եկեղեաց գաւառն է, անուանի՝ հեթանոսական և քրիստոնէական շրջաններէն։ Երզնկայի արեւմուտքը Սեպուհ լերան վրայ կը գտնուի Աւագ վանքը. կ՚ըսուի թէ Թադէոս առաքեալը զայն շինած է, կը կոչուի նաեւ Գոհանոյ վանք, այժմ Տէրէվանք։ Անոր հիւսիսային կողմն է Սուրբ Մեծ Լուսաւորիչի վանքը, իր ճգնութեան և հանգստութեան վայրը։ Աւելի վեր են Այրն Մանեայ, Հախսիմեանց ընկերացող կոյսին ճգնարանը։ Սեպուհ լերան արեւելեան կողմը կը գտնուի Թորդան գիւղը, ուր Լուսաւորիչ կործանեց Բարշամինայ կուռքերու մեհեանը և պարտէզ շինեց, ուր ամփոփուեցաւ իր մարմինը։ Մինչեւ այսօր գոյութիւն ունին անոր որդիներուն և թոռներուն ու Տրդատի տան գերեզմանները։ Այս տեղը կը կոչուի Ինն Գերեզմանք։

Տարին անգամ մը երզնկացի ուխտաւորներու մեծ բազմութիւն մը, մանաւորապէս երիտասարդներէ բաղկացած, ուխտի կ՚երթար այդ վանքերը. հեռու՝ թուրք իշխանութիւններու հրակողութենէն։ Կրօնականէն աւելի ազգային ուխտագնացութիւն մըն է որ կը կատարուէր, երգերով ու խրախճանքով։ Պատմական այս վայրերուն մէջ խոր տպաւորութիւն կրեց երիտասարդ Ռուբէնը։ Կը սիրէր որսի երթալ, մագլցիլ բարձր լեռները, իջնել խոր ձորերը, շրջագայիլ ամէն կողմ ու վայելել բնութեան գեղեցկութիւնները։ Դրացի գիւղերը բնակուած էին քուրդերէ, որոնք աւանդաբար յարգանք մը ունէին դէպի սրբավայրը։ Ռուբէն մօտէն շփում ունէր քուրդերու հետ, գիտէր անոնց լեզուն և տեսած էր, որ հայ ու քուրդ հաւասարապէս զրկանքներ կը կրէին, կը հալածուէին թուրք իշխանութիւններէն։

Քեռին նախ կը մասնակցի Արմաանցի Գալուստ Արխանեանի խումբին։ Իսկ աւելի ետք ինքն է, որ կը կազմէ առանձին խումբ մը Երզնկայի մէջ կազմուած կոմիտէի աջակցութեամբ։ Հայդուկային այս խումբը սարսափը կը դառնայ շրջակայ գիւղերուն թուրք և քուրդ պէկերուն, որոնք կը հարստահարէին խաղաղ բնակչութիւնը։

Վրայ կը հասնի Համիտի կազմակերպած զանգուածային ջարդերու թուականը։ Երզնկայի Բթառիճ գիւղէն կ՚առեւանգուի և կը բռնաբարուի 15 տարեկան հայ աղջիկ մը, իսկ քաղաքի հայոց եկեղեցիներու հրապարակին վրայ հայ երիտասարդ

մը կը սպաննուի քուրդ փայտավաճառ մը (1895 Օգոստ. 12)։ Թեոդին կ'որոշէ իր խումբով վրէժխնդրական գործ մը կատարել։ Լուր կ'առնէ որ Թուրք զինուորական գայմագամ մը, չորս զինուորներու և հայ անասնաբոյժի մը (Պօղոս Տատեան, գոլ աղասի) ընկերակցութեամբ Երզնկայէն Կամախ պիտի երթայ։ Յաջորդ օր, Թեոդին իր 17 ընկերներով կը կտրէ Կամախի կիրճը ու կը հրամայէ գայմագամին և իր ընկերակիցներուն անձնատուր ըլլալ. անոնք կը փորձեն դիմադրութիւն և կը սպաննըւի չավուշ մը, որմէ ետք անձնատուր կ'ըլլան։ Հայդուկները կը գոհանան անոնց զէնքերը և գոյքերը առնելով ու կը բարձրանան Սեպուհ լեռը։

Դէպքը մեծ ցնցում առաջ կը բերէ. որովհետև Երզնկա Արևելեան Նահանգներու զինուորական կեդրոնատեղին էր. իշխանութիւններու համար անհանդուրժելի էր հայդուկային շարժումի մը սկզբնաւորութիւնը։ Նավէր Էմէտ պէյի հրամանատարութեամբ 1500 զինուորներ յաջորդ օրը կը հետապնդեն խումբը և կը պաշարեն Սուրբ Մեծ Լուսաւորիչ վանքը։ Հայդուկները կը ստիպուին կռիւ բռնուիլ և մագլցիլ դիմացի լեռը։ Այս պահուն կը վիրաւորուի Թեոդի դեռատի քոյրը։ Բաջարար զայն իր ուսերուն վրայ առնելով, Թեոդին կը բարձրանայ զառիվերը ու կը պատսպարուի ժայռի մը ետև։ Խումբը նահանջելով կը կռուի մինչև Օգոստ. 20։ Թեոդի հրամանով խումբը կը ցրուի, կորսնցնելու համար իր հետքը, և աւելի ետք հայդուկները կը հաւաքուին անտառի մը խորը։

Խումբէն կը պակսին հինգ հոգի. երեքը գերի բռնուած, երկուքը՝ Արմենակ Պօյաճեան և Սեպուհ Գալայճեան՝ նահատակուած։ Թրքական զօրամասը երկու չաբաթ թափառելէ ետք և 60 զինուորներ կորուստ տալով կը վերադառնայ Երզնկա։ Թուրքերու «քաջագործութեան» մաս կը կազմէ վանքին մէջ կատարուած չարչարանքը, կը ծեծեն Թեոդի մայրն ու եղբայրը՝ Գրիգորը, և յետոյ երկուքն ալ կը նետեն Երզնկայի բանտը։ Քաղաքին մէջ կը ձերբակալուին նաև ականաւոր հայեր՝ Վ. Հողկրողեան, Պ. Փաղարեան, Տ. Սարաֆեան, Ե. Տուրսունեան, Կ. Մարկոսեան, Ա. Հինայեկեան, Կ. Գաղանճեան և ուրիշներ. ընդամէնը 47 հոգի։

1895ի աշնան է, որ կը սկսին մեծ ջարդերը Թրքահայաստանի մէջ։ Երզնկայի մէջ տեղի կ'ունենայ Հոկտ 9ին, կը տեւէ

վգց ժամ, քաղաքին և գիւղերուն մէջ կը սպաննուին անդէն ու անպաշտպան հազարի մօտ հայեր։

Սարսափը ը՛նդհանուր է և յուսալքում կը տիրէ ամէն կողմ. Տրամադրութիւն չկայ փոխադարձութիւններ կատարելու։

Թեոդին կը սկսի ներբացնել իր կապը Դաշնակցութեան արտասահմանի կեդրոնին հետ։ Գաղտնի մելանով գրուած իր 1896 Մարտ 1ի նամակը ուղղուած է «Կեդր. Վարչութեան Դաշնակ. Միութեան — ի Տփղիս»։ Թեոդին կը հաստատէ Օգոստոսի մէջ իր գրած նամակը, կը գժգոհի որ Կարնոյ վարչութի՛ւնը իրեն պատասխանած է և կ'ամբլցնէ. «Իմ նամակիս պատասխանը չէր. ամբողջ թերթ մը լեցուած էր Հնչակը բամբասելով և Դաշնակցութիւնը գովաբանելով, որուն կարծեմ երբեք պէտք չկար, զուք որչափ ծանօթ էք Հնչակի գործոց, թերեւս նոյնչափ ալ մենք ծանօթ ենք»։ Կը խօսի Կարապետ Ղումբիկեանի Տէրսիմ անցնելու և շրջանը կազմակերպելու մասին։

Թեոդին 1896 Մարտ 29 նամակով կը պատասխանէ նաև Կարնոյ Կեդր. Կոմիտէին, կը յայտնէ ի՛նչմէ 25 ոսկի ստացած ըլլալը, կը խօսի Տէրսիմի ծրագրի և 250 կամ 300 ոսկի ծախքի մասին՝ զայն իրագործելու համար։ Հ. Յ. Դ. Բիւրոյի համաձայնութեամբ Կովկասէն Երզնկա ղրկուած էր Սեբաստացի Կարապետ Ղումբիկեանը, համագործակցութիւն ստեղծելու համար Տէրսիմի քուրդերուն հետ։ Ղումբիկեան Կարնոյ Կոմիտէին ուղղած 1896 Մարտ 23ի նամակին մէջ կը կրկնէ նիւթական օժանդակութեան կարիքը այդ գործին համար և կ'ըսէ, որ Թեոդին վրայ ծանրացած են իր բանտարկեալ մօր և եղբօր ու այլ ծախքերը։ «Երեւակայեցէք սա եռանդը և աշխատութիւնը, որ ինքնօգնութեամբ 25. թերեւս 30 տղայ կարող է ունենալ իր զէնքերով եւ զգեստներով։ Որչափ որ քաղաքացիք այժմ դրամական չեն կարող օգնել մեզ, բայց խուզարկութեանց դէմ պաշտպանեցին և պաշտպանում են մինչեւ օրս, ամբողջ բանտարկեալները (որ մեծաւ մասամբ ազնուականներ են) խմբի անդամ են բանտարկուած ասելով, թէ Ռուբէնը տուէք, որ ազատիք։ Եթէ այս ազնուականների բանտարկութիւնը չլինէր, խումբը այսչափ չէր նեղուեր։ Ինչպէս որ կատարածի ամենայն պարագաներուն օգնեցին, երբ դեռ իրենք ազատ էին։ Խուզարկութիւնները դեռեւս շարունակւում են. ահա այդ է պատճառը, որ Թեոդին եւ ես անջատ կը մնանք միշտ իրարից»։

Այս մէջբերումը— ցոյց տալու համար, որ Թեոդին եւ իր

ընկերները յեղափոխական գործի սկսած էին զուտ տեղական նախաձեռնութեամբ, առանց ունենալու արտասահմանի հրահանգը և ոչ ալ նիւթական աջակցութիւնը։ Հայ ժողովուրդը ինքն է, որ կը ստեղծէր ու կը սնուցանէր յեղափոխական շարժումը։

Քեռին իր 1896 Մարտ 29 թուակիր նամակով կը գրէ Հ. Յ. Դ. Կարնոյ Կեդր. Կոմիտէին. «Գալով Հնչակի մասին, եղբայր, գրած եմ, նորէն կը գրեմ, մենք արդարութեան կը հետեւինք. քանի որ զձեզ արդարութեան չուզող ընթացողներ կը ճանչնանք, անշուշտ ձեզ պիտի մխանանք և արդէն մխացած ենք. ատոր վրայ այլեւս խօսիլ աւելորդ է։ Հնչակի դէմ ինչ եղանակաւ վարուիլ պէտք է՝ վարուեցէք. իմ կողմէ լիովին արտօնութիւն կուտամ ձեզ և Վարչութեան ալ պիտի գրեմ։ Երզնկայի մէջ մեզմէ զատ ո՛չ միութիւն կայ և ոչ ալ գործող»։ Քեռին կը գրէ, որ Արխանեան հնչակեան չէր, «այլ մեզ նման ժողովրդային գործող մըն էր»։ «Նա գործեց ըստ իր կարեաց եւ բանտարկուելէ վերջ ալ չզլացաւ անցեալ գարնան մէջ օգնել ինձ 50 ոսկւոյ գումարով»։ Նամակի վերջաւորութեան կ'աւելցնէ. «Սիրելիք, ձեր նամակներուն մէջ այն տեսակ բառեր կը գտնեմ, որ հայերէնի չեն նմանիր, արդեօք նրանց նըշանակութիւնը ունեցող հայերէն բառեր չկա՞ն» 1)։ Ահա ինքնաբոյս հայդուկը, որ մտահոգ է ոչ միայն հայրենի հողը պաշտպանելու, այլ նաեւ բծախնդիր է իր մայրենի լեզուն չայլանդակելու։

Հ. Յ. Դաշնակցութեան 1898ի Ընդհ. Ժողովին կը հրաւիրուի նաև Քեռին։ Ան երկարօրէն կր ծանրանայ հայ և քուրդ գործակցութեան և մասնաւորապէս Տէրսիմի մէջ գործելու առաւելութիւններուն վրայ։ Այս ուղղութեամբ որոշում կը տրուի և պիւտճէ կը քուէարկուի։

Ընկ. Վ. Փափազեան կը պատմէ իր հանդիպումը Քեռիին հետ («Հայրենիք» ամսգ., 1924 Ապրիլ). «Յիշում եմ, Ալեքսանդրապոլից գործով, մի քանի օրուայ համար գնացել էի Թիֆլիս, այնտեղ էր Տէրսիմի հռչակաւոր Քեռին, բարձրահասակ, նիհար, երկճիւղ եւ կարճ չէկ մօրուքով մի մարդ, իջել էր Թուրք մէյտանում մի «չայճիխանայի» անկիւնում. գտայ եւ ուզեցի հիւրասիրել (չէ՞ որ փող էի աշխատում ես), տարայ «Ալթի Մէյդան» կոչուած հրապարակի շատ նեղ փողոցում գտնուող

1) «Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան», Պոսթըն, 1934։

A—III 6262

մի փոքրիկ ճաշարան, ուրտեղ 30—40 կոպէկ էր ճաշը։ Քեռին դժուարութեամբ համաձայնեց մտնել։

— Ախպար, աս ո՞ւրտեղեր կը բերես ինծի, սուղ կ'ըլլայ, փարայիդ մեղքցիր, բողոքեց նա։

Ստիպեցի և մտանք. ի՛նչ ասեմ, ճաշը այնքան լաւ էր, որ Քեռին ոտքը ճաշարանից դեռ դուրս չդրած՝ զարձրեց... Յետոյ հանդարտած՝ թաշկինակով սրբեց բերանը և ասաց.

— Ես քեզի չըսի՞... ստամոքսիս չի տանիր սանկ ալաֆրանկա կերակուրները»։

Բիւրոյի կողմէ կ'որոշուի, որ Քեռին Տէրսիմ անցնի, քիւրտերը կազմակերպելու և զանոնք մասնակից դարձնելու մեր յեղափոխական շարժման։ Տրապիզոն հասած ատեն կը ձերբակալուի Քեռին, բայց ան քիւրտ ձեւացնելով ինքզինք՝ կ'ազատի ծանր կացութենէ մը։

Նախքան արտասահման մեկնիլը Քեռին արդէն ծանօթ էր Տէրսիմին, հոն բնակած էր իր զինակից ընկերոջ՝ Կայծակ Առաքելին հետ։ Այս անգամ կ'երթայ հոն աւելի գործօն դեր կատարելու։ Դժբախտաբար, տեղեկութիւններ կը պակսին տարուած աշխատանքներու մասին։ Իրողութիւն է, որ տէրսիմցիները հմայուած էին Քեռիով, երկար ատեն զինք հիւրասիրեցին ու պատուեցին։ Գլխաւոր աշիրեթապետներէն Սէյիտ Րիզան ուզեց իր աղջկան հետ զինք ամուսնացնել։

Բայց Քեռին դժգոհ կը մնայ, որովհետեւ արտասահմանէն չստանար նիւթական անհրաժեշտ միջոցներ։ Դաշնակցութեան կեդրոնը առաջին գծի վրայ կը դնէ Վասպուրականի և Տարօնի շրջանի գործունէութիւնը ու կարելի է ըսել, թէ կը լքուի Քեռին ու իրմով նաև Տէրսիմի շրջանի ապստամբական ծրագիրը, որ նիւթական մեծ զոհողութիւններ կը պահանջէր քիւրտերը գործի մղելու համար։

Քեռին դառնացած ու երկար ատեն մեկուսացած արտաքին աշխարհէն, միամտութիւնը կ'ունենայ խաբէութեան մը զոհը դառնալու (1)։ Իր եղբայրը՝ Գրիգոր՝ ծանօթացած էր Րիֆաթ պէյ անունով զինուորականի մը, որ թիկնապահն էր հաշակա–

(1) Ընկ. Մ. Վարանդեան «Հ. Յ. Դ Պատմութեան» մէջ կը գրէ, որ Քեռին ձերբակալուեցաւ թուրքերու ձեռքով. ճիշդ չէ։ Իսկ կախուած ատեն 38 տարեկան էր եւ ոչ թէ 30։

ւոր Միւշիր Զէքի փաշային։ Ժամանակի ընթացքին ան կը համոզէ Գրիգորը, թէ Բեռլին ինքնաբերաբար անձնատուր ըլլալու պարագային ոեւէ պատիժի պիտի չենթարկուի։ Եղբայրը կը յաջողի ազդել Բեռլինի վրայ, որ ամէն ապահովութիւն տրուած է իրենց եւ անձնատուութեան համար ընտրուած է Համիտի ծննդեան տարեդարձին օրը։ Բեռլին ծպտուած կուգայ քաղաք և կ՚երթայ ուղղակի Զէքի փաշային մօտ ու հոն վար կը դրուի։ Դատավարութենէ ետք ցմահ բանտարկութեան կը դատապարտուի։ Բարեմիտ յեղափոխականը տկարութիւնը ունեցած էր հաւատալու թուրք փաշայի պատուոյ խօսքին։ Երզնկացիները խոր ցայրոյթ ունեցան Գրիգորին հանդէպ, որ անգիտակցօրէն դաւաճանութեան մը զոհ դարձուցած էր իր յեղափոխական եղբայրը։

1903ի Ապրիլի վերջերը Երզնկացի հայու մը աղբանոցին մէջ կը գտնուի քիւրտի մը դիակը։ Կը ձերբակալուին 15 հայեր։ Կը հաստատուի, որ սպանութիւնը հայերու կողմէ եղած էր. կառավարութիւնը կապ մը կը տեսնէ այս դէպքին և յեղափոխականներուն միջև։ Կ՚ենթադրուի թէ այս դէպքը փութացուց Բեռլի մահապատիժը։

Երեք տարի չըթայակապ բանտը մնալէ ետք, 1903 Յունիս 10—23ին կախաղան կ՚առաջնորդեն Բեռլին։ Կոստանդին քհն. Էհրամճեան գօգդլալով հաղորդութիւն կուտայ հայդուկին, որ քաջաբար կը դիմաւորէ մահը։ Թոյլ չի տար, որ դահիճը իր գործը կատարէ։ Բեռլին իր ձեռքով կ՚անցընէ օղակը իր վզին ու ոտքով կը նետէ աթոռը։

Երզնկայի բոլոր հայերը սուգի մէջ էին։ Քահանան, հազիւ տուն վերադարձած, իր յուզումէն յանկարծամահ կ՚ըլլայ։ Երզնկայէն «Դրօշակ»ին (1903 Սեպտ.) գրուած թղթակցութիւնը կը վերջանայ հետեւեալ տողերով.

«Թող կախաղան բարձրացնէ նենգամիտ տաճիկը, այդ հերոսը պիտի հեգնէ այդ մահը՝ համոզուած, թէ չպիտի ուշանայ վրէժխնդրութեան յորդածաւալ մրրիկ մը, որ պիտի պոռթկայ հայ յեղափոխականներու հրացաններէն, որոնք խուռներամ պիտի ուխտաւորուին դէպի այս կանգուն խորաններ, օծուած հայ հերոսներու տաք արիւնով»։

Երզնկայի երիտասարդութեան համար Բեռլի անունը դարձաւ խորհրդանշան արիութեան և յանդգնութեան։ Նոյն իսկ

պահպանողական դասակարգը յարգանքով և ակնածանքով կը յիշէր անոր անունը։

Քեռիի ձեռնարկած գործը Տէրսիմի ապստամբական ծրագիրը. հետագայի դէպքերը ցոյց տուին, թէ ի՛նչքան կենսական գործ մը՛ն էր և շատ աւելի ազդեցիկ, թուրք իշխանութիւնները սարսելու, քան ցուցական նպատակով գործադրուած աքթեր։

Աւելի ուշ արդիւնք տուին Քեռիի ցանած սերմերը։ Տարագրութեան շրջանին բազմաթիւ փախստական հայեր ապաստան գտան Տէրսիմի քիւրտերուն մօտ այն պահուն, երբ թուրք կառավարութիւնը Կամախի կիրճին մէջ երզնկացիներու ջարդը կազմակերպեց։ Իսկ քաղաքին ռուսական գրաւումէն ետք, Քեռիի զինակից Կայծակ Առաքել Տէրսիմ ղրկուեցաւ. Մուրատի կողմէ և քիւրտերու միջոցով կարելի եղաւ նոյնիսկ թրքական շրջաններէն, Խարբերդէն մեծ թիւով հայեր ազատել։

Քեմալական շրջանին Տէրսիմի ծանօթ ապստամբութեան պարագլուխը եղաւ Քեռիի մտերիմ ու գործակից Սէյիտ Րիզան, որ նոյնպէս կախաղան բարձրացաւ. Թուրքերը ի զուր կարծեցին ահաբեկել քիւրտ ժողովուրդը։

Քեռիի անունը պիտի մնայ անմոռանալի մեր յեղափոխական պատմութեան մէջ, իբրև ժողովրդական հերոսի և իրատես գործիչի, որ այնքան ուղիղ նշմարած էր հայ ազատագրական շարժման կարևորագոյն մէկ ազդակը՝ հայ-քիւրտ գործակցութիւնը։ Այդ ըմբռնումով մեր ժողովուրդը Ռուբէն Շիշմանեանին տուաւ Տէրսիմի Քեռի անունը։

Ա Ղ Բ Ի Ւ Ր Ն Ե Ր

Կռիւ Ասպաստակ խմբի — «Դրօշակ», 1895 Սեպտ. 15

Քեռիի Կռիւները. — «Դրօշակ». 1895 Հոկտ. 15

Ռուբէն Շիշմանեան (Քեռի). — «Դրօշակ». 1903 Սեպտ.

Քեռին Կախուած — «Դրօշակ». 1903 Սեպտ.

Քեռիի Նամակը Հ. Յ. Դ. Բիւրոյին (1896 Մարտ 1). — Դիւան Հ. Յ. Դ., էջ 295

Կ. Ղումրիկեանի Նամակը Կարնոյ Կ. Կոմիտէին (1896 Մարտ 23) — Դիւան Հ. Յ. Դ., էջ 317

Քեռիի Նամակը Կարնոյ Կ. Կոմիտէին (1896 Մարտ 29) — Դիւան Հ. Յ. Դ., էջ 325

Մ. Վարանդեան — Հ. Յ. Դ. Պատմութիւն, էջ 254

ԳԱԼՈՒՍՏ ԱՐԽԱՆԵԱՆ
(ՀԱՃԻ ԲԷԿ)

Հայ յեղափոխութիւնը ոչ թէ դուրսէն հրահրուած, այլ ժողովրդական ինքնաբուխ շարժում մըն էր, ինչպէս կը վկայէ Գալուստ Արխանեանի կեանքը։

Փոքր Հայքի երիտասարդութեան յեղափոխական դաստիարակութեան տեսակէտէն, Արխանեան առաջին ծիծեռնակն էր որ գարունը կ՚աւետէր։

Հազիւ տասը տարեկան պատանի մըն էի, տօնական օրերուն, երկուորեակ եղբօրս՝ Միքայէլին հետ Երզնկայի բանտը ճաշ կը տանէինք արգելափակուած արմտանցիներուն և մասնաւորապէս անոնց պարագլուխ Գալուստ Արխանեանին։

Հայրս, Գուրգէն Լազեան, 1895—1896ի ջարդերու բանտարկուած և տարուած էր Կարին. ապա, ընդհանուր ներումի մը հետեւանքով, վերադարձած էր Երզնկա։ Առանց լեռ բարձրանալու, իբրեւ մտաւորական և կազմակերպիչ, գործակցեր էր Բեռլի և Արխանեանի յեղափոխական շարժումներուն։ Այս անգամ, աւելի զգուշութեամբ, դուրսէն կապ կը պահէր բանտարկեալներուն հետ, անոնց օգնելով, նոյնիսկ փախուստի ծրագիրներ մշակելով։

Բայց ո՞վ էր Արխանեանը, զոր կը պաշտէին երզնկացիները անխտիր։

Մնձուրի (Գուրու Ջայ) գաւառին երկու գիւղերն էին Մեծ և Փոքր Արմտանները — առաջինը 250 տուն հայ և 25 տուն թուրք, իսկ երկրորդը 75 տուն զուտ հայ բնակչութիւն ունէր։

Այս երկու գիւղերէն շատ մը հայեր Պոլիս երթալով, հոն հացի փուռեր կ'աշխատցնէին։ Մնձուրի գաւառը ենթակայ էր Երզնկայի միւթեսարըֆութեան։

Գալուստ Արխանեան Փոքր Արմտանէն է, մեծահարուստի զաւակ։ Պատանի տարիքին Պոլիս կ'երթայ, հոն ներկայ կը գտնուի 1890 Յուլիս 15ի հայ յեղափոխականներու առաջին ցոյցին։ Արդէն 30 տարեկան, պարթեւ հասակով, վայելչադէմ, թիկնեղ երիտասարդ մըն էր, երբ վերադարձաւ հայրենի գիւղը։

Ակնի, Տիվրիկի, Արաբկիրի, Երզնկայի մէջ կային յեղափոխական կորիզներ, որոնց շաղկապը կը հանդիսանայ Արխանեան, աստիճանաբար ընդարձակելով այդ շրջանակը։ 1891 Հոկտեմբերին Մեծ Արմտան գիւղին մէջ կը սպաննուի խօժէր Փէհլիվան անունով լրտես մը։ Թուրք իշխանութիւնները իրար կ'անցնին, կը սկսին խուզարկութիւններ եւ ձերբակալութիւններ։ 12 հայեր շղթայակապ կը ղրկուին Երզնկայի բանտը։ Ոստիկանական նոր ուժեր կուգան Արմտան, նոր ձերբակալութիւններ կը կատարեն եւ սարսափելի չարչարանքներու կ'ենթարկեն խեղճ գիւղացիները։

Արխանեան կ'որոշէ խումբով մը լեռ բարձրանալ եւ անմեղներու վրէժը լուծել։ Ակնէն քանի մը փախստական երիտասարդներ կուգան, կը միանան իրեն, պատմելով իրենց շրջաններուն մէջ եւս սկսած հալածանքները։ Արխանեան ամուսնացած էր. կինը եւ մայրը կ'արտասուեն. բայց հպարտ է մին իր քաջ ամուսնոյն համար, իսկ մայրը կ'ողջագուրէ զաւակը, որ ազգին համար մատաղ պիտի ըլլայ։

1892 Յունիս 12ին Արխանեանի փոքրաթիւ խումբը կը թափառի սար ու ձոր։ Առաջին անգամ կը ծրագրեն մէջտեղէն վերցնել մատնիչ Սերոբը եւ զայն կը բռնեն յանցանքի վրայ։ Դաշտային ատեան մը կը կազմեն, կանոնաւոր հարցաքննութիւն տեղի կ'ունենայ, մատնիչը կը խոստովանի իր յանցանքը եւ կ'ապաւինի հայդուկներու գութին։ Արխանեան մահուան վճիռը կ'արձակէ եւ կ'ըսէ. «Այս վատին համար մեղք է ազգին մեղի յատկացուցած փամփուշտը»։ Ապառաժէն վար կը նետուի մատնիչը։

Յեղափոխական խումբին կ'օգնէին հայ գիւղացիներ. Նախքան մեծ բախումը, գիշեր մը խումբը կ'երթայ գիւղի քահանային տունը։ Տէր Պօղոս հօր բանալ կուտան եկեղեցին, ուր հաղորդութիւն կը ստանան. քահանան կ'օրհնէ հայդուկներուն

զէնքեր։ Յուլիս 24ին տեղի կ՚ունենայ բախումը. Թէեւ խումբը կը շրջապատուի բազմաթիւ ոստիկաններով եւ պաշիպոզուքներով. բայց քանի մը ժամուան կռիւէ ետք, կը յաջողի ճեղքել պաշարման շղթան, զոհ տալով երկու ընկերներ։

Երզնկայի Դ. րդ. բանակի հրամանատարութիւնը կ՚ուզէ ամէն գնով խեղդել հայ ժողովուրդին մէջ նոր սկսած այս շարժումը. զինուորական ջոկատներ վրան կը հաստատեն Արմտան զոյգ գիւղերուն մէջ։

Քիւրտ եւ Թուրք աւազակներ, որոնք միշտ անհանգիստ կ՚ընէին հայ գիւղացիները, կը դառնան աւելի զգուշաւոր։ Ժամանակաւոր խաղաղութիւն մը կը տիրէ։ Աւազակները կը քաշուին հրապարակէն, հայդուկներու վրէժխնդրութենէն սարսափած։

Զինուորական ջոկատներ տեւապէս կը հետապնդեն հայդուկներու խումբը, որուն միշտ կ՚օգնէին շրջակայ հայ գիւղացիները. ոստիկանութիւնը ի վերջոյ ձեռք կ՚անցընէ այդ օգնող գիւղացիներէն մէկ քանին եւ սարսափելի ծեծի ու չարչարանքներու տակ խոստովանութիւններ կը կորզէ հայդուկներու շարժումներուն եւ անոնց բնակութեան վայրի մասին։ Խումբը դարձեալ կը յաջողի դիմագրաւել յարձակումը, կը փոխադարձէ հարուածները եւ կրկին կը կորսնցնէ իր հետքը։

Երզնկայի Բեռին (Ռուբէն Շիշմանեան) փախստական կ՚ապրէր Սեպուհ լերան Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ վանքը։ Արխանեան ձմրան եղանակին հոն կը մնայ եւ գարնան կրկին կը վերադառնայ Արմտան։

Արխանեան կը լրացնէ զինումը իր խումբին, որ կ՚ունենայ նոր կռիւներ թշնամի ուժերուն հետ։ Դարձեալ իր հետքը կորսնցնելով, խումբը կ՚երթայ Սեպուհ լեռը. Երզնկայի Բեռիին մօտ, որ իր կարգին հայդուկներու փաղանգ մը իր շուրջ հաւաքած էր։ Սրտառուչ տեսարան մը կը պարզէ երկու խումբերուն եւ անոնց պետերուն ողջագուրումը։ Բեռիի մեծ հայր Տէր Վարդան Բոխորոնեան արտասուաթոր աչքերով կը դիտէ քաջերը եւ կ՚օրհնէ զանոնք։ Հարիւրաւոր տարիներէ ի վեր Բոխորոնեան ընտանիքը Երզնկայի Աւագ Վանքին վանահայրութիւնը եւ մատակարարութիւնը ստանձնած էր։ Պատմական եւ անառիկ այս վայրերը թշնամիի նուաճումէն զերծ մնացած էին։ Հայ քաջեր, որոնք իրենց երակներուն մէջ նախնիքներուն արիւնը ունէին, կը տենչէին արիական ոգիի զարթնումը։

Աւագ Վանքի հիւսիսը, աւելի բարձր ժայռերու մօտ կա-

ռուցուած է Ս. Լուսաւորիչ վանքը, ուր ճգնած է. ըստ աւանդութեան, Գրիգոր Լուսաւորիչ։ Աւելի վեր, անմատչելի բարձրրութեան մը վրայ կը գտնուի Մանեայ Այրը, ուր ճգնած է հայոց Տրդատ թագաւորը։ Աւելի ներքեւ կը բարձրանայ Տըրդատի բերդը, իսկ արեւելեան կողմը՝ Թաւլուէր գիւղին մօտ՝ Բարչամին կուռքերուն մեհեանները, Տրդատի և իր որդիներուն ու թոռներուն գերեզմանները, որոնք կը կոչուին ԽԵՆ Գերեզմանք։ Սեպուհ լերան ամենէն բարձր գագաթը կը կոչուի Գոհանամ Լեռ։

Ս. Գ. Լուսաւորիչ վանքին մէջ կը վերակազմուին հայդուկային երկու խումբեր. մին՝ Արխանեանի. միւսը՝ Քեռիի ղեկավարութեան տակ։ Հոն ներկայ կը գտնուի հնչակեան գործիչ Արամ Աչըգպաշեան. կը մշակուի գործունէութեան ծրագիր։

Գալուստ Արխանեանի խումբին մաս կը կազմեն Սահակ Ժամկոչեան, ակնցի, Ղուկաս Ճանիկ, ակնցի, Խորէն Շիշմանեան (Քեռիի եղբայրը), Գէորգ Վէյվէեան, արմտանցի, Միքայէլ Տիլպէրեան, արմտանցի, Զաքէ Գըլճեան, արմտանցի։

Երկու խումբերը կը մեկնին տարբեր վայրեր։ Քեռիի խումբը Կամախի ճամբուն վրայ կը ձերբակալէ Ռէֆայիէի գայմագամը իր հետեւորդներով։ Իսկ Արխանեան, Տիվրիկ երթալու ատեն, Բագառիճ գիւղի միւտիրին դաս մը կուտայ, որովհետեւ ան ամարդի վերաբերում ցոյց կուտար խաղաղ բնակչութեան։

Արխանեան վեհոգի և գթասէր էր. ճամբու ընթացքին կը հանդիպի աղքատ քիւրտ գիւղացիներու, որոնք անօթի մնացած ըլլալով, տարբեր շրջան մը կը գաղթէին. հայդուկները դրամով և ուտելիքով կ՚օգնեն սովեալներուն։ Այսպիսով շրջակայ բնակչութեան մէջ, հրոսակապետին անունին շուրջ համակրանքի մթնոլորտ մը կը ստեղծուի։

Թուրք քաղաքային և զինուորական իշխանութիւնները աւելի անհանգիստ կը դառնային, զգալով որ յեղափոխութեան հրդեհը կրնար տարածուիլ։

Օր մը Արխանեանի խումբը, յոգնաբեկ, գիշեր ատեն կը կը մտնէ գիւղ, հայրենի տունէն պարէն ստանալու համար։ Հաճի Բէկի մայրը, սարսափահար, զինք կը դիմաւորէ և կը զգուշացնէ՝ ըսելով որ գիւղին մէջ ոստիկանական ուժեր կային։ Սակայն խումբի տղաքը կը յաջողին խոյս տալ և ապաստանիլ հեռաւոր քարայր մը։

Քարայրը կը պաշարուի, քանի մը օր կը տեւէ դիմադրու-

թիւնը, կը սպառին հայդուկներու պարէնը և ռազմամթերքը։ Տիվրիկէն կը սպասեն օգնական ուժի, որ չի հասնիր ժամանակին։ Քարայրին մէջ մնացած են միայն երեք հոգի։ Մնձուրի գայմագամը կը դիմէ ուրիշ խորամանկութեան մը. Արխանեանի մայրը, կինը, գիւղին քահանան իբրեւ միջնորդ կը ղրկէ քարայրը, յայտարարելով թէ անձնատուութեան պարագային հալածանքները ամէն կողմ պիտի դադրէին։

Տեղի չի տար Արխանեան և կռիւը կը վերսկսի, բայց կարելիութիւն չկար զայն շարունակելու։ Միջամտութիւնը կը կրկնուի Հաճի Բէկի մօր կողմէ, և ի վերջոյ ողջ մնացած երեք հոգին անձնատուր կ՚ըլլան։ Սկիզբը լաւ վերաբերում ցոյց կը տրուի իրենց, բայց յետոյ չարչարանքները կը սկսին՝ խոստովանութիւններ կորզելու համար յեղափոխականներէն։

«Դրօշակ»ի 1895 Ապրիլի թիւին մէջ «Մահտեսի Գալուստ Արխանեանի ձերբակալութիւնը» խորագրին տակ կը կարդանք.

«Մ. Գալուստ ամբողջ տարի մը փախստական պտըտելէ ետք և քանի մը անգամ կռուի մտնելէ վերջ, Զերմու անուն քարայրի մը մէջ կը պաշարուի բազմաթիւ ոստիկան-զինուորներէ և 400ի չափ թիւրք խուժանէն։ Երեք օր անընդհատ կռուելով և դիմադրելով, անօթի ծարաւ կը տոկայ իր վրայ տեղացող կապարներուն ու անհաւասար զօրութեան։ Երրորդ ցերեկը ընկերներէն մին կ՚իյնայ, մէկ ընկերն ալ թեւէն կը վիրաւորուի, ուրկէ թշնամիները կ՚օգտուին և քարայրի մէջ մնացածներն ալ ձեռք ձգելու կը ձեռնարկեն։ Տէր Յակոբ Քահանան ու Մ. Գալուստի մայրը միջնորդ կը ղրկեն Գալուստը զինաթափ ընելու համար. անվեհեր Գալուստ անօթութենէ պարտուած և ուժի չգոյութենէն կը բռնադատուի անձնատուր ըլլալ։ Իր ընկեր Խորէն ևս կը յանձնուի և Հասան չաուշի կողմէ կը սպաննուի»։

Իրողութիւնը այն է, որ Խորէն, դեռ քարայր չհասած, նախ ոտքէն վիրաւորուած, ապա կուրծքէն գնդակ մը ընդունելով, նահատակուած էր (տես Արիկ Վարդապետեանի Մնձուրի Աւխծր, 1911, էջ 58)։

Իսկ Արխանեանի խումբին և ձերբակալուած արմտանցիներու դատավարութեան մասին «Դրօշակ» կ՚արձանագրէ.

«Բանտարկեալները կը փոխադրուին Երզնկա։ Խնդրոյն ծագումէն միայն երեք տարի վերջ, 1894 Ապրիլ 13ին սկսաւ դատավարութիւնը. ամբողջ 50 հոգի, բացի մեռնողներէն, դատարան տարուելով կարդացին ամբաստանագիրը.

«Կայսերական ժառանգեալ երկիրներու մէջ բնակող հաւատարիմ հպատակ հայ ազգը օսմանեան կայսերական կառավարութեան դէմ զինեալ ապստամբեցնելու և ժառանգեալ երկիրներուն մէկ մասը կառավարութեան իրաւասութենէն հանելու համար, խառնակարարական նպատակաւ կոմիտէ անուամբ յեղափոխական ընկերութիւն մը կազմելու ...»։

Դատավարութիւնը տեւած էր մօտ տարի մը. ութ օրուան խորհրդակցութենէ մը ետք, 1894 Դեկտ. 3ին կը կարդացուի վճիռը. 23 հոգի մահուան դատապարտուած, 5 հոգի՝ ցկեանս բանտարկութեան և 22 հոգի՝ ատժամեայ բերդարգելութեան։

Մահուան պատիժ ստացուն Հաճի Գալուստ Արխանեան, Տօքթ. Կարապետ Փաշայեան, Ղուկաս Ճանիկ, Սահակ Ժամկոչեան, Զաքէ Գրճեան, Գէորգ Վէքէեան, Նշան պատուելի Խաչատուրեան, Խաչատուր Բէրէմեան, Միքայէլ Եղիկեան, Մկրտիչ Կէնճեան, Յակոբ Խաչմանեան, Գրիգոր Մկրտիչեան Միսաք Սիլոյեան, Արգար Յովհաննէսեան, Երանոս Չէպիճեան, Մուշեղ Ճարգեան, Մանուէլ Քարա-Բէչիչեան, Եղիա Զագիկեան, Սահակ Էլփխեան, Կիրակոս Բէօսէեան, Գէորգ Նահապետեան, Ղազարոս Էքսէրճեան, Յովհաննէս Մուրատեան։

Այս մահապատիժները կը վերածուին ցկեանս բանտարկութեան։ Պոլսոյ անգլիական դեսպան Սըր Ֆիլիփ Քըրիի միջամտութեամբ բանտէն ազատ կ'արձակուի Տօքթ. Կարապետ Փաշայեան։

Արխանեանի բանտակից ընկերները երկու անգամ ստորերկրեայ ճամբայ մը փորելով փախուստ կը փորձեն։ Երկրորդ անգամ քանի մը հայեր, խումբ մը քիւրտերու հետ, կը յաջողին դուրս գալ, բայց աւելի ետք կրկին օձիքը ձեռք կու տան։

Հաճի Բէկ 12 տարի Երզնկայի բանտը մնաց։ Հայերը 200է աւելի թուրք և քիւրտ բանտարկեալներու հետ քանի մը անգամ կռիւներ կ'ունենան և կը յաջողին իրենց բանտակիցներուն յարգանք պարտադրել։ Բայց Հաճի Բէկի ոտքերուն շղթայ կ'անցընեն և ատեն մը առանձին խուցի մը մէջ կը պահեն։

Քեռիի անձնատուութիւնը, իր ազգականներու թելադրանքով, և անոր կախաղան հանուիլը ծանր կը ճնշեն Հաճի Բէկի վրայ։ Ի վերջոյ բանտին մէջ սկսած թիֆոյի համաճարակի մը զոհ կ'երթայ ան 1905 Նոյեմբեր 18ին։

Հակառակ համիտեան կառավարութեան սարսափներուն, Երզնկայի ժողովուրդը մեծ թափօրով մը կը հետեւի Արխան-

եանի պագագլին, անոր իր վերջին յարգանքը մատուցանելով։ Ան կը թաղուի հայոց գերեզմանատունը, Բեռիի ճիշդ կողքին։

Արխանեանի գերեզմանին վրայ, հայրս՝ Գուրգէն Լազեան կառուցանել կուտայ գեղեցիկ շիրմաքար մը, որուն ծախքերը հոգացած էին Հաճի Բէկի Պոլսոյ ազգականները։

1908ի Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք, կը սպասուէր, որ բանտէն ազատ արձակուին յեղափոխականները։ Միւշիր Զէքի փաշա կ'ուշացնէ այդ հրամանը։ Երզնկայի հայերէն խումբ մը բանտ երթալով ազատ կ'արձակէ բանտարկեալները։ Արմտանցիները այդ օր մեր տան մէջ հիւրասիրուեցան, ուրախութենէն շատեր կ'արտասուէին։ Թաղեցիները խմբուած էին մեր մօտ, տօնելով ազատութեան ծագող արշալոյսը։

Երզնկացիները Ծնունդի և Զատիկի գիշերները սովորութիւն ունէինք եկեղեցիէն երթալ ուղղակի գերեզմանատուն, այցելելու մեռեալներուն, մոմեր վառելով անոնց գերեզմաններուն վրայ։ Ծառախիտ ընդարձակ գերեզմանատունը լոյսերու մէջ կը շողար, իբր թէ հեթանոսական մեհեանի կրակի պաշտամունքն էր, որ տեղի կ'ունենար։ Ամէն ոք իր ընտանիքին գերեզմանին այցելելէ ետք, կ'երթար մոմ մը կը վառէր Արխանեանի, Բեռիի և պոմպայի երեք նահատակներու շիրիմներուն վրայ։ Գերեզմանատունէն մեկնելէ ետք, հեռուէն կը տեսնէինք մոմի պլպլացող լոյսերը, ինչպէս եթէ աստղեր իջած ըլլային մասնաւորաբար նահատակներու դամբարանին վրայ։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Վրթանէս Փափազեան — Հաջի Բեգ (Հայ Յեղափոխականի կեանքից), 1909, Կ. Պոլիս
Արփիկ Վարդապետեան — Մեծուրի Առիւծը, 1911, Կ. Պոլիս
«Դրօշակ» — 1895 թիւ 4 5, 6։

ԺԻՐԱՅՐ

(ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՊՕՅԱՃԵԱՆ)

Փոքր Ասիոյ և Կիլիկիոյ շրջանին ամենէն ժողովրդական գործիչն է Ժիրայր, որ իր շուրջ խանդավառութիւն մը ստեղծեց, գործելով քանի մը կեղծանուններով և շրջելով քաղաքէ քաղաք։

Ծնած է 1856ին, Հաճըն, հարուստ ընտանիքի մէջ։ Պոլիս 1871ին կը գործէր «Վարդանանց» ընկերութիւնը, որ նոյն անունով դպրոց կը բանայ Հաճընի մէջ տնօրէնութեամբ Միհրան Սվաճեանի։ Պոլսէն ընդունակ և յառաջադէմ աշակերտ մը կ'ուզուի։ Մարտիրոս Պօյաճեանը ապագայ Ժիրայրը, իր թեկնածութիւնը կը դնէ։ Երկու տարի Պոլիս կ'ուսանի և կը վերադառնայ Հաճըն, պաշտօնավարելով «Վարդանանց» վարժարանին մէջ։

Ուսուցչական գործին զուգընթաց կը սկսի յեղափոխական քարոզչութեան, և կազմակերպական կորիզներ կը ստեղծէ։ Մարտիրոս իր հօր մահէն ետք, Հաճընէն դուրս շրջելու ատեն, ճամբան կը կողոպտուի քիւրտերէն։ Այս դէպքը խիստ ծանր տպաւորութիւն կը թողու իր վրայ և այլեւս չ'ուզեր քաղաք վերադառնալ։ Ատեն մը Հալէպ, Տիգրանակերտ մնալէ ետք, զինք կը գտնենք Երզնկայի մէջ։

Պոլսոյ Միացեալ ընկերութիւնը կը ծրագրէ Հայաստանի գաւառներուն մէջ վարժարաններու ցանց մը հաստատել։ Այդ վարժարաններէն տիպար հաստատութիւն մը կը դառնայ Երզնկայի Ընկերական վարժարանը, ուր ուսուցչական պաշտօն կը վարէ

Ժիրայրը. Շահէն Խիւզալեան կեղծանունով։ Հայրս՝ Գուրգէն Լազեան, որ աշակերտած էր իրեն, մեզի կը պատմէր, թէ Ժիրայր, մարմնակրթանքի և առողջապահութեան դասերու պատրուակին տակ, աշակերտները կը վարժեցնէր անվախութեան և յանդգնութեան։ Փայտէ սուրերով տղոց սուսերամարտութիւն կը սորվեցնէր, իսկ մարդակազմութիւնը գործնականօրէն ուսուցանելու համար, ծառէն ուլ մը կախելով, կը ճեղքէր փորը և ցոյց կուտար կենդանիին մարմնին ներքին մասերը, արեան շրջանառութիւնը եւն.։ Բուն նպատակն էր տղաքը վարժեցնել քաջութեան։

Ժիրայրի պաշտօնակից ուսուցիչներէն Պ. Ներսէս կը պատմէ հետեւեալը. «Գերեզմանատունները անտարակոյս քաղաքէն դուրս ամայի տեղեր կ'ըլլան, ուրկէ ցերեկ առեն իսկ հայ մանկանացուին համար կարելի չէր առանձին անցնիլ. Ժիրայր իր աշակերտներով, գերեզմաններէն կը հայթայթէ իր դասախօսութեանց համար անհրաժեշտ գործնական առարկան, մարդկային մարմինը։

Ցերեկը իր կողմէն ճշդուած կ'ըլլար արդէն թարմ ննջեցեալին հողակոյտը, ուր կը դիմէին գիշերները։ Ձեռք բերուած դիակը սեղանին վրայ դնելով, Ժիրայր դանակն առած կը կտրէր ու կարել կուտար անդամները մարդկային դիակներուն բացատրելով իւրաքանչիւրին պաշտօնն ու դերը։

Ժիրայր գործնականօրէն իր աշակերտները կ'ընտելացնէր մարդկային մարմնոյ յօշոտման գործին, անվախութեան և քաջութեան ոգի ներշնչելով անոնց, դարերու գերութեան արդիւնք հայու վախկոտութիւնը իսպառ դուրս շպրտելու համար հայ տղոց մէջէն, որոնք ապագայ յեղափոխականները պիտի դառնային...»։

Հաճընի մէջ Ժիրայրի ունեցած գործունէութեան մասին, Ենովք Տարտաղանեանի յուշերուն մէջ կը կարդանք.

«Մարտիրոս Պօյաճեան (Ժիրայր) 1889ին կը վարէր Հաճընի Ս. Թորոս եկեղեցիին կեդրոնական վարժարանի տնօրէնութիւնը. իսկ իր օգնականներն էին Յովսէփ Նալպանտեան և Տէր Թորոս քհնյ Սաթամեան։ Այս շրջանի նոր սերունդներուն համար հոգի մաշեցուցած է և զանոնք դաստիարակած Մելքոն (ապա Վահան քհնյ.) Օղուլուգեանը, որ հասունցուց Ժիրայրը, Մուրատը, Միրան Գայեանը և ուրիշներ։

Ժիրայրի գաղանի գործունէութիւնը կառավարութեան կող-

մէ լրտեսուելով, զինք հետապնդել կը սկսին և օր մը հարիւրապետ ոպայ մը 24 ոստիկաններով Ս. Թորոս գալով. Առաջնորդ Եղիշէ եպս. Գաղանճեանին կը ներկայանան և կ'ուզեն Ժիրայրը ձերբակալել։ Առաջնորդ հայրը անմիջապէս տնօրէն Ժիրայրը կը կանչէ ու կ'ըսէ. «Ժիրայրը կ'ուզեն». Իսկ Ժիրայր ինքզինքը պահելով, կը խոստանայ հարիւրապետի ներկայութեամբ, թէ «կէս ժամէն կը զրկէ»։ Ասոր վրայ կ'ելլէ աշակերտներուն, «մնաք բարով» մը ըսելով կը սուրայ աղջկանց վարժարանը, հոն ալ իր քրոջ Օր. Հայկանուշի հրաժեշտ տալէ վերջ, կ'ապաստանի եկեղեցւոյ ներքեւ գտնուող քարայրը»։

Բարունակ Այվազեանի (72 տարեկան) յուշերուն մէջ կը կարդանք հետեւեալ տողերը (1).—

— «Եօզղատի հայոց ինքնապաշտպանութեան և սպառազինման, ինչպէս և Հնչակեան գաղափարին տարածման գործը վիճակուած է անմահն Ժիրայրի, որ 1892ին կը հիմնէ Եօզղատի Հնչակեան առաջին մասնաճիւղը։

Ժիրայր կը կազմակերպէ նաեւ Եօզղատի շրջակայ հայաբնակ 36 գիւղերը, և ինք իր հայդուկներով կը հաստատուի Չամդաղի լերան անտառի դիրքերուն մէջ՝ Փէօրէնկ գիւղը։

Ան իր բնակութիւնը կը հաստատէ նոյն Գիւղի միակ այլազգի Ալէվի Ապտուլլահի տունը. յետոյ զայն եւս Հնչակեան մկրտելով՝ տարիներով իբր սուրհանդակ կը գործածէ։

Նեղ օրերուն, Ժիրայրին և իր խումբին ապաստան տուած է նաեւ այդ շրջանի Ալէվիներու պետը՝ Շէյխ Հաճիլ Պէկթաշ, իր անձեռնմխելի ապարանքն ու կալուածները տրամադրելով ու հիւրասիրելով զանոնք։

... Սարաֆի շրջանին, ծածկելու համար Ժիրայրի հետքը, հայ ժողովուրդը «Մօրուք» անունը կուտար անոր, և այս անունը տարածուեցաւ ու դարձաւ ժողովրդական նոյնիսկ Թուրքերուն մէջ, որոնք յետոյ սրբագործեցին անձն ու անունը, ուխտատեղիի վերածելով անոր գերեզմանը «Մօրուքը» և գլյաբէթի» անուանելով»։

... Հայերու դէմ գործուած ոճիրներուն Ժիրայր կը փոխադարձէ «Մէկի դէմ մէկով»։ Ոստիկանութիւնը կը խստացնէ

---

1) Յիսնամեակ Ս. Դ. Հնչ. կուսակցութեան (1887—1937) Փրովիտենս, 1938։

իր հետապնդումները, բայց չի կրնար ձեռք անցընել յեղափոխականը։ «Ծլին» (Սասանայ) կ'անուանէին զայն և կը հաւատային, թէ ոգիներու պաշտպանութիւնը կը վայելէր։ Ոստիկանութիւնը գործի լծէ հայ մատնիչներ։ Անոնցմէ մէկը, Ղազար Աբիկեան, կը խոստովանի իր յանցանքը, Ժիրայր կը յաջողի անոր մէջ հոգեփոխութիւն մը առեղծել, ու տարիներով թուրքերու գաղտնիքներուն լրաբերը կը դառնայ, նոյն ատեն Պոլսէն կազմակերպութեան զէնքերը փոխադրելու գործը կը կատարէ։ Ուրիշ մատնիչ մը, Մազար օղլու գիւղէն Կիրակոս, կը նկատուի անուղղելի ու կ'ենթարկուի ահաբեկումի Ժիրայրի զինուորներէն Մուշեղի կողմէ։ Վերջինը ձերբակալուած Եօզղատ կը տարուէր, երբ Ժիրայր իր հայդուկներով կը յարձակի պահակախումբին վրայ ու կ'ազատէ Մուշեղը։

Ոստիկանութիւնը հազար հոգինոց արշաւախումբ մը գործի կը լծէ, ամէն գնով ֆէտայիին գլուխը ձեռք անցընելու համար։ Ագատղի մօտ, Գարաջալ գիւղի հայերը կուտան առաջին զոհերը։ Զարգի և թալանի հետեւանքով գիւղացիները կը լեցուին Եօզղատի եկեղեցին ու դպրոցները։ Քաղաքին մէջ ընդհարումներ տեղի կ'ունենան հայերու և քիւրտերու միջև։ Պոլսէն քննիչ յանձնախումբ մը կ'երթայ Եօզղատ. փոխանակ քննութեան, 1894ի գարնան, Ուրբաթ օր մը թուրք խուժանը կը յարձակի անպաշտպան հայերուն վրայ և կը կոտորէ զանոնք։

Ժիրայր, քաշուած անտառի լերան կողերուն, կ'ողբայ իր ժողովուրդին կորուստը և կը յղանայ ծրագիր մը՝ թշնամիին ուշադրութիւնը իր վրայ կեդրոնացնելու համար։ «Զօմագ Դաղի» լեռները կ'անցնի, պատուիրելով հայ գիւղացիներուն «առաջին արշաւախումբին իսկ, ցոյց տալ իր տեղը»։ Այդպէս ալ կը պատահի. և 1500 կռուող թուրք ուժեր կը պաշարեն լեռը։ Գիշեր ու ցերեկ կատաղի կռիւէ մը ետք, Ժիրայր կը ճեղքէ շղթան։ Յաջորդ առաւօտ արդէն անցած էր Թէրզիլի գիւղի շրջանը։ Հոն ևս տեղի կ'ունենայ մեծ կռիւ մը։ Ժիրայրի ռազմանիւթը սպառած էր ու ան կ'ընդունի իրեն ղրկուած բանագնացի առաջարկը՝ անձնատուր ըլլալու։

Ժիրայր կը խորհի այս անգամ ալ դատարանի միջոցով բողոքի խօսքեր հնչեցնել և իր արեան գնով յեղափոխութեան նշանաբանը տարածել։ Հարիւրաւոր ոստիկաններու պաշտպանութեան ներքեւ կը փոխադրուի Եօզղատ։ Ապէտին փաշայի նախագահութեան տակ գումարուող արտակարգ պատերազմական

ատեանը կը դատէ զայն, խոստովանութիւններ կորզելու յոյսով։ Ժիրայր կը պատասխանէ. «Ե՛ս եմ յեղափոխականը, ես... իսկ իմ ընկերներս և կազմակերպութեանս անդամ այս երկրին տառապող, շահագործուող, կեղեքուող ու ջարդուող ժողովուրդն է՝ հայը, թուրքը, քիւրտը, չէրքէզը և ամէնքը...»։

Դատարանը կուտայ մահուան վճիռ, որ հեռագրով կը ներկայացուի Կարմիր Սուլթանին՝ վաւերացուելու համար։

1894 Մարտ 24ին կը գործադրուի վճիռը։ Ժիրայրը կ'առաջնորդեն Սահաթհանէի հրապարակին վրայ պատրաստուած կախաղանին առջեւ։ Խօսելով հոն հաւաքուած թուրք ամբոխին, կ'ըսէ թէ ինք ոճրագործ մը չէ, այլ Ջէլլոներու յաջորդ մը. «Ես լեռ բարձրացայ —կ'աւելցնէ ան— ձեզ ամէնքդ կեղեքող բռնապետութեան դէմ բողոքելու, և այս ճամբով ձեր մէջ գիտակցութեան սերմեր ցանելու համար»։

Դահիճը ձեռքը կ'երկնցնէ չուանին, բայց Ժիրայր անդին կը հրէ զինք. «Դուք կարող չէք իմ վզիս անցընելու մահը, այդ բանն ընելու քաջութիւնն ունիմ ես» ըսելով կը ցատկէ աթոռին վրայ, կը բանէ օղակը ու կը մտցնէ իր գլխին։ Ոստում մը և կից մը աթոռին... վերջացած էր ամէն բան...։

Բողոքական հայ համայնքի աւագերէցին կողմէ թաղուեցաւ Ժիրայր, Ճիրիթ Մէյտանիի մէկ անկիւնը։ Անոր հողակոյտը տարիներով ուխտատեղիի վերածուեցաւ, ուր ամէն ազգի ուխտաւորներ կ'երթային բժշկութիւն գտնելու հաւատքով։

ԺԻՐԱՅՐԻ ԱՐՏԱՍԱՆԱԾ ՄԱՐԳԱՐԷԱՇՈՒՆՉ ՈՒՂԵՐՁԸ

Հ. Վ. ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ, 1875 ՀՈԿՏ. 6

Ազնիւ հանդիսականներ,

Կը տեսնէք Տաւրոսի խրոխտապանծ գահոյքը, ի՜նչ փոթորիկներ քշեցին մեզ և բերին տեղաւորեցին այս սարերուն ստորոտը. և ի՜նչ աւելի կատաղի մրրիկներ թերեւս պիտի քշեն տանին մեզ աւելի հեռու, օտար երկիրներ։

Մարդը իր ծննդավայրին մէջ սէրը և միաբանութիւնն է, որ կը պահէ. որչափ ժամանակ որ հարազատներ համակրութեան շղթայով իրարու միացած կ'ապրին, նոյնչափ ժամանակ անխախտ կը մնան իրենց բնագաւառին մէջ. և թէպէտ երբեմն չարաչուք բախտին արկածները ցրուեն ալ զիրենք, դարձեալ օր

մը կը վերադառնան և իրարու կը հանդիպին հայրենի երկրին ծոցը։

Ո՛վ հայրենիք, ո՛վ Արարատեան նահանգ, ուր բնակեցան մեր քաջարի նախնիք, ուր մարդկութեան առաջին ախոյեանները ծաղկեցուցին նորաբողբոջ քաղաքակրթութիւնը, ե՞րբ անգամ մը գոնէ կարելի պիտի ըլլայ տեսնել Մասիսի սուրբ սարերը և եդեմի գեղազուարճ բուրաստանները։

Այո՛, պատուարժան հանդիսականներ, բախտը մեզ համախմբեց Սիհուն և Ճիհուն գետերու հովիտին մէջ և հեռու մնացինք Արաքսի և Տղմուտի ափերէն, և երբ աչքերնիս դէպի հիւսիս դարձնենք ա՛լ չենք տեսներ Արարատն ու Մասիս, հապա գահոյքը Տաւրոսի, բայց ցորչափ ձեռք ձեռքի տուած միաբանութեամբ ապրինք, ցորչափ իրարու համբերող, իրարու ներողամիտ գտնուինք, նոյնչափ ատեն վստահ կրնաք ըլլալ, որ Կիլիկիոյ հովիտներուն մէջ պիտի կրնաք բարգաւաճիլ և երջանիկ ըլլալ։

Եւ ո՛վ գիտէ, թերեւս օր մը ծերունի Մասիս իր հիւրընկալ ձորերը եւ մայրենի հովիտները պիտի բանայ ձեր առջեւ՝ ձեզ գրկաբաց ընդունելու, *միայն թէ դուք ըլլաք միաբան, մոռնաք ատելութիւն և ապրիք իրարու համար։*

Արդարեւ, պիտի կրնաք բարգաւաճիլ և ձեր սրտին բաղձանքին համեմատ երջանիկ ըլլալ, որովհետեւ արդէն միաբան էք և այսօրուան գործակցական հանդէսին մէջ միատեղ հաւաքուելնիդ ձեր եղբայրական սիրոյն և անսասան միաբանութեան երաշխաւորութիւնն է։

«ԺԻՐԱՅՐ», Գէորգ Վ. Ասլանեան, էջ 97։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Հ. Կարիկեան — Ուսուցիչ Ժիրայրը, Յիսնամեակ Ս. Դ. Հնչկ. կուսակցութեան (Ամերիկա)

Ա. Բէշեան — Ժիրայր, Յիսնամեակ Հնչակ. կուսակցութեան (Ամերիկա)

Մ. Մարտունի — Հնչակեան Գործունէութիւնը Հաճընի մէջ, Յուշարձան Ս. Դ. Հնչկ. (քառասնամեակ) Փարիզ

Գէորգ Վ. Ասլանեան — Ժիրայր, Կ. Պոլիս 1911։

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՊՈՅԱՃԵԱՆ
(Մ Ո Ւ Ր Ա Տ)

Հնչակեան կուսակցութեան անբիծ դէմքերէն ժիրայրի փոքր եղբայրն է Մուրատ Պոլսոյ Գում Գափուի ցոյցէն մինչեւ Սասուն եւ օսմանեան խորհրդարանին մէջ, իբրեւ երեսփոխան, անշեղօրէն բարձր պահեց իր ժողովուրդի յեղափոխական պայքարի դրօշը։

Ծնած է 1867ին, Հաճըն։ Միացեալ Ընկերութեան վարժարանին մէջ ուսում առնելէ ետք կ'երթայ Պոլիս, կ'աւարտէ Իտատին ու ապա կը հետեւի բժշկութեան։ Առանց զայն աւարտելու՝ կը մասնակցի Պոլսոյ մէջ սկսած յեղափոխական կազմակերպութեան ու կը դառնայ 1890 Յուլիս 15ին կատարուած ցոյցին գլխաւոր վարիչներէն։

Հնչակեան ղեկավարներէն Յ. Կ. Ծիծանկիւլեան իր «Յիշատակներ Հայկական Ճգնաժամէն» գրքին մէջ (Գ. մաս, էջ 10), կը բացատրէ թէ ինչո՛ւ այդ ցոյցը կազմակերպուեցաւ Պոլսոյ եւ ոչ թէ Հայաստանի մէջ.

— «Եթէ հայկական յուզումը սահմանափակուած մնար մի միայն Հայաստանի մէջ, գլխաւորաբար Ռուսիոյ ուշադրութեան առարկայ պիտի ըլլար, աւելի մօտէն շօշափելով անոր շահերը իբրեւ սահմանակից պետութիւն և կրնար անոր պատրուակ մը ընծայել օրին մէկը յանկարծ գրաւելու Հայաստանը, մինչդեռ շարժումը տարածուելով Հայաստանէն դուրս, Թուրքիոյ միւս կողմերը և մանաւանդ մայրաքաղաքին մէջ, միւս մեծ պե-

տութիւններուն ալ ուշադրութիւնը կը դարձնէր Հայկական Խնդըրին վրայ, մասնաւորապէս Անգլիոյ, զոր կը նկատէինք մեր դատին աւելի համակիր, քան Ռուսիան. Հայկական Խնդիրը պետութեանց միջեւ խնդիր մը դարձնելը աւելի նպաստաւոր կ'երեւէր մեր ազգային շահերուն։

Գում Գափուի Մայր Եկեղեցիին մէջ, քանի մը հազար ցուցարարներու ներկայութեան, Մուրատ կը կարդայ բողոքագիր մը, ուր հայ ժողովուրդին համար կ'ըսէ.

«... Հայրենիքիդ հողը քուկդ չէ՛ ամենեւին։ Դուն կը վարես, կը ցանես, ոչխարներու հօտեր կ'արածեցնես կալուածատէր հարուստներու, պէյերու, տէրութեան հողերը, որոնց համար կը վճարես անհագին տուրքեր, որով իրաւունք կ'առնես մշակելու. Բայց կը մշակես, չարաչար կ'աշխատիս եւ առած արդիւնքդ ալ կրկին քուկդ չէ. .. ...Գիտնա՛նք մեր գործը առաջ մղել եւ մեր դատը պաշտպանել՝ նոյնիսկ ամենածանր եւ ամենա սուղ գնով .. Կեցցէ՜ հայ ժողովուրդը, որու միակ աղաղակն այժմ պիտի ըլլայ՝ Ազատութի՜ւն կամ մահ։

Տեղի ունեցած ցոյցերէն ետք, ոստիկանութեան պետ Նազըմ փաշա 2000 ոսկի կը գնահատէ Մուրատի գլուխը եւ անոր լուսանկարը բազմաթիւ օրինակներով կը բաժնէ ոստիկաններուն եւ լրտեսներուն։

Մուրատ կը յաջողի խուսափիլ Թուրք կառավարութեան հետապնդումէն եւ հասնիլ Աթէնք՝ յունական նաւով, քէֆալոնցիի տարազով ծպտուած։

Հազիւ տարի մը կ'անցնի ու 1892ի աշնան Հնչակեան Կեդրոնին կողմէ Մուրատ կը ղրկուի Տարօնի շրջանը։ Իսկենտերուն հասնելով, հետիոտն կը կտրէ այդ երկար ճամբան մինչեւ Սասուն։ Ամէն տեղ կը ցանէ յեղափոխութեան սերմերը։

Մուրատ վարժ էր լեռնական կեանքին, եւ կատարելապէս իրեն կը յարմարէին Սասունի պայմանները, տեղական բարքերը։ Հաճոյքով կ'ուտէր անոր կէկի եւ կորեկի հացը։ Սասունի ապստամբութեան ատեն, ան իսկոյն կը բերէ իր կազմակերպական տաղանդը եւ քաջութիւնը։ Մուրատի մասին, իր ընկերը՝ Միհրան Տամատեան՝ կը պատմէ. «Այնքան յանդուգն էր Մուրատ, այնքան անվեհեր, որ 1893ի ձմրան, մասնաւոր պաշտօնով մը, դրպանը միայն տասը դահեկան ունենալով, ոտքով ճամբայ ինկաւ Կովկաս երթալու համար, հակառակ այն ատենուան կառավարական ամենախիստ հսկողութեան. Մենք

այնքան վստահ չէինք իր վերադարձին, ու իրեն ըսած էինք որ եթէ վեց ամիսէն չվերադառնայ, զինքը կորսուած համարելով հարկ եղած վճռական որոշումները պիտի առնէինք։ Բայց որքան քաջ և յանդուգն էր Մուրատ, նոյնքան խոհեմ և աչալուրջ էր։ Ու հակառակ Թուրք իշխանութիւններու հսկողութեան և քննութեան տարապայման խստութիւններուն, արիասիրտ պատուիրակը կը յաջողի Կովկաս անցնիլ, հոն կատարել իրմէ սպասուածը և դարձեալ Սասուն վերադառնալ, այնպիսի առեն մը, երբ ամէնքը յուսահատ էին զինքը ողջ տեսնելու։

Սասունի ապստամբութեան և Մուրատի մասին «Հնչակ»ի 1894 Հոկտ.ի թիւէն կը քաղենք հետեւեալ տեղեկութիւնները.

«Տաճիկ կառավարութիւնը չորս տարիէ ի վեր կը ձգտէր Սասունը ոտնակոխ ընել. 1893 Յունիս 17ին հարիւրաւոր քիւրտերու պարտութիւնը մոռցուած չէր։ Մուրատի և Տամատեանի Սասուն մուտքը ոգեւորութիւն ստեղծած էր գիւղերուն մէջ։ Այս տարի գարնան կառավարութիւնը արհեստաւորներ ղրկելով Տալւորիկի Սասունայի կամուրջը սկսաւ նորոգել։ Սասունցիները ըմբռնեցին գալիք վտանգը և Տալւորիկի ինը թաղերու գլխաւորները խորհրդակցութենէ մը ետք որոշեցին գործի անցնիլ և իրենց որոշը մը յայտնեցին Շէնիկի և Սէմալի գործակիցներուն։ Գիւղացիները յարձակեցան Սասունայի կամուրջը չինողներուն և հոն հսկող 17 զինուորներուն վրայ։ Զինուորներէն եօթ հոգի սպաննուեցան, միւսները Մուշ փախչելով, տեղեկացուցին դէպքը կառավարութեան։ Վերջինը հրահանգներ տուաւ քիւրտ աշիրեթապետներուն, որոնք Յուլիս 27ին յարձակեցան Սէմալի և Շէնիկի գիւղերուն վրայ, ու սկսան Սասնոյ մեծ կռիւները։

Օգոստոս 1ին խառնիճաղանճ բազմութիւնը կը քալէ Սասունի վրայ։ Շէնիկցի, սէմալցի, կէլիէկուզանցի գիւղացիները կը կռուին դիւցազնաբար հազարաւոր թուրք զինուորներու և քիւրտերու դէմ։ Վերջինները 850 դիակ կը ձգեն, իսկ հայերէն՝ 30 երիտասարդ և 8 կին սպաննուած։ Տալւորիկի ամուր և անմատչելի դիրքերը տեսնելով՝ թշնամին կը յարձակի Անդոքի վրայ, կռիւը կը տեւէ 24 ժամ, դարձեալ փախուստի կը մատնուին թուրքերը և քիւրտերը, հայերը կ'ունենան 100է աւելի կորուստ, երիտասարդներ և կիներ։ Օգոստոս 15ին կը վերսկսին նոր յարձակումներ։ Սասունցիներու պաշարը և ռազմանիւթը սպառած էին։ Մուրատ և Տէր Գաբրիէլ քահանան օգնութեան

կը հասնին ռազմամթերք բերելով։ Թշնամին դարձեալ ետ կը մղուի։

Բայց յաջորդ օրերը կարելի չ'ըլլար դիմադրութիւնը շարունակել, սասունցիներու ույժը կը սպառի։ Այս վերջին ճգնաժամի մէջ Գրքոյի նորահարս կինը Շաքէ, օրինակելի քաջութեամբ և գերբնական առաքինութեամբ, երբ աչքը այս ու այն կողմ դարձնելով կը տեսնէ թշնամիին անհամար բազմութիւնը, կը զգայ որ այլեւս անհնար է ազատուիլ։ Նա կը բարձրանայ քարաժայռի մը վրայ և միամեայ երախան գրկած կը կանչէ. «Քոյրե՛րս, մեզ երկու ճանապարհ մնաց, կա՛մ մեռնիլ և չմոռնալ մեր երկիրը, պատիւը, ամուսինքը, եղբայրքը, և կամ քարերէն վար ձգելով զմեզ՝ չիյնալ թշնամիի զաւակաց պիղծ ձեռքերուն մէջ. .»։ Այսպէս գոչելով և աչքերը դէպի երկինք բարձրացնելով կը նետուի խոր անդունդի մը մէջ։

Հերոսուհիի այդ ձայնին հետեւեցան շատեր»։

Թշնամին հասնելով կը ձերբակալէ բազմաթիւ կանայք, աղջիկներ, մանուկներ։ Մարակ, խարազան, բռնաբարում... տեղեկութիւններ կը հարցնեն Մուրատի, Գրքոյի, Տամատեանի մասին, անկարելի կ'ըլլայ բառ մը կորզել։ Գրքոն վիրաւոր թշնամիին ձեռքը կ'անցնի, կը տարուի Երզնկա ու հոն կը սպաննուի։ Թշնամին կ'այրէ Շենըկ, Սէմալ, Ալեանցիք, Կէլիեկուզան, Աղբեկ, Կէլիէկանման, Գեղաչէն, Շուշանամերկ, Քոփ, Կէրմաւ և Երիցանք գիւղերը և կը ջանայ լեռներու մէջ ողջ մնացածները ձեռք անցընել։

1894 Օգոստոսի վերջերը. քարայրի մը մէջ կը հանդիպին Մուրատին և իր ընկերներուն. քանի մը օր քաջաբար կը դիմադրեն պաշարուածները. ուտելիք և վառօդ սպառած ըլլալով կը լռեն, այն ատեն Թուրքերը ծուխ կ'արձակեն քարայրի ներսը և այսպէսով կը յաջողին ձերբակալել Մուրատն ու իր ընկերները...։

Քաղաքէ քաղաք փոխադրելով, չարչարանքներէ ետք, Մուրատ կը տարուի Պոլիս, ուր կը դատապարտուի ցմահ բերդարգելութեան և կը ղրկուի Աֆրիկեան Տրիպոլիս։ Ամբողջ տասնեւմէկ տարի կը մնայ իր աքսորավայրը։ Հնչակեան կեդրոնի և Մուրատի քրոջ՝ Հայկանոյշի կարգ մը փախուստի փորձերը չեն յաջողիր։ Վերջապէս 1905ին կարելի կ'ըլլայ բանտէն փախցնել Մուրատը և տանիլ Փարիզ, Հնչակեան կեդրոնը, ուր «Հնչակ»ի մէջ կը հրատարակէ համերաշխութեան կոչ մը։ Նոյն ոգիով աչ-

այնքան վստահ չէինք իր վերադարձին, ու իրեն ըսած էինք որ եթէ վեց ամիսէն չվերադառնայ, զինքը կորսուած համարելով հարկ եղած վճռական որոշումները պիտի տայինք։ Բայց որքան քաջ և յանդուգն էր Մուրատ, նոյնքան խոհեմ և աչալուրջ էր։ Ու հակառակ Թուրք իշխանութիւններու հսկողութեան և քննութեան տարապայման խստութիւններուն, արիասիրտ պատուիրակը կը յաջողի Կովկաս անցնիլ, հոն կատարել իրմէ սպասուածը և դարձեալ Սասուն վերադառնալ, այնպիսի ատեն մը, երբ ամէնքը յուսահատ էին զինքը ողջ տեսնելու։

Սասունի ապստամբութեան և Մուրատի մասին «Հնչակ»ի 1894 Յուլ. ի թիւէն կը քաղենք հետեւեալ տեղեկութիւնները։

«Տաճիկ կառավարութիւնը չորս տարիէ ի վեր կը ձգտէր Սասունը ոտնակոխ ընել. 1893 Յունիս 17ին հարիւրաւոր քիւրտերու պարտութիւնը մոռցուած չէր։ Մուրատի և Տամատեանի Սասուն մուտքը ոգեւորութիւն ստեղծած էր գիւղերուն մէջ։ Այս տարի գարնան կառավարութիւնը արհեստաւորներ ղրկելով Տալւորիկի Սասունայի կամուրջը սկսաւ նորոգել։ Սասունցիները ըմբռնեցին գալիք վտանգը և Տալւորիկի ինը թաղերու գլխաւորները խորհրդակցութենէ մը ետք որոշեցին գործի անցնիլ և իրենց որոշը մը յայտնեցին Շէնիկի և Սէմալի գործակիցներուն։ Գիւղացիները յարձակեցան Սասունայի կամուրջը շինողներուն և հոն հսկող 17 զինուորներուն վրայ։ Զինուորներէն եօթ հոգի սպաննուեցան, միւսները Մուշ փախչելով, տեղեկացուցին դէպքը կառավարութեան։ Վերջինը հրահանգներ տուաւ քիւրտ աշիրեթապետներուն, որոնք Յուլիս 27ին յարձակեցան Սէմալի և Շէնիկի գիւղերուն վրայ, ու սկսան Սասնոյ մեծ կռիւները։

Օգոստոս 1ին խառնիճաղանճ բազմութիւնը կը քալէ Սասունի վրայ։ Շէնիկցի, Սէմալցի, Կէլիեկուզանցի գիւղացիները կը կռուին դիւցազնաբար հազարաւոր Թուրք զինուորներու և քիւրտերու դէմ։ Վերջինները 850 դիակ կը ձգեն, իսկ հայերէն՝ 30 երիտասարդ և 8 կին սպաննուած։ Տալւորիկի ամուր և անմատչելի դիրքերը տեսնելով՝ Թշնամին կը յարձակի Անդոքի վրայ, կռիւը կը տեւէ 24 ժամ, դարձեալ փախուստի կը մատնուին Թուրքերը և քիւրտերը, հայերը կ'ունենան 100է աւելի կորուստ, երիտասարդներ և կիներ։ Օգոստոս 15ին կը վերսկըսին նոր յարձակումներ։ Սասունցիներու պաշարը և ռազմանիւթը սպառած էին։ Մուրատ և Տէր Գաբրիէլ քահանան օգնութեան

ներու պարագաները։ Յաջորդ օր, Յուլիս 24ին հերթը Մուրատին եկած էր։ Բանտի կիսամութին մէջէն երկու ստուերներ կը շարժէին և կ'արթնցնէին Մուրատը։ Ցատկեց անկողինէն ու քալեց անոնց հետ ժպտուն և բոլորովին անտարբեր. անոր հասակը աւելի շեշտուած, քայլերը աւելի ուժգին էին։ Այդ օր իր երիտասարդութիւնը կ'ապրէր. Սասունի լեռներուն վրայ կռուող հերոս Մուրատն էր, որ կը քալէր և մութին մէջէն կը գծէր մեր առաջ այն լուսաշաւիղ ճանապարհը, որ փշոտ և դժուարանցանելի էր մեզի համար։ Կախաղանի սիւնին առջեւ ծնկաչոք աղօթեց։ Ականատեսները կը պատմեն՝ ըսելով. «Տէ՛ր, ներէ անոնց, որովհետեւ չեն գիտեր թէ ի՛նչ կը գործեն»։ Վայրագ ամբոխը, մագլցած տանիքներու և սիւներու վրայ, պատկառանքով դիտած է այս մարդուն մահուան հանդէպ ցոյց տուած հեղահամբոյր և հերոսական կեցուածքը»։

Դեղագործ Մանուկ Միրեան, որ նոյնպէս կը գտնուէր Կեսարիոյ բանտը և նոյն ատեն կը զբաղէր խոշտանգուած բանտարկեալներու դարմանումով, երբ կը մօտենայ Մուրատին, կ'ըսէ. «Մի՛ վախնար ես լրտես չեմ, եկած եմ հնչակեան ընկերներուդ կողմէ. անոնք քու մասին ոչինչ ըսած են կառավարութեան, նոյնը կը խնդրեն քեզմէ»։ Մուրատ չհաւատաց ինծ. ես կրկնեցի. «Ո՛չ մի պատասխան»։ Սկսեցի բարձր ձայնով տաճկերէն խօսիլ. հարցուցի թէ ո՞ր տեղդ կը ցաւի, եկած եմ քեզ դարմանելու. երբ ոտքերուն ձեռք զարկի, ըսաւ. «Կը խնդրեմ, թող մնան ոտքերս, ամբողջ ոսկրներս դուրս եկած են, ներս առէք, եթէ կրնաք»։ Ո՜հ, ի՛նչ տեսնեմ, իրաւ ոտքի խոշոր մաս մը դուրս եկած և օրերով անխնամ մնալով բոլորովին կապուտցած էր։ Մանուսար դեղերով մաքրելէ վերջ, ձեռքերովս կամաց կամաց ներս առի, յետոյ մօտեցայ ոտքերուն. ի՜նչ գազանային անգթութիւն, դահճական հարուածներէն ո՛չ միայն միս ու կաշի մնացած չէին ոտքերուն վրայ, այլ ամբողջ ջիղերը և ոսկորները իրար խառնուած էին, ճզմուած մասերը կտրեցի, թափեցի և կրցածիս չափ լաւ կապեցի. ձախ աչքին ուղղութեամբ ճակատի մէջտեղէն երեսուն ի վար պատռած էր, որովհետեւ իթթիհատական միւթեսարրըֆը կօշիկով գլխին զարկած էր. զայն ալ կապեցի և սրտի մեծ յուզմունքով «մնացիր բարով» ըսելով բաժնուեցայ իրմէ։

Քանի մը օր ետք Մուրատ կը փոխադրուի հայ բանտարկեալներուն մօտ ուր կը շարունակուի դարմանումը։ Հնչակեան

12 երիտասարդներ կը տանին կախելու, յուզում կը տիրէ բանտարկեալներուն մէջ։ Անոնցմէ մէկը կ'երգէ Մուրատին ծօնուած երգ մը։ Մուրատ, տեսնելով իր անուան ծօնուած երգի տպաւորութիւնը, պեխերուն տակէն խնդաց և դառնալով վարժապետին՝ ըսաւ. «Տղա՛ս, թող մնայ այդ, խնդրեմ, ինծի «պողլագ» մը (գիւղական երգ) երգէ»։ Վարժապետը չմերժեց զինքը. երգեց գիւղական կարգ մը երգեր, որոնցմէ Մուրատ շատ գոհ մնաց և դառնալով ինձ ըսաւ. «Պրն. Մանուէլ, մանկական օրերս յիշեցի. զարմանալի չէ՞։ Ո՜հ, ի՜նչ քաղցր օրեր էին անոնք, երբ հօրս հետ միասին ջորեպանութիւն կ'ընէինք, հայրս Հաճնոյ սարալանջերէն անցած ատեն «պողլագ» կ'երգէր, ես որ այն ատեն տղայ էի, շատ չէի հետաքրքրուեր այդ երգերով, բայց այսօր անոնք շատ քաղցր կը հնչեն իմ ականջիս...»։

Եղբօրը՝ Ժիրայրի մահէն տասնեւմէկ տարի ետք, 1915 Օգոստոս 24ին Մուրատ քաջաբար դիմաւորեց մահը. նոյնպէս կախաղանի վրայ, Բնաւորութեամբ հեզահամբոյր այս յեղափոխականը չկորսնցուց արիութիւնը մինչեւ իր վերջին շունչը։

ԱՐԱՄ ԱՐԱՄԵԱՆ

(ԱՇՈՏ ԹԱԹՈՒԼ)

Բարձր Հայքի շրջանին մէջ, ժողովուրդի ծոցէն հրապարակ եկաւ Արամ Արամեան, որուն նահատակութիւնը խորապէս յուզեց և տպաւորեց յեղափոխութեան առաջին դրօշակիրները։

Ան, հազիւ քսան տարեկան, 1890ին կը յարի Դաշնակցութեան։ Արամեան քարտուղարն է Կարնոյ Թաղական Խորհուրդին և անդամ՝ կազմուած առաջին Կոմիտէին։ Ծրագիրներ կը մշակեն յեղափոխական գործունէութեան անցնելու համար։ Արամեան կողմնակից է անհատական ահաբեկումներով սարսափ տարածելու։ Կոմիտէի կարծիքով՝ այդ գործունէութեան խոչընդոտ կը հանդիսանայ Խաչատուր Կերեկցեանը, որուն ահաբեկումը կը վիճակուի Արամ Արամեանին։

1891 Օգոստոսի վերջերը՝ ան կը ստիպուի անցնիլ Կովկաս և կը մասնակցի Դաշնակցութեան առաջին Ընդհ. Ժողովին։

«Դրօշակ» հետեւեալ կերպով կը ներկայացնէ անոր կեանքը և մահուան պարագաները.

«Դաշնակցութեան Կեդրոնը համամիտ չէր Կերեկցեանի դէմ արձակուած այդ վճիռին և երբ, հակառակ Կեդրոնի հակառակութեան, Կոմիտէն իրագործեց իր վճիռը, Կեդրոնը առանձին թռուցիկով դատապարտեց այդ քայլը։ Թաթուլ ամբողջ տարի մը [illegible] կեանք վարեց Կովկաս, մինչեւ 1892ի ամառը,

երբ տեղի ունեցաւ Դաշնակցութեան Ընդհ. Ժողովը։ Արամեան այդ ժողովին մէջ պաշտպանեց իր տեսակէտը. ան դէմ էր ընդհանուր ապստամբութեան, ընդհանուր ցոյցերու վերաբերեալ բոլոր առաջարկութեանց. համարելով այդ բոլորը անկարելիութեան չափ վտանգաւոր՝ մեր ակար ու ցրուած ժողովուրդին համար։ «Այդ բոլորի փոխարէն — կը պնդէր ան — պէտք է ընդունիլ գործունէութեան այլ սիստեմ, այն է՝ ահաբեկման տէռոր, ուղղուած կառավարութեան կեղեքիչ պաշտօնեաներու ու ամէն մէկ ճնշողի դէմ. Թող տէռորիստի պարտքը ըլլայ վերջ դնել բռնաւորներու կեանքին և սպանութիւնը կատարելէն յետոյ երբեք փախուստ չտայ, այլ կանգնի տեղն ու տեղը և յայտարարէ որ ինքն է կատարողը, առանց ուրիշներու մասնակցութեան և դրդման, որպէսզի իր պատճառով չվնասուին շատ անգամ ամբողջ գիւղեր ու համայնքներ»։

Արամեանի այդ առաջարկը ընդունելութիւն չգտաւ Ընդհ. Ժողովին մէջ ու ան հեռացաւ կազմակերպութենէն։ Մինչեւ 1894 հեռու մնաց յեղափոխական գործօն աշխատանքէ՝ երէն, զբաղելով գլխաւորապէս ընդհանուր պրոպագանդով։

Վրայ հասաւ 1894 թուականը, և շարք մը դէպքերու ազդեցութեան տակ՝ այդ տարուայ աշնան վճռեց նորէն երկիր մտնել։ Արտակարգ եռանդով կռուող ֆէտայական խումբեր կը կազմէր, զէնքեր կը փոխադրէր և կը բաժնէր։

Արամեան 1896 Յուլիս 9ին ձերբակալուեցաւ. մինչեւ կախաղան բարձրանալը, ամբողջ երեք տարի, փակուած մնաց Կարինի բանտը, ենթակայ՝ ամէն տեսակ տանջանքներու։ Տաժանելի բանտարկութիւնը և անխնայ ծեծը վայրկեան մը անգամ չթուլացուցին իր մէջ հայրենիքի ազատութեան հաւատքը։

«Օգոստոս 9/21ին (1899), Երկուշաբթի առաւ., արշալոյսին, վաշտ մը զինուորներու հսկողութեան տակ, Արամեան բանտէն կախաղանի վայրը առաջնորդուեցաւ։ Առանց մէկու մը օգնութեան, հաստատ քայլերով պատուանդանին վրայ բարձրացաւ, վայրկենաբար հաւաքուած բազմութեանը դիմեց. քանի մը ազդու խօսքերով ձաղկեց տաճիկ կառավարութեան ոճիրները, յայտնեց թէ ինքը հանգիստ հոգիով կը զոհուի իր սիրած ազգին ազատութեան համար և ապա «Կեցցէ՜ յեղափոխութիւն, vive la révolution !» գոչելով ինքն իր ձեռքով չուանը վիզն անցուց…

«Ամերիկեան հիւպատոսը հոն էր և նահատակին լուսանկարը հանեց։ Դիակը ամբողջ երկու օր կախուած մնաց հրապարա-

կին վրայ։ Թուրք ամբոխը շարունակ կ'երթար դիտելու, հայերէն՝ ոչ ոք։ Երկու երեք օր ետք միայն մարմինը յանձնուեցաւ Առաջնորդարան և հայերը խուռն բազմութեամբ ու հանդէսով փութացին իրենց վերջին տխուր յարգանքը ընծայելու քաջարի նահատակին»... («Դրօշակ», 1899 Սեպտ.)։

ԿԱԽԱՂԱՆԻՆ ԱՌԱՋ
ԱՐԱՄ ԱՐԱՄԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

(ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԵԼԷՆ ՔԻՉ ՅԵՏՈՅ ԳՐԱԾ Է ՄԵՐ ԿՈՄԻՏԷՆԵՐԷՆ ՄԷԿԻՆ)

Կարինի բանտ, 30 Յուլիս 1896

«Ձերբակալուելու օրից ճիշդ մի ամիս յետոյ, Յուլիս 2ին, ես վերջապէս մի կերպ ձեռք քցեցի մատիտի մի կտոր, և ահա շտապում եմ գրել ձեզ։ Շտապում եմ, ասի, որովհետև կարող է պատահել, որ այս ժամը կամ բոպէն ինձ համար վերջինը լինի... Բայց սաստիկ պաշարուած է միտքս, հազար ու մի հոգսեր, ընկերների մաշող կարօտը, անցեալի քաղցր յիշատակները եայլն, խառնիխուռն տակնուվրայ են անում յիշողութիւններս։

... Իմ վիճակի ծանրութիւնը ինձ չի ընկճում, միայն նրա համար, որ ես գիտակցաբար ընտրել էի հասարակական գործունէութեան այնպիսի ասպարէզ, որտեղ իւրաքանչիւր բոպէն սպասում էր ինձ բանտ կամ կախաղան և կամ «մահաբեր սպանիչ գնդակը»։ Ես ցաւում եմ, սրտանց ցաւում, որ բախտը շուտ զրկեց ինձ փշոտ ճանապարհներից, որոնց մէջ բոպիկ ոտներով ման գալ սիրելի էր ինձ, որոնց մէջ դեռ երկար, մինչև վերջին շունչ կամենում էի տանջուել, քանի չարչարուող հայ ժողովրդի համար չէ ծագել նոր կեանքի առաւօտ։ Մուրազս մնաց անկատար։ Երկինքը զրկեց ինձ հրացանը ձեռիս կռուի դաշտում ընկնելու բախտաւորութիւնից»։

Արամեան կը պատմէ իր ձերբակալութիւնը՝ Բէօփրիւ-Քէօյ, տան մը մէջ։ Արամեանի մէկ նամակատարը ձերբակալուած ըլլալով, խոստովանած էր և ըսած էր, թէ ո՛վ է նամակին տէրը և ո՛ւր կը բնակի։ Հարցաքննութեան ատեն կը ծե-

ծեն Արամեանը, որուն ինքնութիւնը մատնանիշ կ'ընէ Աղբայէլ անունով հայ ոստիկան մը, նախապէս իր ընկերներէն։

Արամ յոյս չունի, թէ կ'ազատուի և իր նամակի վերջաւորութեան կ'ըսէ.

«Անյագ կարօտով համբուրում եմ բոլորիդ և ցանկանում յաջողութիւն ձեր գործին, ոյժ ձեր բազուկներին։ Եթէ մի օր երկինք բաց աչքերով նուիրի մեզ բախտաւորութիւն՝ տեսնելու մեր գաղափարների յաղթանակը, կարմիր օրերում, զուարթ արշալոյսին՝ մեզ էլ յիշեցէք․․ Մահկանացուների մէջ մեզ կը համարենք ամենաերջանիկը»։

«Դրօշակ», 1899 Հոկտ.

ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԿԱԹ

Բուն անունով Կարապետ Պիլէզիկճի։ Կաթոլիկ ընտանիքի զաւակ և դաստիարակուած օտար միջավայրի մէջ։ Հպարտ էր իր ժողովուրդին անցեալով. Միշտ հետապնդեց անոր ազատագրումը օսմանեան լուծէն. Փարիզի և Աթէնքի մէջ Տիգրան Երկաթ յարգանք ու հիացում ստեղծեց հայութեան հանդէպ։ Ան չպատկանեցաւ ոչ մէկ հայ կուսակցութեան, բայց մասնակցեցաւ յեղափոխական պայքարին, մասնաւորապէս քարոզչութեամբ՝ օտար մտաւորական դաշին մէջ։

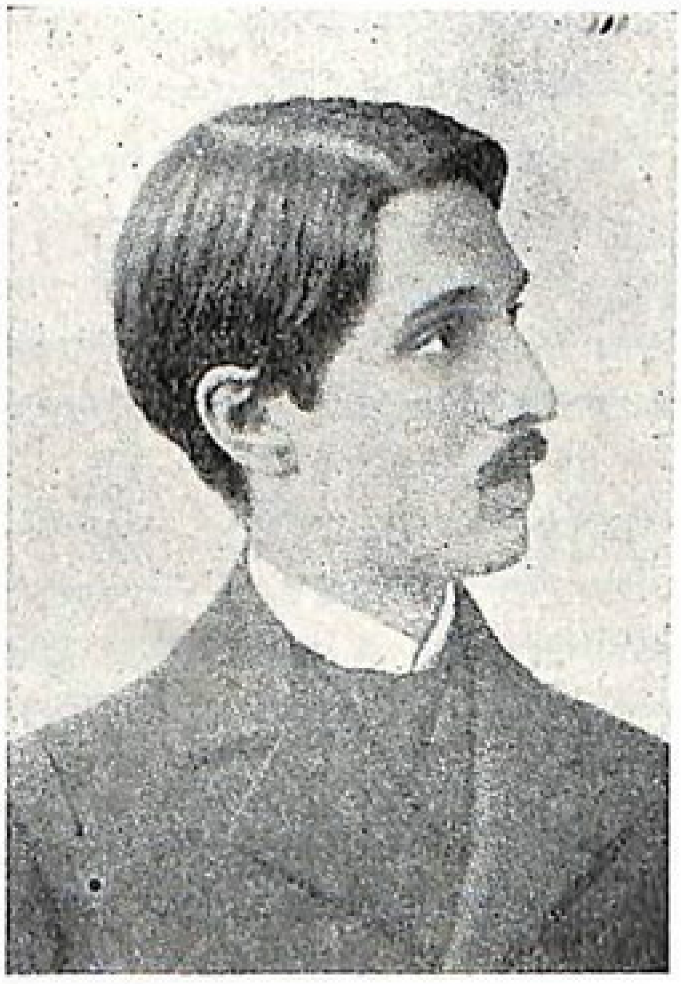

Կարապետ Պիլէզիկճի ծընած է Պոլիս 1870ին: Իր մեծ հայրը՝ Պօղոս Ամիրա Պիլէզիկճի, հայրը՝ Գրիգոր Պիլէզիկճի, բարեսէր ու աստուածեան հայ մը. կը մեռնի 28 տարեկանին. Մայրը կը նկատուէր Պոլսոյ գեղեցիկ ու զարգացած կիներէն և կը պատկանէր Թընկըր ծանօթ գերդաստանին. Կարապետ հինգ տարեկանին հայրը կը կորսնցնէ, մայրը կը ստիպուի երեք զաւակներով երթալ բնակիլ իր ծնողքին՝ Կարապետ Թընկըրի տունը.

Պապը, ուսումնասէր և բծախնդիր հայ մը, ուշադրութիւն կը դարձնէ իր թոռան դաստիարակութեան։ Մասնաւոր ուսուցիչ մը կը տրամադրէ, որպէսզի մանուկը նմանէր իր նախնիքներէն Պետրոս Թընկըրի՝ լեզուագէտ ու հելլենասէր փիլիսոփային, որ, Սուլթան Մահմուտ Բ.ի հռոմէադաւան հայերուն դէմ գործադրած հալածանքներուն հետեւանքով, փախած էր Զմիւռնիա

ու իր հարստութիւնը սպառած էր ստեղծելու համար միջազգային լեզու մը եւ ի զուր ջանացած էր զայն ընդհանրացնել։

Պիւքքինձի եւ Թընկըր ընտանիքներուն մէջ կը խօսէին Թուրքերէն, ինչպէս Պոլսոյ հայ կաթոլիկներուն մօտ ընդհանրապէս, իսկ Կարապետի ստնտուն հելլենուհի մըն էր։ Աւելի ուշ կը սորվի հայերէն լեզուն Մխիթարեան հայրերէն, Մերճանեան վա. դպրոցէն, որուն ազդեցութիւնը զգալի պիտի դառնար տարիներ ետք։

Ծնողքը, բացառիկ ընդունակութիւններ տեսնելով Կարայի մէջ —այսպէս կը կոչէին զինք փոքր տարիքին— կ'որոշեն Փարիզ դպրոց ղրկել զայն։ 1880ին մայրը կը տանի իր տասը տարեկան զաւակը եւ կը դնէ Դոմինիկեան հայրերու վարժութեան ներքեւ գտնուող Արգէօյլի գիշերօթիկ վարժարանը։

Նոր շրջապատին մէջ դժուարութիւններ կ'ունենայ պատանի Կարապետը. դասընկերները չեն գիտեր, թէ ի՞նչ է հայը ու զինք Թուրք կ'անուանեն. «Ի՞նչպէս կարելի է Պոլիս ծնիլ եւ Թուրք չըլլալ. հայրդ իր հարէմին մէջ քանի՞ կին կը պահէ»... կը հարցնեն պատանիին. կը նեղուի, բայց կ'որոշէ կատարելապէս սորվիլ ֆրանսերէնը։ Արդէն մրցանակներ կը շահի եւ ուսուցիչներու ուշադրութեան առարկայ կը դառնայ, որոնք յաճախ կ'ըսեն իրեն. «Կեանքիդ նպատակը Հայաստանը պիտի ըլլայ»։

17 տարեկանին «պաքալորէա» կը ստանայ, բայց տրամադրութիւն չունի շարունակելու ուսումը։ Արգէօյլի դպրոցին մէջ անցուցած տարիները կը նկատէ «կորսուած տարիներ՝ փուճ ուսումներու համար»։ Կը խորհի, թէ բնագիտութեան եւ մաթեմաթիքի յատկացուած ժամերը եղած էին ի վնաս գրականութեան, իմաստասիրութեան եւ քաղաքականութեան, որոնց մասնաւոր հակում ունէր։

18 տարեկանին կ'այցելէ Ամերիկա, ուր կը մնայ տարի մը. կ'ուսումնասիրէ ամերիկեան գրականութիւնը ու իր գիտցած անգլիերէնը կը կատարելագործէ։

Տարի մը ետք կը վերադառնայ Փարիզ եւ գրամատան մը մէջ համեստ պաշտօն մը կը ստանձնէ, իր ազատ ժամերը տրամադրելով միշտ գրական, իմաստասիրական ու քաղաքական ուսումնասիրութիւններու. կը յաճախէ Ազգային Մատենադարանը, կը խորասուզուի Պէյլընի, Ռուսոյի, Վոլթէրի, Սթանտալի, Ռընանի, Սպենսըրի, Թէնի եւ Նովիքովի երկերուն մէջ։ Ֆրան-

տական գրական ու քաղաքական շրջանակներու հետ մօտէն շփումներ կ'ունենայ։ Մտերիմ բարեկամը կը դառնայ մասնաւորապէս Մօրիս Պարէսի, որ իրմէ կը ստանայ խոր տպաւորութիւն և զինք կ'անուանէ «գեղեցկութեան ու բանաստեղծութեան անբաղդատելի աղբիւր մը»։

Կ'աշխատակցի ֆրանսերէն թերթերու, որոնցմէ հրաւէր կը ստանայ Արեւելքի մասին գրելու։ Ինք ծանօթ էր Պոլսոյ միջավայրին, ուր այցելած էր նաև դպրոցական արձակուրդներու շրջանին։ Ունէր դիտելու կարողութիւն և նոր գաղափարներով կը ներկայացնէ հիւանդ մարդը՝ Թուրքիան, իր մոլեռանդութեան ու տգիտութեան մէջ։ «Թուրքը — կ'ըսէ ան — Արարիչի մեծութեան առջեւ փոքր է, Սուլթանին ամենակարողութեան առջեւ՝ պաշտօնեայ մըն է. ան կը սնուցանէ զինք ու կը տեղափոխէ։ Բարոյական գետնի վրայ իր բանականութիւնը ստրուկ է, ինչպէս քաղաքական գետնի վրայ՝ իր մարմինը։ Փաթթոցը, զոր հպարտութեամբ կը փաթթէ իր ածիլուած ճակտին շուրջ, կ'երեւի գերեզմանաքարերու վրայ՝ իբրեւ ստրկութեան խորհրդանշան մը»։

Փարիզի մէջ կը ծանօթանայ եգիպտական «Ալ Մոքաթթամ» թերթի անօրէնին և զայն կը ներկայացնէ «Ֆիկարօ»յին։ Իբրև շնորհակալութիւն՝ անօրէնը Փարիզի թղթակից կը նշանակէ Երկաթը, որ կը սկսի գրել «Կարապետ Պէ» անունով։

Մասնաւորապէս Մօրիս Պարէսի հետ շփման ընթացքին է, ու կը զարգանան իր մտաւորական կարողութիւնները։ 1893 Մայիս 24ին, երբ 23 տարեկան է կը հրաւիրուի խօսելու Արեւելքի խնդիրներու շուրջ Ռուայեալ փողոցի համալսարանը և գնահատանքի կ'արժանանայ։

Կարապետի համար կը սկսին դժնդակ տարիներ։ Թուրքիոյ անտեսական տագնապէն մեծապէս կը տուժեն իր ծնողքը, ինք այլեւս կը դատապարտուի իր գրչով ապրելու։ Կը մատնուի անյուսութեան։ Զգայուն երիտասարդ, կը մտածէ նոյնիսկ անձնասպանութիւն գործել։ Այս բոլորը ծանր հարուած մը կուտան իր առողջութեան։ 1893 Դեկտեմբերին կը վերադառնայ Պոլիս. ֆրանսական պատմութեան ուսուցիչ կը կարգուի Թուրք վարժարանի մը մէջ։ Մօտէն կը ճանչնայ և կ'ուսումնասիրէ երկիրն ու իր ժողովուրդը։ Արեւելքի մասին ուսումնասիրութիւններ կը ղրկէ «Ռըվիւ տէ Ռըվիւ»ին որուն Պոլսոյ թղթակիցն է։ Նոյն ատեն կ'աշխատակցի «Հայրենիք»ին՝ «Կարապետ» և «Միր-Կարօ»

ծածկանուններով, կը ջանայ յառաջդիմական գաղափարներ տարածել և այդ ոգիով սերունդ պատրաստել։

Սերտ չփումներ կ'ունենայ մայրաքաղաքի թուրք ազատական մտաւորականներու, մանաւորապէս Ահմէտ Միտհատի հետ, որուն տունը յաճախ հաւաքոյթներ տեղի կ'ունենան։

Համիտ կը սկսի իր հայահալած քաղաքականութեան. այդ մթնոլորտին մէջ զգայուն երիտասարդը այլեւս չի հանդուրժեր յարաբերութիւն մշակել երիտասարդ թուրքերու հետ, կը խզէ իր կապը Ահմէտ Միտհատի հետ, որ կը պարսաւէ զանոնք այն պատճառով, որ չեն ըմբոստանար բռնապետին դէմ։

Կը շարունակէ իր աշխատակցութիւնը «Ռըվիւ տէ Ռըվիւ»ի, ուր թարգմանաբար կը հրատարակէ Գամառ Քաթիպայի քանի մը բանաստեղծութիւնները։ Կը ծանօթանայ դաշնակցական և հնչակեան վարիչներու հետ, ջերմապէս համակրելով յեղափոխական շարժումին։ Կը խանդավառուի մանաւորապէս ըմբոստութեան մը գաղափարներով Կիլիկիոյ մէջ, ուր, կ'ըսէր, վերջին անգամ կորսնցուցած էինք մեր ազգային անկախութիւնը, և դարձեալ հոնկէ էր, որ պիտի ծագէր արշալոյսը։ Կռիւի ու պայքարի այս հոգեբանութեան տակ է որ կը սկսի գործածել Տիգրան Երկաթ ծածկանունը՝ Մեծն Տիգրանի և Աշոտ Երկաթի անուններով կազմուած։

«Ռըվիւ տէ Ռըվիւ»ի 1896 Օգոստ. 15ի թիւին մէջ իր «Հայ Գրական Շարժումը» յօդուածը կը վերջացնէ հետեւեալ տողերով.

«Հայ գրականութիւնը կապուած է հայ ժողովուրդի ճակատագրին հետ. սեղմուած, փակուած երեք միապետական տէրութեանց միջեւ, որոնք բան գործ ըրած են խեղդել ընկերային նորոգումի ամէն գաղափար։ Հայերը դեռ չանցուցին կռիւներու շրջանը։ Դարձեալ պիտի տեսնեն ազատագրական օրեր։ Անշուշտ կառավարութիւններէն դուրս, Արեւմուտքի մէն մի գաւառին մէջ մարդիկ կան, որոնք կը համակրին արիներու ցեղէն սերող ազգի մը, որ օժտուած է հինաւուրց Ասիոյ սրտին մէջ քաղաքակրթութեան փարոսն մը ըլլալու համար։ Մենք պիտի չմոռնանք անոնց անունները, և թերեւս անոնց սոսկ յիշատակը մեզ օր մը ներել պիտի տայ մինչեւ իսկ մեր ազգային գոյութիւնն ուրացողներուն, որոնք ոսկի տան մեր արիւնին մէն մի չափին փոխարէն»։

Հայաստանի մէջ սկսուած արիւնալի դէպքերը կը փոխադրուին նաեւ մայրաքաղաք, օտար դեսպաններու քթին տակ։

Տեղի կ'ունենայ Պանք Օթոմանի դէպքը. իր կրտսեր եղբայրը՝ Մարտիրոս Պիլէզիկճի դրամատան պաշտօնեայ է ու անոր կը վիճակուի շարադրել շարժումին վարիչներուն կողմէ Պալատին ուղղուած ազդարարագիրը. իսկ զայն տանելու պարտականութիւնը կը ստանձնէ դրամատան տնօրէնը։ Դէպքի վերջաւորութեան մասին ուրիշ կարծիք ունի Երկաթ ու կ'ըսէ իր մօր. «Դրամատունը մտան հերոսներու պէս. բայց պէտք էր որ օդը հանէին շէնքը, քան թէ թողէին այսպէս առանց արդիւնքի. եղբա՞յրս պիտի կորսուէր հոն, ի՛նչ փոյթ, Հայաստանը փառաւորուած պիտի ըլլար...»:

Տիգրան Երկաթի սիրտը կ'արիւնի, հոգին կը փոթորկի տեսնելով Պոլսոյ դէպքերը։ Տասը օր ետք, 1896 Սեպտ. 7 թուականով ինք է, որ կը խմբագրէ՝ օտար դեսպաններուն ուղղուած և «Հայ Ազգը» ստորագրուած յայտարարութիւնը, ուր կ'ըսէր. «Հայկական Դատին յաջողութեանը հետ կապուած են ո՛չ միայն պատիւը, այլ և ապահովութիւնն ու բարգաւաճումը Եւրոպայի։ Մեզմով պիտի բացուին իր առեւտուրին, իր ճարտարարուեստին, իր գաղափարներուն այն ճամբաները, այն դաշտերն ու այն հովիտները, որոնք բարբարոսները ամայացուցին։ Նոր գործողութիւն մը պատրաստ է, որով պիտի յայտնուի մեր ազգին կենսունակութիւնը։ Եթէ ներկայ զեկոյցին վրայ, ձեր կողմէ ո՛րևէ ազդու միջոց մը ձեռք չառնուի, պիտի տեսնէք մեզ անգամ մըն ալ մահը միջամուխ ընել կռուին մէջ»։

Պոլսոյ աշխատանքներու ընթացքին, Տիգրան Երկաթ յարաբերութիւններ կը պահէ նաև Իզմիրլեան Պատրիարքի հետ։ Համիտ տեղի չի տար արտաքին ճնշման և կը շարունակէ իր հալածանքները. Իզմիրլեան կ'աքսորուի Երուսաղէմ։ Պրաքըննութիւնը, իր հայ լրտեսներու միջոցով, տեղեակ է Երկաթի թղթակցութիւններուն։ Պոլսոյ մէջ այլեւս կը ստեղծուին անտանելի պայմաններ ու Երկաթ ծրագիրներ կը կազմէ գործելու արտասահմանի մէջ՝ Թուրքիոյ դէմ։ Պոլսոյ անգլիական դեսպանատան քարտուղարը կը դիւրացնէ Երկաթի փախուստը։ Իր երկու եղբայրները, աւելի առաջ, մեկնած էին Եգիպտոս.

Ֆրա՛նսական նաւով մը Փիրէա կ'երթայ։ Հայ յեղափոխականներ հոն կ'ողջունեն զինք ու կը ստիպեն հիւր մնալ Աթէնք։ Ոչ մէկ հայ այնքան խոր տպաւորութիւն ձգած է հելլէն մտաւորականութեան վրայ, որքան Երկաթը, որ շուտով մտերմութիւն կը ստեղծէ Գոսթի Բալամասի, Եորկիոս Սուրիսի, Անաս-

տաս Ենտափասի եւ ուրիշ բազմաթիւ մտաւորականներու և քաղաքական դէմքերու հետ։

1896 Հոկտ. 7ին Պառնասոսի գրական կաճառին մէջ կը խօսի հոյակապ ճառ մը, բանաստեղծական շունչով, իմաստասիրական, պատմագիտական հմտութիւնով. կ՚ոգեկոչէ երկու մեծ ազգերու անցեալը, ցեղային և մշակութային կապը ու բիրտ ուժին դէմ համագործակցութեան նոր հեռանկարներ կը պարզէ։

Մայրաքաղաքի բոլոր թերթերը կուտան ճառին ամբողջութիւնը. այլեւս Տիգրան Երկաթ կը դառնայ հելլէն մտաւորականութեան համար սիրելի ու ժողովրդական դէմք մը։ Անդամ կ՚ընդունուի Պառնասոսի գրական կաճառին և «Էթէրիա» քաղաքական կազմակերպութեան։

Ան կը ջատագովէ Թուրքիոյ դէմ ապստամբութեան, կ՚օրհնէ քաղաքականութիւնը, ու կուտայ Կրետէի, Հելլենական Մակեդոնիոյ ազատագրական շարժումին. կը հաւատայ Օսմ. Կայսրութեան կործանումին ու կ՚ըսէ. «Պարծով արթնցուցինք անկախութեան զգացումը բոլոր քրիստոնեաներուն, մինչ՚և իսկ իսլամ ցեղախումբերուն մէջ, այնպէս որ Թուրքը հիմա ամէն կողմէ պաշարուած է իրեն ապաւինցող թշնամիներէն։ Անդրավառուած է Յունաստանի ու Հայաստանի պատմական առասպելութեամբ, կ՚արծարծէ երկու ազգերու միջև նոր Դաշնակցութեան մը գաղափարը. «զոր հիմակուընէ Յունաստան պարտի հետապնդել։ Արեւելքի կողմը, բարբարոսներու դէմ — լեռներու մէջ, որոնք տեսան ծնիլը Չմշկիկին — Հայաստան անգամ մը՛ ալ պիտի ըլլայ հելլենականութեան պատուարը»։

Ուրիշ հետաքրքրական են Տիգրան Երկաթի համոզումները Հայաստանի անկախութեան մասին. Ճիշդ այն ատեն, երբ հայ քաղաքական միտքը կը դեգերէր բարեկարգումներու շուրջ, Երկաթ աւելի պայծառատես է և յանդուգն։ Աթէնքի «Միութիւն» թերթին մէջ կը գրէ «Հայկական ազատագրութիւնը բնաւ չէ վերջացեր, լոկ առաջին արարը խաղացինք, կը մնայ մեզի խաղալ երկրորդը, որ է նուիրուիլ մեր հայրենիքին ու ձեռքերնիս զէնքեր՝ տիրանալ անոր։ Մի՛ ըսէք մեզի, թէ չափէն աւելի կարօտ եր տալիք։ Իրաւ այնչափ տկա՞ր ենք որ նուաստանք, թէ մեր անկախութիւնը պիտի իրագործուի Գերմանիներու եւ բանակցութեամբ խաղաղասիրական ճամբով.... Արիւնի ալիքներու և կրակի հորձանքներու մէջէն մէկ, երկու, երեք

յաղթանակներէ ետքն է, որ հարիւր տարիէ ի վեր կազմուեցան Միացեալ Նահանգները Ամերիկան, Հարաւային Ամերիկայի տասնեհինգ հանրապետութիւնները՝ Յունաստանը, Ռումանիան, Սերպիան, Իտալիան, Պուլկարիան․․․ Աշխարհի պատմութեան ամենալուրջ էջերէն մէկն է, որ պիտի գրուի մեր արիւնով։ Հիմակուընէ հպարտօրէն կրնանք հաստատել, թէ Հայաստանը, լաւագոյն չափի մը մէջ, պիտի վարէ Քաներորդ դարու քաղաքական եւ բարոյական ճակատագիրը»։

Տիգրան Երկաթ Յունաստան գտնուած շրջանին կը զբաղի հոն ապաստանած գաղթականներու վիճակով։ Դիմումներ կ'ընէ կառավարութեան ու կ'այցելէ գաղթականներու վրանները, օգտակար կ'ըլլայ անոնց զբաղումին։ Յոյներ չեն ուզեր որ Փիրէայի և Աթէնքի հայերը մեկնին երկրէն ու կը խոստանան մասնաւոր հող մը տրամադրել անոնց Թեսալիոյ շրջանին մէջ։

Աթէնք գտնուած շրջանին կը թղթակցի «Դրօշակ»ի խմբագրութեան հետ կը պարզէ իր ծրագիրները. կ'աշխատի կապ հաստատել «Էթնիքի Էթերիա»յի և Դաշնակցութեան միջեւ, միասին գործելու համար Արեւելքի մէջ։ Ան նոյն ատեն կը կրկնէ. «Ամէն ոք պէտք է օգնէ յեղափոխականներուն։ Ես ոչ մի կուսակցութեան չեմ պատկանիր, բայց իմ չնչին լումաս Դաշնակցութեան գանձանակը կը սիրեմ ձգել»։

Թելադրանքներ կ'ընէ Դաշնակցութեան, գրելով իր նամակներէն մէկուն մէջ. «Ապակեդրոնացումը լաւ դրութիւն է, «Էթերիա» իր վերջին նիստերէն մէկուն մէջ անյաջողութեան մէկ մասը կեդրոնացուած կազմակերպութեան վերագրեց և որոշեց ապագային հակառակ հիման վրայ գործել (կրնաք ձեր թերթին մէջ կրկնել)։ Կարծեմ, սակայն, ապակեդրոնացումը շատ ծայրայեղացուցած էք դուք...» (Դրօշակ, 1900 Մարտ)։

Խորհուրդ կուտայ աւելի այլաբանական և ամէն ազգի հերոսներու պատկերներով քարոզչութիւն ընել և ազդել ժողովուրդի երեւակայութեան վրայ։ Կ'առաջարկէ պատկերի մը յատակագիծը. հայկական դաշտանկարի մը մէջ, Վարդան զօրավար գերեզմանէն դուրս կ'ելլէ, իսկ հեռուն՝ ձիաւոր ֆէտայիներ՝ ապաստանած թուփերու մէջ. ներքեւը սա բացատրութիւնը.

«Վարդան.— Հերոսական ձայներ կը լսեմ. ընկերնե՞րս են, որ զիս գերեզմանէս կը վերակոչեն։

Ֆէտայիներ.— Մենք ֆէտայիներ ենք։

Վարդան.— Ձեզի հետ աշխարհի ծայրը ըլլայ կ'երթամ»։

Երկաթ կը վերադառնայ Փարիզ, Նոյեմբերին. յոյս ունի հոն շարժում առեղծել ի նպաստ հայ ժողովուրդի դատին։ Արդէն թղթակցութիւն կը պահէր Ժորէսի և Պարէսի հետ, որոնց վրայ մեծ յոյսեր դրած էր։ Կը գրէ մասնաւորապէս Ժան Ֆինոյի «Րըվիւ տէ Րըվիւ» պարբերականին մէջ Հարցազրոյցներ տեղի կ'ունենան խորհրդարանին մէջ, առանց գործնական քայլեր առնուելու։ Երկաթ կ'առաջարկէ Պարէսին՝ դառնալ Պայրըն մը. ինչպէս որ ան կռուած էր Յունաստանի համար, ինքն ալ արշաւախումբի մը գլուխն անցնէր դէպի Կիլիկիա, բայց այս գրագէտը ընդունակ չէր նման յանդգնութեան, ինչպէս ինքն իսկ այս դէպքը կը յիշէ «Սպարտայի ճամբորդութիւն» երկին մէջ, և ոչ ալ Ֆրանսայի թրքասէր քաղաքականութիւնը թոյլ կուտար նման քայլ մը։

1897ի Ապրիլին տեղի կ'ունենայ հելլենաթրքական պատերազմը։ Երկաթ նոյն ամիսին կը փութայ Յունաստան, իր գրիչը տրամադրելու անոր պայքարին, մասնաւորապէս թղթակցութիւններ գրելով «Րըվիւ տէ Րըվիւ»ին։ Շփման մէջ կը մտնէ հելլէն վարիչներու հետ։ «Էթերիա»յի կողմէ պաշտօն կը ստանայ ու կը բանակցի Դաշնակցութեան հետ նոյն օրերուն Կիլիկիոյ մէջ արշաւանք մը կազմակերպելու, ինչ որ հնարաւոր չի տեսնուիր։ Բազմաթիւ հայ կամաւորներ կը փութան Աթէնք ու անոնցմէ 19 հոգի կը մասնակցին Ֆարսալի կռիւին։ Հելլէն բանակը անկազմակերպ է ու արագօրէն կը պարտուի. պատերազմը կը վերջանայ եւրոպական պետութիւններու միջամտութեամբ։

Այս պարտութիւնը և հայ ժողովուրդի տառապանքը ծանրօրէն կը ճնշեն իր հոգիին վրայ։ Կ'ունենայ թոքատապ և բոլորովին կը տկարանայ. Եգիպտոս հաստատուած իր երկու եղբայրները զինք կը հրաւիրեն կազդուրուելու իրենց մօտ։ 1897 Հոկտ. 14ին կը մեկնի Աղեքսանդրիա։ Պօղոս Նուպար փաշա զինք կը հիւրասիրէ Գահիրէի իր ապարանքին մէջ։ Այս հանդիպումը — կ'ըսէ պ. Լ. Կիւմիւշկերտան իր «Տիգրան Երկաթ» ֆրանսերէն հատորին մէջ — հաւանաբար գծեց Կիլիկիոյ ուղղութեամբ այն քաղաքականութիւնը, որուն հետագային պիտի հետեւէր Պօղոս Նուպար։

Եգիպտոսի կլիման չօգներ ու զինք կը տկարացնէ։ Կը բնակի Մաթարիէ և Գահիրէ։ Դժգոհ կը մնայ երկրէն ու իր մօր կը գրէ. «Ցեխի, արեւի և բռնակալութեան երկիր մը...։

Ակրոպոլէն երթալ Գահիրէի Միջնաբերդը (Citadelle), կը նշանակէ եւ երթալ դէպի Միջին Դարս։ Ցանկութիւն ունի դարձեալ երթալու Յունաստան, բայց մօր ստիպումով և կարգադրութեամբ 1898ի աշնան կը վերադառնայ Պոլիս, Աթէնք հանդիպելէ ետք, բոլորովին հիւծուած և թոքերը վնասուած։ Հազիւ տարի մը կը կարողանայ ապրիլ, մինչ հիւանդ ու նիւթապէս թշուառ վիճակի մատնուած, բժիշկի և դեղի դրամ ալ չեն կրնար հայթայթել իրեն։ Աննշան արդիւնք մը կու տան օգնութեան համար Եգիպտոսի բարեկամներուն մօտ կատարուած դիմումները։ Մայրը, թշուառութեան մէջ աւելի անձնազոհ դարձած, հազիւ շաբաթը անգամ մը հիւանդանոց կ'երթայ զաւակը տեսնելու։ Այս մասին Երկաթ կը գանգատի իր եղբօր գրած նամակին մէջ. «Ոչ մէկ բարեկամ ունիմ, ոչ իսկ գիրք մը՝ կարդալու. Աթէնքի հիւանդանոցը իմ տրամադրութեան տակ ունէի ամբողջ Ազգային Մատենադարանը, ունէի բարեկամներ, որոնք կ'օգնէին ինծի իմ ուսումնասիրութիւններուս մէջ, որոնք կ'ուզէին, որ թելադրէի յօդուածներս, և պարբերական մը ունէի, որ լայնօրէն բաց էր իմ առջեւ»։

Պոլիս բնակութեան շրջանին է, որ «Ռըվիւ տէ Ռըվիւ»ի 1899 Յուլիս 15ի թիւին մէջ կը կը հրատարակէ «Թուրքիա կրնա՞յ ապրիլ» ուսումնասիրութիւնը, ուր կը գուշակէ անոր անդամահատում մը և խալիֆայութեան գոյութիւնը Եւրոպայի մէջ կը նկատէ ժամանակավրէպ երեւոյթ մը, որ դատապարտուած է կորսուելու։

Տիգրան Երկաթի տառապանքը կը տեւէ ամիսներ. իր վերջին նամակները դժուար ընթեռնելի են ու գրուած ձախ ձեռքով. 1899 Դեկտեմբեր 1ին կը մեռնի իր մօր գրկին մէջ, յիշելով փարիզը ու Աթէնքը. առաջինին մէջ կազմուած էր անոր միտքը, իսկ երկրորդին մէջ ճանչցած էր կարճատեւ փառք մը։

«Ռիսօթէժ» վէպին մէջ Երկաթ իր հերոսին բերնով կ'ըսէ. «Ես ալ անցնելու եմ իմ պորտալանութեան գլուխը, մագլցիլ Հայաստանի լեռները, տեսնել խոր լիճերը, երկար գետերը, վանքերն ու աւերակները, ուր կը սաւառնի իմ ցեղի հոգին... Դեռ ձեզ չտեսայ, բայց ձեզի համար շատ սրտատրուեցի՝ տեսնելով ձեր պատկերները մեր գիւղանալէպերուն և մեր երգերուն մէջ...»

Հայրենաբաղձ գրագէտին համար, զօրաւոր համոզում մը

միաց Հայաստանի անկախութիւնը, որուն իրականացումին ջերմօրէն հաւատացած էր։ Բացառիկ կարողութիւններով օժտուած այս երիտասարդը, որ գիտէր ֆրանսերէն, հայերէն, թուրքերէն, յունարէն, անգլերէն ու գերմաներէն, գործնական կեանքի մէջ չկարողացաւ գտնել իր տեղը։ Շատ կը խանդավառուէր եւ շուտ ալ կը յուսահատէր։ Իրմէ մնացած են բազմաթիւ նամակներ, ուր ի յայտ կուգան գրագէտի ու իմաստասէրի արժանիքներ։

Կեանքի պայմաններուն բերումով օտար մտաւորականներ աւելի կանուխէն զինք ճանչցան, իրմէն տպաւորուեցան ու զինք քաջալերեցին։ Իր մահէն ետքն է, որ մեր ժողովուրդը մասամբ ծանօթացաւ անոր կեանքին։ Իսկ 1935ին Աղեքսանդրիա հրատարակուեցաւ Ա. Բիւրատի կողմէ գրի առնուած կենսագրականը, բայց 1936ին Փարիզի մէջ Լ. Կերտանն է, որ տուաւ մանրամասնօրէն և գեղեցիկ վերլուծումով մը անոր կեանքը ֆրանսերէն «Un ami oriental de Barrès-Tigran Yergat» 281 էջնոց հատորով մը, ուր լայն տեղ տրուած է Երկաթի նամակներուն։

Օտար միջավայրը թէեւ զօրաւոր ազդեցութիւն մը գործած է Տիգրան Երկաթի վրայ, բայց ան զգաց իր ժողովուրդին տառապանքը ու լծուեցաւ անոր ազատագրութեան պայքարին։ Անողոք հիւանդութեամբ մը եթէ երիտասարդ հասակին մէջ մեռած չըլլար Երկաթ, ապահովաբար իրեն մեծ ապագայ մը վերապահուած էր հայ հանրային եւ գրական կեանքին մէջ։

ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԿԱԹԻ ՄՏԱԾՈՒՄՆԵՐԷՆ

1896 Հոկտ. 7ին Աթէնքի Պառնասոս գրական ակումբին մէջ, հելլէններուն ուղղուած ճառով մը կ՚ըսէ (քաղուած «Անահիտ»էն).—

«... Ձեր միտքը այնքան արագաշարժ է, որքան ձեր մարմինը. հակամէտ էք մարդկային մտածման բոլոր խնդիրները ուսումնասիրելու, բայց ամենէն աւելի յստակ գաղափարները կը սիրէք։

... Արեւելքը, առանց ձեզի, թախծալից պիտի ըլլար։

... Այսպէս՝ կը ցանկաք ձեռնէ դուրս տարածել ինչ որ ձեզ ամէն բանէ աւելի կը խանդավառէ,— ազատութիւնը։ Մենք հա-

յերս՝ ձենէ աւելի ճիշդ կը տրամաբանենք, բայց դանդաղ կը տրամաբանենք։ Ինչ որ ալ ըլլայ, հեղ մը որ գործ մը որոշենք, զայն ի գլուխ կը հանենք կորովով մը, ուր մոլեգնութիւն կը խառնուի և որ վհատիլ չի գիտեր։

... Դո՛ւք ալ, մենք ալ հրաբխային հողի զաւակներ ենք։ Բախտը մեր երկու ազգերուն խնայած է բռնապետներու կառավարութեան նպաստաւոր եղող ընդարձակ դաշտերու ձանձրոյթին մէջ մեծնալը։

... Արարատի բարձրադիր սարահարթէն մեծ գետեր կ'իջնեն, Տիգրիս, Եփրատ, Երասխ, Ալիս. այդ ճամբաները, որոնցմէ յաճախ արշաւողը մեր երկիրը կը մտնէ, մեր հայերը կը հրաւիրէին օտար երկիրներ երթալու, որպէսզի իրենց բերքերուն աւելորդը այնտեղ ծախեն։ Երկու սաստիկ ձմեռներու մէջտեղ Հայաստանը կը ծաղկի ներուժ կորովով մը։ Կարճատեւ բայց յորդառատ են իր գարունները ու աշունները։ Բոլոր զառիթափներուն վրայ, ուր ձիւնը նոր հալած, անհամար հօտերու կեանքի ճիչը կը խառնուի անուշահոտութեանը ծաղիկներու, զոր բուսաբանն այլուր չի գտներ։ Օդը կը թնդայ խրխնջիւնովը ձիու մը, որ ուրախ է գետնափոր ախոռէն դուրս ելլելուն, ուր ամբողջ ձմեռը փակուած մնաց։ Հովը յամրօրէն կը պտըտցնէ ժայռերուն մէջ բարձր պառկած հովուի մը ձայնը կամ պարերգը գեղջկուհիներուն, որոնք գետին եղերքը ճապուկ ոտքով լուացքի լաթերը կը ծեծեն։ Մեր հայրերը ազատօրէն կը քաղէին պտուղները, կաթնեղէնները ու հօտերու բուրդը, երկաթի հանքերը ճարտար գործիներ կ'արտադրէին։ Մեր հայրերը կարաւաններ կազմեցին։ Տիկեր ուռեցուցին ու անոնց վրայ լաստեր գրին։ Իրենց ցուրտ երկնքին տակ անապատի ուղտերն ընտելացուցին, զորոնք այս նոր կլիմային պատշաճեցնելու համար բնութիւնն անոնց բրդոտ երկայն մազեր տուաւ, ինչ որ չունին Արաբիոյ ուղտերը։

«... Անկից ի վեր յունական գաղափարներու հոսանքը այլեւս անդադար անցաւ ու դարձաւ մեր լեռներուն մէջ։ Տիգրանի օրով, համաձայնութիւնը կատարեալ էր։ Յունաստանի աստուածները, արձանները, ոսկեաները, դերասանները հիւրընկալուեցան Տիգրանակերտ ու Արտաշատ Աթէնք, Մեհրդատ եւ հայոց թագաւորը մեծ ճիգի մը մէջ միացան Հռոմի աշխարհակալութեանը դէմ։ Յունաստան արդիւնքը կը քաղէր այն մտաւորական ազդեցութեան, զոր Ասիոյ մէջ տարածած էր։

Անոնք, զոր կրթած էր իր զգացմանց ու մտածմանը համեմատ, հելլենականութեան ախոյեանները դարձան։

... Ընդհակառակն, մինչեւ այսօր մեր ցեղին հնագոյն կարողութիւնը կը պահենք. ինչ ալ ըլլան գալիք հաւանականութիւնները, մենք լրջօրէն վախնալու բնաւ պատճառ չունինք այն ժողովուրդներէն, որոնք բանակներ ունին, բայց զուրկ են այն յատկութիւններէն, որոնցմով մենք ժամանակն ու մարդիկը կ'արհամարհենք։

... Երկու ազգները վերար փոխադարձաբար կը զօրացընէին. մերը ձերինէն փոխ կ'առնէր նրբացում մը առանց որուն ծանրազանգող պիտի մնար. ձերը մերինին չփումովը՝ նրբամտութիւնները արհամարհող ու առնական կորով մը կը շահէր։

... Կրօնքի համանմանութիւնը գեղարուեստական ճաշակներու համանմանութիւնը յառաջ բերաւ։ Մեր եպիսկոպոսները Կ. Պոլսոյ և Փոքր Ասիոյ յունական դպրոցներուն մէջ կրթուեցան. Աւետարանը թարգմանեցին յունական բնագիրներու վրայէն, Պղատոն ու Արիստոտել ուսումնասիրեցին։ Մեր պարբերութիւնը իր ձեւին մէջ յունական դարձաւ առանց հայկական մտածումն ատով նեղելու։

... Միստիքականութիւնը, որ մթին մտքերու մէջ և բռնապետական կառավարութեանց տակ կը զարգանայ, երբեք լուրջ ներգործութիւն մը չէ ունեցած մեր ուղեղներուն վրայ։ Հայ դասականները ամէնքն ալ յունական դպրոցին մէջ կազմուած են, և անոնց գլխաւորներուն՝ Եղիշէի, Փարպեցիի, Եզնիկի, Փաւստոսի քով կը գտնենք աս նախասիրող յատկութիւնը. ծանրախոհ վեհութիւն մը՝ վայելչութեամբ խառն։ Պէտք ունի՞մ ըսելու որ ճիշդ այդ տպաւորութիւնն է, որ կը կրկնենք ի տես Ակրոպոլի մարմարներուն։

... Բիւզանդական որմանկարները մեր եկեղեցւոյն պատերը զարդարեցին, յունական մեղեդիներ սաղմոսերգուեցան. ուրիշներ, աւելի թէ, զոր մեր քահանաները շարագրած էին, Կ. Պոլսոյ մէջ սորվեցան։ Այսպէս, կանուխէն հայերը գնահատեցին բիւզանդական գմբեթին ամբողջութիւնը, բայց զայն չընդունեցան իբրեւ գլխաւոր զարդ։ Իրենց ճարտարապետութիւնը պահեց իր անկախութիւնը, որ իրեն իբրեւ յատկանշական մոթիֆ ունէր սրածայր տանիքով բոլորշի կամ քառակուսի աշտարակ մը։ Այս անկիւնաւոր սրածայր կատարը, որ Արարատին գագաթը կը խորհրդանշէ, կը կրկնուի մեր վար-

դաշտերուն սեւ մետաքսէ վեղարին ու մեր քահանաներուն թաղեայ փակեղին մէջ։

... Եթէ համայնագիրին ակնարկ մը նետենք տասներորդ դարուն վրայ, կը տեսնենք որ յոյներուն և հայերուն սերտ դաշնակցութիւնը իրեն արդիւնք ունեցաւ անոր փայլ մը և զօրութիւն մը տալ, զոր կորսնցուցած էր յորմէհետէ արաբը Անատոլուի նահանգները, Եգէականի ծովափունքներն ու գրեթէ բոլոր կղզիները գրաւած, Կ. Պոլիսը երկու անգամ պաշարած և Սելանիկն ու Կրետէն առած էր։ Զուգայարդար յարձակման մը հետեւանքով, մահմետականները վանուեցան այն բոլոր դիրքերէն, ուր զօրք կը պահէին։ Տաւրոսի վրայ ետ մղուեցան, Կիլիկիայէն դուրս հանուեցան, Անտիոքը ազատուեցաւ, Սելանիկը նորէն յոյներուն ձեռքը անցաւ, վերջապէս՝ մեծ ճիգէ մը յետոյ Կրետէն փրկուեցաւ։ Միեւնոյն ատեն, Մակեդոնիան հելլենական ազդեցութեան շրջանակին մէջ կը մտնէր. պուլկարները ետեւէ ետեւ մէկ քանի անգամ պարտուած, իրենց ցանկութիւնները կը սահմանափակէին՝ միայն Դանուբի հովիտը ձեռքերնին պահելու։ Այսպէս, մեր երկու ազգութիւնները իրարու վրայ կռթնելով, կրօնքի, վաճառականութեան պատերազմներու խառնագովլառութեան մէջ մնացած, անկորուստ պահեցին, փառաւոր գործակցութով մը, ժառանգութիւնը այն յաղթութիւններուն, որոնց այսօր աւանդապահներն ենք մենք»։

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ՝ ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԿԱԹԻ ՄԱՍԻՆ

Տիգրան Երկաթ հայ հասարակութեան քիչ ծանօթ է. այն ամօթխած ծաղիկներուն պէս էր, որոնք իրենց բուրումներովը կը լեցնեն ձորերը ու ծործորները և իրենք լուռ ու թաք կը մնան։ Բրմական թերթատուերի մը մէջ նուիրականօրէն առանձնացած, իր փխրուն ու թափանցիկ մարմնին մէջէն, դառն կըսկիծով ու մարտնչողի սրտմտութիւնով կը հետեւէր հայրենի աշխարհի մէջ կատարուած ահաւոր տաամին, արտակարգ ճակատագրի մը խաղերուն և կոյր քմահաճոյքներուն։

... Տիգրան Երկաթի մէջ. իր մարմնացած բողոք, կար յեղափոխութեան փոթորիկը, պաշտումը դիւցազնագործութիւններու, քնքուշ հոգիով մը շրջանակուած։

... Ճակատագրական մեծ հարցանիշ մը դնելէ և իր երի-

տասարդ հոգիի մարգարէութիւնը ու արհամարհանքը նետելէ յետոյ սուլթաններու. կայսրութեան արիւնոտ ճակտին, այդ ապաւոն այլ խռճուն եղեգր, *մարեցաւ 29 տարեկան տարիքի մէջ, որ քանի հորիզոնին կը մօտենայ՝ այնքան աւելի կը պայծառափայլի։*

«Դրօշակ», 1900 Մարտ

*
* *

«Այդ ուսումնասիրութիւնը (Թուրքիան կը՛նա՞յ ապրիլ) խտացումն էր այնչափ բնազդական որչափ խորհրդածուած ատելութեանը, զոր այդ հելլէն-հայը կը զգար, իր ջիղերուն ինչպէս և իր մտածմանը խորէն, դէպի Թուրքը, դէպի մթին ներկայացուցիչը բիրտ ուժին, դէպի մութի ու գեղեցկութեան թշնամին, դէպի կործանիչը բեղմնաւոր, ազատ ու ազնուօր կեանքին։

... Մեր ցեղին արիւնին ու մտքին ամենէն ազնիւ մէկ տարրն է, որ կը փճանայ Տիգրան Երկաթի մահովը։ Անոնք որ «Մարդը» մօտէն ճանչցան ու պաշտեցին, պիտի չմխիթարուին այս ապաժաման ու անդարմանելի կորուստէն, և անոնք որ պիտի ճանչնան գրագէտը (որուն գործը հայերէնի թարգմանել ու հատորի մը մէջ ամփոփելը մեր ամենէն սրբազան պարտքերէն մէկը պիտի ըլլայ) պիտի զգան պարապը, որ հայ մտաւորականութեան մէջ կը բացուի չքացումովն այդ տաղանդին, որ դեռ ո՛րչափ գեղեցկութիւն ունէր ստեղծելու»։

«Անահիտ», 1899 Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

*
* *

Մորիս Պարէս «Սպարտայի ճամբորդութիւն մը» հատորին մէջ կը գրէ.

«Առաջին առիթով, երբ ճանչցայ Տիգրանը, ինծի կը զգացնէր զօրաւոր կերպով իր հմայքը։ ... Անակնկալ մը եղաւ այցելութիւնը հայ երիտասարդի մը, որ կը բաղձար ինծի յայտնելու իր մտերմութիւնը իմ գիրքերուն հետ և զիս գիւթեց ամենէն առաջ իր դէմքի լոյսը ու խիստ շնորհալիութիւնը։ Դիւրաբեկ յամպարի կտոր մըն էր, որ ընտիր բոյր մը կը հանէր։ ... Իր աչքերը շատ մեծ էին, իր անդամները թոյլ և շարժու-

ձեւերը քիչ մը կծկուած. կը խօսէր մեկին, տեսակ մը հպարտութեամբ և անմիջապէս հաճոյքը կ'ունենայինք իրեն հետ վերաբերուելու, ինչպէս Արեւելքի իշխանի մը։

*
* *

Շարլ Մօրաս Լ. Կիւմիւշկերտանի գրքին յառաջաբանը կը վերջացնէ հետեւեալ տողերով.

«Գործունէութեան անհրաժեշտութիւնը կը ստիպէր Տիգրանը մտաւոր և բարոյական պայքարին մէջ մշակոյթ և քաղաքակրթութիւն ձեռք բերել։ Այս կարիքին առջեւ, ան նախընտրեց փրանսականը, ինչ բան որ ունին փրանսացիները ա ելի փրանսական՝ Ռասինի տաճարները, Պարէսի արձակը. Նոյն ատեն Տիգրան կազմուեցաւ հին հելլենականութեան, որ խորքին մէջ նոյն բանն էր։ Մահամերձ իր վիճակին մէջ, վերջին խօսքերը եղան.

«Աթէնք... Աթէնք... Ֆրանսա... Ֆրանսա...»

Պարէս նախազգացած էր այս արդիւնքը։ Օր մը ժպտելով ըսած էր հայ ազգայնականին.

— Բայց յոյնի կը նմանիք... բայց յոյն կը դառնաք...

Ո՛չ, սիրելի Պարէս, ո՛չ, մտացիր բանաստեղծ... որովհետեւ Տիգրան մարդ կը դառնար մեծագոյն փառքին և Հայաստանի լաւագոյն ծառայութեան համար.

Ո՛չ, որովհետեւ Յունաստան Ֆրանսայի հետ միասին կը կազմեն շարունակութիւնը մարդկային սեռին»։

*
* *

«Տիգրանի տասը եղաւ՝ պատկանիլ ժողովուրդի մը, որ հպատակ է ուրիշի մը. ծնիլ աշխարհաքաղաքացիի կերպարանք ունեցող քաղաքի մը մէջ, ենթարկուիլ զանազան ցեղերու ազդեցութեան, քաղաքակրթութեան և միջավայրին ու հետեւաբար երբեք չկարողանալ պատել իր ամբողջական անձնաւորութիւնը։ Հա՞յ է, թո՞ւրք, հելլէ՞ն, փրանսացի՞, կամ բի՞ւզանդացի. Երբեք ինք պիտի չգիտնայ։ Ի՞նչ եղաւ իր բուն մայրենի լեզուն։ Օրօրոցին մէջ սորված յունարէ՞նը, իր նախնեաց լեզու հայերէ՞նը, իրենց տունը խօսուած թուրքերէ՞նը, թէ փրանսերէնը, որով մտածեց ու գրեց։ Հրաշք մանուկներու

յատուկ այս տարօրինակ ճակատագրին պատճառով է, որ ան չկարողացաւ ինքզինք տալ կատարելութեամբ»։

«Տիգրան Երկաթ» Լ. ԿԻՒՄԻՒՇԿԵՐՏԵԱՆ

*
* *

Հիլլէն ականաւոր գրագէտ Եօրկիոս Թ. Բոք «Բանաթինէօն» գրական պարբերականի 1912 Յուլիս 15ի թիւին մէջ սքանչացումով կը խօսի Տիգրան Երկաթի մասին, որուն անձնապէս ալ ծանօթացած էր.

«Առաջին հանդիպումէն, ոչ ոք կրնար ենթադրել, թէ այդ փափկակազմ մարմինը կարող էր պարփակել իր մէջ սրբազան խեւի մը կիրքը, տիրապետուած՝ ներշնչեալի մը կամքէն։

Ուսումնական վանականներու ջանասիրութեամբ մատենագարաններ կը լափէր և կը գրէր, կը գրէր անընդհատ։

Գրիչը հզօրագոյն զէնք մըն էր, այնքան յարմար իր փափուկ ձեռքին մէջ։

— Ժողովուրդներու կապանքները չեն քակուիր, — կ՚ըսէր ինծի օր մը, — միայն դիւանագիտական ուղիներով։ Նաւը, որուն վրայ կը ծածանի ազատութեան դրօշը, ապահով նաւահանգիստ կ՚ընթանայ այն պարագային միայն, երբ անոր շուրջ կը ծփայ արեան ծովը։ Ասիկա կ՚ուսուցանեն հիմա հայերուն և ասիկա կը քարոզեմ մեզ վայրագ նուաճողին լուծին ու սուրին տակ ձգողներուն»։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Տիգրան Երկաթ — *«Դրօշակ»*, 1900 *Մարտ*
«Տիգրան Երկաթ» — *«Անահիտ»*, 1899 *Նոյեմբ.*
Սմբատ Բիւրատ — Կենսագրութիւն Տիգրան Երկաթի
Երուանդ Օտեան — *«Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս»*
Un Ami Oriental de Barrès — Tigrane Yérgate, par L. Guerdan
«Կարապետ» եւ «Միր Կարօ» ծածկանունով
Տիգրան Երկաթ *յօդուածներ գրած է Պոլսոյ «Հայրենիք»ի հետեւեալ թիւերուն մէջ.*
Մանկական Հոգիներ, 1895 *Յունիս* 17, *Յուլիս* 8, 26, *Օգոստ.* 13, 1897 *Յունիս* 16 *և* 23
Կնոջ Դերը, 1896 *Յուլիս* 20
Աքիլլես Բարասֆոս, 1896 *Յուլիս* 7
Մեր Կապիկներն ու Թութակները, 1895 *Մարտ* 5

ԽԱՆԱՍՈՐԻ ՎԱՐԴԱՆԸ
(ՍԱՐԳԻՍ ՄԵՀՐԱՊԵԱՆ)

Առաջիններէն է, որ Կովկասէն անցաւ Տաճկահայաստան, աւելի ետք՝ Խանասորի ծանօթ արշաւանքին հրամանատար, Ղարաբաղի ինքնապաշտպանութեան վարիչ եւրոպական պատերազմին կամաւորական գունդի հրամանատար, Վարդան եղած է հայդուկ, նոյն ատեն գործիչ ու քարոզիչ։

Բուն անունով Սարգիս Մեհրապեան, ծնած է Ղարաբաղ, եղած է ռուսական բանակի զինուոր։ Կանուխէն միացած է Դաշնակցութեան։ Մօտիկ գործակիցը և ընկերը եղած է Քրիստափորի, Ռոստոմի, Զաւարեանի և Յովնան Դաւթեանի։ Աշխատած է Պետոյի, Վազգէնի, Իշխանի, Դումանի եւ Սեւ-Քարեցի Սաքոյի հետ։

Դաշնակցութեան Հիմնադիր ժողովէն անմիջապէս ետք, Վարդան գացած է Ատրպատական՝ հոնկէ երկիր անցնելու ծրագրով։ Գրած է յիշատակարան մը, ուր անպաճոյճ լեզուով կը ներկայացնէ 1894—1896ի դէպքերը ու իր մասնակցութիւնը անոնց։

«Ես Պարսկաստան էի անցել 1890 թուի վերջը, — կը գրէ ան, — զանազան գործերով էի զբաղւում։ Մի որոշ ժամանակ անցկացրի Սալմաստի գիւղերում թեմական տեսչի ձիաւոր ծառայի պաշտօնով, ապա երկար ժամանակ մնացի Դերեկի վանքում, մերթ վանահօր օգնականի պաշտօնով, մերթ որպէս սպա-

սուր կամ ձիւսր պահակ, մերթ էլ վանական կալուածների կառավարչի օգնականի դերում։ Այս վանքում ես շատ արկածների հանդիպեցի, շատ փորձանքների մէջ ընկայ։ Դերիկը եղաւ իմ կեանքի դպրոցը, ուր առաջին անգամ ձեռք բերի ռազմական որոշ փորձառութիւն։ Դերիկի անունն է միայն վանք։ Մարդիկ այնտեղ ուխտի կամ աղօթքի համար չէին հաւաքւում։ Դա աւելի շուտ մի կայան էր, որտեղից մարդիկ երկիր էին մտնում զէնք կամ յեղափոխական գաղափարներ փոխադրելու համար։ Դա մի վայր էր, ուր հայրենասէր հոգիները յեղափոխական գործի պատրաստութիւններ էին տեսնում Աւետեաց Երկիրը մտնելուց առաջ»։

1894 Սեպտեմբերին Դաշնակցութեան 12 հոգինոց անդրանիկ զինակիր խումբը պատրաստ է երկիր մտնելու, տանելով իր հետ 18 հրացան։ Վարդան, որ այդ խմբին մաս կը կազմէ, վերջին պահուն կը հիւանդանայ, և բժիշկը խորհուրդ չի տար երկար ճամբայ քալելու, իսկ ընկերները կը պնդեն, որ ան չմասնակցի խմբին։ Վարդան կ՛ըսէ. «Ընկերներ, եթէ տեսնեմ, որ ճանապարհին չեմ կարողանայ ձեզ հետ քալել և յետ մնամ, ու այդ պատճառով խումբը ստիպուած լինի դաշտի մէջ մնալ ու վտանգուիլ, ես ինքս իմ ձեռքով ինձ կը սպաննեմ, և դուք զէնքերն առնելով կը շարունակէք ճանապարհը»։

Ի վերջոյ ընկերները տեղի կուտան և խումբը կը մեկնի ամբողջ կազմով։ «Ես միշտ երկիւղի ու տարակուսանքի մէջ էի. յանկարծ ուժերս չպատէին ու ճանապարհին չմնա՞մ։ Բայց, որքան առաջ էի գնում, այնքան ուժերս աւելանում էին, քայլերս արագացնում ու միշտ առջեւից էի գնում։ Ինձ այրում էր հետաքրքրութիւնը, թէ ե՞րբ պիտի ոտք կոխենք Հայաստանի հողի վրայ։ ...Ահա և ճանապարհին-սահմանագլուխը։ Այստեղ նստում ենք մի կարկաչուն աղբիւրի մօտ, քիչ հանգստանում։ Կուշտ խմում ենք կենսատու ջուրը և առաջ շարժւում։ «Ահա արդէն Հայաստանում ենք», բացականչում է Շէրոն։ Իմ ուրախութեան սահման չկար. չեմ քայլում այլեւս, այլ թռչում եմ։ Հիմա մեռնեմ էլ հոգս չէ Մայր Հայրենիքի սուրբ հողի վրայ եմ...»։

Զինակիր խումբը կը հասնի Վան, ուր կը մնան Պետոն (Աղեքսանդր Պետրոսեան) և Յովսէփ Արղութեանը (Իշխան), զբաղուելու համար կազմակերպական աշխատանքներով։ Միւս-

ները կը վերադառնան Ատրպատական, ճամբան քիւրտերու հետ քանի մը անգամ բախումներ ունենալէ ետք։

Կարճ ժամանակով Կովկաս կը հո՛ն դիպի Վարդան, տեղեկութիւններ կուտայ երկրի ժողովուրդի կացութեան մասին, կը հրաւիրէ երիտասարդութիւնը յեղափոխական գործունէութեան լծուիլ։

1895 Մայիսին 22 հոգինոց խումբով մը, Սալմաստի գծով, կրկին Վան կ'երթայ Վարդան։ Զինակիր խումբերու մասին ան կը գրէ. «Նրանք սովորաբար իրենց հետ անում էին աւելորդ հրացաններ՝ ուժերի համեմատ, երկու հոգուն երեք հրացան, իսկ աւելի ուժեղները՝ մի հոգին երկու հրացան։ Երկու հրացան տանողները շատ հազուադէպ էին, որովհետեւ հայդուկի բեռը միայն հրացանը չէր. իւրաքանչիւր հայդուկ իր վրայ կրում էր և 150—200 փամփուշտ, ատրճանակ, սուր, մէջքին հացի տոպրակ, ճամբու երկարութեան համաձայն, 6—8 օրուան համար, 1½—2 փունտի հաշուով հաց կամ իւղով պատրաստուած փոխինդ։ Հացի հետ մի քիչ էլ պանիր, եփած միս, չամիչ, չորթան՝ քաղցի ու ծարաւի դէմ։ Իւրաքանչիւրը ունենում էր մի փոքրիկ տոպրակ կարեւորագոյն դեղերով, ինչպէս օրինակ արիւնահոսութիւնը կանգնեցնելու համար իոդոֆորմ, վիրակապ, քինին, փորացաւի, ոտների պղոճկելու դէմ դեղ, թել ասեղ եայլն։ Իւրաքանչիւր հայդուկ ունենում էր երկու զոյգ ոտնաման և երկու զոյգ գուլպայ։ Բացի այդ ամենից ունենում էր և մի փոքրիկ կաշուէ տոպրակ, որի մէջ հրացանի կարեւոր գործիքներն էին տեղաւորուած, ինչպէս նաև հրացանի իւղի ամանը, կախուած՝ գօտուց։ Զէնքի տեղ կամ զէնքի հետ միասին շատ անգամ փոխադրում էին յեղափոխական հրատարակութիւններ՝ «Դրօշակ», գրքոյկներ եայլն։ ... Հայդուկները գրեթէ միշտ ճամբորդում էին գիշերները, իսկ ցերեկները հանգստանում էին։ Իւրաքանչիւր օրուան համար որոշ կայան ի նկատի ունէին առաջուց՝ լեռներում կամ գիւղերում»։

Խումբը ճանապարհին քանի մը կէտերու վրայ կը հանդիպի քիւրտերու, կռուի կը բռնուի, բայց առանց կորուստի ի վերջոյ կը հասնի Վան։

Ժամանակ մը կը շրջի Հայոց Ձոր, Շատախ, Մոկս, Ռշտունիք, Աղթամար։ Խումբին գլխաւոր պարտականութիւնն էր կազմակերպել հայ գիւղացիութիւնը, մղել զայն ինքնապաշտպանութեան և ահաբեկել մատնիչները, որոնք արդէն կ'ըլլա-

յին այդ պատրաստութիւններուն։ Այդ ուղղութեամբ յաջող գործեր կը կատարուին։

Վանի մէջ ժողովուրդի համակրութիւնը կ'ուելնայ դէպի Դաշնակցութիւնը, մանաւորապէս Այգեստանի մէջ դուրսէն եկող յեղափոխականներ ամէն դիւրութիւն կ'ունենան պատսպարուելու։ Գաւառի ամէն կողմը խումբեր կը կազմուին, 60ի մօտ ընտրուած երիտասարդներուն Վարդան կը սորվեցնէ մասին հրացանի գործածութիւնը և հայդուկային կռիւներ մղելու կերպը։ Ասոնք հետագային եղան ամենալաւ հրացանաձիգները։

Վասպուրականի մէջ աւելի համեստ չափով կ'աշխատէին Արմենականները և Հնչակեանները։ Վերջինները կը փորձեն Շատախի մէջ չարախօսել Դաշնակցութեան դէմ. գիւղացիները անոնց կը պատասխանեն. «Եթէ դուք մեզ հիւր էք եկեր. մեր աչքի վրէն, կերէք. խմեցէք և Աստուած ձեզ հետ. իսկ եթէ եկեր էք մեզ Դաշնակցութենէն բաժնելու, այդ անպատիւ գործ է. հեռացէք, մենք ձեզ հետ գործ չունինք»։ Վարդան կ'ըսէ. «Հնչակեանները ճիշդ բողոքական միսիոնարների պէս էին վարւում. փոխանակ մտնելու դեռ չկազմակերպուած գիւղերը և իրենց գաղափարը քարոզելու, ընկել էին մեր մարդկանց յետեւից և աշխատում էին նրանց իրենց հաւատին դարձնել»։

Յեղափոխական գործիչներու հմայքը աւելցած էր գիւղերու մէջ եւ նոր աւանդութիւններու հիմքը կը դրուէր. «Բացի կազմակերպական գործերից, ստիպուած եղայ — կ'ըսէ Վարդան — զբաղուել և անհատական խնդիրներով։ Տարիներից ի վեր գիւղում մի քանի ընտանեկան վէճեր կային. մի տեղ եղբայր եղբօր դէմ էր, մի ուրիշ տեղ հայր ու որդի կռուած էին իրար հետ և տարիներով չէին խօսում. հայրը որդուն դուրս էր անում տնից, տաքարիւն որդին ծեծում էր հօրը։ Ժամերով խօսեցի նրանց հետ. գլուխներին աւետարան կարդացի, յորդորեցի, խրատեցի և, ի վերջոյ, որդին հօր ձեռքը համբուրեց եւ հաշտուեցին ... Յեղափոխականների խօսքը խօսք էր և տուած վճիռը՝ անառարկելի»։

Վանի կուսակալ կը նշանակուի զինուորական հրամանատար Սաատէտտին, որ, խորամանկ ծրագրով մը, կը թելադրէ հայ ժողովուրդին իր մէջէն հեռացնել յեղափոխական խումբերը, որպէսզի ջարդեր տեղի չունենան։ Կը պատահի ճիշդ հակառակը, հայդուկներուն մէկ մասը կը զրկուի Ատրպատական,

իսկ Վարդան փոքր խմբակով մը լեռները կը քաշուի։ Զինական ուժի հեռացուելէն ետքն է, որ 1896ի ամառը Վասպուրականի մէջ եւ տեղի կ'ունենան ջարդեր։ Ժողովուրդը ոչխարի նման իր վիզը կ'երկարէ։ «Դարերի ստրկութիւնը մեզ այս վիճակին է հասցրել, — կ'ըսէ Վարդան։ Մեր պարտականութիւնը հէնց սրանց փրկելն է. յեղափոխութեան նպատակն է ստրուկներից մարդ կերտել, իրենց անունին արժանի ազատ հայդուկներ դարձնել»։

Մեծ թիւով զոհեր կու տայ նոյնպէս Վասպուրականի շրջանի հայութիւնը, որու մէջ յեղափոխութեան պատրաստութիւնը դեռ բաւարար աստիճանի հասած չէր։

Ջարդերը պատճառ կը հանդիսանան, որ ժողովուրդին մէջ յուսալքում մը տեղի ունենայ։ Վարդան իր խումբով կը ստիպուի վերադառնալ Պարսկաստան։ Դաշնակցութիւնը այս անգամ կ'որոշէ աւելի զօրաւոր խումբով մեծ գործողութիւն մը կատարել։

1896ի կուսակցական շրջանային ժողովին մէջ է, որ կ'որոշուի մեծ չափի վրայ արշաւանք մը կազմակերպել, հարուածելու համար թշնամին։ Մինչ այդ հայ ֆէտային մղած էր փոքր կռիւներ, որոնք միշտ պաշտպանողական բնոյթ ունեցած էին։ Այս անգամ վրէժխնդրական նպատակով յարձակողականի պիտի անցնէր, նոյն ատեն բարձրացնելու համար հայ ժողովուրդի տրամադրութիւնները։

Երկար պատրաստութիւններ կը տեսնուին եւ առաջին ա՛նգամ ըլլալով մեծ թիւով հայդուկներ (253 հոգի) կը կազմակերպուին, ունենալով կռուի ամէն դիւրութիւն։

1894 Յուլիս 25ին, Վարդանի ընդհանուր հրամանատարութեան տակ, հայդուկներու խումբը անակնկալ կերպով կը յարձակի Մազրիկ կոչուած արիւնարբու ցեղին վրայ։ Այս ցեղն էր, որ Շարաֆ բէկի գլխաւորութեամբ կոտորած էր Աղբակը եւ Վանէն Պարսկաստան նահանջող քանի մը հարիւր հայեր։

Յաջորդ էջերուն մէջ կու տանք մանրամասնութիւններ Խանասորի արշաւանքի մասին, որ կատարելապէս հասաւ իր նպատակին։ Քիւրդ աշիրէթներ այլեւս սկսան հաշուի առնել հայ ֆետայիին վրէժխնդրութիւնը։ Իսկ հայութեան կորովը բարձրացաւ. ամբողջ կէս դար է, որ այնքան խանդավառութեամբ կ'երգուի «Կարկուտ տեղաց Խանասորայ դաշտումը»։

Խանասորի արշաւանքէն ետք, 1898 Ապրիլին, Թիֆլիս

տեղի կ՚ունենայ Դաշնակցութեան Ընդհ. Ժողովը, որուն կը մասնակցի Վարդան։

Վարդանի մէկ այլ նշանաւոր գործը եղաւ, 1905—1906 հայ-թաթարական կռիւներու առեն, Ղարաբաղի պաշտպանութիւնը։ Ան ընդհանուր վարիչն էր, իր հետ ունենալով Խեչօն, Սաքօն, Սեպուհը, Համազասպը, Առիւծ Աւագը, Մուշեղը, Կոտոյի Համօն, Աւլանը և Կայծակ Առաքելը, որոնք արիւնալի կռիւներ մղեցին մասնաւորապէս Վարանդի, Խաչէնի, Կարկառի, Ասկերանի և Շուշիի մէջ. Թաթարները զօրաւոր էին այդ շրջաններուն մէջ. առաջին անգամն էր, որ այնքան ուժգին հակահարուած մը կը ստանային. Շուշիի մէջ հայերը կ՚ունենային 40 սպաննեալ, 68 վիրաւոր, իսկ Թաթարները՝ շուրջ 500 սպաննեալ և վիրաւոր։

Վարդան, որ փափկասիրտ մէկն էր, ցաւով կը զգայ «բուրժուաներու ցոյց տուած անտարբերութեան համար և կը գրէ Բիւրոյին. «... Զինուորները կաղած են, մարդիկ ապրուստի միջոց չունին, անօթի են... Հազիւ կարող ենք զսպել նրանց... Ստիպուած ենք լինելու դիմել ծայրայեղ միջոցների... Մտածում ես մի կերպ վերջ տալ... ամէն բան թողնել իրենց պատասխանատուութեան ու... հեռանալ, բայց հեռանկարը այնքան ողորմելի է, կորստաբեր, որ կը նշանակէ մի քանի բուրժուաների համար զոհ բերել մի ամբողջ անգիտակից ժողովուրդ, որին ստիպուած ես զոռով, իրեն համոզելով՝ իրեն պաշտպանել... Որպէսզի բոլորովին չխայտառակուինք, վարկաբեկ չդառնանք, դուք պէտք է մեզ օգնութեան հասնէք»...

Շնորհիւ քաջարի Վարդաններուն, Ղարաբաղի և Զանգեզուրի հայութիւնը սկսաւ թօթափել ստրկութեան լուծը, բայց հայ հարուստները միշտ մնացին դիտողի և քննադատողի դերին մէջ։

Օսմանեան Սահմանադրութեան ժամանակ Վարդան մնաց Մաղնիսա (Իզմիրի շրջանը)։

1915-ի գարնան Քեռիի, Դրոյի եւ Համազասպի կամաւորական խումբերը միացուեցան Արարատեան գունդին մէջ, որուն ընդհանուր հրամանատարութիւնը ստանձնեց Վարդան. Ապրիլ 28-ին գունդը մեկնեցաւ Երեւանէն, Մայիս 4-ին անցաւ Չընղըլէն (Թուրքեւռուս սահմանագլուխին վրայ) և նոյն օրը հասաւ Բըղլի Տիղայի մօտերը՝ Պայազիտէն Վան գացող ճամբուն վրայ։ Մայիս 11ին հայ զօրամասը, իբրև զօր. Նիքոլայեւի յառաջապահ գունդը, գրաւեց Բեկրի-Գա-

լան, Մայիս 14ին կրկին յարձակման անցնելով, յաջորդ օր գրաւեց Ճանիկ գիւղը և 18ին մտաւ Ալիւր գիւղը, ուր Վանի հայութիւնը, երկար պաշարումէ մը ազատուած, ողջագուրուեցաւ իր ազատարարներուն հետ։

Հայաստանի Հանրապետութեան շրջանին՝ Վարդան, ծանրաբեռնուած իր անչափահաս զաւակներու հոգով, կնոջը վաղաժամ մահուան հետեւանքով, քաշուած էր հանրային գործերէ և ագարակի մը մշակութեամբ կը զբաղէր։ Խորհրդայնացումէն ետք, ոչ ո՛ք լուր ունեցաւ իրմէն։ 1947ին տեղեկութիւն ստացուեցաւ, որ մեռած է 1943 Յունուար 2ին Երեւանի մէջ։ Մանրամասնութիւններ կը պակսին։ Աւելորդ է յիշել, որ Խորհրդային Հայաստանի մամուլը լուռ մնաց, թէեւ Վարդան այդ իշխանութեան օրով օրինապահ քաղաքացի մը եղած էր, իսկ մէկ զաւակը սպաննուած էր անցնող պատերազմի ընթացքին։

Վարդան պարկեշտ, խոհական և փափկասիրտ էր։ Խանասորէն մինչեւ Ղարաբաղ և այլուր, ան խստօրէն արգիլած էր քիւրտ կանանց և երախաներուն ձեռք երկարել, ինչ որ երգերու մէջ ալ արձագանգ գտաւ։

Հայ յեղափոխութեան յաղթական մէկ դրուագն է Խանասորը, որմէ անբաժան պիտի մնայ Վարդանի անունը։

ԽԱՆԱՍՈՐԻ ԱՐՇԱՒԱՆՔԻՆ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

(ԳՐՈՒԱԾ ՄԱՍՆԱԿՑՈՂՆԵՐԷՆ ՄԷԿՈՒՆ ՁԵՌՔՈՎ) (1)

1897 թուի յուլիսեան օրերն էին։ Վասպուրականի ֆեդայի զինուորները համախումբ կազմ և պատրաստ սպասում էինք ուետաբար լրտես խմբին։ Քանի մը օրից վերադարձան լրտեսները. ուրախ-ուրախ պատմում էին իրանց տեսածը, նկարագրում էին գիւղերն ու յարձակման տեղը և բացականչում՝ «դէ՛, տղերք ջան, այնպիսի ջահեր պէտք է վառենք մազրիկցիների վրաններից Սուլթանի համար, որ նոյնիսկ իր հարէմում ծխից խեղդուելիս լինի, այնպիսի խրատ պէտք է տանք

(1) Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Բ. հատոր, էջ 72 Պոսթըն, 1938։

քրդերին, որ նրանց լամուկներն անգամ մինչև մահը չմոռանան»։

Մի օր էլ և դէպի՛ Արտուշ։

Երեկոյ է. բոլորս էլ զինուած կանգնած ենք երդման սեղանի առաջ. սեղանի վրայ դրուած են մի ձեռք զէնք եւ մեր հանգուցեալ քոյր Մարոյի կարած գեղեցիկ դրօշակը։ Վերջին անգամ ֆեդայի քահանաները օրհնում են մեր զէնքերը, վերջին բարեմաղթութիւններ եւ հրամանատարի խօսքը՝ «յառա՛ջ»։

Նախ առաջապահ գունդը և ապա միւս գնդերը մէկը միւսի յետեւից կարգով քայլում են։

Գիշերային մթութեան մէջ լսւում է կանոնաւոր քայլերի ձայնը։ Լեռնային վտակների կարկաչիւնը եւ մերթ ընդ մերթ «վը՞սս»... ձայնում է՝ ազդարար սուլոցը ու երկար քայլելուց յոգնած բանակը, պահ մը կանգ է առնում. մէկը քրտինք է սրբում, միւսը չարուխ, պայուսակ կամ պատրոնտաշն է ամրացնում եւայլն։ «վը՞սս»... մի վայրկեան եւս և նորից քայլում ենք։

Լուսանում է։ Արեւը մեզ Պուլիկ Դարայումն է ողջունում։ «Արտո՞ւշ — «Խանասո՞ր» բարեւում ենք իրար, բարձրանում պահապան ընկերները՝ նշանակուած տեղերը։ Ներքեւում ընկերների բրգաձեւ հրացանները են երեւում. ոմանք արդէն զարթնել և զէնքերն են մաքրում. մի երկուսը ձիաների ետեւիցն են գնում. ահա մի քանիսս հաւաքուել ենք Կարոյի շուրջը, զուարթ ուրախ հարցնում ենք. «Կարօ ջան, Կարօ, ի՞նչ ձեւով ենք յարձակուելու», — «Դուրիթ Բէկեան» — պատասխանում է հերոսը։ Մի այլ տեղ էլ՝ «առաջին յիսնեակս ուկլի է, ուկլի», պարծենում է մեր սիրելի Կրետացին։ «Էլ դարդ չունեմ», ասում է Խանը։ «Փառք Աստուծոյ, արեւը մայր մըտաւ» բացագանչում է առաջինը. «ոչ թէ մայր մտաւ, մթնեց, այլ լուսացաւ», ուղղում է երկրորդը։

Մութ է։ Պատրաստ սպասում ենք... «Դէպի Արտո՛ւշ», և բանակը առաջ է շարժւում, բարձրանում։ Երբեմն կանգնում ենք նախընթաց կռիւների տեղերում. մեզանից շատերը յիշում են քրդերի ջարդը. յիշում են հին ընկերների հերոսական մահը. բռնկւում է վրէժխնդրութեան ոգին.— «Հանգի՞ստ ձեր ոսկորներին, ո՛վ քաջ ընկերներ, գալիս ենք ձեր վրէժը լուծելու», շշնջում ենք և առաջ անցնում։ Կէսօրին Արտուշի գա-

գաթին, ձիւնի մօտ ենք։ Բանակը հանգստանում է։ Ահա, դէպի հարաւ, ընդարձակ եւ կանաչապատ Խանասորը, ահա եւ սեւ կէտերը, որոնք մրջիւնների պէս իրար մօտ են հաւաքուել — դոքա մազրիկցիների վրաններն են։ Դէպի արեւմուտք, դէ-պի Վան, ինչպէս կապուտակ հորիզոնի հետ են միանում մի շարք մշուշապատ սարեր. դէպի հիւսիս՝ ալեզարդ Մասիսն է կարծես ամպերի մէջ սպիտակին տալիս, իսկ արեւելք՝ Ուրմիոյ կապուտակ ջրերն են փայլփլում։

Խանասո՜ր, Խանասո՜ր, լուսադէմին արդէն կը լսես ռազ-մական փողերի ձայնը և կը յիշես մեր նախնիքների փառաւոր յաղթութիւնները. հարազատ զաւակներդ են, որ պէտք է խորթ որդիներդ արիւնով ներկեն ու լուան սրբապղծութիւնները։ Եւ թող վկայ լինեն Արաուլն ու միւս բարձրութիւնը որ այս սրբազան մարտը չէ դադարելու, մինչեւ մեր ցանկալի ազա-տութիւնը, կա՛մ մենք էլ քեզ հետ ազատ և կամ ո՛չ մենք եւ ոչ դու։

Յիշո՞ւմ էք, ֆեդայի ընկերներ, ինչպէս մեր առաջ հին նուիրագործուած Վարդանանց պատերազմը մեր առաջ պատկե-րացաւ. յիշո՞ւմ էք Ղեւոնդին, որ յարութիւն առած, զինուած, խաչն ու սրբութիւնը ձեռին՝ մեզ բոլորիս հայկական ծէսով օրհնեց և հաղորդեց. մեր հրամանատարը նախահայր Վարդանն էր, որ գերեզմանից վրէժ էր պահանջում։ Վրէ՜ժ, ո՛վ պաշտելի հայր, թող քեզ և հայկական դատի դաւաճաննե՛ր համարուենք, եթէ մազաչափ անգամ չեղուելու լինենք քո մեզ թողած օրի-նակից։

Արեւը վերջին անգամ մայր էր մտնում մազրիկցոց հա-մար։ Գիշերը, Արաուլի լանջերին մի փոքր հանգստանալուց յետոյ, դէպի վրանուտն էինք քայլում. դեռ եւս հեռուից լս-ւում էր շների հաչոցը և աքաղաղների երգը։ Մօտենում ենք, կէս ժամ և վրանները ֆեդայիներիս զինուորական շղթայով շղթայուած են։

«Ո՞վ է», պոռաց քիւրդ պահապանը։ — «Մենք», հնչեց մեր պատերազմական փողը։ Ուռա՜… բրամբ, միահամուռ մօսին-ների ձայնը կենդանութիւն ներշնչեց մեր որբացած աշխար-հին։ Ուռա՜, կրկնեց արձագանգը։ Գահ մը վայնասուն բարձ-րացրեց քիւրդ աշիրաթը և ապա լռեց, այնուհետեւ վրաննե-րը մեզ էին պատկանում. մենք էինք նրա իսկական ժառանգ տէրերը։ Ամէն ինչ վերջացած էր և մեր խոստման համաձայն,

Սուլթանին դէպի ջեննաթ առաջնորդող ջահերը արդէն վառուած էին։ «Արա՜ւլ, բաւական է, տղերք ջան, դէպի գի՛րքը», կանչում էին հրամանատարները։ «Դի՜րք», յիշեցնում էր մեզ ազդարար փողը։ Արաուլը մերն էր, զուր մինչ ուշ գիշեր օգնութեան եկող զօրքերն ու քիւրդ հրոսակները շան պէս այս ու այն կողմն էին մագլցում. «ֆեդայիի գնդակը զուր չէ անցնում», ասում է քրդական առածը։ Յաղթութիւնը մերն էր, սակայն մեր անմոռաց քանի ընկերների թանկագին արեան գնով։

Վրէ՜ժ, վրէ՜ժ, մրմնջում են մեր նահատակուած ֆեդայի ընկերները. «վրէ՜ժ», կրկնում ենք եւ մենք, նոցա հետ ուխտած ֆեդայիները։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Վարդանի Յիշատակարանը — «Դրօշակ». 1912, թիւ 6–9, «Հայրենիք» ամսագ. 1936 թիւ 12, 1, 2, 1937 թիւ 3

Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան — Ա. եւ Բ. հատոր, Պասթըն 1934 եւ 1938

ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ

Ասկերանի հերոս «Համազասպը Պանծալի», նոյնպէս ժողովուրդի համեստ խաւերէն կուգայ։

Գարեգին եպիսկ. Սրուանձտեանցի անդրանիկ եղբօր՝ Խաչատուրի երկրորդ որդին է Համազասպ. ծնած է 1873ին՝ Վան։

Նախակրթութիւնը դեռ չաւարտած, Վանի շուկան կը սորվի ոսկերչութիւն։ Նախապէս եղած է Արմենական։ 1890ին կը հեռանայ ընտանեկան օճախէն ու կ'ապաստանի Երեւան։ Հոն դարձեալ կը շարունակէ ոսկերչութիւնը, կ'ամուսնանայ և կ'ունենայ զաւակներ։

Համազասպ ոսկերչութեամբ կը զբաղէր Շուշիի մէջ. երբ սկսաւ 1905ի հայ-թաթարական կռիւը։ Այն առաջին անգամ անուանի դարձաւ Ասկերանի կիրճին մէջ թաթարներուն հասցուած շշմեցուցիչ հարուածով։

Ասկերան ընդարձակ կիրճ մըն է Վարանդայի ու Խաչէնի միջեւ, ուրկէ կը հոսի Կարկառ գետը։ Այս վայրերուն մէջ կան ռուս-պարսկական պատերազմներէն մնացած հին մարտկոցներ։

Աղդամէն հաւաքուած թաթարներու մեծ խումբ մը կ'ուզէ անցնիլ Ասկերանը, օգնութեան հասնելու իրենց ցեղակիցներուն՝ Շուշի, ուր օրերէ ի վեր բուռն կռիւներ տեղի կ'ունենային։

Օգոստոս 15ին 60 հոգինոց բազմութիւն մը կը յարձակի Ասկերանի վրայ, բայց ետ կը մղուի Համազասպի կողմէ, որ կը վարէր Խաչէնի կամաւորները։ Քանի մը անգամ կը կրկնուին

յարձակումները, միշտ ծանր կորուստներով եւ կը մղուին թաթարները, որոնցմէ ոչ մէկը կրնայ Շուշի երթալ։

Օգոստոս 22ին արդէն վերջացած էին Շուշիի առաջին բախումները, և 30 ձիաւոր թաթարներ կը վերադառնան Աղդամ։ Ժամանակ մը սպասելէ ետք, այս խումբը կը կարծէր, թէ հայերը լքած են գիւղերը ու կը սկսի յառաջանալ։ Համազասպ թոյլ կուտայ, որ անոնք մտնեն կիրճը, թաթար ուրիշ խումբեր, քաջալերուած կը հետեւին իրենց ընկերներուն։ Եւ ահա Համազասպի խումբը մարտկոցներէն կրակ կը տեղացնէ. թշնամի ձիաւորներ ի զուր ելք մը կը փնտռեն փախչելու համար։ Դէպքը կը տեւէ երկու ժամ, 200 ձիաւորներէն հազիւ վեց հոգի կ'ազատին։ Սպաննուածներուն մէջ էին նշանաւոր բէկեր, հարուստ թաթարներ, ծանօթ ջարդարարներ։

Ղարաբաղի հայութիւնը բերկրանքի մէջ է. ու կ'երգէ հերոսին նուիրուած երգը՝ «Համազասպը Պանծալի»...

Աւելի ետք Համազասպ կը վարէ Գանձակի մէջ տեղի ունեցած կռիւները ու իր խիզախ յարձակումներով կ'ազատէ հայութիւնը ծանր վտանգներէ։

Դաշնակցութեան պատին հետեւանքով Կովկասի մէջ կը ձերբակալուի և ապա Սիպերիա աքսորի կը դատապարտուի Համազասպ։ Աքսորավայրին մէջ կը զբաղի ոսկերչութեամբ։ Ընկ. Համօ Օհանջանեան կը պատմէր, թէ ան պատրաստած էր իր և Ռուբինային ամուսնութեան մատանիները հեռաւոր Սիպերիոյ մէջ։

Աքսորավայրէն կը փախչի Համազասպ։ 1914ին Պոլիս է. նոյն տարին կ'այցելէ Եգիպտոս։ Եւրոպական պատերազմը երբ կը սկսի, կը վերադառնայ Կովկաս և կամաւորական Գ. գունդին հրամանատար կը նշանակուի ու կռիւներու կը մասնակցի Բասենի, Վանի շրջանին մէջ։

Ալ. Խատիսեան կը գրէ հետեւեալը Համազասպի մասին, («Հայրենիք» ամսագիր, 1923 Դեկտ.).

«Առաջին հայ գործիչները, որոնց ես պատահեցայ Թիֆլիս հասնելէս յետոյ (1914ի ամառը), Անդրանիկը և Համազասպն էին։ Վերջինս Սիպիրի աքսորէն էր փախած և երկար ճամբորդութենէ մը ետք եկած էր Թիֆլիս։ Ես զինքը տեսած էի 1906 թ. առաջին անգամ, երբ ան Գանձակի մէջ կը վարէր հայկական ինքնապաշտպանութիւնը թաթարներուն դէմ։ Երկրորդ անգամ զինք տեսայ ռուսական բանտի մէջ իբրեւ ամբաստան-

եալ։ Այժմ երրորդ անգամն էր, որ կը հանդիպէի անոր։ Իմ բնակարանիս մօտ օր մը ես նկատեցի, որ պարոն մը երկիւղածութեամբ գլուխ կուտայ ինձ։ Ճանչցայ զինք. ան դեռ ոչ-լեգալ կերպով կ'ապրէր Թիֆլիսի մէջ։ Կամացուկ մը իր անունը տուաւ։ Հրաւիրեցի ինձ մօտ։ Յուզուած ձայնով ան սկսաւ բացատրել ինձ, թէ պատերազմը Թուրքիոյ հետ անխուսափելի է և թէ ան ինքզինքը կը դնէ զինուորական իշխանութեան տրամադրութեան տակ, խնդրելով յանձնել իրեն վտանգաւոր, բայց կարևոր գործ մը բանակին մէջ։ Կամաւորական շարժման առաջին ծիծեռնակն էր։ Համազասպի անձնուէր առաջարկը ընդունուեցաւ և անոր յանձնուեցաւ իր ուզած կարևոր գործը, զոր և կատարեց։ Յետոյ ան դարձաւ հայկական յատուկ խումբի մը հրամանատար, մտնելով զօր. Բարաթովի զօրամասին մէջ, որմէ ես անձամբ լսեր, ինչպէս նաև կարդացեր եմ անոր ձեռքով գրուած փայլուն կարծիքներ Համազասպի զինուորական գործունէութեան մասին։

Կամաւորական զունդերու լուծումէն ետք, Համազասպ կ'անցնի Պաքու։ 1918ի գարնան և ամրան Պաքուի շուրջ տեղի ունեցած կռիւներու ընթացքին ան ամենէն փայլուն դէմքերէն մէկը կը հանդիսանայ, ճակատելով Նուրի փաշայի գերակշիռ ուժերուն դէմ.

Քաղաքի անկումէն ետք կ'անցնի Պարսկաստան: Թուրքիոյ պարտութենէն վերջ, զինադադարին կը վերադառնայ Հայաստան և Հանրապետութեան շրջանին կը նշանակուի Նոր Պայազիտի զօրամասերու պետ։

Հայաստան երբ խորհրդայնացաւ, Համազասպ կը գտնուէր Նոր Պայազիտ, զոհ գնաց զինուորական կոմիսար Աւիս Նուրիջանեանի խաբէութեան։ «Կոմունիստ» թերթին մէջ լոյս տեսաւ Համազասպի ողջոյնի հեռագիրը, ուղղուած՝ Կարմիր Բանակին, որ «ազատեր» էր Հայաստանը։ Բայց հազիւ Երևան եկած էր Համազասպ, ձերբակալուեցաւ ու բանտ զրկուեցաւ։

Վերջին անգամ բանտին մէջ տեսայ Համազասպը 1921 Յունուար 11ին։ Դեռ հայ սպայութեան զանգուածային ձերբակալութիւնը տեղի ունեցած չէր։ Քանի մը շաբթուան համար յարգուեցաւ Դրօ Լեգրան համաձայնութիւնը. հայ սպաներս այս անգամ կը գտնուէինք սովետական ծառայութեան մէջ։ Երևանի պահակազօրքի հերթապահ սպան էի. բանտին շրջակայքը գտնուող պահակները փոխելու ատեն, փափաք յայտնե-

ցի բանտապետին՝ այցելել բանտի ներսը։ Լսած էի, որ հերթապահ սպաներուն կը տրուի այդ թոյլտուութիւնը։

Հետաքրքիր էի տեսնելու մեր գունդի ռուս գնդապետ Թելլերը, որ բանտարկուած էր։ Նոյն խուցին մէջ զուգադիպաբար հանդիպեցայ Համազասպին, հազիւ թէ իմացաւ, որ արեւմտահայ սպայ մըն է իրեն հետ խօսողը, սկսաւ մտերմօրէն զրուցել։ Հոգեպէս ընկճուած էի և նախազգացումը ունէի, որ բոլշեւիկները պատ մնացողներս ալ նոյն վիճակին պիտի ենթարկէին։ Յայտնեցի մտահոգութիւնս Համազասպին, աւելցնելով թէ յաջորդ օր բոլոր հայ սպաներս հրաւիրուած էինք Պարլամենտի շէնքը «րէկիստրացիայ»ի (արձանագրութեան) համար։ Համազասպ անվախօրէն, բայց անզգուշութեամբ, սկսաւ խօսիլ բոլշեւիկներու դէմ, թէ «մօտ է անոնց կործանումը»։

Չուզեցի աւելի երկար մնալ և հրաժեշտ տուի Համազասպին և մեր գնդապետին։ Յաջորդ օր, հազարէ աւելի հայ սպաներու հետ աքսորուեցայ։ Ամիս մը ետք Փետրուար 18ի ապստամբութիւնը տեղի կ'ունենար։ Երեւանի բանտին մէջ բոլշեւիկ դահիճներու կողմէ կացինահար կ'ըլլար, ուրիշ բանտարկեալներու հետ, Ասկերանի անվեհեր հերոս «Համազասպը Պանծալի»։

Մայրաքաղաքի ժողովուրդը ցնծութեան մէջ էր, որ երկրէն դուրս վանուած էր կարմիր բռնաւորները։ Իր ուրախութիւնը արտասուքով խառնուեցաւ, երբ իմացաւ Համազասպի եւ ուրիշ բազմաթիւ ընկերներու կացինահարումը և խոր թախիծով հետեւեցաւ զոհերու յուղարկաւորութեան։

Համազասպի բանտակից մը հետեւեալ կերպով կը պատմէ հերոսին մահը («Յառաջ», 1949 Փետր. 18).

... «Կացինահար դիակները բերում են Երեւանի բանտի հորերից։ Ահա և Համազասպի դիակը կառքի մէջ դրուած, երկայնավիզ թաղիքէ կօշիկները ոտքերին, թուրք մսագործի կացնի հարուածը գլխին։

—«Փախէք ամպեր երկնքից,
Համազասպը իր խմբով
Կուգայ Խաչէն գաւառից...

Հայ բոլշեւիկների շնորհիւ թուրք մսագործը Համազասպից լուծեց իր ցեղի վրէժը...

Կառքի մէջ Համազասպի դիակի մօտ կանգնած է եղբայրը և փետում է գանգուր մազերը բղաւելով.

— Համազասպ, վե՛ր կաց, ժողովուրդը քեզ է սպասում...

Ու ցնցում գլխը խելագարի պէս, կարծելով թէ պիտի արթննայ... և նորից փակում աչքերը, պատասխան չստանալով։

Համազասպը լուռ էր յաւէտ Լուռ էր Վասպուրականի հարազատ զաւակը, Սիւնեաց աշխարհի անմահ հերոսը։

Նա իր վերջին խօսքն ասել էր արդէն, սպանդանոց տարուելուց առաջ, որ բերին ու հասցրին մեր պատանի ոգիներին, հայրենական սիրով ու կրակով մեր սրտերը վառելու համար...

— Ամէն գիշեր մէկ-երկու հոգի տանում էին մեր խուցից։ Յուսահատական ճիչերից ու օգնութեան կանչերից քուն չունէինք... Գնդակի ձայն չէինք լսում, բայց մարդկանց սուր ու աղեկտուր ճիչերից փշաքաղւում էր մեր մարմինն ու լեզուներս կապւում... Ամէն վայրկեան սպասում էինք մեր հերթին... և ահա մթութեան մէջ կրկին դուռը բացուեց ու ներս մտան աղօտ լոյսը ձեռքներին։ Բոլորը սրտատրոփ, վախից կիսամեռ սպասում էին, թէ որի՞ն պիտի կանչեն։ Կարճահասակները թաղնւում էին երկայնահասակների յետեւում, որ աննկատելի դառնան։

— Համազա՛սպ, լսուեց դահճապետի ձայնը, հագուիր...

— Գիտեմ թէ ինչո՛ւ համար էք ինձ կանչում, սրիկաներ... Տանում էք սպանելու... Կեանքն ինձ համար ոչնչութիւն է... Նպատակս էր տեսնել հայրենիքիս ազատութիւնը... Տեսայ, բայց կիսատ... Տարէք...»։

Համազասպի եղերական վախճանը ի՜նչքան պատկերալից է, հաստատելու համար բոլշեւիկ և թաթար ոճրագործներու սրտակցութիւնը։

Երեսնամեակ մը անցնելէ ետքն ալ, բոլշեւիկները երբեք հարազատներ չնկատուեցան հայութեան կողմէ։ Հայ ժողովուրդի պաշտամունքը միշտ ուղղուած է Համազասպներուն, որոնց արեան շնորհիւ կերտուեցաւ այսօրուան հայրենիքը։

ՀԱՄԱԶԱՍՊԻ ԵՐԳԸ

Ծագեց արեւ ազատութեան,
Փախէք ամպեր երկնքից.
Համամազասպը իւր խումբով
Կը գայ Խաչէն գաւառից։

Գալիս է բազմաթիւ զօրքով
Ատը կիւզէլ Պէկ խանը.
Յանկարծ ընկաւ Ասկերանը
Հերոսների ուռկանը։

Թուրք խուժանը սարսափահար
Փախչում էր գլխիկոր,
Թողլով իւրեանց ետեւից,
Դիակներ հազարաւոր։

Հայերի տէր Դաշնակցութիւն,
Քաջեր ունիս սրտալի.
Ամբողջ աշխարհ հռչակուեցաւ
Համազասպը պանծալի։

ԵՂԻՇԷ ԹՈՓՋԵԱՆ

Իր հանրային ասպարէզը կը սկսի իբրեւ գիւղական պարզ ուսուցիչ Տիրակի շրջանին մէջ։ Աւանէ աւան կը շրջի կազմակերպելով դաշնակցական կոմիտէներ։ Կը պատրաստէ և կ'ոգեւորէ մարտական խումբեր, որոնք երկիր կը մտնէին ինքնապաշտպանութեան կռիւ մղելու համար։

Եղիշէ Թոփչեան, ուսումնատենչ երիտասարդ, կարիքը կը զգայ աւելի լայն զարգացում ձեռք բերելու. 1898ին կը մեկնի Փեթերսպուրգ, յետոյ Պերլին։ Նիւթական խիստ նեղ պայմաններու տակ, իր գրական վաստակով և ընկերներու աջակցութեամբ, հինգ տարիէն յաջող կերպով կ'աւարտէ հասարակական գիտութիւններու ճիւղը։

Անոր առաջին հեղինակութիւնը «Յունաստանի Անցեալից» (պատմական տեսութիւն) գրքոյկ մըն է, տպագրուած 1898ին, Ս. Փեթերսպուրգ։

Պերլին գտնուած շրջանին, ամրան արձակուրդին, կ'երթայ Ժընեւ՝ «Դրօշակ»ի խմբագրատունը։ Եւրոպայի հայ ուսանողութիւնը ոգեւորութեան մէջ է, Թրքահայաստանի շուրջ կը ջանայ հետաքրքրութիւն ստեղծել օտարներու մէջ. Թոփչեան կը մասնակցի այդ աշխատանքներուն. Պերլինի մէջ եւս հայ ուսանողներու հետ նոյն նպատակով երեկոյթներ կը կազմակերպէ։

Ուսանողութեան շրջանին Թոփչեան կը գրէ գերմաներէն լեզուով Eckonomiche Tuerkei (Տնտեսական Թուրքիան) և կը քննադատէ համիտեան կառավարութիւնը։

Թոփչեան կը վերադառնայ Կովկաս։ 1905 Հոկտեմբերի յեղափոխութեան, եռուզեռի մէջ է Թիֆլիս, բազմամարդ միթինկներ, ընդհանուր գործադուլ և ցոյցեր։ Շարժումի վարիչներէն է Թոփչեան։ Կը պահանջուի ընդհանուր Սահմանադիր ժողով, ռամկավարական լայն հիմունքներով, և ներում՝ քաղաքական բանտարկեալներուն։ Կը սկսի հրատարակուիլ «Յառաջ»ը, որուն խմբագրութեան մաս կը կազմէ Թոփչեան։ Թիֆլիսի Կեդրոնական Կոմիտէի և Արեւելեան Բիւրոյի անդամ է։ Բազմատեսակ աշխատանքներու կը լծուի. հրապարակագիր, ճառախօս, կազմակերպիչ ու թարգմանիչ է, շուտով կը դառնայ ժողովրդական ծանօթ դէմք մը։ Թոփչեան կը կազմէ արհեստակցական, գործակցական, գիւղացիական միութիւններ։ Հոգաբարձութեան անդամ է Ներսէսեան դպրոցի. իր ընկերներով կը յաջողի 200,000 րուպլիի նուէր մը ստանալ բարերար և մեծահարուստ Մանթաշեանէն։

Պաքու, Երեւան, Թիֆլիս հրապարակ կուգայ իբրեւ քարոզիչ, դասախօս և գործիչ։ Հմուտ տնտեսագէտ և մասնագէտ ընկերային հարցերու, իր յօդուածները կը կարդացուէին մեծ հետաքրքրութեամբ։

Կովկասի մէջ կը սկսին ցարական կառավարութեան հալածանքները, իսկ Թուրքիոյ մէջ Սահմանադրութեան հռչակումով քիչ մը շունչ կը քաշէ արեւմտահայութիւնը։ Թոփչեան Կարին է, ուր կարիք կայ լուսամիտ դէմքերու և իմաստուն առաջնորդներու։ Մարտ 31ի Համիտեան յետաշրջական շարժումին՝ ան կը յաջողի գրգռուածներուն արգելք ըլլալ և ի դերեւ հանել պատրաստուած դաւադրութիւնը։

Հիմնադիրներէն է Կարնոյ «Յառաջ»ին, որ լոյս կը տեսնէ 1909 Մայիս 31էն։ Թոփչեան կ'ընտրուի տեղւոյն Ազգ. վարժ.ի տեսուչ։ Արձակուրդին կ'երթայ Պոլիս, ներկայ կ'ըլլայ կուսակցական ժողովներու, հանգանակութիւն կ'ընէ ի նպաստ վարժարաններու, ուսուցչական նոր ոյժեր կ'ապահովէ Կարնոյ համար։ Գեղեցիկ ծրագիրներով ճամբայ կ'ելլէ դէպի Կարին։ Դեռ ճամբու կէսին, Բաբերդէն վեց ժամ հեռու դէպի Տրապիզոն, Աստաբակ ըսուած տեղը, 1909 Հոկտ. 11ին, գիշեր ատեն կը սպաննուի։ Ոճրագործը խմբապետ Միհրանի եղբայրը՝ Յաբեթն էր,

որ հետապնդած էր յեղափոխականը։ (Միհրան անարեկուած էր Դաշնակցութեան կողմէ, որովհետեւ ցարական ոստիկանութեան կոյր գործիք դարձած էր, յեղափոխութեան դէմ ստորին պայքարի մը լծուած ըլլալով)։ Քանի մը շաբաթ վերջ, Յաբեթ օձիքը ձեռք տուաւ ու դատավարութենէ ետք, կախաղանով քաւեց իր ոճիրը։

Թոփչեան, իր խմբագրական աշխատանքներէն զատ, հրատարակած է Ս. Սահակի, Ս. Մեսրոպի և ուրիշներու կենսագրականները, ինչպէս նաեւ «Լոյս» տարեցոյցները հարուստ բովանդակութեամբ։ Իր վերջին գործը եղաւ «Երիտասարդ Թուրքիա և Հայերը» հետաքրքրական ուսումնասիրութիւն մը՝ պատմական և վիճակագրական տուեալներով։ Զբաղած էր երկրորդ հատորի պատրաստութեամբ ու այդ նպատակով ալ այցելեց Վիեննա, բայց մահը արգելք եղաւ հրատարակութեան տալու այդ հատորը։

Թոփչեան ջերմ հաւատացեալ մըն էր յեղափոխութեան. ճանչցած էր զնդաններ և նիւթական կարօտութիւն. ծանօթ էր կեանքի դժնդակ պայմաններուն։ Սիրեց աշխատաւորութիւնը, ու անոր կազմակերպումը, պայքարը ու յաղթանակը դարձաւ իր իտէալը։

Ան արագօրէն յառաջդիմեց հանրային կեանքի մէջ, որովհետեւ համակ նուիրում էր. սիրեց աշխատանքը և իր մտաւորական կարողութիւնները ամբողջովին տրամադրեց ժողովրդական տարրի մտաւոր մակարդակի բարձրացման։

Բարձր Հայքի մայրաքաղաք Կարնոյ մէջ, իր հարազատ ժողովուրդի կողքին, արտակարգ եռանդով գործի լծուեցաւ։ Կարճ ժամանակի մէջ նոր շունչ մը տուաւ նորաստեղծ մամուլին, հայ դպրոցին ու երիտասարդական միութիւններուն։ Ցարական բռնապետութեան կողմէ հալածուած գաղափարապաշտ Թոփչեանը զոհ գնաց եղբայրասպան գնդակին. օտար ոյժը կըրցած էր նախանձոտ հայու մը հոգիին տիրապետել։ Թոփչեանի մահը խոր զայրոյթ առաջ բերաւ ոճրագործին հանդէպ։ Հայրենասէր մտաւորականին եղերական վախճանը առիթ տուաւ ամէն կողմ ոգեհանգիստներ կազմակերպելու։ Համահայկական ցոյցեր եղան ի յարգանս անոր յիշատակին։

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ ԵՂԻՇԷ ԹՈՓՉԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

... Կեանքն առանձնապէս չէր գուրգուրել նրան ուսանողական կարիէրի մէջ, — զրկանքների, նիւթական կարօտութեան խարազանը մինչեւ վերջն էլ հալածեց մեր խեղճ Եղիշէին — բայց նա կարողացաւ դիմադրուել բոլոր ձախորդ պատճառներին. կարողացաւ որոշ չափով գոհացում տալ եւ բարձր ուսման իր անյաղթելի տենչանքին, ապա գործելու անյագ ծարաւով մտաւ ասպարէզ, արագ-արագ բարձրացաւ հասարակական գործունէութեան սանդուխով, հասաւ պատկառելի ժողովրդականութեան.

Եթէ կամենայինք վերլուծել այդ սրարշաւ վերելքի հոգեբանութիւնը, պիտի ասէինք, որ նա խթանուած է երկու հիմնական պատճառներից՝

Աշխատանք եւ խառնուածք։

Աշխատանքը — տէր անսովոր կարողութեան ու յարատեւ, ըմբոստ կեանքի բոլոր ձախորդութիւնների հանդէպ։

Խառնուածքը — անսպառ յեղափոխական եւ չխոնջօրէն մարտական։

Այդ երկու յատկութիւններով — որ կազմում են ազնուութեան ու կորովի մի գեղեցիկ ներդաշնակութիւն — Թոփչեանը իր պատուաւոր տեղն ունի հայ գործօն մտաւորականութեան ընտանիքում.

Գրող է եւ խօսող։ Ամէն մի հասարակութիւն իր զինուորներն ունի. Թոփչեան «մամուլի զինուոր» էր, բառիս ճշգրիտ ու համակրելի իմաստով։ Մամուլի զինուոր եւ — դաշնակցական մամուլի...

... Սակայն գրչի ասպարէզում չէ, որ նա վաստակեց իր մնայուն դափնիները, այլ խօսքի։ Թոփչեան ժողովրդի, երիտասարդութեան սիրելին դարձաւ իր քարոզչական գործունէութեամբ։ Ժողովրդի մարդ էր նա եւ ժողովրդի հռետոր, պարզ, անպաճոյճ, բոլորին մատչելի։ Գիտէր դիւրութեամբ մարսել ժամանակակից գաղափարների ծուծը եւ աւելի եւս դիւրութեամբ գիտէր արծարծել, ժողովրդականացնել։ Լսարանները միշտ ուշադիր էին Եղիշէի առաջ, որ կախարդում էր ունկնդիրներին իր պարզ ու անկեղծ խօսքերով եւ մանաւանդ իր թափով, իր մարտական աւիւնով.

... Նրան փնտռում են ամէն կողմից և դէպի ամէն կողմ հանում է նա։ Երբե՛ք տրտունջ, դժգոհութիւն ու բողոք։ Երբեք «անձնականութիւն» սուր, կրքոտ բախումներ։ Երիտասարդ գործիչը հետապնդում է իր ազնիւ կարիքերի, նպատակակէտին՝ պաղ, անյոյզ, անխռով, տանում է բոլոր զրկանքները — և՛ քաղց, և՛ տքնութիւն, և՛ հակառակորդների ինսինուացիաներ — մխիթարւում ու քաջալերւում է իր բազմամարդ լսարանների ջերմ ունկնդրութեամբ ու ոգևորուած ծափահարութիւններով...։

«ԴՐՕՇԱԿ», 1910 Յունւ.

* * *

Դեռ երիտասարդ էր նա, լի աշխատանքի սիրով. ընդունակ՝ պայքարի, կարող՝ իբրև գաղափարի զինուոր, ճամբաներ հարթելու։

... Յեղափոխութեան մշակ էր նա. հաւատարիմ՝ որպէս կուսակցական, յամառ՝ որպէս տեսաբան և տոկուն՝ որպէս աշխատաւոր։ Թէ՛ իբրև ուսուցիչ, որ գործում էր Շիրակի գիւղերում, թէ՛ իբրև ուսանող, մանկավարժ ապաստանած Պետերբուրգ և Բեռլին, թէ՛ իբրև գործիչ յեղափոխական, հաստատուած Թիֆլիս, ու վերջապէս իբրև գրող, որ իր գրիչը մարզեց կովկասեան լաւագոյն օրգաններում, — նա մնաց միշտ հաւատարիմ Դաշնակցութեան տեսակէտներին, հաւատարիմ ռամկավարութեան սկզբունքին, մոլեգնօրէն նուիրուած աշխատաւորութեան շահերին, որի լաւագոյն տեսաբաններից էր՝ իր յօդուածների, իր ճառերի, իր պրոպագանդի մէջ։

Այս յանկարծակի մահը, արեամբ չաղախուած և ոճրագործութեամբ պսակուած, խլում է հայ յեղափոխութեան մտաւոր շարքերից մի լաւ զինուոր, որ պատկառելի անկիւն ունէր ընկերների սրտի, աշխատաւորութեան ուղեղի և ռամիկների կուրծքի մէջ։

Քնքշօրէն փայփայենք այդ սգազգեաց անկիւնը — լաւագոյն յարգանքը անմոռաց ընկերոջ արիւնաներկ յիշատակին։

«Ազատամարտ» 1909 Հոկտ. Է. ԱԿՆՈՒՆԻ

*
* *

Թոփչեան թէեւ ծնած ռուսական հողի վրայ, բայց կ'ապրէր Մայր Երկրի շունչով։ Իր խոր ուսումնասիրութեան առարկայ դարձուցած էր առանձնապէս Տաճկահայ Դատը, որու պատմական հետազօտութիւններուն համար կուտար մեծ աշխատութիւն։ Թոփչեան խոստումներով ու ապագայով լեցուն ուղեղ մըն էր։ Անոր մահով մենք պաշտելի ընկեր մը, իսկ հասարակութիւնը գործիչ մը չէ միայն որ կը կորսնցնենք, այլ տաճկահայ իրականութեան ամենաուժեղ պաշտպաններէն մէկը իր ցանկութեանց եւ իր իտէալներուն։

«Ազատամարտ», 1909 Հոկտ. 16/29 ԲԱՐՍԵՂ ՇԱՀՊԱԶ

*
* *

Անոր ասպարէզն էր գրիչ. բեմ եւ կեանքը ուղղութիւնը՝ յեղափոխական ու սոցիալիստական կուսակցութեամբ՝ դաշնակցական էր։

Բեղուն աշխատաւոր մը՝ որ խոհուն, լռիկ ու շրջահայեաց կը դիմէր միշտ գործի արդիւնքին, նպատակին հասնելու անդուլ ջանքերով։

...Իր հոգսերը ու ջանքերը ամենամեծ առարկան տաճկահայերն էին, գիւղացին, գաղթականութիւնը. հողի վրայ տառապած ազգութիւնը։ Խթան մը կար իր խօսքերու խորը, որ կը խթէր. կը մղէր մարդը դէպի գիտակից ինքնապաշտպանութիւն, արժանավայել մարդկային դիրք. եւ տառապանքի մէջ դէպի վեհապանծ հերոսութիւն։

Յուզումնալից բուռն ծափահարութիւններու մէջ բեմէն կ'իջնէր եւ ժողովները կ'երթար լռիկ մնջիկ։ Կազմակերպութիւն *— իր միակ ջանքն էր, անդադար կը կազմակերպէր բանուորական, գիւղացիական, արհեստակցական եւ գործակցական միութիւններ։*

... Մամուլ, տպագրական գործ, հրատարակչական գործ, իր սրտին մօտիկ մէկ զբաղմունքն էր, որ կ'ուզէր ժողովրդական դարձնել եւ այլ ջանքերու համար գիշեր ցորեկ կ'աշխատէր։

— Կան մահեր՝ որ անդարմանելի կորուստներ են. այդպէս է Թոփչեանի մահը։

«Ազատամարտ», 1909 Նոյ. 20/2 Յ. ՇԱՀՊԱԶԵԱՆ

*
* *

«Ազատամարտ»ի 1909 Նոյ. 9/22ի թիւին մէջ Ռ. Լեռնեան (Լիպարիտ Նազարեանց) Պերլինէն գրած թղթակցութեամբ մը կուտայ գերման սոցիալ—դեմոկրատներու օրկան «Ֆորվերց»ի գրած տողերը Եղիշէ Թոփչեանի յիշատակին։ Գերման թերթը հայ յեղափոխականի կենսագրութիւնը տալէ ետք կ'ըսէ. «Ընկեր Թոփչեանի մահը մի մեծ կորուստ է Թուրքիայի եւ Կովկասի բանուոր դասակարգի համար։ Թոփչեանն ընկաւ իբրեւ մարտիրոս աշխատաւորական գործի համար։ Յարգա՜նք այդ անվախ մարտնչողի յիշատակին»։

ԵՂԻՇԷ ԹՈՓՉԵԱՆԻ ՄԻՏՔԵՐԷՆ

ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

(ԳՐՈՒԱԾ 1900-ԻՆ)

Ազատութեան թանգարան — ահա թէ ի՛նչ պէտք է յանձնենք մենք մեր ապագայ սերունդին։

... Հաւաքեցէք ազատութեան նահատակների նամակները, ժանդարմերիայի կողմից գրի առած ցուցմունքները, արտասանած ճառերը, մահուան վերջին րոպէին հնչեցրած խօսքերը։

Եւ այդ բոլորը միասին կը տան ձեզ մի այնպիսի թանգարան, որի նմանը դեռ չէ եղել. մի թանգարան այնչափ հարուստ իր բովանդակութեամբ, այնչափ խորհրդաւոր ու պերճախօս նիւթերով, եւ այդ թանգարանը կը դառնայ մի ուխտատեղի ապագայ սերունդների համար, միշտ լռելեայն հնչեցնելով նրանց ականջին նախահայրերի երգը.

«— Ազատութիւն սիրողին
Այս աշխարհը խիստ նեղ է...»

Բայց քանի դեռ տիրում են խաւարն ու բռնութիւնը, «անձեռագործ» թող լինի այդ թանգարանի շէնքը, մեր վառ յիշողութեան մէջ թող պարփակուի նրա հարստութիւնը, մինչեւ որ բացուի կարմիր արշալոյսը, իր հետ բերելով ազատութեան ճաճանչները։

Եւ այն ժամանակ՝ այդ կեդրոնական թանգարանի հետ միասին պէտք է լինին և բաժամունքներ մեր լայնածաւալ

հայրենիքի բոլոր ծայրերում՝ քաղաքներում, նոյնիսկ գիւղերում. որովհետև ամէն տեղ էլ եղել են գաղափարական հերոսներ, ամէն տեղ էլ նրանք պայքարել, տանջուել ու զոհուել են յանուն ազատութեան։

«Ազատամարտ» 1909 Հուլ. 16/29 ԵՂԻՇԷ ԹՕՓՃԵԱՆ

ՀԱՅԵՐԻ ԹԻՒԸ ԹԻՒՐՔԻԱՅՈՒՄ

Թիւրքիա—սա մի երկիր, որ իր աւերիչ ռեժիմով, կեանքի ու գոյքի բացակայութեամբ և անվերջ խլրտումներով կատարեալ առեղծուած է դարձել ժամանակակից դիպլոմատիայի համար — մի անլուծելի գորդեան հանգոյց։

Այստեղ ամէն ինչ հիմնուած է պատահականութեան ու իշխանաւոր անձերի քմահաճոյքի վրայ, չկայ անկեղծութիւն, չկայ ճշմարտութիւն ու արդարութիւն։ Երկիւղը, կասկածամտութիւնը, սպառնալի ուրուականների նման կարծես միշտ կանգնած են Եւրոպի գլխին և չարունակ ստիպում են նոյնիսկ ամենապարզ, ամենահասարակ փաստերն աղաւաղել։ Եւ հէնց դրանից էլ առաջ եկել են այն հակասական թուերն ու տեղեկութիւնները, որ գոյութիւն ունին Թիւրքահպատակ հայերի քանակի մասին։

(Ե. Թօփճեան, ներկայացնելէ ետք զանազան աղբիւրներէ իր քաղած տեղեկութիւնները, կ'եզրակացնէ).

... Թէ՛ հայկական ու եւրոպական տեղեկութիւնների համեմատութիւնից և թէ մի քանի այլ հանգամանքներից կարելի է դուրս բերել այն եզրակացութիւնը, որ յիշեալ ինը վիլայէթներում (Էրզրում, Տիարպեքիր, Բիթլիս, Վան, Խարբերդ, Սվազ Հալէպ, Տրապիզոն, Ադանա) հայերի թիւը կարող է լինել ամենաշատը՝ մեկ միլիոն երեք հարյուր հազար։

Պարզ է, ինհարկէ, որ ազգաբնակութեան մի այդպիսի մասսան էլ բաւական է իր բարեբեր հայրենիքը մշակելու, կուլտուրապէս յառաջդիմելու և հարեւան խաւար յետամնաց ցեղերին էլ քաղաքակրթութեան զարկ տալու, եթէ միայն այդ երկրից ցամաքի արիւնը, դադարեն հուրն ու սուրը և առհասարակ կեանքի ու գոյքի ազատութիւն լինի։

«Լոյս» օրացոյց հանդես, 1905

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Եղիշէ Թոփչեանի Մահը — «Դրօշակ», 1909 Սեպտ.

Եղիշէ Թոփչեան (խմբ.) — «Դրօշակ», 1910 Յունւ.

Առաջին Կսկիծը — Լ. Ակնունի, «Ազատամարտ», 1909 Հոկտեմբեր 15/28

Կենսագրական Ակնարկ — Ս. Արարատեան, «Ազատամարտ», 1909 Հոկտ, 15/28

Մի Գիծ Եղիշէ Թոփչեանի Կեանքէն — Զինուոր Գրիգոր, «Ազատամարտ», 1909 Հոկտ. 15/28

Եղիշէ Թոփչեան (յուշեր) — Բարսեղ Շահպազ, «Ազատամարտ» 1909 Հոկտ 16/29

Ազատութեան Թանգարան (գրուած 1900ին) — Ե. Թոփչեան, «Ազատամարտ». 1909 Հոկտ. 16/29

Դէպի Գիւղ — Ե. Թոփչեան, «Ազատամարտ» Յուլիս. 3/16

Յեղափոխութեան Աշխատաւորը — Մարզպետ, «Ազատամարտ», 1909 Հոկտ. 17/30

Ընկ. Թոփչեանի Յիշատակին — Ա. Եապոնացի, «Ազատամարտ», 1909 Հոկտ 17/30

Եղիշէ Թոփչեան Իբրեւ Հասարակական Գործիչ — Յ. Շահպազեան, «Ազատամարտ» 1909 Նոյ. 20/2

Դաշնակցութիւն եւ Իթթիհատ Համաձայնութիւնը — Ե. Թոփչեան, «Ազատամարտ» 1909 Նոյ. 20/2

Համերաշխութիւն — Ե. Թոփչեան, «Ազատամարտ», 1909 Հոկտ. 20, Նոյ. 2

Փրոֆ. Վ. Տոտոմեանց *գրուատական տողեր գրած է Ս. Փեթերսպուրգի «Րէչ» թերթին մէջ.*

ՄԱՐԶՊԵՏ
(ՂԱԶԱՐՈՍ ՂԱԶԱՐՈՍԵԱՆ)

Մանկավարժութիւն աւարտած ուսուցիչ մը, որուն վիճակուեցաւ եւրոպական առաջին պատերազմին կրել Հաճի Հիւսէյին անունը, դառնալ հայ ապստամբներու կազմակերպիչ։ Անգլիացի Լորէնսի նման ծպտուած, գործեց Հիւսիսային Արաբիոյ մէջ այն տարբերութեամբ, որ Մարզպետ ոչ թէ կայսրութեան մը փառքը աւելցնելու համար գործեց, այլ պայքարեցաւ ամենէն լքուած եւ հալածուած իր ժողովուրդը պաշտպանելու եւ վրէժ առնելու համար իր ցեղի դահիճներէն։

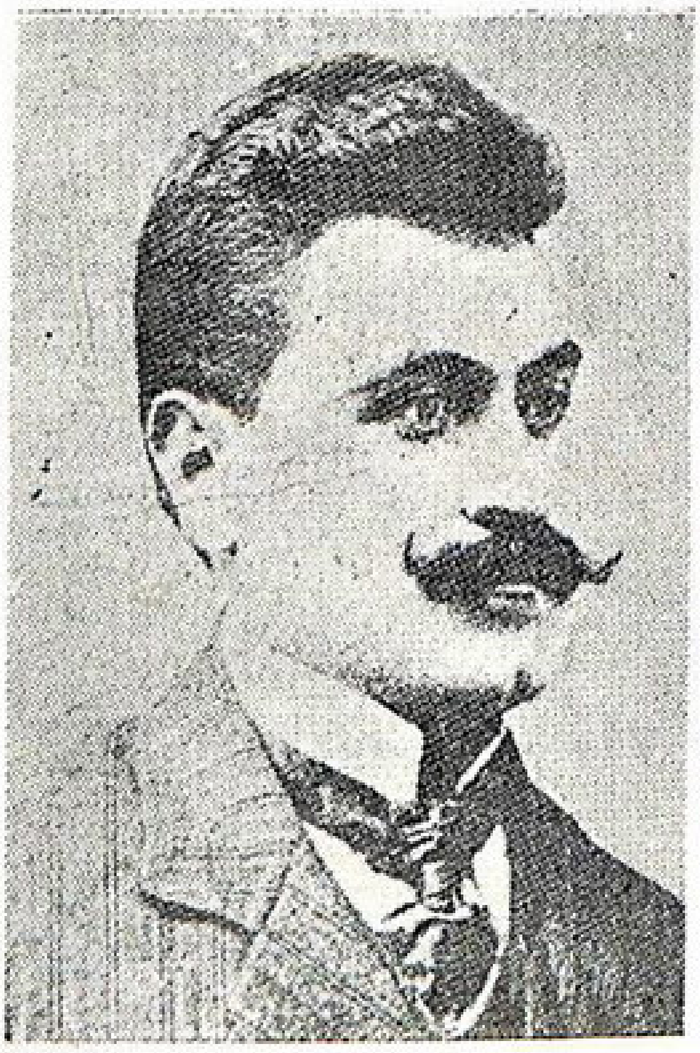

Բուն անունով Ղազարոս Ղազարոսեան. Մարզպետ ծնած է Կեսարիոյ Թոմարզա գիւղը, 1878ին։ Մանուկ հասակէն որբացած՝ կուգայ Պոլիս եւ Պէզճեան վարժարանին մէջ կը ստանայ նախակրթութիւնը։ Հօրեղբօր կողմէ կը ղրկուի Գերմանիա եւ կ'աւարտէ Լայպցիկի համալսարանը, իբրեւ մանկավարժութեան պակալօր։ Կ'անցնի ապա Պուլկարիա եւ ուսուցչական պաշտօն կը վարէ Վառնայի եւ Ֆիլիպէի մէջ։

Յեղափոխական շարժման մէջ գործօն մասնակցութիւն ունենալու համար Դաշնակցութեան կողմէ կը ղրկուի Պարսկաստան, աւստրիական անցագրով եւ Հայկ Առաքելեան անունով։ Ատրպատական պատրաստութեան եւ փոխադրութեան կայան մըն էր Թուրքիա անցնելու համար։ Մարզպետ տուն մը հոն կը

մնայ ու յետոյ կ'անցնի Վան։ Սահմանադրութեան շրջանին Բաղէշ կը ղրկուի Սեպուհի հետ միասին, կ'աջակցի կրթական գործին։ Հոն գտնուած շրջանին կը կազմէ «Սերոբ Աղբիւր» յանձնախումբ մը, նպատակ ունենալով օգնել հերոսի ընտանիքին, յուշարձան մը հաստատել Սերոբի գերեզմանին վրայ և և բանալ անոր անունով գրադարան մը։ Յանձնախումբի գործունէութեան հաշուեկշիռը լոյս տեսած է «Ազատամարտ»ի 1909 Հոկտ. 20ի թիւին մէջ։ Կը հրատարակէ «Մանկական Աշխարհ»ը, կ'աշխատակցի «Ազատամարտ»ին, տալով փաստական տեղեկութիւններ երկրի ցաւերէն։

Ընդհանուր պատերազմի սկիզբը Մարզպետ Պոլիս էր, Ապրիլ 24ի ձերբակալութիւններէն կը յաջողի օձիքը ազատել պահուըտած մնալով։ Ձերբակալուած ուրիշ բարեկամի մը ազատումին աշխատելու համար դուրս կ'ելլէ Թաքստոցէն ու Պոլսոյ կամուրջին վրայ կը ձերբակալուի։ Քննութեան համար զինք կը ղրկեն Կեսարիա, ուր վեց ամիս բանտ կը մնայ, կը յաջողի համոզել վալին, թէ զինք Պոլիս վերադարձնելու են, որովհետեւ կարեւոր յայտնութիւններ ունի ընելիք ուղղակի Թալէաթին՝ Ռուսաստանի դէմ քարոզչութիւն ընելու ծրագրով։

Կը փոխադրեն զինք Պոլիս, առանց Թալէաթին ներկայացնելու, որովհետեւ Մարզպետ լուրջ առաջարկ մը չունէր։ Բայց կը յաջողի իր հիմնական նպատակին մէջ, որ էր ժամանակ շահիլ և փախստական դառնալ։

Այստեղ խօսքը տանք փրոֆ. Ա. Խաչատրեանին, որ բանտակից էր Մարզպետին.—

«1915 Հոկտ. 23ին ձերբակալուած բանտ կ'առաջնորդուէի։ Ներս կը մտնեմ սենեակ մը և աչքերուս անհաւատալի կ'երեւի. հոն երկյարկանի մահճակալի մը վրայ նստած է Մարզպետ ուրիշ ծանօթ դէմքի մը՝ Դարբինեանի հետ։ Ես որ արդէն սպաննըւած կը համարէի զինք, հազիւ զսպեցի ինքզինքս ուրախութեան ճիչ մը արձակելէ։ Բանտային սովորութիւն է եղեր, ամէն նոր մտնողին հիները կը մօտենան և «անցած ըլլայ» կ'ըսեն։ Մարզպետ ալ, որ մեր մտած միջոցին նշանով մը հասկըցուցեր էր անծանօթ ձեւացնել, իր կարգին մօտեցաւ և թուրքերէն «անցած ըլլայ» ըսաւ և յետոյ գերմաներէն շշնջեց՝ «շատ զգոյշ եղիր»։

«... Տասն և հինգ օրուայ չափ միասին մնացինք. ինչե՞ր կը պատմէր իր և ընկերներու բանտային կեանքէն և Կեսարիոյ

բանտի տանջանքներէն։ Ինքն այդ տանջանքներէն ազատելու և թերևս փախչելու հնարաւորութիւն մը գտնելու համար կ'առաջարկէ զինք Պոլիս փոխադրել։ Ճամբան թէև շատ յարմարութիւն կ'ունենայ, բայց չի փորձեր փախչիլ, կարծելով թէ Պոլիս աւելի դիւրին պիտի ըլլայ։ Այժմ բանտում շատ կը զղջար փախած չըլլալուն համար և կը ծրագրէր կամ աւելի ճիշդը կը ծրագրէինք անպատճառ առաջին առթիւ իսկ փախչիլ։

«... Մարզպետը բանտին մէջ մէկ թէ երկու անգամ հարցափորձի տարիր էին և համոզուելով, թէ ոչինչ կարելի էր անկէ իմանալ վերստին Կեսարիա պիտի ղրկէին։

«Իրիկուն մը ներս մտաւ կրետացի պաշտօնեան և կարդաց Ղազարոս Ղազարոսեանի անունը և յայտարարեց որ վաղը առտուն կանուխ պիտի մեկնի Գոնիա։ Մարզպետ խնդրեց որպէսզի իրեն օր մը ժամանակ տրուի դուրսը, իր հաշիւները կարգադրելու և դրամ գանձելու իր քանի մը խանութի վարձքերէն։ Իրեն ըրին այս շնորհը ինչ որ յետոյ բացարձակապէս մերժեցին ինծի, և ան հետևեալ օրը ոստիկանի մը ընկերակցութեամբ դուրս ելաւ և քաղաքի մէջ անցուց։ Նոյն իրիկունը կը կազմէինք մեր վերջնական ծրագիրը փախչելու համար։ Թէպէտ իմ մասին դեռ ոչինչ յայտնի էր, բայց մեզի համար շատ պարզ էր, որ իմ ճակատագիրը տարբեր պիտի չըլլար միւս ընկերներէս։ Ինքը վճռած էր նոյնիսկ երկաթուղիէն ցատկելով փախչիլ։

«1916 Փետրուարի վերջին օրերն էին։ Սուլթանիէ Ծատուրեան եղբայրներուն հիւրընկալ տունը ճաշի նստած էինք, երբ մէկը եկաւ հաղորդելու, թէ Դաւիթ քէհյ. Դպիրեանի տունը մէկն է եկեր և զիս կ'ուզէ տեսնել։ Գոնիայէն մէկուն գալուն կը սպասէինք, բայց թէ ո՛վ պիտի ըլլար եկողը, չէինք գիտեր։ Շունչս բռնած կը դիմեմ հոն և ներսէն գալս իմանալով «հէրայն» կ'ըսէ գերմաներէն։ Ներս կը մտնեմ... սենեակի մէկ անկիւնը ընկողմանած իր համրիչը կը դարձնէ մատներուն մէջ։ Ինքն է՝ Մարզպետը, գիրցած և վրան գլուխը կոկիկ պարոն մը, — «հէռ Բախարի» հրեայ վաճառական մը։

«Ողջագուրուելէ ետք կը նստինք քով քովի և ընկերս կը պատմէ իր գլխէն անցածներն ու փախուստի մանրամասնութիւնը, ինչպէս ես ալ իմս։ Բանտում ծրագրածնիս այժմ արդէն իրագործուած էր։ Նոյն գիշերը կանուխ կանուխ կը պառկինք Դաւիթ քէհյ. Դպիրեանի հիւրասէր բնակարանը։ Հետևեալ օրը

նոյն կառքով կը մեկնէր Էրէյլի, ուրկէ երկաթուղիով պիտի անցնէր Հալէպ, ուր և պիտի մնար։

«Քանի մը շաբաթ վերջ՝ երբ ես արդէն Գոնիա փոխադրուեր էի, իրմէ նամակ մը կուգար հաղորդող, որ յաջող ճամբորդութիւն մը կատարեր է և հասցէներ կուտար միշտ թղթակցելու համար։ Սակայն միշտ հոն չմնաց, այլ փոխադրուեցաւ Ամանոսի Ինթիլլի կայարանը գերման ընկերութեան մէջ. հոն գծի շինութեան աշխատանքները վերջանալէն յետոյ անցաւ Նիսիբին (Մծբին), ուր իրեն հանդիպեցայ 1918 Մայիսի առաջին կէսին» («Ճակատամարտ», 1921 Ապրիլ 24)։

Գոնիայի կուսակալ Ճէլալ պէյ լուսամիտ թուրք մըն էր և անոր շնորհիւ տարագրուած չէին տեղւոյն փոքրաթիւ հայերը. քաղաքէն անցնող հայերէն ոմանք ալ հոն ապաստան կը գտնէին, իրենց անունները թուրքի փոխելով կը յաջողէին առժամաբար ազատիլ հետապնդումներէ։

Այս ձեւով, Գոնիա կը մնան Խոսրով Պապայեան. Տիգրան Ծամհուր, Մարզպետ և աւելի ուշ փրոֆ. Ա. Խաչատրեան։ Անոնք կը կազմեն տեսակ մը չորսերու խորհուրդ, որ նպատակ կ'ընտրէ անտէր ու հալածական մեր ժողովուրդին օգնութեան հասնելու միջոցներ գտնել։ Անոնց առաջին գործը կ'ըլլայ տեղի ունեցած խժդժութիւնները բնաջնջման ծրագիրը մանրամասնութեամբ իմացնել Պոլիս, ուր պահուած կը մնար «Ազատամարտ»ի խմբագիրներէն Շաւարշ Միսաքեան, որ քանի մը անձնուէր ընկերներու հետ կը յաջողի Պուլկարիոյ միջոցով այդ լուրերը հասցնել արտասահման ու աղէտի մասին ահազանգ հնչեցնել։

Մարզպետ ու Տիգրան Ծամհուր կ'աշխատէին նախ Գոնիա՝ Արթին աղա անունով հայու մը օճառի գործատեղին։ Ոստիկանութիւնը, կասկածի մը հետեւանքով, կը ձերբակալէ Արթին աղան, իսկ Մարզպետ և Ծամհուր կը յաջողին օձիքնին ազատել։ Խոսրով Պապայեան (Բեաթիգ Մուսան) կը յաջողի ազատել Արթին աղան, որ իսկապէս չէր ճանչնար երկու անծանօթները։

Տիգրան Ծամհուր կը դառնայ «Թէրճիման Իւսէֆ» և թարգմանի պաշտօն կը գտնէ գերմաններու մօտ, երկաթուղային գծին վրայ։ Իսկ Մարզպետ կ'անցնի Հալէպ, հրեայ Պոլոս էֆէնտի անունով, վեց ամսուան օդափոխութեան կեղծ արտօնագիր մը ձեռքը։

Հալէպի մէջ Մարզպետ կը գտնէ նոր գործակիցներ՝ երկա-

Թուղլի շրջան մինչ Տօքթ. Պօղոսեան, Գրիգոր Շահլամեան և Ղազար Զարըք։ Թրքահայաստանի տեղահանութիւններէն բեկորներ կը յաջողին Հալէպի հայութեան մօտ ապաստան գտնել, կենդանի վկաները անլուր ոճիրի մը։ Մարզպետ աւելի հեռաւոր վայրեր մարդիկներ ղրկելով, բոլոր շրջաններու մասին կը քաղէ մանրամասն տեղեկութիւններ և կը յաջողի հասցնել Պոլիս ընկ. Շաւարշ Միսաքեանին, որ իր կարգին կը հաղորդէ Ժընեւ՝ Մ. Վարանդեանին։ Մայրաքաղաքի գրաքննութիւնը և ոստիկանութիւնը ի վերջոյ ձեռք կ'անցընեն այս կապը, կը ձերբակալուի և անլուր խոշտանգումներու կ'ենթարկուի Շաւարշ Միսաքեան։

Հալէպ՝ հրեայի մը տունը ապաստանած էին Մարզպետ (Պոլսոյ և Ղազար Զարըք բարեբախտաբար իրենց տունը չգըտնուած մէկ պահուն, ոստիկանութիւնը կը հետաքրքրուի իրենցմով, բայց իրենք այլեւս հոն չէին վերադառնար։

Մարզպետ կ'ածիլէ իր հրէական մօրուքը և կը դառնայ Պիթլիսցի Չէյաան Թաղէն ոչխարի վաճառական Հաճի Հիւսէյին էֆէնտի կ'երթայ Ինթիլլի ու գերման երկաթուղիի ընկերութեան մօտ կը մտնէ իբրեւ պաշտօնեայ։ Շնորհիւ գերման լեզուի իր հմտութեան և համակրելի բնաւորութեան, շուտով կը դառնայ զուիցերիացի երկրաչափ Քէօֆէլի մտերիմը ու անպաշտօն թիկնապահը։ Ան յանձն կ'առնէ ընկերութեան պաշտօնեաներու թղթակցութիւններուն և դրամական առաքումներուն ստուգումի և բաշխումի պաշտօնը։ Այս կերպով դիւրութիւն կ'ունենայ երթեւեկելու գծի ամբողջ երկայնքին և ոստիկանական հետապնդումներէն պաշտպանելու ընկերութեան հայ պաշտօնեաները և աշխատաւորները։

Գերման հրամանատարութիւնը արտակարգ կարեւորութիւն կուտայ երկաթուղագիծը աւարտելու գործին և տեղահանուած հայերէն հազարաւորներ հոն աշխատանքի կը դրուին։ Պոլիսէն խիստ հրահանգներ կուգան և նոր տեղահանութիւն մը կը սկսի 1916 Յունիսին, Ինթիլլի շրջանը։ Այս պահէն կը սկսի Մարզպետի աւելի յանդուգն և տարածուն գործը։ Ան մշտապէս յարաբերութեան մէջ է Հալէպի իր ընկերներուն և բարեկամներուն հետ։ Տէր Զօրի անապատներու ջարդերէն ազատելու համար, հայերէն կարեւոր թիւ մը կարելի կ'ըլլայ տեղաւորել Հալէպի հիւրասէր հայութեան մօտ։ Իսկ յիսունի մօտ քաջ երիտասարդներ ապստամբական խումբ մը կը կազմեն Կեավուր Տաղի

շրջանին մէջ Թօփալ Յակոբ վարժապետի գլխաւորութեամբ։

Հայրենասէր և անձնուէր տղաք․ Ֆիլիպ Յովնանեանի աջակցութեամբ Կեավուր Տաղի ապստամբները կը ստանան պարէն և դեղօրայք։ Շուտով խումբը կը դառնայ սարսափը շրջակայքի Թուրք և քիւրտ բնակչութեան։ Վրէժխնդիր այս խումբը արիւնալի բախումներ կ'ունենայ, քանի մը անգամ կը շրջապատուի, միշտ կը հարուածէ ու միշտ մեծ կորուստներու կ'ենթարկէ յարձակողները։ Այն պահուն երբ անզէն ու անպաշտպան հայեր կը հալածուէին, ամէնքին խօսակցութեան նիւթ էին Կեավուր Տաղի խումբին վիպական քաջագործութիւնները։ Այս խումբը պահեց իր գոյութիւնը մինչեւ զինադադար։

Մարզպետն էր ընդհանուր ոգին, վարիչ ուժը, համադրողը և օգտագործողը հայ մտաւորականին, բժիշկին, հարուստին և ապստամբին, նուաղեցնելու համար չարիքը աղէտին, որուն գործադրութիւնը խստօրէն կը հետապնդէին Իթթիհատի վարիչները Պոլիսէն մինչեւ Տէր Զօր։

Հալէպի մէջ արաբկիրցի Գարեգին Ճիլճրճեան մտերիմ յարաբերութեան մէջ էր կուսակալ Պէքիր Սամի պէյի և հրամանատար Շէվգի փաշայի հետ։ Հարիւրաւոր հայ ընտանիքներ կ'ազատէ անոնց գործ տալով իր նախաձեռնած զինուորական աշխատանոցներուն մէջ։ Նոյնպէս Հալէպի Պարօն պանդոկի սեփականատէր Օննիկ Մազլումեան իր ունեցած ծանօթութիւններով ստոյգ մահէ կ'ազատէ բազմաթիւ հայեր։

Առանց վտանգի չէ, որ անձնուէր հայեր կը զբաղին իրենց ազգակիցներու ազատման գործով։ Մեր յիշած անձերէն շատեր կասկածի հետեւանքով կը յանձնուին զինուորական իշխանութիւններու, բայց նոր հնարքներով և նոր միջամտութիւններով կարելի կ'ըլլայ ազատել զանոնք։

Դարձեալ խօսքը տանք Գոնիա ապաստանած փրոֆ. Ա. Խաչատրեանին, որ որոշած էր ամէն գնով արտասահման անցնիլ։ Կ'երթայ Հալէպ—Նսիպին գծի վերջին կայարանը՝ Սերչեհ Խան, հանդիպելու համար Մարզպետին.

«Հետեւեալ օրը,— կը գրէ փրոֆ. Խաչատրեան,— հազիւ նախաճաշ ըրած, մինչ կը պատրաստուէինք իրեն այցելել, ահա ինքն է որ կուգայ։ Գլուխը արաբական էգէլ, մօրուքը տեղական պահանջին համեմատ յարդարուած, ոտքերը լայն երկարափող կօշիկներ, հագուստը տեղական Թուրքերուն պէս, իր ձեռքը երկար համրիչ, ծանր քայլերով կը մօտենայ մեր վրանին։

Դրան առջեւ բարձր ձայնով մէրհապա ըսելով ներս կը մտնէ։

«Մեր խօսակցութիւնը կը դառնայ սահմանն անցնելու խնդրին շուրջ և ես կը յայտնեմ իրեն, թէ այն հաստատ որոշումով եկեր եմ, որ անգլիական սահմանն անցնիմ և իրեն կը հարցնեմ, թէ կ՚ուզէ՞ ընկերանալ։ Ես ծրագիրս կը պարզեմ. ինքն ալ համաձայնութիւն կուտայ և կ՚որոշենք պէտք եղած պատրաստութիւնը տեսնել։

«Մարգպետի Սերչեհ–եանի գալը պատահականութեան արդիւնք չէր, այլ Նիսիբինի մէջ դէպքի մը առթիւ իրեն դէմ ամբաստանութիւն մը եղեր էր, թէ ինքը հայ մըն է և կեղծ Թուրք կը ձեւանայ։ Գործը քննութեան յանձնուած էր. իսկ ինքը զգուշութեան համար քանի մը օրէ ի վեր հեռացեր էր անկէ։ Այժմ իբր թէ ապահովիչ տեղեկութիւններ ստանալով՝ նոյն օրը իրիկուան մեկնեցաւ Նիսիբին։ Որոշեցինք. որ ես դեռ քանի մը օր մնամ Թադէոսի մօտ իբր աւելի ապահովհով տեղ, մինչեւ ինքը նոյն միջոցին իր գործերը պէտք է կարգի դնէր, պէտք եղած գումարն ալ գտնէր և յետոյ միայն Նիսիբին երթայի, անկէ մեկնելու համար։

«Իր մեկնած օրը Երկուշաբթի էր, Երեքշաբթի, եթէ չեմ սխալիր, շատ ուշ ատեն Քեաթիպ Մուսայէն (Մ. Պապայեան) նամակ մը կը ստանայինք, որով կը հաղորդուէր թէ Հաճի Հիւսէյին այսօր ձիէն իյնալով զգայազիր՝ վիճակի մէջ է։ Առտուն կանուխ կը մեկնիմ Նիսիբին և կէս ճամբան կը հանգստանամ կարնեցի երիտասարդ բարեկամներուս մօտ, ուր և կ՚իմանամ, թէ Նիսիբինէն նոյն առտուն եկողները բերեր են Մարգպետի մահուան բօթը։ Շշմած վիճակի մէջ կը հասնիմ Նիսիբին՝ Ղազար Զարքըի վրանը. ինքը հոն չէր. կը սպասեմ բաւական երկար. վերջապէս կուգայ սգաւորի մը արտաքինով և կը հաղորդէ Հաճի Հիւսէյինի թաղումը։ Ինքը հեռուէն հետեւեր էր թաղումին։ Մէկ մոլլա և չորս գործաւորներ կը տանին գերեզմանոց և հոն մահմետական արարողութեամբ կը յանձնեն հողին։ Այսպէս պատահական արկածի մը զոհ գնաց յաւէտ ողբալի Մարգպետ, որ երեք տարի յաջողեր էր ազատուիլ շարունակական հետապնդումներէ, ճիշդ այն ժամանակ, երբ վճռեր էինք ամէն գնով սահմանն անցնիլ և դուրս տանիլ այն անհուն ողբերգութեան գրուագները, որոնց ականատես, ականջալուր և ենթակայ էինք։

«Այսօր Նիսիբինի տարի հին վանքին՝ Ս. Յակոբայ Մծբնայ

Հայրապետի հարաւային կողմի թիւրք գերեզմաննոցին մէջ կը հանգչի մարմինն այն մարդուն, որ իր ամբողջ կեանքը զոհեր էր հայրենիքի փրկութեան։ Հանգի՜ստ իր ոսկորներուն...»։

«Ճակատամարտ», 1921 Ապրիլ 24

Բոլոր անոնք, որ ճանչցած էին իր համեստ բնաւորութեամբ ծանօթ Մարզպետը Պարսկաստանի ու Պոլսոյ մէջ, չէին կարծեր որ ան մեծ գործի մը կազմակերպիչը պիտի դառնար։ Մարզպետ թուրքերէնը մայրենի լեզուի նման կը գործածէր։ Ունենալով հաստատակամ բնաւորութիւն մը, Դաշնակցութեան մէջ խրատուած ոգի մը՝ ազգային հպարտութիւն ու յեղափոխական յանդգնութիւն, Լայպցիկի մէջ կրթութիւն ստացող Մարզպետ իր մէջ անձնաւորեց կեսարացիի ուշիմութիւնը, գերման գործնական ոգին եւ հայու գաղափարապաշտութիւնը [illegible]։ Այս ձիրքերը թոյլ տուին իրեն, որ յուսահատութեան եւ լքումի օրերուն, լուսաւոր աստղ մը դառնայ աղէտի վայրերուն մէջ։

Զինադադարի նախօրէին, առանց ողջունելու յաղթանակը, առանց տեսնելու հայրենիքի անկախութիւնը, իր հոգին ալ կ'երթար միանալու Արաբիոյ անապատները ողջակիզուած հազարաւոր հայերուն, որոնց փրկութեան համար յանդուգն ծրագիրներ գործադրելով պայքարած էր մինչեւ իր վերջին շունչը։

ԼԶ ՄԸ ՄԱՉԴԵՏԵՆ

ՋՈՒԼՈՒՄԱԹ

Հայ հայդուկներու շքեղ շարքէն մէկն ալ պակսեցաւ Պարսկաստան։ Խոյի մօտ, Փաթարագ գիւղը պատմական Աւարայրի դաշտին մէջ ապստամբներու եւ կառավարականներու միջեւ մղուած կռուի միջոցին, Փետրուարին ինկաւ մեր կորիւն ընկերը հերոսական մահով։

... Երկրի երեսին որքա՜ն ճղճիմ, ճահճային կեանքով, պզտիկ հաշիւներով ապրող մարդիկ կան, եւ որքա՜ն հերոսներ, որոնք կ'ապրին ճահիճներէն դուրս, ապականուած մթնոլորտէն վեր... Ապերա՜խտ մարդկութիւն, միշտ զոհեր կ'ուզէ մաքրըւելու, բարձրանալու համար...:

Եւ ահա զոհ մըն ալ քեզ, քու անկուշտ որկորիդ... Թող քու արիւնաուշտ հոկումներդ յագենան, թող քու կեղտերդ, արատներդ սրբուին մեր զոհերու մաքուր արիւնով։

... Այնտեղ, սահմանագլխի վրայ, մենք կը զբաղուէինք երկրի գործերով։ Զարքաչ կեանքի մէջ, շատ անգամ մեզի կը պակսէր նաև գարու հացը՝ ձէթով պատրաստուած փոխինդով որ կ'անցընէինք։ Բոլոր զրկանքները լուռ կը տանէր Զուլումաթ, և իրմէ խնայելով մեզ համար կը հոգար։ Բոլոր դժուարութիւններու, խոչընդոտներու հանդէպ նա զուարթ էր և անընկճելի։

Դժբախտութեան և ուրախութեան մէջ նա լաւ ընկեր էր, իսկ վտանգի մէջ միշտ առաջ նետուող, միշտ նախայարձակ։

... Նա կոչուած չէր անկողնի մէջ սովորական մարդու-բնական մահով մեռնելու. ծնունդով հերոս, հերոսական մահ գրկեց Թոյլի մօտ։ Այդ րոպէին Տառիկ, իր աղքատ խրճիթին մէջ նստած, զգա՞ց արդեօք դժբախտ մայրը իր կորիճ որդւոյն պատահած դժբախտութիւնը. զգա՞ց արդեօք որ մարեցաւ իր տան փայլուն աստղը...

Աւարայրի դաշտը շատ հերոսներ ինկած են. Զուլումաթն ալ միացաւ անոնց։ Վարդան Մամիկոնեան՝ բարձր բլուրի մը վրայէն, իր աւանդական մատուռէն կը հսկէ անոնց բոլորին վրայ....։

Հանգի՜ստ ոսկորներուդ, Թանկագին ընկեր. քու յիշատակդ մենք չենք մոռնար....։

«Ազդակ», 1909 թիւ 27 (Սալնոյ Ձոր — Բաղէշ) ՄԱՐԶՊԵՏ

*
* *

«Վասպուրականի ու Տարօնի գիւղերուն մէջ ժողովուրդը չունի անկողին մը իր ամենէն յարգելի հիւրին հրամցնելու իսկ։ Ամբողջ գիւղական ժողովուրդը կը պառկի Թաղիքներու մէջ պլլուած։ Առած սնունդն ալ ասոր համեմատ է։ Երբեմնի ցորենով այնքան հարուստ Մշոյ դաշտը այսօր կարօտը կը քաշէ կըլկըլի ու կորեկի ալ ազանման հացին։ Սասունը այդ ալ չունի, իսկ Կառկառը և Խիզանը ամբողջ ձմեռը կէս անօթի անցընելէ ետք՝ անհամբեր կը սպասեն իրենց լեռներուն սեւնալուն, որ գոնէ խոտով սնունդ ճարեն. այսինքն արածելով ապրին։

Աշխատաւոր ձեռքեր կան, բայց չկայ աշխատանք։ Ի՞նչ ընել սակայն. «ճիժերը հաց կ'ուզեն», հոգէառ «հարկահաւաքը իր տուրքերը կ'ուզէ»։ Եւ խեղճ հայաստանցին այս կրկնակի մտրակներէն մղուած՝ ցուպը ձեռքը կ'առնէ և կը դիմէ դէպի

անորոշ ու վտանգներով լի հեռո՜ւն — դէպի պանդխտութիւն *և* արտագաղթ»։

Խօսելով դէպի Կովկաս, Պուլկարիա և Ամերիկա գաղթի մասին, կը յիշէ հեռաւոր դէպքը. «Պարսկե-Թուրք սահմանագլխի խստաշունչ Ալագեազ լերան վրայ սառեցաւ պզտիկ Վարդգէսը, *Գէորգ Չաւուշի* 10—11 *ամսական կորիւնը, երբ Հեղինէն, իր մայրը, զինք կը փախցնէր այս կողմ»։*

«Ազատամարտ», 1909 Յունւ. 22/4 ՄԱՐԶՊԵՏ

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Մարզպետ (*Լուսաւոր էջեր* 1914—1918 *շրջանէն*) — *Ղազար Չարըք, Պէյրութ,* 1945. *Ա. և Բ. հատոր*

Մարզպետ (*Ղազար Ղազարոսեան*) — *Ա. Խաչատրեան «Ճակատամարտ»,* 1921 *Ապրիլ* 24

Ապրումներ — *Մալխաս* (*էջ* 48)

Մարզպետ — *Վահէ, «Յառաջ»,* 1947 *Յուլիս* 18

ՅՕԴՈՒԱԾՆԵՐ ՄԱՐԶՊԵՏԷՆ

Զուլումար — *Մարզպետ, «Ազդակ»,* 1909 *Թիւ* 27

Եղիշէ Թոփչեան — *Մարզպետ «Ազատամարտ»,* 1909 *Հոկտ.* 30

Երկրի Ցաւերէն (*Բաղէշի Շրջանը, Համիտիէի Հեծելագընդեր, Սպաննալիք, Հին Պաշտօնեաներ, Արտագաղթ*). *«Ազատամարտ»,* 1909 *Նոյ.* 4, 5, 9, 24, 27, *Դեկտ.* 9, 22, 24, 28, 1910 *Յունւ.* 3, 23, *Մարտ.* 5

«Սերոբ Աղբիւր» *Մատնախումբի Հաշուեկշիռը՝ ստորագըրուած նախագահ Մարզպետի կողմէ, «Ազատամարտ»,* 1909 *Հոկտ.* 20

Հողային Հարցը Բաղէշի շրջանին մէջ — *Մարզպետ,* 1910 *Փետր.* 11/24

ԲԱՐՍԵՂ ՇԱՀՊԱԶ

Գաղափարապաշտ երիտասարդ մը, յեղափոխութեան քարոզիչ, մտաւորական բարձր ձիրքերով օժտուած՝ Փայլուն ապագայ կը խոստանար հանրային կեանքին մէջ, եթէ կանուխէն զինք կորսնցուցած չըլլայինք։

Բարսեղ Շահպազ ծնած է Պոլիս 1883 Յունիս 22ին։ Զաւակն է փաստաբան Շահպազի, կեսարացի։ Նախակրթութիւնը կը ստանայ Մայր Վարժարան, Կեդրոնական և Մըխիթարեան (Գատըքէօյ), ուրկէ կը մեկնի Վենետիկ, Մուրատ Ռափայէլեան վարժարան, որուն շրջանը կ'աւարտէ փայլուն կերպով։ Վենետիկ գտնուած ատեն, Ա. Ահարոնեանէն ազդուած կը մտնէ Դաշնակցութեան շարքերը։

Պոլիս վերադառնալով Մ. Շամտանճեանի հետ կը հրատարակէ «Ծաղիկ» թերթը։ Օրմանեանի դէմ կատարուած մահափորձին հետեւանքով ձերբակալութիւններ տեղի կունենան, Շահպազ կը փախչի Եգիպտոս, ուր կը մնայ հինգ տարի, առեւտրական ասպարէզի մէջ։ Նոյն ատեն մօտէն կը հետաքրքրուի ազգային խնդիրներով և կ'աշխատակցի Ռ. Զարդարեանի «Ռազմիկ»ին, Փիլիպէ։ Աղեքսանդրիոյ մէջ կը հրատարակէ «Կրակ» թերթը 2 թիւ, «Մտրակ» կիսամսեան, իսկ 1907ին «Այլասիրութիւն և Եսասիրութիւն» գրքոյկը, որ իր մէկ բանախօսութիւնն էր Ժընեւի մէջ խօսուած։

Աղեքսանդրիոյ մեր ընկերները Շահպազի ունեցած գործունէութեան մասին մեզի տուին հետեւեալ տեղեկութիւնները։

Շահպազ քրոջ որդին էր ծանօթ առեւտրական Վահան Խորասանճեանին, որուն առեւտրական հաստատութեան տնօրէնութիւնը կը վարէ, նոյնատեն գործօն դեր կը ստանձնէ յեղափոխական կազմակերպութեան մէջ։ Աղեքսանդրիա այցելեր էին Գ. Խաժակ, Ս. Զաւարեան եւ Ն. Աղբալեան, որոնք իրարու քով բերած էին անձնուէր ընկերներու խմբակ մը։ Կոմիտէն, բաղկացած՝ Բարսեղ Շահպազէ, Մինաս Խաչատուրեանէ և Տիգրան Եաղուպեանէ, կապ կը պահէ Պէյրութի և Ժընեւի միջեւ։ Այս մարմինը հինգ երիտասարդ կը ղրկէ Ֆիլիպէի զինուորական վարժարանը, ուրիշներ՝ Իզմիր Կիլիկիա, յեղափոխական աշխատանքներու համար։ Արաբերէնի թարգմանուած Դաշնակցութեան Ծրագիրը կը ցրուէ Սուրիոյ մէջ։

Վիեննայի Ընդհ. Ժողովին, ուր Դաշնակցութիւնը կ'ընդունի ընկերվար ծրագիրը, Աղեքսանդրիոյ մէջ խումբ մը դաշնակցական ընկերներ (Առանձար, Աղասէր, Տոքթ. Նիկողոս Գըլըճեան, Սարգիս Ճանիկեան, Սեդրակ Գաբրիէլեան) թռուցիկով մը հրապարակ կուգան։ Այս պահուն Բ. Շահպազ նշանակելի գործ կը կատարէ, կ'ըսէ մեզի ընկ. Տիգրան Եաղուպեան, «Շահպազ կը բնակէր Եկեղեցւոյ կից Հայոց Արարթըմանին մէջ, կուսակցութեան հաւատարիմ մնացած ընկերները հաւաքեց իր սենեակը, նստանք «մինտէր»ներու վրայ Բացատրեց մեզի Ընդհ. Ժողովի որոշումները ու մենք ուխտեցինք արգելք ըլլալ Դաշնակցութեան պառակտումին։ Բողոքողները յայտարարեցինք վտարուած ու Շահպազի հետ ձեռք առինք կազմակերպութեան ղեկավարութիւնը»։

Բողոքողներէն Սեդրակ Գաբրիէլեան զղջում կը յայտնէ։ Միւսները կը մերժեն կուսակցութեան արխիւը յանձնել։ Արտասահմանէն կուգայ «Պորժոմ» նաւին մէջ ծառայող տրապիզոնցի Մանուկը և սպառնալիքով արխիւը կ'առնէ Տոքթ. Ն. Գըլըճեանէն։

Բ. Շահպազ կը կազմակերպէ առաջին անգամ ըլլալով Հայ Կարմիր Խաչ որ օգնութիւն կը ղրկէ յեղափոխական բանտարկեալներուն։ Հանդէսներու գլխաւոր բանախօսն է ան, տաքարիւն ու խանդավառ։ Օր մը տեղեկութիւն կը ստացուի, որ Աղեքսանդրիա հանգիպած նաւու մը մէջ կան երեք յեղափոխականներ, որոնք կը տարուին Ռուսաստան։ Պորսայի չէնքին

առջեւ միթինկ կը գումարուի, կը խօսի Բ. Շահպազ՝ ռուս բռնակալութեան դէմ բողոքը ցցելով։ Ցուցարարները գլուխը անցած՝ ռուսական հիւպատոսարանին առջեւ կ'երթայ, հոն աւելի բուռն արտայայտութիւններ տեղի կ'ունենան։ Ցուցարարները ի վերջոյ նաւ կը մտնեն, բայց չեն գտներ բանտարկեալները։ Այս դէպքէն ետք՝ Բ. Շահպազ ստիպուած կ'ըլլայ հեռանալ Աղեքսանդրիայէն։

Օսմանեան Սահմանադրութեան շրջանին, ան կ'այցելէ Պոլիս և ապա կը շրջի գաւառները, մասնաւորապէս Խարբերդի մէջ խանդավառութիւն կը ստեղծէ։ Կազմակերպական գործով կը գտնուի նաև Պուլկարիա։

Շահպազ ջերմ փափաք կ'ունենայ բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու։ 1912ին կ'ամուսնանայ Եգիպտոսի մէջ ու կ'երթայ Փարիզ և կը հետեւի իրաւաբանութեան ճիւղին։

Այդ տարին Փարիզի մէջ կը վերհրատարակուի «Բրօ Արմենիա» Հայ Դատի քարոզչութեան ֆրանսերէն օրկանը, խմբագրութեամբ Պրեսանսէի, Վիկտոր Պերարի։ Բ. Շահպազ այս թերթին քարտուղարն է եւ Մ. Վարանդեանի հետ գլխաւոր աշխատակիցը, նոյն ատեն կը գրէ «Հայրենիք»ին, «Հորիզոն»ին և «Ազատամարտ»ին։ Մ. Վարանդեան իր այս գործակցութեան մասին կ'ըսէ. «Այն տեղ՝ «Բրօ Արմենիա»յի խմբագրատանն է, ուր այնքան անմոռանալի ժամեր եմ անցուցել Բարսեղի հետ, որ, տակաւին երիտասարդ, ունէր արդէն հասուն գործիչի դիմագիծ, առողջ ու կուռ դատողութիւն և խանդավառուող սիրտ։ Սիրում էր պատմել իր պտոյտները Հայաստանի մէջ թրքական նոր ռէժիմի օրով, դաշնակցական երիտասարդ շրջիկի պտոյտները»։

Քիչ էր մնացած իրաւաբանական համալսարանէն վկայական ստանալու, երբ, 1914ին, Վիկտոր Պերարի կողմէ մասնաւոր պաշտօնով կը ղրկուի Պոլիս, ուր կը մնայ դէպքերու բերումով։

Բ. Շահպազ չէր հաւատար Թուրքիոյ մէջ կատարուելիք բարենորոգումներուն։ Այս մասին դժգոհութիւն կը յայտնէ Պոլսոյ ընկերներու լաւատեսութեան մասին և 1914ի սկիզբը Փարիզէն կը գրէ» Ս. Վրացեանին (Ամերիկա)։

«... Շարունակ երկակենցաղ խառնածին տաքտիկի մը կը հետեւին մեր ընկերները Պոլսոյ մէջ։ Հրաշալի է այս պահուս ձեր բռնած ուղղութիւնը։ Ոչ ոք չի հաւատար այս բարենորո-

դունմներուն. երկրէն մէկ երկու ընկերներ եկած էին այստեղ. կը պատմէին, թէ ամէն մարդ սկեպտիկ է. բայց եթէ մամուլը ոգեւորուի, անորէն մեր ժողովուրդը նորէն կը կորսնցնէ գլուխը։ Ինծի պատմեցին, որ Սեբաստիոյ մէջ մէկ երկու հոգի, լսելով որ Պօղոս փաշան հեռագրեր է, թէ լուծուեցաւ, վերջացաւ հայկական հարցը, գացեր ծախեր են իրենց ատրճանակը, ըսելով որ ա՛լ պէտք չկայ։ O tempora! O mores!»

1915 Ապրիլ 24ին կը տարագրուի Պոլսէն հայ մտաւորականներու խումբին հետ և կը ղրկուի Այաշ։ Կրակ ու բոց այս երիտասարդը առանձինն կը ղրկուի Խարբերդ, ուր քանի մը տարի առաջ այցելած ու պայքարած էր պետական պաշտօնեաներու դէմ՝ պահանջելով սահմանադրական օրէնքներու կիրառումը։

Աքսորի ճամբուն վրայ, կը մնայ պահ մը Այնթապի բանտը, ուր, Յունիս 28ին, բանտարկեալներուն դեղ տանելու համար, կ'երթայ Գէորգ Չէքիճեան — այն ատեն դեռ պատանի — կը ծանօթանայ Շահպազին ու կ'իմանայ, որ զինք Խարբերդ կը տանին. ուղղակի ներքին գործերու նախարարութեան հրահանգով։ Յուլիս 12ին, Գ. Չէքիճեան վերջին անգամ կը տեսնէ Շահպազը բանտին մէջ. ուր իրեն կը յանձնէ թուղթ մը՝ վրան հետեւեալ տողերը գրուած. «Այնթապ, 12 Յուլիս 1915.— Մտածումներս այնքա՜ն խառն են անստուգութեան հոսանքով, որ անկարելի է կարգաւորել ու դասաւորելու։ Մէկ բան միայն պայծառ է մտքիս հորիզոնին վրայ, այսքան համայնական տառապանք եւ սուգ անպտուղ չի՛ կրնար մնալ։ Երանի՜ անոնց, որ հունձքը պիտի քաղեն։ — Բարսեղ Շահպազ»։ («Վերածնունդ» տարեգոյց, 1920)։

Ծանր յոգնութիւններէ ու չարչարանքներէ ետք, Ուրֆա—Տիարպէքիր գծով, երկու ամսուան ճամբորդութեամբ մը Խարբերդ կը տարուի Շահպազ։ Դեռ հոն բանտ կը մնային, դատուելու համար, դաշնակցական ընկերներ՝ տոքթ. Նշան Նահիկեան, Հաճի Յակոբ Թէրմանեան, գրավաճառ Տէմիրճեան ընկեր Կարօ, Շիրվան Մ. Ժան գեղագործ Էդուարդ Թաշճեան, Տիգրան Սամիկեան և Արամ Սրապեան։ Ասոնց մահապատիժը դեռ գործադրուած չէր, որովհետեւ կուսակալ Սապիթ պէյ հեռագրով իմացուցած էր անոնց գործակից Շահպազին ճամբայ հանուած ըլլալը։ Հակառակ բոլոր չարչարանքներուն, անյողդողդ կը մնան բոլոր բանտարկեալները ու ի վերջոյ կը նահատակուին։

Շահպազի սպանութեան մանրամասնութիւններու մասին Ա. Անտոնեան կը գրէ (տարեցոյց «Վերածնունդ» 1920).

«Նիկոմիդիոյ հայ բժիշկ տօքթ. Գրիգոր Տէյիրմէնճեան, որ մինչեւ զինադադար մնացած էր Խարբերդ ու վերջէն եկաւ Հալէպ, պատմեց թէ մինակը ըլլալով իր սեւ բախտի ընկերներուն մէջ՝ Շահպազ յոյսի քանի մը օրեր ունեցաւ այդ զարհուրանքի ընթացքին։ Մեզրէի բանտին տնօրէնը, Հասան էֆէնտի, ֆրան մասոն էր, ինչպէս էր Շահպազ։ Այն օրը ուր զիրար կը հասկնան, Հասան էֆէնտի կը սկսի մտերմութեամբ ու փափկութեամբ վարուիլ Շահպազի հետ, և կը խոստանայ իր բովանդակ ազդեցութիւնը կիրարկելով աշխատիլ զինք ազատ արձակել տալ։ Օրերը կ՚անցնին, բայց այս խոստումը չ՚իրականանար։ Վերջապէս օր մը Հասան էֆէնտի կուգայ Շահպազին ըսելու, թէ բոլոր դժուարութիւնները գրեթէ հարթուած են եւ պիտի յաջողի ազատման հրամանը ստանալ, եթէ կարելի ըլլայ կաշառքի համար քիչ մը դրամ հայթայթել։ Վստահելով անոր խօսքին, Շահպազ կը հանէ կուտայ երեք ոսկի, ամբողջ դրամը որ կը մնար իր մօտ, ինչպէս նաեւ ժամացոյցը և ամուսնութեան մատանին։

Այդ միջոցին ոստիկանութեան տնօրէն Րաշիտ պէյ Մալաթիա գացած էր, ուր կոտորել պիտի տար քաղաքը մնացած հայերու վերջին բեկորները։ Անոնց մէջ կը գտնուէին նաեւ Նիւէյնիկցի երկու բժիշկներ, տօքթ. Յարութիւն Վէզնէեան եւ տօքթ. Մանուէլեան, որոնք ընդհանուր ձերբակալութեան ընթացքին, յաջողած էին փախչիլ Խարբերդէն բայց Մալաթիոյ մէջ ճանչցուելով ձերբակալուած էին ու բանտարկուած կը մնային։ Րաշիտ պէյ երկուքն ալ իր ձեռքերով պիտի խեղդէր բանտին մէջ։ Խարբերդէն մեկնելէ առաջ տանջանքները դադրած ըլլալով, Շահպազ պահ մը բոլորովին յուսադրուեր էր, թէ Հասան էֆէնտի իսկապէս կ՚աշխատի իր ազատման համար։ Ոստիկանութեան տնօրէնին մեկնումէն լուր չունէր, եւ տանջանքներուն դադարումը Հասան էֆէնտիի միջամտութեան կը վերագրէր։

Իրիկուն մը, թրքական ժամը մէկին, խումբ մը ոստիկաններ կը մտնեն իր խուցը և կը հրամայեն, որ անմիջապէս պատրաստուի ճամբայ ելլելու։ Հասան էֆէնտի, որ ոստիկաններուն հետ կը գտնուէր, կը չարունակէ խաբել զայն, ըսելով.

— Հոգ մի՛ ըներ, քեզ պատերազմական ատեան կը տանին

դառնալու համար, թուղթերդ արդէն ղրկուած են, բայց դատը շահուած է, ազատ պիտի արձակուիս։

Նոյն իրիկունը, քաղաքէն կէս ժամ անդին՝ իրեն ընկերացող զինուորներու խումբի մը կողմէ սուինահար սպաննուեցաւ Շահպազ։

Մարմինը՝ ոտքէն քաշքշելով բերեր նետեր էին Աթքինսըն հիւանդանոցին մօտերը գտնուող փոսի մը մէջ, ուր ժամանակ մը մնաց անծածկ։ Վերջէն հիւանդանոցին մէջ պատսպարուած հայ կիներ, գիշերանց հողով ծածկեցին զայն. մեծ դժուարութեամբ հեռացնելով շուներու վոհմակ մը, որ ամբողջ օրեր խընջոյքի մէջ մնացեր էր այդ փոսին շուրջը։

Անգութ թշնամին այսքան տմարդ գտնուեցաւ երիտասարդ մտաւորականին հանդէպ, որուն միակ յանցանքն էր իր ունեցած անհուն սէրը իր հարազատ ժողովուրդին հանդէպ, որուն ճակատագիրը ան բաժնեց այնքան ողբերգութեամբ ու Քրիստոսէ աւելի տառապալից մահով մը։

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ՝ ԲԱՐՍԵՂ ՇԱՀՊԱԶԻ ՄԱՍԻՆ

Բարսեղ Շահպազ նահատակուեց երբ իր անունը նոր նոր սկսել էր հոլովուիլ երկրի և գաղութների հայ գրագէտ երիտասարդների շրջաններում։ Գիտէին նրան որպէս մեր ուժեղ ու յուսատու սկսնակներից մէկը։ Եւ այդպէս էր իրօք։ Նա պիտի դառնար փայլուն հրապարակագիր և առաջնակարգ գործիչ։ Նա ունէր դրա համար անհրաժեշտ յատկութիւնները, տաղանդ. խառնուածք ջիղ ու ատամ։ Դրա հետ՝ անսահման աշխատասիրութիւն, հայրենասիրութեան հզօր շունչ, կուսակցական ամուր հաւատք և վերջապէս ազնիւ նկարագիր. կեղծիքը անխնայ նշաւակող, վատութեան դէմ կատաղաբար ըմբոստացող։

Ծանօթութեան առաջին վայրկեաններին թւում էր փոքր ինչ դաժան, անհրապոյր, ձեւերը՝ գռեհ և վանող։ Բայց դա առաջին տպաւորութիւնն էր միայն։ Ով որ ապրել ու աշխատել էր նրա հետ, չէր կարող չյարգել ու չսիրել նրան։

... Այդ ռէժիմի սեւ օրերն եւս պիտի հասնէին մի քանի տարի յետոյ... իմ խեղճ Բարսեղը մի չարաշուք վրիպումով պիտի վերադառնար Կ. Պոլիս՝ յօժարակամ գայլերի երախը նետուելու մեր այնքան ընկերների հետ...

... Տուէք ինձ զաւակս, ասում էր մեզ մի օր պառաւ մայրը, այդ սքանչելի, ախպար հայուհին, որ տարիներից ի վեր արցունք քամելով սպասում է այստեղ Փարիզում և որ մինչեւ վերջին ժամանակներս տակաւին չէ կորցրել իր յոյսը: Ա՜հ, մայրեր... ոչ մի գրիչ երբեք չպիտի կարողանայ արտայայտել ձեր հոգեկան չարչարանքները, ձեր անյատակ վիշտը:

Տարեցոյց «Վերածնունդ» 1920 Մ. ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ

*
* *

Շահպազը ճանչցայ՝ երբ շատ պզտիկ էր: Պոլիս կը գտնար՝ կէս մը ճամբու գրուած Վենետիկի Մուրատ-Ռափայէլեան վրժ.էն, զոր տակն ու վրայ ըրեր էր քանի մը ընկերներու հետ, չեմ յիշեր ի՞նչ խնդրի առթիւ: Վարժարանին վանական մթնոլորտը բնաւ չէր ազդած իր վրայ: Ընդհակ. կրակ ու բոց տղայ մըն էր, խանդավառ ու անվախ, — ճշմարիտ իտալացիի խառնուածք մը, անիշխանական հակումներով:

...«Ծաղիկ» ի դադարումէն ետք, Շահպազ ժամանակ մը պզտիկ շրջան մը ըրաւ ուրիշ թերթերու խմբագրութեանց մէջ, բայց ոչ ինք թերթերուն յարմարեցաւ, ոչ ալ թերթերը յարմարեցան իրեն: և անցաւ արտասահման: Եգիպտոսէն՝ ուր մնաց երկար ատեն, երբեմն կ՚աշխատակցէր «Ռազմիկ»ին, զոր Զարդարեան սկսած էր հրատարակել Ֆիլիպէի մէջ: Խանդավառ ու խանդավառող խօսողի համբաւ մը շահեր էր այնտեղ, երբ Սահմանադրութեան վերահաստատումէն ետք Պոլիս եկաւ:

Շատ չմնաց Պոլիս և անցաւ գաւառները, ժամանակ մը կանգ առաւ Խարբերդի շրջանին մէջ, տեղւոյն դաշնակցական տարրերը կազմակերպելու համար: Երբեմն երբեմն՝ իր գործունէութեան արձագանգները կը հասնէին Պոլիս: Անդուլ պայքարի մը մէջ էր այնտեղ, պայքար հակադաշնակցական տարրերու հետ, բայց պայքար մանաւանդ պետական պաշտօնեաներու հետ:

... 1915 *Ապրիլ* 12*ի գիշերը՝ քշուեցանք Պոլսէն, ուր կը թողուր բազմանդամ ընտանիք մը և իր դեռատի կինը: Սընճան Քէօյի առջեւ՝ զինքն ալ վար իջեցուցին Այաշ ղրկելու համար: Կը յիշեմ որ բանտին մէջ ու ճամբան՝ ինք ալ յառե·*

տեսներէն մէկն էր։ Չէր հաւատար որ պիտի ազատի այդ արկածէն։ Բայց խառնուածքը արի ըլլալով՝ թեթեւութեամբ կը խօսէր մահուան վրայ։

Տարեցոյց «Վերածնունդ» 1920 — ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆ

*
* *

Խարբերդի, Հայաստանի երբեմնի մտաւորականութեան այդ անմահ կեդրոնին մէջ, ուր այցելութիւնը մեծ խանդավառութեամբ ու ոգեւորութեամբ էր ողջունուած։ Բանակալութեան օրով, խիունջի շարժումներով հազիւ տատանուող ազգ․ շարժումը յանկարծ արծիւի թռիչք էր առած, այնքան բեղուն եղած էր գործը՝ ուռճացումը իր ցանքին։

Աչքիս առջեւ է տակաւին այն անուշ օրը, երբ ան պիտի խօսէր մեզի փրանս. գոլէճի ուսանողութեան հրաւէրով։ Ահա սրահ կը մտնէ ան հանդարտ ու խիզախ, համակրելի ու բարեդէմ, երբեք պիտի չմոռնամ իր անուշ, յուզիչ ու կրակոտ խօսքերը։ Հազիւ գիտակցիլ սկսող այդ տարիքիս մէջ այնքան խոր եմ տպաւորուեր իր խօսքերուն կախարդիչ ազդեցութենէն եւ արտայայտութեան անկեղծութենէն, որ դեռ ականջիս կը հնչէ արձագանգը իր ըմբոստ պերճախօսութեան, երբ ան կ'ըսէր մեզի․

«Արգաւանդ հողը, խնամքով հերկուած դաշտը արտադրելու է աւելի ազնիւը, օգտակարն ու կատարեալը։ Դուք, երիտասարդներ, դուք ազգին ամենաբեղուն հողն էք, ուր ես կը նետեմ ահա հայ գիտակցութեան սերմերը։ Ազգային ամենաբարձր իտէալը ունեցէք եւ անոր նուիրեցէք ձեր բովանդակ կեանքը։ Ես ամէն տեղ այդպէս խօսեցայ, եւ այդ պիտի ըլլայ իմ վերջին խօսքս ալ»։

«Ճակատամարտ», 1921 Ապրիլ 24 — Բժ. ՄԻՀՐԱՆ ՔԷՇԻՇԵԱՆ

ԲԱՐՍԵՂ ՇԱՀՊԱԶԻ ՄԻՏՔԵՐԷՆ

Եսասիրութիւնը՝ իբր անհատի պահպանման բնական եւ օրինական բնազդ, ընդունուած գիտականօրէն, ընկերական քաղաքական կեանքի, այսինքն մարդոց իրարու հետ ունեցած փոխադարձ յարաբերութիւններուն մէջ, իբր միակ եւ ոչ-արհամարհելի դեր ունի հաւասարակշռելու այլասիրութիւնը, եւ չթողուլ որ

ան օրէնք դառնայ տակաւ, և մարդոց ամէ՛ն ամէն բանը չափազանցելու ունակութեան շնորհիւ, տեսակ մը այլապաշտութիւն, ամբողջական տեսակ մը ինքնազոհում և հաւաքական ինքնաչքացում, ինչ որ այլապէս դժնդակ absurdité*ի մը պիտի տանէր Բնութիւնը և Մարդը. քանի որ անհատները անհետանալով ընկերութիւնը իր կարգին պիտի դադրէր գոյութիւն ունենալէ։*

... Այլասիրական բնական և հուժկու այդ զգացումը իբր հասարակական և ընկերական կեանքի ազդակ ունի անգրգուելի կարեւորութիւն գլխաւորաբար անոր համար նաեւ, որովհետեւ ան կը պարունակէ իր մէջ նախաբջիջները հոգեբանական երկու տարբեր տարբեր զօրութիւններու, որոնք, իրենց կարգին, ամէն օր, ամէն ժամ անհեղ ներգործութիւններ ունին մարդոց ոչ միայն հասարակական և հանրային, այլ և մասնաւոր անհատական կեանքին ալ վրայ։ Ըսել կ'ուզեմ՝ համերաշխութիւնը (solidarité) *և անձնուիրութիւնը* (dévouement)։

«Այլասիրութիւն եւ Եսասիրութիւն»

* * *

Բարսեղ՝ Շահպազի քրոջ տիկին Զարուհի Պահրիի կողմէ «Բազմավէպ»ին տրամադրուած նամակէն։ Շահպազ կը գրէր իր քոյրերուն.

«Ինծի մի՛ քարոզէք անդադար խոհեմութիւն։ Ա՜խ, կեանքը առանց այդ քարոզին արդէն զիս ու բոլոր մարդերը բրած է պէտք եղածէն աւելի խոհեմ և զգոյշ, անոր համար ալ, և նոյն համեմատութեամբ ալացքը, հոգիի ալացքը նուազեր է և բոլորը դարձեր են մանր մանր հաշուագէտներ, պատառ մը հացի ետեւէ վազողներ երկչոտ, սարսափահար։ Ա՜խ, դուք երկուքդ եղէք հակառակին քուրմերը։ Ա՛ն է դժուար։ Մարդոց մէջ նիւթին պաշտամունքը գրգռելը հեշտ է, ձ՜, եղիճի պէս դիւրաբոյս, յարաճուն է նիւթին սէրը, ոռոգումի իսկ չի կարօտիր։ Կրնա՞ք ընել հակառակը, խենթութիւն սերմանել, արհամարհանք ներարկել մարդոց, և քաղել մեծ գործեր, խորունկ գործեր, բեղուն գործեր։

ՌԱՖՖԻԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ.

... Եւ դուն բարձրացո՛ւր հանճարեղ կամարը ճակատիդ եւ տե՛ս թէ ի՜նչքան է փոխուեր այդ թրքահայութիւնը հիմա. տե՛ս թէ ցանած սերմերդ նահատակներու արիւնով ոռոգուած ի՜նչ սրբազան ու բեղուն հունձ են արտադրեր, տե՛ս քու արձակած կայծերդ ի՛նչ հրդեհներ են բռնկցուցեր և ինչքա՜ն, ինչքա՜ն բազմացեր են խենթերը... Ճիշդ է, երազը կը շարունակէ մնալ երազ դեռ ցայսօր... Բայց անոնք որ կը տեսնեն զայն՝ այդ երազը հիմա՝ ամէ՛ն օր ամէ՛ն ժամ, լեգէոն են...

... Տե՛ս, հիմա մենք այլեւս չենք լար. դու ըսիր որ լացը օգուտ չունի. բանաւորութիւններու գեհենը,—ըսիր դու մեզի,— չի հանգիր տանջանաւորին արտասուքովը և մենք լսեցինք քեզի և մենք սորվեցանք բողոքել, գոռալ, հարուածել...

Հայաստանը, զոր սիրեցիր և որուն գեղեցկութիւնները քեզ թովեցին ու ստրկութի՛ւնը գրգռեց քեզ. գիտէ՛ հիմա որ իրաւունքները բռնի կը ստացուին մեր հորիզոններուն վրայ ու բռնի կը պահուին, մինչև անգամ կեանքի բնական իրաւունքը։

... Եւ կարդացին. կարդացին, պատանիները. ծերերը, տղաքը, երիտասարդները, կիները ու այրերը, կարդացին ամէնքը քեզ, ծծեցին հոգիդ անով ներշնչուելու համար, գոց ըրին խօսքերդ իրարու կրկնելու համար և նոյնացան տիպերուդ անոնց պէս ըլլալու համար...

«Դրօշակ», 1913. Ապրիլ — Բ. ՇԱՀՊԱԶ

(Ռաֆֆիի մահուան 25 ամեակին առթիւ)

ՄԵԾ ՅՈԲԵԼԵԱՆԻՆ ԱՌԹԻՒ

(413—1513—1913)

Ահա մենք եւս՝ մեր յոգնատանջ ու ջլապիրկ բազուկներուն մէջ սեղմած մեր մանկութեան համեստ այլ բոսորագեղ ծաղկեփունջը—կուգանք ընդառաջ հայութեան այս հրաշափառ տօնին և համատարած խանդավառութեան ու, գորովալի՛ր և հիացիկ և երախտագէտ կը խոնարհեցնենք մեր գլուխը մեր մտքի վեթերաններուն յիշատակին առջեւ, մենք որ օրօրոցէն դատակնիքը առեր ենք մեր ճակտին՝ միայն փուշէ պսակներ գրկե-

րու, մենք որ՝ պատանի՝ միայն դագաղներու ենք ընդառաջ գացեր և կամ երիտասարդ՝ միայն շիրիմներու վրայ ենք խոնարհեր ու վարդեր սփռեր...,

... Ճիշդ է, վաղը դարձեալ մեր ճամբաները պիտի դալկանան ու խորշոմին, մեր թանաքը դարձեալ պիտի ըլլայ թունաբոյր և մեր աչքերը՝ կարմիր—շրթունքը՝ ամոյն, մահու թախիծով պիտի պարուրուի մեր հոգին — ճիշդ է որ մենք վաղը դարձեալ պիտի տարուինք մե՛ր սերունդին վիճակուած հոգերով, առեւանգուող մեր քոյրերով կամ ուրիշին համար հիւանդ հիւծող մեր ընկերներով, ու ցաւի ու պայքարի ճանապարհին վրայ ծնունդ առած հարկաւ մենք պիտի չիջինք արտասուքի ու արեան շաւիղներուն մէջ. բայց փո՛յթ չէ, յամենայն դէպս այսօր ներկայ ենք անհաւատալի այս տօնին, բնաշխարհի անթառամ կակաչներէն հիւսած արիւնաթոյր մեր պսակով. — Տեսէ՛ք անոր սպիտակ ծոպերուն վրայ մեր անունը, — «Յեղափոխական Երիտասարդութիւն»...

«Դրօշակ», 1913 Սեպտ. Հոկտ. Բ. ՇԱՀՊԱԶ

*
* *

Մի՞թէ անհրաժեշտ է ըլլալ խելացի՝ ինչպէս Սոկրատը, կամ հմուտ՝ ինչպէս Պէրթըլօն, ըմբռնելու համար որ եթէ մեր ազգային նաւուն ղեկը չըլլար անջատուած մարմնէն ու նետուած Մարմարայի ափերուն, առագաստը շատ աւելի լայն կ'ուռչէր, — որովհետեւ հաստատուն է կայմը և քամին ուժեղ մեր ժողովուրդի ծով հոգիին վրայ, — եւ մենք այն ատեն, աւելի արագ, արծիւի՛ պէս արագ կը սուրայինք դէպի ազատութեան ու քաղաքակրթութեան լուսեղէն հորիզոնները, որոնց երազովը ապրեցան ու խամրեցան մեր մէջ ամբողջ սերունդներ։

Այսպէս տրամաբանելով, ես կը յանգիմ իբրեւ եզրակացութիւն ինծի համար հետզհետէ աւելի ամրակուռ և անխորտակելի այն համոզման, թէ հայ ժողովուրդը՝ արտաքին, քաղաքական կամ համապետական բնոյթ կրող իր այնքա՜ն արդար ու օրինաւոր պահանջներուն ու պայքարներուն մէջ պիտի չհասնի երբեք որեւէ դրական արդիւնքի, մինչեւ որ չկատարէ իր ներքին անհրաժեշտ, հրամայական յեղափոխութիւնը, մինչեւ չտիրանայ

իր ուղեղին, *այսինքն մինչեւ որ գոյութիւն չանէ իսկական հայ կամքը, իր բնական օրրանին՝ Հայաստանի մէջ, սնուած Հայաստանով եւ նուիրուած Հայաստանին։*

Բ. ՇԱՀՊԱԶ

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Ա. Անտոնեան — *Բարսեղ Շահպազ*, «*Վերածնունդ*» *Տարեցոյց*, 1920

Մ. Վարանդեան — *Բարսեղ Շահպազ*, «*Վերածնունդ*», *Տարեցոյց*, 1920

Բժ. Միհրան Քէօսէեան — *Բարսեղ Շահպազ*, «*Ճակատամարտ*», 1921 *Ապրիլ* 24

Թէոդիկ — *Բարսեղ Շահպազ*. «*Յուշարձան*»

Բ. Օհանեան — *Բարսեղ Շահպազ*, «*Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ*», *էջ* 2145

Բարսեղ Շահպազէն *երեք անտիպ նամակներ*, «*Բազմավէպ*», 1948 *Թիւ* 5—6

Բարսեղ Շահպազի *նամակը Ս. Վրացեանին*, «*Վէմ*» *Թիւ Թ.*

ԲԱՐՍԵՂ ՇԱՀՊԱԶ «ԱԶԱՏԱՄԱՐՏ»Ի ՄԷՋ

Հայկական Հարցի Պատմութիւնը Եւրոպայի մէջ, 1913 *Յունուար* 10

Հայաստանի երկաթուղիները, 1913 *Օգոստ.* 8, 23

Ֆրանսա եւ Ռուսիա դէմ առ դէմ, 1913 *Օգոստ.* 22

Իտալացին Փոքր Ասիոյ մէջ, 1913 *Սեպտ.* 7

Բ. ՇԱՀՊԱԶ «ՌԱԶՄԻԿ»Ի ՄԷՋ

Թրքամոլի մը կեանքէն, 1906 *Հոկտ.* 18

Վենետիկի Մխիթարեանները, 1907 *Յունուար* 20

«Զաւակներս» (պատկեր իրական կեանքէ), 1908 *Մարտ* 15

ԳՐԻԳՈՐ ԶՕՀՐԱՊ

Գրագէտ եւ իրաւաբան Զօհրապը նշանակալից տեղ մը գրաւած էր հայ ազգային, հասարակական կեանքէն ներս։ Պոլսոյ մէջ պահպանողականներու եւ Դաշնակցութեան միջեւ տեղի ունեցած պայքարներու ընթացքին, ան միշտ մնաց յեղափոխականներու կողքին եւ ի վերջոյ բաժնեց իր գաղափարակիցներու ճակատագիրը։

Զօհրապ ծնած է Պոլիս՝ Պէշիկթաշ, 1861 Յունիս 14/26ին, բարեկեցիկ ընտանիքի մէջ։ Նախակրթութիւնը կը ստանայ իր թաղին Մաքրուհեան վարժարանը, դասընկեր ունենալով Տիգրան Արփիարեանը։ Հայերէնի ուսուցիչն էր Թովմաս Թէրզեան, որու մասին Արփիարեան կը գրէ. «Սխալած չպիտի ըլլամ, որ եթէ Գ. Զօհրապ գրագէտ եղաւ ու ես ալ հրապարակագիր, մեր նախաքայլերուն առաջնորդը, մեր մատաղ մաքերուն ներշնչողը Թէրզեան ինքը եղաւ»։ Գ. Զօհրապ յառաջադէմ աշակերտ մըն է նաեւ մաթեմաթիկի մէջ։ Ժամանակ մը կը յաճախէ Համմէականներու Լուսաւորչեան վարժարանը, որուն տնօրէնն էր տաքթ. Յովսէփ Շիշմանեան, յայտնի վիպագիր Ծերենցը։ Երկու դպրոցներուն մէջ լայն տեղ տրուած է գրաբար ու աշխարհաբար լեզուներուն եւ ֆրանսերէնէ թարգմանութիւններու։ Զօհրապի ծնողքը դարձեալ Պէշիկթաշ կը փոխադրուին, ինք եւս կը վերադառնայ Մաքրուհեան վարժարան, իսկ 1876ին կը հետեւի Կալաթա Սէրայի երկրաչափական դասընթացքներուն. երեք տարի ետք կը ստա-

նայ Ingénieur des ponts et chausséesի վկայականը, առաջին հանդիսանալով իր դասընկերներուն մէջ։

Զօհրապ հանրօգուտ շինութեանց նախարարութեան կը դիմէ պաշտօն մը առնալու. իր խնդրանքին ընթացք չի տրուիր, յուսահատ՝ կը յաճախէ փաստաբանական գրասենեակ մը. նոյն ատեն հետեւելով Կալաթա Սէրայի իրաւագիտութեան ճիւղին, որու դասախօսութիւնները ֆրանսերէն էին, իսկ աշակերտներու կարեւոր մասը՝ հայեր. 1881ին կը փակուի այս դպրոցը Համիտի կարգադրութեամբ ու կը բացուի «Հուգուգ» իրաւագիտական վարժարանը թուրքերէն դասախօսութիւնով։ Կալաթա Սէրայի աշակերտները հոն կը փոխադրուին։ Զօհրապ տրամադրութիւն չ'ունենար շարունակելու այս ճիւղը և կ'որոշէ մեկնիլ Պոլիսէն և երթալ Թրքահայաստան. իր երկրաչափական վկայականը օգտագործելով կը յաջողի Կարնոյ նահանգին մէջ պաշտօնի կոչուիլ։ Սակայն մայրը, նկատի ունենալով զաւկին երիտասարդ տարիքը, ամէն ճիգ կը թափէ ու կը յաջողի արգիլել անոր մեկնումը։ Զօհրապ ստիպուած կը մնայ ու «Հուգուգ»ի իրաւագիտական վարժարանը կ'աւարտէ 1882ին։

Զօհրապ իր անդրանիկ վէպին՝ «Անհետացած Սերունդ մը»ի մէջ կուտայ իր ուսանողական շրջանէն իրական ապրումներ։

Անոր հանրային կեանքը կը սկսի տասնեւվեց տարեկանին, ինչպէս ինք կը պատմէ. «Նախ Ազգ. կրթական ընկերութիւններու մէջ, Արեւելեան Ընկերութենէն սկսելով, որ Երկրագունտ կը հրատարակէր, մինչեւ Միացեալ Ընկերութեան էն վերջին և էն տխուր օրերը։ Այս վերջին Ընկերութեան ուսուցչական մարմնին յեղափոխական շարժման մասնակցելու ոգւութիւնը դեռ ճշգած ու քաջալերած եմ եթէ ոչ մտցուցած» («Ժամանակ», 1908 Հոկտ. 24)։

Զօհրապ իր նկարագրով ու համոզումներով միշտ յառաջադէմ տարրերու հետ է։ 1891 Յունիսին երիտասարդութեան կողմէ կ'ընտրուի Ազգ. Երեսփոխանական Ժողովին անդամ. հակառակ որ 30 տարին լրացուցած էր, պահպանողականներու մեծամասնութիւնը կը բեկէ անոր ընտրութիւնը։ Արդէն. 1891 Սեպտ. 4էն սկսեալ կառավարութեան հրամանով կը դադրէին Ազգ. Ժողովի նիստերը։ Համիտեան բռնակալութիւնը արգելքներ կը դնէ ամէն մարզի մէջ։

Զօհրապ արդէն փայլուն հռետոր մըն է. հմուտ իրաւագէտ, ֆրանսերէն և թուրքերէն լեզուներով հաւասարապէս դատեր կը

ստանձնէ ու շուտով համբաւի կը տիրանայ։ Փաստաբանական ասպարէզին մէջ ցոյց կուտայ շնորհալի կարողութիւններ, անվախօրէն կը ստանձնէ քաղաքական դատերու պաշտպանութիւնը։

«Իբրեւ փաստաբան — կ'ըսէ ան 1908ին — Ջարդէն շատ առաջ մեր զէյթունցի հայերը պաշտպանեցի Վճռաբեկ Ատեանին առջեւ. պաշտպանեցի այնպիսի արիութեամբ, որ իսկոյն այդ Ատեանը ձերբակալմանս որոշում տուաւ և ամիս մը փախստական շրջելէս վերջ անուղղակի միջոցներով բանտարկութենէն ազատեցայ... Ես պաշտպանեցի մինչեւ վերջին օրերս հայ, յոյն, պուլկար քաղաքական ամբաստանեալներ անխտիր, միշտ ձրիաբար։ Իշթիպի Մակեդոնիոյ իշխանութեանց կողմէ չարչարուած պուլկար յեղափոխականի մը առթիւ Իշթիպի գայմագամին դէմ ըրած դատավարութիւնս փաստաբանական արուեստս ի գործ դնելէ արգիլուելուս պատճառ եղաւ և պարտաւորեց զիս, որ Պոլսէն իսկ հեռանամ» («Ժամանակ», 1908 Հոկտ. 24)։

Զօհրապ հալածանքներէ զերծ մնալու համար կը յաջողի 1903ին ստանալ ռուս դեսպանատան թարգմանի իրաւագէտ-խորհրդականի պատուակալ տիտղոսը. այդ հանգամանքով դատեր կը ստանձնէ ու առիթ կ'ունենայ Եւրոպա ճամբորդելու։ Բայց դատական նախարարութեան կողմէ ի վերջոյ կ'արգիլուի իր մուտքը օսմանեան դատարաններու մէջ. երկու տարի ի վեր կը մաքառի այս արգիլումը բեկել տալու։ «Union des peuples et des races» ֆրանսերէն գործին խմբագրութիւնը աւարտելէ ետք, 1908ին կը մեկնի Փարիզ, ծրագրելով հաստատուիլ Եգիպտոս։

1908 Յուլիս 10ի Օսմ. Սահմանադրութեան յայտարարութեամբ, կը վերադառնայ Պոլիս, ուր եւս ազատօրէն ու մեծ հեղինակութեամբ կը ստանձնէ կարեւոր դատեր. կը հրաւիրուի, իբրեւ դասախօս, իրաւագիտական համալսարանը, կը դասաւանդէ պատժական իրաւագիտութիւն. ուսանողութիւնը խանդավառութեամբ զինք կ'ունկնդրէ եւ մեծապէս կ'օգտուի իրմէ։ Իր դասախօսութիւնները կը հրատարակուին առանձին հատորով։

Կ'ընտրուի երեսփոխան օսմանեան խորհրդարանին, ուր լեցուն էին յետադիմական տարրեր։ Օրինագիծերու մշակման և քուէարկութեան ատեն բուռն կերպով կը պայքարի ընտանեկան, պատժական հարցերու մէջ յառաջդիմական գաղափարներու վրայ հիմնուած օրէնքներ անցընելու համար. «Ոճիրներու և ոճրագործներու պատիւը կախուած է — կ'ըսէ — անոնց

հոգեկան ու մարմնական և երբեմն առողջական վիճակին բարեփոխումէն, ուստի խստութենէն աւելի մեղմ միջոցներուն հետամտութիւնը ապահովաբար աւելի օգտակար պիտի ըլլայ։

Իր բացառիկ կարողութիւններով և լուսամիտ ըմբռնումներով օտարներու մօտ եւս արտակարգ յարգանք կը վայելէ։ Իրաւագէտ խորհրդական կ'անուանուի բազմաթիւ հաստատութիւններու մէջ, պատուոյ անդամ էր Պոլսոյ յոյն Սիլլոգոսին, գործօն անդամ՝ օսմ. փաստաբաններու վարիչ մարմնին, օսմ. իրաւագիտական կաճառի անօրէն խորհուրդին։ Տրէյֆիւսի դատին առեն պաշտպանողական մը գրելով կը ղրկէ յատկապէս կազմուած հրէական սէնտիքային։ Իբրեւ յիշատակ նուէր կը ստանայ ոսկի կնճիկ մը՝ Տրէյֆիւսի մանրանկարով, զոր իրեն կը յանձնէ Պոլսոյ հրեայ գաղութէն պատգամաւորութիւն մը։ Այս լուրը պահպանողական Բիւզանդ Քէչեան կը հրատարակէ «Բիւզանդիոն»ի մէջ քաչքչուքով մը (1899 Մայիս 15)։ Զօհրապ կը պատասխանէ մեղադրելով «սխալ ըմբռնուած ազգասիրութիւնը», բացատրելով երեւոյթը կ'եզրակացնէ. «..Ջատագոված եմ միշտ արդարութեան, զուտ արդարութեան դատը՝ ցեղային ատելութեան հերձուածին դէմ» (նոյն, Մայիս 18)։

Ազգ. երեսփ. ժողովին անդամ կ'ընտրուի 1908ին միաժամանակ Իզմիրէն, Սամաթիայէն, Թոփ Գափուէն և Բերայէն։ Ասիկա ցոյց կուտար իր վայելած ժողովրդականութիւնը։ Ինք կը նախընտրէ յեղափոխական ու աշխատաւորական Սամաթիան ներկայացնել, ու հոն խօսած իր առաջին ճառին մէջ կ'ըսէ. «Ես ձեր համեստ ու աւերակ թաղը աւելի կը պատուեմ, քան թէ ուրիշ չէն այս արձանները մայրաքաղաքիս. անիկա կրակներու բոցէն, ծուխէն և գնդակներէն սեւցած, ծակծկուած կտոր կտոր եղած դրօշակն է, որուն առջեւ կը խոնարհիմ և... երջանիկ կը համարեմ ինքզինքս առաջին ողջոյնս ուղղելով իրեն» («Սուրհանդակ», 1908 թիւ 68)։

Պոլսոյ հայ պահպանողականները շուտով գիրք կը բանեն Դաշնակցութեան դէմ ու կը սկսին բուռն պայքարներ։ Զօհրապ միշտ կը մնայ բարեկամ Դաշնակցութեան. այս մասին երբ զինք կը մեղադրեն, ան կը պատասխանէ. «Եթէ դաշնակցական ըլլայի, պիտի պարծենայի նաեւ այս հանգամանքով։ Յեղափոխական մտաւորական մըն եմ միայն։ Բայց անկուն գրչի ու խօսքի մարդ մըն եմ»։

Զօհրապ հաստատ համոզումներ ունէր. ազգային հպարտու-

թեան տէր էր և տոգորուած՝ յառաջդիմական գաղափարներով։ Ան յաճախ կը յայտնէր իր անվերապահ համակրանքն ու գնահատանքը հայ յեղափոխականներու հանդէպ։ Ի՜նչքան յատկանշական են անոր հետեւեալ տողերը.

«Երբոր մեր թուրք հայրենակիցները կը պատուեն քանի տարուան արիւնաթաթաւ զոհաբերութիւնը հայ յեղափոխականներուն, հայեր և. ափսո՛ս, միայն հայեր գտնուեցան, ու գուցէ պիտի գտնուին այսուհետեւ ալ, զայն վարկաբեկելու, արհամարհելու համար։

Պէտք չէ սակայն կանգ առնել այս գարշանքին քով։ Պոլսոյ հայութեան մակարդակը չէ ան ապահովապէս» («Ազատամարտ», 1909 Նոյեմբեր 6/19)։

Իսկ 1912 Ապրիլին, Սկիւտարի մէջ իր խօսած ընտրական ճառի ընթացքին, անվարան կը յայտարարէ.

«Թուրք յեղափոխականներէն մարդ չմնաց, որ նոր ռէժիմին շնորհիւ չօգտուէր։ Հայ յեղափոխականները, ընդհակառակն, ոչ մէկ կերպով չօգտուելէ զատ, անոնք՝ յարձակումներու ալ ենթակայ եղան։ Անոնք մնացին իրենց համեստ վիճակին մէջ, իրենց անշուք սենեակներուն մէջ, այսուհանդերձ անոնց այդ դիրքը շատ աւելի բարձր կը գտնեմ, քան պալատներու մէջ հանգստաւէտ վիճակի տիրացող յեղափոխականներու դիրքը (ջերմ և երկարատեւ ծափեր»)։

Գ. Զօհրապ հրաւէր կը կարդայ սիրել Հայաստանը և կը յիշէ բանաստեղծի մը խօսքը՝ իր սիրուհիին ուղղուած. «Քեզ կը սիրեմ ո՛չ թէ քու գեղեցկութեանդ համար, այլ քու աչքերուդ մէջ խտացած տրտմութեանը համար»։ Այսպէս, սիրենք Հայաստանը ո՛չ միայն անոր համար, որ մեր հայրենիքն է ան, այլ անոր համար նաև, որ դժբախտ և ցաւագին է ան», «Ազատամարտ», 1912 Մարտ 28, Ապրիլ 10)։

Ազգ. Երեսփոխանական ժողովին մէջ «Ազատական» անուանով խմբակցութիւն մը կը կազմէ, ինք միութեան կապը կ'ըլլայ Դաշնակցութեան ու պահպանողականներու միջեւ։

Յաճախ կը մեղադրուի Զօհրապ, որ նախընտրեց Իթթիհատի գործակցութիւնը, բայց անոր ոճրային կերպարանքը դըրսեւորուած չէր, մինչ յետադիմականները, կրօնական մոլեռանդութիւնը օգտագործելով չարաչար հալածեր էին հայերը։ Զօհրապ խորհրդարանի բեմէն ու բանակցութիւններու ընթացքին Վարդգէսի նման բուռն ելոյթներ չունեցաւ, բայց միշտ գիտ-

ցաւ կուռ տրամաբանութեամբ պաշտպանել ազգային իրաւունքները։ Հայ երեսփոխաններուն մեղմութեան մասին եղած քննադատութիւններուն պատասխանելով, Ազգ. Ժողովի դռնփակ նիստին մէջ ան կ'ըսէ. «... Օսմ. խորհրդարանին մէջ հայ երեսփոխանը վայրկեան մը իսկ մոռնալու չէ հայ ազգին մասնաւոր դիրքը... Փալլոֆը վստահ է թէ անդին Պուլկարիա մը կայ, Պուշոն կը մտածէ, թէ իր պաշտպանած դատին կը հետեւի Եւրոպա մը, որ հելլենասէր է և Յունաստան մը ունի իր ետին, իսկ Զօհրապ, Հայաստանի ետեւ կը տեսնէ... ոչ ոք, ընդհակառակն, կը տեսնէ հոն քիւրտերը ու չի կրնար մոռնալ կոտորածը, որ Կիլիկիան արիւնլուայ ըրաւ...»։

1913ին Հայկական Հարցը դարձեալ կուգայ միջազգային սեղանին վրայ, Էջմիածինի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ե ի կողմէ պատուիրակութիւն մը կը նշանակուի, Պօղոս Նուպարի նախագահութեամբ։ Պոլսոյ Ազգ. Ժողովը Ապրիլ 21ի իր նիստին մէջ բարենորոգումներու հետապնդման մասին կ'ընդունի հանդիսաւոր բանաձեւ մը, որ կը ներկայացուի Գ. Զօհրապի կողմէ։

Թալէաթ ի զուր կը ճգնի հետագայ ամիսներուն, որպէսզի Պոլսոյ հայ վարիչները վստահին իր խոստումներուն և ժխտեն Պօղոս Նուպար փաշայի առաքելութիւնը։ Ոչ ոք այլեւս հաւատք ունէր Թուրք կառավարութեան հաւաստիքներուն։ Ռուսական ճնշումներու իբրեւ հետեւանք կը կնքուի Թուրքիոյ հետ համաձայնութիւն մը, որով երկու եւրոպացի միայն քննիչներ կը նշանակուին արեւելեան նահանգներուն մէջ։

Այս շրջանին է որ Զօհրապ կը գրէ «La Question Arménienne à la lumière des documents» անունով հատոր մը, որ լոյս կը տեսնէ Փարիզ Marcel Léart ծածկանունով։

Գրագէտ և հրապարակագիր Զօհրապը հայ գրականութեան մէջ պատուաւոր տեղ մը կը գրաւէ։ Ուսանողական շրջանէն մինչեւ իր մահը, հակառակ իր բազմազբաղ կեանքին, կը սիրէր մամուլը ու հոն կ'արտայայտուէր ձաղկելու համար տխուր բարքերը և կամ հանրութեան ցոյց տալու լուսաւոր ճամբաներ, պարզ՝ բայց պատկերալից ոճով մը։

Հայ գրականութեան իրապաշտ դպրոցի հիմնադիրներէն է։ Զօհրապի նորավէպերը, գեղարուեստական ճաշակով գրի առնուած, կը ներկայացնեն ժամանակաշրջանի ընկերային կեանքը իր հաճելի և տխուր կողմերով։ Անոր գործերը կը դասուին հա-

մաշխարհային արժէք ունեցող վիպագիրներու երկերու շարքին։ Իր ողջութեանը ամփոփեց մամուլի մէջ ցրուած իր նորավէպերը հետեւեալ երեք հատորներուն մէջ. Խղճմտանքի Ձայներ (1909) Կեանքը ինչպէս որ է (1911) Լուռ Ցաւեր (1911)։ *«Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներ»ը 1932ին հրատարակեցին անոր* Ծանօթ Դէմքերու *շարքը մաս մը նորավէպերով միասին։ «Ազատամարտ»ի մէջ* (1909 *Սեպտ.* 23/6 *Հոկտ. թիւէն սկսեալ) լոյս տեսած «Էջեր Ուղեւորի մը Օրագրէն»ը, որ զինադադարին տպագրուեցաւ Իզմիրի մէջ։ Իսկ* 1945*ին Գահիրէ* Մեր Կեանքէն *խորագրով հատորի մը մէջ ամփոփուեցան Զօհրապի քրոնիկները, նշմարները, հրապարակագրական էջերը եւ ուղեւորի նօթերը։*

Հայ դատականութեան փայլուն դէմքը, արդարութեան համար մարտնչող իրաւաբանն ու անձնուէր հանրային գործիչը իր սիրած ժողովուրդի ճակատագիրը բաժնեց առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը։ Թուրքիան, Գերմանիոյ կողքին եւ անոր աջակցութեամբ, կատարուած իրողութիւն մը կ'ուզէ դարձնել հայերու բնաջնջումը։ Ապրիլ 11/24*ին կը ձերբակալուին* 250 *հայ մտաւորականներ։ Զօհրապ Զաւէն Պատրիարքի հետ արիութեամբ դիմումներ կը կատարէ Թալէաթին, կը խմբագրէ դիմումնագիրը։ Գիտէ որ իրեն ալ կը սպասէ նոյն վախճանը, բայց չի քաշուիր Իթթիհատի ընդհ. քարտուղար Միտհատ Շիւքրիին եւ ներքին նախարար Թալէաթին ըսել. «Օր մը, ապահով եղէք, որ հաշիւ պիտի պահանջուի ձեզմէ եւ դուք պիտի չկարենաք արդարացնել ձեր արարքները»։*

Թալէաթ հեգնանքով կը հարցնէ.

— Ո՞վ պիտի պահանջէ այդ հաշիւը։

— Ե՛ս, կը պատասխանէ Զօհրապ, խորհրդարանին մէջ, իբր հայ մէկուս, ձեզնէ հաշիւ պիտի պահանջեմ»։

Հետեւեալ օրը (Մայիս 20) *կը ձերբակալուի Զօհրապ եւ Կարնոյ երեսփոխան Վարդգէսի հետ կ'աքսորուի Տիարպէքիր։ Երբ Հալէպ կը հասնին, Զօհրապի հիւանդութիւնը պատճառ կ'ըլլայ որ երկուքն ալ տասնեակ մը օրեր մնան հոն։ Ղազար Չարըգ իր «Մարդպետը» հատորին մէջ կը գրէ. «Պապ-էլ-Ֆարաճի հրապարակին վրայ շինուած Օթէլ Ֆարաճի մէջ են անոնք, Թուրք հազարապետի մը եւ ոստիկանութեան հսկողութեան տակ։ Քիչ հեռուն Օթէլ Պարոնի շքեղ սրահներուն մէջ ամենազօր Ճէմալ փաշան, տէրը՝ ամբողջ արաբական երկիրներուն։ Դեռ մէկ քա-*

նի ամիս առաջ հաւատարիմներ էին, իսկ այսօր երկու չէնքերը բաժնող երկու հարիւր քայլերու տարածութիւնը դարձած էր անանցանելի վիհ մը։

«Շրջապատի պնդումներուն վրայ, առաւելապէս Պարոննե-րու և Գարեգին Ծիյէրճեանի թափած ջանքերուն որպէս ար-դիւնք. Զօհրապ տեսակցութիւն մը կը խնդրէ Ճէմալէն. որուն որպէս պատասխան՝ Ճէմալ յանկարծակի կը մեկնի Հալէպէն, խուսափելու համար մեծ զոհերու ահաւոր ակնարկէն։

«Հայութեան բոլոր դաս՛րը ոտքի վրայ են ու հեւասպառ, ճար մը գտնելու, զանոնք ազատելու համար։ Այս ուղղութեամբ պատրաստ է նաեւ չէրքէզ հազարապետը, որ Զօհրապի հազարա-ւոր բարերարեալներէն մէկն է եղած։ Ծրագրուած ազատութեան և փախուստի դէմ են միայն իրենք. երկու ենթակաները. և այն՝ անոր համար որ չվտանգուին Հալէպի բազմահազար հայ բնակչութեան և հոն ծուարած հազարաւոր հայ գաղթականնե-րու կեանքն ու ազատուելու հաւանականութիւնը։

«... Զօհրապ կը պատմէ իր կեանքէն. թէ ամէն պերճանք ու փառք տեսած է. իր պարտականութիւնները կատարած է հայ ժողովուրդի և անոր իմացական կեանքի համար, կը մնայ միայն անոր գոյութեան համար իր անձն ալ զոհել։

«Աննման Վարդգէսը ինք է, որ կը մխիթարէ իրենց ներկա-յացող տխուր ու սգակիր հայերը։ Կը խնդայ ու կը կատակէ, թէ ինքը կաղ է, իսկ Զօհրապը՝ ծեր. անընդունակ փախուստի։ Դէպքերու հասունացումով և դժբախտ ընթացքով, իրենք պէտք է զոհուին, որպէսզի ապրի հայ ժողովուրդը ու ապրին նաև անոր անխախտ իտէալները։

«Հալէպէն կը մեկնին հայ քաղաքական ու իմացական կեանքի այս երկու հոյակապ դէմքերն ալ։ Շուտով կը հասնի անոնց նահատակութեան լուրը։ Ուրֆայի շրջանին մէջ. երկուքն ալ գնդակահար գետին փռուած, իրենց ընկերացող ոճրագործ խումբի մը կողմէ. ոստիկան զինուորներու հսկողութեամբ և մեղ-սակցութեամբ (1)։ Պաշտօնական ու ծրագրուած այս սպանու-

---

1) Ոճրագործ Չէրքէզ Ահմէտի խոստովանութիւնը մանրամաս-նութեամբ հրատարակեց «Իգդամ»ի 1918 Դեկտ. 26 եւ 29ի թիւե-րուն մէջ, ծանօթ թուրք պատմագիր Ահմէտ Ռէֆիգ. թարգմանուած է այդ յօդուածը Ա. Ալպօյաճեանի՝ «Գ. Զօհրապ» հատորին մէջ, էջ 250։

Թենէն յետոյ խումբի ղեկավարը, դեռ յոգուրդ չառացած, ահռա-պարտ հանդիսաւորութեամբ մը, Զօհրապի անշունչ գլուխը կը ճզմէր խոշոր քարի մը տակ, որպէս հաշուեյարդարը հայ մտքին ու իմացականութեան, որպէս գլխատումը հայ ժողովուրդին։ Գլուխ մը, որ տարիներ շարունակ օսմանեան պետութեան և երկրին օրէնքներ էր յղացած ու դատախօսած Թուրք համալ-սարանին մէջ։

Գ· ԶՕՀՐԱՊԻ ՄԻՏՔԵՐԷՆ

Չինաստանի մէջ երեւակայական հայ գաղութի մը կեանքէն Զօհրապ կը գրէ հետեւեալ սրամիտ տողերը.

«Հայը հոս ալ նոյնն է ինչ որ է ամենուրեք. ձանձրացուցիչ հիւր մը որ կը կարծէ, թէ բոլոր աշխարհ զինքը ասպնջականելու համար ստեղծուած է. քանի որ իրեն յատուկ տեղ մը չունի. որ նախադաս կը համարի ուրիշ հոգերով զբաղիլ, քանի որ իրեն մտածելու այլեւս բան մը մնացած չէ. որ աշխարհի գործերը կը տնօրինէ, քանի որ իրենները կարգադրելու բախտը չունի. որ և ոչ մէկ տեղացի է ու ամէն տեղ կը գտնուի. որ ամէն լեզու կը խօսի, քանի որ իրենը հասկցող չկայ. որ այլոց հետ կը վաստկի, կը ժպտի, կը ցաւակցի ու կ'արտասուէ, անշուշտ թողլով ուրիշներուն որ նոքա ալ իր վրայ արտասուեն. որ ազատութիւնը, հաւասարութիւնը, եղբայրութիւնը կը սիրէ, քանի որ աշխարհ կը պնդէ, թէ ասոնք լաւ բաներ են. տկարին բարեկամ՝ քանի որ չոր մաղթանքէ զատ ուրիշ կերպով անոր օգնութեան չի կրնար հասնիլ, բռնաւորին թշնամի՝ զոր պա-ռաւ կնկան մը պէս անիծելէ ուրիշ բան չ'ըներ, որ իր ապ-րած մթնոլորտին գիտէ յարմարիլ, քանի որ մթնոլորտը իրեն չի յարմարիր. որ ամէն տպաւորութիւն կ'ընդունի և կ'անդրա-դարձէ. կատարեալ մեղրամոմէ մարդ, որուն վրայ իրեն հետ կենակցող ամէն ազգ՝ իր կնիքը կը թողու մոլութեանց ու առաքինութեանց հետ, վերջապէս մարդկային ազգին լքեալ, անտէրն ու անտաշ մէկ զաւակը, որ կը մաքառի բախտին եւ մարդոց դէմ, որ զինքը աւելորդ արարած մը կը դաւանին. որ զուր կ'աշխատի անհետանալու երկրիս երեսէն կամ հանգստեան վայր մը գտնելու հոն, միշտ չփոթած, միշտ անհանգիստ. միշտ

զուարթ ու կատարելապէս անտարբեր ու փիլիսոփայ էակ մը՝ վարդապետին քարոզին դէմը, ինչպէս կանանց անհաւատարմութեանցը առջեւ։

«Երկրագունդ», 1884 Յուլիս եւ Օգոստոս

*
* *

... Կանանց կացութիւնը, որ այսքան երկարատեւ անցեալով մը անփոփոխ է, իրենց բնութեան պայմանաց հետեւութիւնն է, եւ ոչ արանց բռնութեան արդիւնք. որք ի բնէ սահմանեալ են աշխատութեան եւ իշխանութեան. իսկ կինն ամուսին եւ մայր լինելէ անդին չունի դեր մարդկային կենաց մէջ. իր գոյութեան այդ երկու պաշտօններով կ՚արդարանայ, մինչդեռ այր մարդն գերագոյն եւ վեհագոյն կոչում մը ունի, բացի ամուսին եւ հայր լինելէ. նա յառաջդիմութեան, նա ի կատարելութիւն մերձեցման գործակիցն է։

«Երկրագունդ», 1883, էջ 307—308

*
* *

... Ճշմարիտ օրագիր մը չի կրնար հաշտ երեւնալ ամենուն, անձնուէր բարեկամներ ու ոխերիմ թշնամիներ կ՚ունենայ միշտ։ Իր բարոյական յաջողութիւնը ասով միայն պիտի չափէ։ Պէտք էր որ մէկը անարգէր զայն ու միւսը յարգէր։ Այն ատեն իր գոյութեան պիտի հաւատայի։ Կապոյտ կամ սեւ, փոյթ չէ. բայց աչքերուն գոյնը կ՚ուզէի տեսնել։ Գամելիոնի այլակերպութիւններէն կը վախնամ, ամէն տեսակի պատշաճելու ջանացող թերթ մը՝ իմ սիրածս չէ։ Ընթերցողները աւելի պիտի շահէին չոր հաց ուտելով ամէն օր. քան թէ սպասելով ամէն օր այլափոխուող մանանայի մը բազմակերպիկ համեմներուն։

«Մասիս», 1893 Մարտ 27

*
* *

Գաղթականութիւնը իբրեւ մեծ չարիք մը, մեծ պատուհաս մը նկատելը մեր մէջ ընդունուած ճշմարտութիւն մըն է։ Ես այդ կարծիքէն չեմ։ Գաղթականութիւնը մեր ազգը փրկող էն մեծ ազդակներէն մին եղած է անցեալին մէջ, եւ եթէ զմեզ

ձնշող ճակատագիրը նոյնը պիտի մնայ այսուհետեւ, ան է որ մեր ցեղը պիտի փրկէ նորէն։ Այսօր Հայաստանի հայութիւնը Պոլսոյ, Եւրոպայի, Եգիպտոսի, Ամերիկայի հայութենէն է, որ օգնութիւն կը սպասէ, անոր հասցնելու կը ջանայ իր սպառելու մօտ եղող ձայնը, վերջին աղաղակը։

Չեմ ըսեր Տաճկաստանի հայերուն, որ գաղթեն. ասանկ խըրատ մը երբեք չպիտի տամ իրենց, բայց չեմ համարձակիր պահանջելու անոնցմէ՝ որոնք կը ձգեն կ'երթան այս երկիրն որ հրաժարին իրենց գաղափարներէն, ու չպիտի համարձակիմ մինչեւ որ սամ, իշխանութիւնները Համիտեան զարշելի ձեւերը չմերկանան, ու մեծ աղէտին առջեւ գոնէ մոլեռանդութեանց ու յետադիմութեանց այս նոր գրուագին առջեւ, ապահով ջարդերու մղձաւանջէն մինչեւ որ չազատեն զմեզ, իրապէս պատժելով կոտորածը սարքող ու թելադրող պաշտօնեաները։

«Ազատամարտ», 1909 Յունիս 29—12 Յուլիս

*
* *

Ջանանք ուսեալ երիտասարդ արհեստաւորներ ունենալ և պիտի տեսնէք թէ ի՞նչ զարկ պիտի առնայ էսնաֆութիւնը...։ Գիտնական արհեստաւորներ ունենալու համար ուսանող ղրկենք և հաստատեցէք՝ որ... արհեստաւոր մը բժիշկէ և փաստաբանէ նուազ դրամ չպիտի շահի, սա առաւելութեամբ որ իր արհեստովը գործ պիտի հայթայթէ իր աշկերտներուն և արհեստի դպրոց մը պիտի ըլլայ իր խանութը։ ... Հայ վաճառականութեան փայլուն օրերը անցած են այլեւս. կրնա՞ն միթէ վերադառնալ։ Այո՛, եթէ հոն ալ սերմանենք գիտնական միտք. առեւտուրը ուսում մըն է....։ Պէտք է սորվիլ յատուկ դպրոցներու մէջ... տեսնել Եւրոպան... կարգն ու կանոնները, վարկի միջոցներէն, ռէքլամի դատախարակութիւններէն օգտուիլ՝ մէկ բառով հնութիւնը թօթափել։

«Ազատամարտ», 1909 Նոյեմբ. 6—19

*
* *

Այսօր ամենէն կոյրերն անգամ պէտք է ճանչնան ընկերվարականներու մատուցած մեծ ծառայութիւնը խաղաղութեան դատին, որ քաղաքակրթութեան դատն է, բանակին դէմ բա-

նախ. մին արիւն թափելու և միւսը՝ թող չի տալու համար։

... Եւ գերմաններուն յանձնապաստանութեանը վրայ կը ժպտիմ, ի՞նչ է անոնց ուժը մերինին քով, մեր ուժը մեր իրաւունքին մէջն է։

... Գերման սպառազինութիւնը կէս դար ճնշելէ ետքը Եւրոպան՝ զայն վերջնականապէս ընկճելու համար ասպարէզ եկաւ այսօր, զուր ջանք սակայն, Եւրոպան և ոչ մէկ ազգի տիրապետութիւնը կ'ընդունի, ազգերը գերեվարելու, աշխարհակալութիւն ընելու դարը իսպառ վերջացած է։

... Մենք կը մարտնչինք լո՛յ մտայնութեան մը դէմ, որ կ'ըսէ՝ իրաւունքը հզօրագոյնինն։

«Ազատամարտ»

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ ԳՐԻԳՈՐ ԶՕՀՐԱՊԻ ՄԱՍԻՆ

Իրապաշտ սերունդին ամենէն տաղանդաւոր գրագէտներէն ու մեր նոր գրականութեան մեծագոյն վարպետներէն մէկը։ Իր գիրքը իբր խօսք, ձգտում, ու իբր ձեւ, արուեստի հասած բիւրեղացում, կը մնայ արդէն յատկանշականներէն ու կատարեալներէն։ Իր հրապարակագրութիւնը առաջաւոր գաղափարներու և վարդապետութեանց պաշտպանութիւն մըն է, զօրաւոր, ինքնատիպ ու կծու տարազով մը—իր սուր ոճով։

«Հայ Գրականութիւն» (1942) Յ. ՕՇԱԿԱՆ

* * *

Սակայն իր ամենէն մեծ, ամենէն նշանաւոր յատկութիւնը պիտի մնայ գրելու հաղուագիւտ ճաշակը, ինչ որ մեծ գրագէտները կը յատկանշէ։ Կարելի չէ գտնել տող մը, զոր աւելորդ համարես իր գրուածքներուն մէջ, կամ վայրկեան մը ձանձրանաս իր երկերու ընթերցումին մէջ։ Իր նկարագրութեան մէջ հոյակապ, սակաւապետ, նոյնիսկ ագա՜հ այնքան, որ անոնց վրայ հիացած պահուդ իսկ՝ յանկարծ կ'աւարտին։ Այս պարագային իր ոճը գործածելով պիտի ըսեմ, պչրող կին, որ խնայողութեամբ պիտի գործածէ իր հրապոյրի գանձերը, վախնալով որ մի գուցէ անոնք չուտով սպառին։ Իր խորհրդածութիւնները այնքան թափանցող, այնքան հզօր, երկու բառէ միայն կը բաղ-

կանան։ Իր տեսիլքները, իր անձկութիւնները, իր հեգնանքը լեցուն բաժակէ մը յորդող կաթիլ մը նեկտարն է, որուն շըրթունքդ հազիւ մօտեցուցած՝ բաժակը ետ կը քաշուի խոյն։

Ամբողջ փիլիսոփայութիւն մը երկու երեք նախադասութեանց մէջ, որուն վրայ կարելի է հատորներ գրել և որոնք իրենց անկեղծ. խիղախ, սլացող, քայքայող ու շինող իր մտքին փայլակներն են և կը լուսաւորեն ու կը ներշնչեն ամէն դասէ, ամէն սեռէ ընթերցողները։

«Գրական Ասուլիսնե» ՍԻՊԻԼ.

*
* *

Զօհրապ արդիական ոգին մտցուց արևմտահայ գրականութեան մէջ, անակնկալ բաղդատութիւններով, հոգեբանական վերլուծումներով, կեանքի իրական պատկերներու լուսագրութեամբ։ Զօհրապ օտար հեղինակներու ստրուկ հետեւող մը չէր բնաւ և ինք էր մանաւանդ իր վարպետը. կեանքն էր իր գլխաւոր ներշնչարանը, և իր միջավայրն է որ եղած է այն բեղմնաւոր հողը, որմէ քաղած է այնքան կենսալից, թրթռուն, բաբախուն երկեր, որոնք միշտ հաճոյքով պիտի կարդացուին։

ՀՐԱՆԴ ԱՍԱՏՈՒՐ

*
* *

Բարձր քաղաքակրթութեամբ նրբացած արիստոկրատիկ դէմք, որի վրայ խաղում է հեգնանքով ընդմիջուած մեղմ ժպիտը, սուր, ընդգրկող հայեացքով՝ արտայայտիչ աչքեր, մտածողի լայն ճակատ՝ երիզուած ոչ խիտ մազերով, գեղագէտի նուրբ ճաշակ, ամբողջ արտաքինի վրայ խիղախ նկարագրի և մեծ իմացականութեան տէր, արուեստի և գեղեցկութեան երկրպագու, զգայուն տիպի մարդը, — սա Զօհրապը։

... Զօհրապը մէկն էր այն բացառիկ անձնաւորութիւններից, որոնք օժտուած են հզօր տաղանդի բազմակողմանիութեամբ և իրենց գործունէութեան բազմաբնոյթ մարզում փայլում են արտասովոր փայլով և որոնք չեն փոքրանում կեանքի առջեւ, այլ ապրում են իշխելով նրա վրայ։ Այս վերջին յատկութիւնը, յատկապէս համիտեան դաժան օրերին, յատուկ հմայք էր ստեղծել Զօհրապի անուան շուրջ։

... Իր կեանքի վերջին տարիներին նա հասել էր փառքի գագաթնակէտին, որպէս խոշորագոյն նորավիպագիր, նշանաւոր հռետոր և պետական գործիչ, ձեռք էր բերել մեծ համբաւ և չա-

րունակում էր ծառայել իր ժողովրդին, երբ բարբարոս գերմանացիների օգնութեամբ կազմակերպուած հայկական սպանդի ժամանակ բարձրացած վայրենու ձեռքը՝ նախամարդու գործիքով՝ քարով, կտրեց նրա բեղմնաւոր կեանքի թելը։

«Սովետ. Հայաստան» ՄԻՆԱՍ ՀԻՒՍԵԱՆ

* * *

Ազգային կեանքէն ներս՝ իշխանի մը կեանքը ունեցաւ, եղան անշուշտ նախանձոտներ, որոնք սակայն հիացան իր վրայ. և ան զարդն եղաւ, անընդհատօրէն, ազգային ժողովներուն և հաւաքոյթներուն։ Եղաւ յարգուած բոլորէն. ահա թէ ինչո՛ւ անիկա վեր մնաց բոլորէն ու իր բանաձեւերը, իր խօսքերը հաշտութեան ձայնը դարձան։

... Ու իր կեանքին համար՝ որ եղաւ շքեղ, իր վախճանին համար՝ որ եղաւ իշխանական։ Մնաց արի, ինչպէս կը պատմեն, ինչպէս հաւաստեց ինձ օր մը ալեզարդ կաթողիկոս մը կղզիի մը բարձունքը, եղաւ վսեմ, օրէնքին մարդը, ինքնավստահ ու հպարտ, մերժելով փախուստը, մնալով մահուան հետ դէմ առ դէմ. ու ի վերջոյ, ջախջախուելով թուրք բարբարոսութենէն, թուրք արիւնախանձ մշակոյթէն ու միտքէն, իր մահուամբը կոխելով զանոնք

«Քառորդ Դար Գրականութիւն» ԳՈՒՐԳԷՆ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Ծանօթ Դէմքեր ու Պատմուածքներ — *Գրիգոր Զօհրապ, «Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներ», Փարիզ* 1932

Գրիգոր Զօհրապ (*մահուան երեսնամեակի առթիւ*) — *Մինաս Հիւսեան, «Սովետ Հայաստան»*, 1945

Զօհրապը — *Գ. Մխիթարեան, «Քառորդ Դար Գրականութիւն», Գահիրէ* 1946

Գրիգոր Զօհրապ—*Լ. Նազարեանց, «Յուսաբեր»*, 1943 *Յուն.* 2

Անհետացող Դէմքեր-Գրիգոր Զօհրապ — *Ա. Ալպօյաճեան, Կ. Պոլիս*, 1919

Մեր Կեանքէն — *Գրիգոր Զօհրապ, Գահիրէ.* 1945

Գրիգոր Զօհրապ — *Հրանդ Սասուր, «Յուսաբեր»*, 1949 *Փետրուար* 2, 5

Զօհրապի Հերոսուհիները — *Սիպիլ, «Ազատամարտ»* 1913 *Մարտ* 20, *Ապրիլ* 2

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Մեր նորագոյն շրջանին Մեսրոպ Մաշտոցը, որ, հայ տառերու փոխարէն տարածեց հայ երգը, անոր տալով աննախընթաց շքեղութիւն։ Ժողովուրդի բերնէն հաւաքեց ու դարձեալ անոր վերադարձուց իր երաժշտութիւնը՝ աւելի գեղեցկացած։ Առաջին անգամ Կոմիտաս ծանօթացուց հայ երգը օտարներուն։

Հայութեան երկու հատուածներուն մէջ մեծ ժողովրդականութիւն շահեցաւ և իր շունչին տակ, բազմութիւնները ծնրադրեցին ու հոգեւին միացան։

Կոմիտասի կեանքին առաջին մասը կը ներկայացընենք, օգտուելով 1908ի աշնան ռուս երաժշտական հանդէսի մը համար իր կողմէ գրի առնուած կենսագրական նօթերէն։ Թարգմանութեան համար այդ նոթերը Կոմիտաս տուած էր ընկ. Լիպարիտ Նազարեանցին և ճամբորդութեան հետեւանքով անոր մօտ էին մնացած և լոյս տեսած «Հայրենիք» ամսագրին մէջ (1924 Մայիս, էջ 84—86)։

«Ծնուել եմ 1869 թուի Սեպտեմբեր 26ին Փոքր Ասիայի Կուտինա կամ Քիւթահիա քաղաքում։ Երրորդ օրն ինձ մկրտել են և անունս դրել Սողոմոն։

Հայրս՝ Գէորգ Սողոմոնեանը 1) Քիւթահիացի է. իսկ մայրս՝ Թագուհի Յովհաննիսեանը Բուրսացի։ Երկուսն էլ հայ են։

---

1) Սողոմոնեանները ու Քիւթահիայի հայ բնակիչները հայկական զոկ ցեղից են եւ գաղթել են ժէ. դարու վերջում Գողթն գաւառի Ցղնայ գիւղից։ Կ. Վ.

Հօրս և մօրս ազգատոհմը ի բնէ ծանօթ է։ Հայրս և հօրեղբայրս՝ Յարութիւն Սողոմոնեանը յայտնի դպիր են եղել մեր քաղաքի Ս. Թէոդորոս եկեղեցում։ Մօրս և հօրս տաճիկ լեզուով և եղանակներով յօրինած երգերը, որոնցից մի քանիսը արդէն գրել եմ 1893 թուին հայրենիքումս, դեռ երգում են մեծ հիացմունքով մեր քաղաքի ծերերը։

Մայրս վախճանուել է 1870 թուին, իսկ հայրս՝ 1880 թուին։ Ծնողներիս մահից յետոյ ինձ՝ միամօր զաւկիս դաստիարակել և ուսմանս մասին մեծ հոգ է տարել հօրական տատս Մարիամը։

1876 թուին էր, երբ առաջին անգամ ոտքս դրի դպրոցի շեմքը։ Մեր քաղաքի վարժարանը մի չորս բաժանմունք ունեցող դպրոց էր։ 1880 թուին աւարտեցի այդ վարժարանը, և հայրս, իր մահից չորս ամիս առաջ, ինձ ուղարկեց Բուրսայի վարժարանը։ Դեռ տարին չբոլորած, հօրս մահուան պատճառով, մեր քաղաքը վերադարձայ։

1881 թուին մեր վիճակի առաջնորդը՝ Գէորգ վարդապետ Դերձակեանը պէտք է գնար Սուրբ Էջմիածին եպիսկոպոս ձեռնադրուելու։ Գէորգ Դ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը հրամանագրել էր, որ առաջնորդը հետը բերէ և մի որբ աշակերտ իր Ս. Էջմիածնում հիմնած Մայր Աթոռի Գէորգեան Ճեմարանի համար։ 20 որբի մէջ վիճակն ինձ ընկաւ, և առաջնորդն ինձ Էջմիածին բերաւ։

1881—82 ուսումնական տարեշրջանին՝ Սեպտեմբերի 15ին մտայ Գէորգեան Հոգևոր Ճեմարանն իբրև գիշերօթիկ սան և աւարտեցի դպրոցական ու լսարանական բաժինը 1892—93 ուսումնական շրջանին։

1896 թուին, հայ յայտնի բարեգործ Աղեքսանդր Մանթաշեանի օժանդակութեամբ, գնացի Բերլին երաժշտական ուսումս կատարելագործելու։ Դիմեցի աշխարհահռչակ Ջութակահար Յովսէփ Յովակիմին, որ Բերլինի արքունի երաժշտանոցի տեսուչն էր։ Խորհուրդ տուաւ մտնել Ռիխարդ Շմիտթի մասնաւոր երաժշտանոցը։ Ուսուցչապետ և արքունի երաժշտագէտ տեսուչ Ռիխարդ Շմիտթը յանձն առաւ ինձ հետ պարապել առանձնապէս։

Թէև ծանօթ էր ինձ դաշնակի ուսումը մինչև կեղծ յաջորդութիւնները, բայց սկզբից սկսեցինք, որ հիմնաւոր լինի։ Շմիտթի մօտ մնացի ուղիղ երեք տարի՝ 1896 թուի Յունիսից

մինչեւ 1899 թուի Յունիսը։ Աւարտեցի տեսական և մանաւանդ գործնական երաժշտութեան ամբողջ դասընթացքը։

Միաժամանակ իսկական ուսանող գրուեցայ Բերլինի արքունի Ֆրիդրիխ-Վիլհելմ համալսարանի փիլիսոփայական բաժնում և լրացրի երաժշտութեան փիլիսոփայական պատմական դասընթացքը։ Ուսուցչապետներս էին՝ F. Bellermann, O. Fleischer և G. Friedlander։

1899 թուին, Սեպտեմբերին վերադարձայ Ս. Էջմիածին։

Դեռ Գէորգեան Ճեմարանի Զ. դասարանի աշակերտ էի, երբ Մակար Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրով մտայ Ս. Էջմիածնայ միաբանութեան շարքը, 1890 թուին, Յունիսի 8ին ձեռնադրուեցայ աւագ սարկաւագ։ 1893 թուին, Սեպտեմբերի 11ին Մկրտիչ Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրով ձեռնադրուեցայ աբեղայ։ 1895 թուին, Փետրուարի 26ին ձեռնադրուեցայ վարդապետ։ Արտասահմանում ես վարդապետ ուսանող էի։

Ճեմարան մտած օրից երգիչ և Մայր Աթոռի աչքի ընկնող ձայնեղ մանուկներից մէկն էի։ Երբ Գէորգ Դ. Կաթողիկոսն իջնում էր վեհարանից Մայր Տաճար, ես և իմ մի ձայնեղ ընկերս կանգնում էինք նորա Աթոռի մօտ և այնպէս երգում միայնակները։ Մեր երգելու ժամանակ ծերունի Հայրապետի արցունքները գլորւում էին և թաւալուելով խիտ ու ճերմակ մօրուսի վրայով թաղւում էին փիլոնի ծալքերի մէջ.

Մակար Ա.ի օրով արդէն գլխաւոր դասապետ էի Մայր Աթոռում Դ. դասարանից սկսած. Մկրտիչ Ա.ի օրով 1893ի Սեպտեմբերի սկզբին նշանակուեցի Ճեմարանի երաժշտութեան ուսուցիչ։ Դաս էի տալիս հայ եկեղեցական երաժշտութիւնը հայ նորագոյն և եւրոպական ձայնանիշերով մինչեւ արտասահման գնալս։ Երաժշտանոցն ու համալսարանն աւարտելուց յետոյ 1899ի Սեպտեմբերին վերսկսեցի Ճեմարանի դասերս, նշանակուեցայ Մայր Աթոռի երաժշտապետ և վարում եմ Մայր տաճարի բազմաձայն խումբը։

Առաջին համերգը միացած էր Բերլինի Բ. դասախօսութեան հետ. Եւրոպայում մեծ համերգս տեղի ունեցաւ Փարիզում, Փարիզի Հայկական Միութեան ձեռներէցութեամբ 1907ի Դեկտեմբերի 1ին։ Այս համերգով նպատակ ունէի ծանօթացնել Ֆրանսայի երաժիշտ աշխարհին հայ ժողովրդի եկեղեցական և ժողովրդական ստեղծագործութիւնները։ Այս համերգի մասին խօսեցին գրեթէ բոլոր երաժշտական հրատարակութիւնները,

իսկ մանրամասնաբար Le Mercure Musical 2e Année No. 23-24, 15 Décembre, P. 422-424։ Փարիզի համերգից յետոյ հրաւէր ստացայ Զուիցերիայի հայ ուսանողութիւններից համերգներ տալու համար հետեւեալ քաղաքներում՝ Ցիւրիխ, Լոզան և Ժընեւ, կովկասում համերգներ եմ տուել Ս. Էջմիածին, Երեւան, Տփխիս և Բագու։

Անդրանիկ դասախօսութիւնն արել եմ «Հայ ժողովրդական և եկեղեցական երաժշտութեան» մասին աւարտելուցս անմիջապէս յետոյ Բեռլինի «Միջազգային Երաժշտական Ընկերութեան» համար 1899 թւին, Մայիսի 10ին։ Այս ընկերութեան հիմնադիր ժողովի անդամներից մէկն էլ ես էի։ Նոյն դասախօսութիւնն ընկերութեան խնդրանքով երկրորդեցի 1899ի Յունիսի 14ին, աւելի բազմամարդ երաժիշտ հասարակութեան առջեւ նոյն քաղաքում՝ Շտեռնքայի երաժշտանոցի սրահում։

Այս դասախօսութեան մասին գրուեցաւ թերթերի մէջ հիացմունքով և «Միջազգային Երաժշտական Ընկերութեան» ամսագրի մէջ (Zeitschrift der Internationalen Musik-Gesellschaft, Jahrgang I., Heft 1-2, Oktober-November 1899, Seite 46—47)։

Երրորդ դասախօսութեան հրաւէրն ստացայ, նոյն նիւթի մասին, Փարիզի համերգից յետոյ, Ecole des Hautes Etudes-ի վարչութիւնից և կարդացի՝ մի փոքրիկ համերգ կցելով, 1907 Յունուար 13ին։

Միւս դասախօսութիւնները նոյն նիւթի մասին արել եմ Սուրբ Էջմիածնայ Գէորգեան Ճեմարանում, Իգդիր գիւղում, Տփխիս, Բագու, Փարիզ, Բեռն, Լոզան, Ժընեւ, Վենետիկ քաղաքներում հայերէն լեզուով հայ հասարակութեան համար»։ (Կոմիտաս կը թուէ իր աշխատասիրութիւնները որոնց պիտի անդրադառնանք աւելի վարը)։

Էջմիածինի յետադէմ եկեղեցականները՝ մանաւանդ Խրիմեանի մահէն ետք՝ չէին հանդուրժեր իրեն, և անոնցմէ յաճախ վիրաւորանքներ կը ստանար։ Կոմիտաս կը վերադառնայ Թուրքիա 1909ին։ Պոլսէն ետք կ'այցելէ իր ծննդավայրը՝ Կուտինա։ Արեւմտահայութեան վերածնունդի շրջանն էր, մեր ժողովուրդը ազատ կը շնչէ, ոգեւորուած է իր ազգային երաժշտութեամբ։ Կոմիտաս կը կազմակերպէ երգչախումբեր, երգահանդէսներ կուտայ Պոլիս, Իզմիր, Եգիպտոս. նոյն ատեն կը պատրաստէ աշակերտներ, հետագային շարունակելու համար իր գործը։ Կը ծրագրէ բանալ հայկական Ազգային բարձրագոյն երաժշտանոց։

1914 Յունիսին Փարիզի մէջ կը գումարուի Միջազգային Երաժշտական Ընկերութեան համաժողովը, որուն կը մասնակցին 400 երաժշտագէտներ՝ իբրեւ ներկայացուցիչ զանազան ազգերու։ Մերձաւոր Արեւելքի ժողովուրդներէն միայն հայերը ներկայացուած էին՝ շնորհիւ Կոմիտաս Վրդ.ին։ Ո՛չ Թուրքերը, ո՛չ պարսիկները եւ ո՛չ իսկ յոյները չունէին ներկայացուցիչ, կը գրէր Փարիզէն «Ազատամարտ»ի թղթակիցը («Ազատամարտ», 1914 Յուլիս 9)։

Համաժողովին մէջ Կոմիտաս կը կարդայ երեք դասախօսութիւններ Ա.— Հայ խազագիտութիւնը, Բ.— Հայ գեղջուկ երաժշտութիւնը, ըստ համաժողովին կանխորոշ ծրագրին, Գ.ը Հայ երաժշտութեան ժամանակի, կշիռի շեշտաւորութեան (rythme) եւ տաղաչափութեան (métrique) մասին, ծրագրէն դուրս, Համաժողովի անդամներուն մասնաւոր խնդրանքով։

Կոմիտաս Վրդ. կը բացատրէ հայերու մէջ գործածուած նուագարանները իբրեւ հայ ազգային նուագարանի՝ ծանրանալով գլխաւորաբար սրինգին վրայ, կը նուագէ անով քանի մը եղանակներ եւ կը բացատրէ անոր շինուածքը։ Իր դասախօսութիւնները խոր տպաւորութիւն կը ձգեն ունկնդիր երաժշտական հեղինակութիւններուն վրայ։ Ընդհանուր համոզումը այն կ'ըլլայ, որ հայկական եկեղեցական երաժշտութիւնը մնացած է անաղարտ եւ իբր այդ՝ կրնայ կազմել հիմունք հին (լատին, յոյն, ասորի եւն.) հոգեւոր երաժշտութիւններու ուսումնասիրութեան, իսկ հայ գեղջուկ երաժշտութիւնը, որ դեռ կ'ապրի հայ ժողովուրդի սրտին մէջ իբրեւ բնութենէն բնազդով ծնունդ առած, կը ներկայացնէ խոշոր նշանակութիւն՝ ուսումնասիրելու ու գտնելու համար բոլոր ազգերու գեղջուկ երաժշտութեան յատկութիւնները։

Երաժշտական Համաժողովի առթիւ Փարիզի հայոց եկեղեցիին մէջ կիրակմուտքի արարողութեան կը հրաւիրուին Համաժողովի բոլոր անդամները, որոնք խորունկ հիացումով կ'ունկնդրեն հայ եկեղեցական երաժշտութիւնը։

Կոմիտաս կը վերադառնայ Պոլիս, ուր այնքան ջերմութիւն ստեղծած էր իր շուրջ եւ սկսած էր գործադրութեան դնել իր ծրագիրները։ Բայց վրայ կը հասնի պատերազմը։ 1915ի Ապրիլեան եղեռնին կ'աքսորուի նաեւ մեծ երաժշտագէտը։ Թուրք վարիչներ ընդունակ չէին գնահատելու արուեստագէտը։ Ձերբակալութիւնը, աքսորը ծանր կերպով կ'ազդեն Կոմիտասի վրայ։

Գրիգորիս եպ. Պալաքեան իր «Հայ Գողգոթա» գրքին մէջ կը պատմէ, որ քաղաքի մը մէջ, երբ երեք օրով կանգ կ'առնէ կարաւանը երեկոյեան ժամերգութիւն կը կատարեն ու Կոմիտաս կ'երգէ «Տէր Ողորմեա»ն այնքան սրտառուչ, հոգեբուխ և զգածուած, որ ամբողջ խումբը կուլայ և կը հեկեկայ։

Աքսորի ճամբայէն երկու շաբաթ ետք Պոլիս կը վերադարձնեն Կոմիտասը, ուրիշ քանի մը հոգիի հետ։ Ժամանակ մը կը զբաղի իր ուսումնասիրութիւններով։ Իրեն կ'այցելեն բժ. Թորգոմեան, Ա. Հարենց, Տ. Զիթունի և ուրիշ բարեկամներ։ Տարի մը ետք աստիճանաբար կը խանգարուի իր մտային վիճակը և 1916ի աշնան զինք կը փոխադրեն հիւանդանոց։

Կոմիտասի կրած տառապանքն ու զգացած զայրոյթը, չենք գիտեր ի՛նչ նպատակով. նկարագրած է Թուրք գրագիտուհի Խալիտէ Էտիպ. յատկանշական կերպով։

Թուրք գրագիտուհին կը պատմէ հետեւեալ դէպքը, որ տեղի ունեցած է իր բնակարանին մէջ, Պոլիս, մեծ պատերազմի օրերուն.

«Կոմիտաս այդ օր երգեց հայերէն շարական մը՝ Սուրբ Աստուածածնի նուիրուած, վեցերորդ դարու ստեղծագործութիւն, հրաշալի գեղեցկութեամբ անստգիւտ կտոր մը։ Ես այնքան դիւթուեցայ եղանակին հոգեզմայլ կրօնական շունչէն, որ հարցուցի իրեն թէ արդեօք Սաղմոսներէն որեւէ մէկը երաժշտութեան վերածա՞ծ է ինք։ «Այո՛», ըսաւ, հարիւրմէկերորդ Սաղմոսը»։ «Կրնա՞ք արդեօք երգել զայն, ըսի. 'եթէ շատ յոգնած չէք»։ Կոմիտաս ընկողմանած էր դաշնակին քով ցած բազկաթոռին մէջ. իր դէմքը դալկացած էր ու ցաւի տարօրինակ գիծեր կային անոր վրայ։ Առանց տեղէն շարժելու՝ սկսաւ երգել։ Ու երբ կ'երգէր, զգացի որ օդին մէջ չկար այլեւս քիչ առաջ երգած շարականին սրբազան ու հեզասահ գեղեցկութիւնը։ Ան սկսաւ անէծքի մրմունջի մը պէս դառն ու ըմբոստ ու կատաղի, և հազիւ թէ քանի մը տող երգած՝ դանդաղօրէն ոտքի ելաւ, կարծես Ֆաուստի Մեֆիստոֆէլի ոգին ըլլար, պրկուեցաւ, հասակը բարձրացաւ ուղղաձիգ երգի վերջին տողերուն մօտեցած, ձեռքերը վերամբարձ, դէմքը սպիտակ բոցի մը հանգոյն, ու երկու աչքերը երկու կրակներ, երգին վերջին վանկերը ինկան որպէս արձագանգը ահեղ որոտումի մը։ Ես սարսափեցայ ու տարօրինակ յուզում մը եկաւ վրաս։ Բնազդաբար դրադարանէս Աստուածաշունչը առի և գտայ հարիւրմէկերորդ

Սաղմոսին վերջին համարը.— «Ես շուտով պիտի ջնջեմ երկրիս ամբարիշտները, ու պիտի ազատեմ Տէրոջը քաղաքը չարագործներէն»։

Այս Սաղմոսին մեկնութիւնը տալով, Հալիտէ Էտիպ կը գրէ.

«Այդ Սաղմոսը իր հոգիին առեղծուածն ու վրէժին աղաղակն էր իմ ցեղիս դէմ։ Իր երեւոյթը այնքան զայրոյթ և տառապանք կը ցոլացնէր, որ ես կը ջանայի բացարձակապէս խաղաղ ու հանդարտ երեւնալ։ Բայց Կոմիտաս չփոխած էր, գիտէր որ մենք նայած էինք իրարու հոգիէն ներս։ Մենք մէկզմէկ կը գիտէինք՝ հայ և թուրք արիւնը մեր երակներուն մէջ, հայ և թուրք տառապանքը մեր միջեւ, մեզ աւելի և աւելի իրարմէ բաժնող հեղեղի մը պէս» («Յուսաբեր», 1932 Մայիս 7)։

Թուրք գրագիտուհին իր ցեղի ոճրային ճամբայէն քալեց, հայ մանուկներ թրքացնելով։ Մինչ Կոմիտաս չգիտցաւ արհաւիրքին ու աստիճանաբար կորսնցուց իր մտքի հաւասարակըշռութիւնը։ 18—19 տարի Պոլիս և ապա Փարիզ (1919էն սկսեալ «Վիլ Ժուիֆ» յիմարանոցին մէջ) անցուց իր տառապալից կեանքը։ Հետագային շատեր այցելեցին իրեն ու մամուլի մէջ յուզումով տուին իրենց տպաւորութիւնները։ Հայաստանի պատուիրակ Ա. Ահարոնեան առաջիններէն եղաւ Կոմիտասին այցելող. առանց գիտնալու թէ հայ մեծ երաժշտագէտէն ետք ողբերգական տարբեր վախճան մըն ալ պիտի ունենար ինք։ Ա. Ահարոնեան կը գրէ.

«Մեր պետական պատուիրակութեամբ 1919ին Պոլիս հասայ ու Կոմիտասին այցի գնացի։

Նա գտնւում էր Պոլսի մօտերքը, մի յիմարանոցում... Իր եղերական արկածը գիտէի. ապրած սարսափները թիւրքական եղեռնի, 1915ից սկսեալ, աքսորի ճամբան մահու շունչն իր երեսին, իր աչքի առջեւ կատարուած խժդժութիւններն իր սիրած ազգի գլխին, հազար հազարների մարտիրոսագրութիւն, արցունք ու արիւն...

Եւ մեծ վարպետի հոգում աստուածային քնարի թելերը ճաթեցին։

Ճանաչեց ինձ, յիշեց մեր պատանեկութիւնը, յիշեց մեր ընկերներին, մտաբերեց այն բոլոր խոշոր անցքերն ու դէմքերը, որոնց ծանօթ էր իր բանականութեան մեքենան կորուե-

լուց առաջ, և այնուհետև... ոչինչ։ Իմացականութիւնը խաւար էր և անդառնալի մղձաւանջ։

Մեր մի միլիոն նահատակների հետ, թիւրքը սպանել էր և մեր մեծ երգը» («Յուսաբեր», 1930 Հոկտ. 18)։

1931ին տօնուեցաւ Կոմիտասի ծննդեան 60ամեակը։ Հայաստան և գաղութներ մրցումի ելան. նոյնիսկ Պոլիսը անտարբեր չմնաց։

Փարիզի Վիլ Ժուիֆ արուարձանի հոգեբուժ. հիւանդանոցին մէջ, 1935 Հոկտ. 21ին, Կոմիտաս կը կնքէ իր մահկանացուն. կը վերջանայ իր տառապանքը։ Մարմինը կը զմռսուի և Հոկտ. 27ին Փարիզի հայ եկեղեցիին մէջ փառաշուք համազգային յուղարկաւորութիւն տեղի կ'ունենայ։ Կը պատարագէ Գարեգին եպ. Խաչատուրեան. «Տէր Ողորմեա»ն և «Ամէն և ընդ հոգւոյդ քում»ը կ'երգէ Արմ. Շահմուրատեան։ Դամբանականներ կը խօսին Շ. Միսաքեան, Ա. Չօպանեան, Հրաչ Երուանդ և ուրիշներ. թիւով 12 հոգի, ինչպէս նաև Ֆրանսական Երաժշտ. Ընկերակցութեան նախագահ պ. Ամետէ Կաստուէն։

Խորհրդային Հայաստանի կառավարութեան համամտութեամբ, 1936ի հայրենադարձերու կարաւանին հետ Կոմիտասի մարմինը կը փոխադրուի Երեւան ու կը թաղուի հայրենի հողին մէջ։ Բազմաթիւ առիթներով, Հայաստանի և Սփիւռքի մեր ժողովուրդը յարգեց անմահ Կոմիտասի յիշատակը։

Կոմիտասի ազդեցութիւնը հայ երաժշտութեան զարգացման մէջ, բացառիկ է։ Իր ամբողջ կեանքն ու ստեղծագործութիւնը նուիրեց՝ հաւաքելով մինչեւ այդ մոռացութեան տրուած հայ ժողովրդական հարիւրաւոր երգեր ու պարերգներ։

Կոմիտաս իր երաժշտական տաղանդով թափանցեց մեր գեղջուկ երաժշտութեան էութեան ու իր ստեղծագործ կարողութեամբ վերարտադրեց անմահ երաժշտութիւն մը։

Ան իր ուսումնասիրութիւններով, դասախօսութիւններով լուսաբանեց հայ երաժշտութիւնը, պնդելով որ «հայն ունի ինքնուրոյն երաժշտութիւն»։

Ան կը նկատուի հայկական բազմաձայն խմբական երաժըշտութեան լուսագոյն վարպետը։

Կոմիտաս անգերազանցելի կոթող մըն է հայ երաժշտական պատմութեան մէջ։

*
* *

Իմ աշխատութիւններն են,— կը գրէ Կոմիտաս 1908ին.

Ա. — ՏՊՈՒԱԾ ՅՕԴՈՒԱԾՆԵՐ

1. *Հայոց եկեղեցական եղանակները* («*Արարատ*»).
2. *Նիւթեր ԺԹ. դարու հայոց երաժշտութեան պատմութեան* («*Արարատ*»):
3. *Քննադատական յօդուածներ* («*Արարատ*»):
4. Das Interpunktionssystem der Armenier (Sammelbande der Internationalen Musik-Gesellschaft. Jahrgang I. Heft 1. Oktober-November 1899, Seite: 54-57):
5. Armeniens Volkstumliche Reigentanze (Zeitschrift der Armenischen Philologie):
6. La Musiqne Rustiqe Arménienne (Mercur Musical et Bulletin Francais de la Société Internationale de Musiqe (Section de Paris) IIIe Année, 15 Mai 1907, P. 472-490):

ԵՐԳԱՐԱՆՆԵՐ

1. *Շար Ակնայ ժողովրդական երգերի* (25 *հատ*). 1895, *Ս. Էջմիածին* (*հայ ձայնանիշերով*).
2. *Հազար ու մի խաղ, Ա. յիսնեակ.* 1904
3. *Հազար ու մի խաղ, Բ. յիսնեակ.* 1905
4. Melodies Kurdes (13 *հատ*). Imprimerie de Musique de P. Jurgenson à Moscou, 1905 (?):
5. «*Հայ Քնար*», *հաւաքածու գեղջուկ երգերի.* Imp. C. Roder, Paris:
6. *Հատով երգեր զանազան թերթերում:*

Բ.— ԱՆՏԻՊ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. *Հայ ժողովրդական երգեր.*
2. *Հայ հոգեւոր երգեր.*
3. *Օտար երգեր զանազան լեզուներով* (*ինքնուրոյն*):
4. *Տաճիկ երգեր:*
5. *Զանազան պարեր նուագարանների համար:*

6. *Ուսումնասիրութիւն հայ ժողովրդական երաժշտութեան։*
7. *Ուսումնասիրութիւն հայ եկեղեցական երաժշտութեան։*
8. *Խազաբանութիւն։*
9. *Զանազան երաժշտական դասագրքեր։*
10. *Թարգմանութիւններ (երաժշտութեան վերաբերեալ)»։*

Մինչեւ այժմ Կոմիտասէն տպագրուած են 300 *երգեր։ Իր ձեռքով հրատարակած է* 32 *երգ՝ երեք ժողովածուներու մէջ ամփոփուած։ Անտիպ երգերէն հինգ տետրակներ* (25 *երգ*) *հրատարակուեցան* 1930*ին, «Կոմիտասեան Յանձնախումբ»ի կողմէ, նոյն ատեն բնագիրները թարգմանուած են ֆրանսերէնի՝ Պ. Զօպանեանի կողմէ։ Առաջին տետրակը նուիրուած է պարերու, երկրորդին մէջ կայ «Գարունը», «Սիրոյ Տրտունջը», երրորդը կը պարունակէ «Սիփանի Քաջերը», չորրորդը՝ «Ղարիպի Երգը», «Ծիրանի Ծառ»ը, «Ժողովրդական Պարերգ»ը, «Ալագեազ»ը, հինգերորդը՝ «Կաքաւի Երգ», «Գութաներգ»ը, «Հօյ Նազան իմ»ը եւ այլ երգեր։*

Կոմիտասի մնացորդ 255 *երգերը Սպիրիդոն Մելիքեան ժամանակին Կոմիտասէն ընդօրինակած եւ պահած էր,* 1931*ին զանոնք հրատարակեց Մոսկուայի մէջ, եւրոպական ձայնանիշերով։*

«Սեւան» պարբերագիրքին (Հալէպ 1946) *մէջ Պոլսէն Գոհարիկ Ղազարոսեան կը գրէ. Թէ* 1942*ին հրաշքով իր ձեռքը անցած են վարդապետին երկու տետրակները, որոնք կը պարունակէին եօթանասուն անտիպ երգեր՝ գրի առնուած* 1913*ին, արեւելեան ձայնագրութեամբ եւ այժմ վերածուած եւրոպական երաժշտութեան։*

Կոմիտաս Վրդ.ի կողմէ սրբագրուած եւ դաշնաւորուած եկեղեցական գլխաւոր կտորները.

Ուրախ լեր Ս. Եկեղեցի (*Եկեղեց. տօնին նուիրուած*).
Նորահրաշ պսակաւոր (*Վարդանանց տօն*)
Որ յարմացոյց հարցն Սրբոց (*Թարգմանչաց տօն*)
Ո՜վ զարմանալի խորհուրդ (*տաղ Ծննդեան*)
Տէր, մի՛ զարհուրիր (*Ջրօրհնէքի*)
Այս ձայնն հայրական »
Այս խորհուրդ լցաւ, որք որ փափագեն
Սիրտ իմ սասանի (*տաղ կամ գանձ Աւագ Հինգշաբթիի Ոտնլուայէն*)

Յիշեցուք ի գիշերի, Զարթուցեալքս (*երգ Կիրակի առտուան. Առաւօտ Լուսոյէն առաջ երգելի*)

Լերիք ցնծացեն (*սաղմոս ալէլուք*) *եւն.*

— Իր կողմէ կամ եկեղեցւոյ մէջ, դպիրներու կողմէ երգուածները.

Տիրամայրն, Աչքն ծովի ծով, Հաւիկ մի պայծառ (*մեղեդիներ, իր կողմէ երգուած զանազան առիթներով*),

Լոյս զուարթ սուրբ փառաց, Առաւօտ լուսոյ, Բազմութիւնք հրեշտակաց, Ի վերին Երուսաղէմ (*երգեր, իր կողմէ երգուած եկեղեցւոյ մէջ*),

Օրհնեցէք-Գովեցէք, Սուրբ զԱստուածածին (*Ծնունդ. Խթման ճաշու շարական*),

Գովեայ Երուսաղէմ զՏէր (*Զատկի Խթման ճաշու շարական*),

Այսօր կանգնեցաւ աւազան մկրտութեան (*Աւագ Հինգշաբթիի շարական*)։

Ասոնցմէ դուրս դաշնաւորած է պատարագը։

«Զուարթնոց» տարեգիրքի Բ. հատորին (1944) *մէջ պ. Հրանդ Բալուեան կը գրէ.*

«Համաձայն Երեւանէն ստացուած նախապատերազմեան տեղեկութեանց, մինչեւ ներկայ թուականը հաւաքուած հայ ժողովրդական երգերուն թիւը կը հասնի 2500*ի։ Բայց դժբախտաբար այս պատկառելի հարստութեան* 552 *հատն է, որ ցարդ տպագրուած են։ Այսպէս, Կոմիտասէն (տպագիր)* 300 *հատ, Սպիրիդոն Մելիքեանէն՝ «Շիրակի Երգեր» վերնագրով* 152 *հատ, և դարձեալ նոյն արուեստագէտին «Վանայ Երգերու շարքը՝ մասնակցութեամբ Գ. Գարաշեանի՝* 100 *հատ։ Իրականութեան մէջ այս* 552 *հատին* 500*ը լոյս տեսած են Սպիրիդոն Մելիքեանի հոգածութեամբը։ Եթէ Կոմիտասէն* 300 *նշանակեցինք, վարդապետը իր ձեռքով հրատարակած է* 32 *երգ՝ երեք ժողովածուներու մէջ ամփոփուած։ Յետոյ «Կոմիտասեան Յանձնախումբ»ը* 25 *երգ՝ հինգ տետրակներու մէջ։ Իսկ մնացորդ* 255 *երգերը Սպիրիդոնը ժամանակին Կոմիտասէն ընդօրինակած և պահած է,* 1931*ին զանոնք հրատարակեց Մոսկուայի մէջ, եւրոպական ձայնանիշերով։ Ուրեմն ներկայիս Հայաստանի պաշտօնական մարմիններուն մօտ անտիպ վիճակի մէջ պահ կը կենան* 2000 *հայ ժողովրդական երգեր։ Այս մեծածաւալ աշխատանքին* 1000 *հատը, դարձեալ Սպ. Մելիքեանի ջանախնդրութեան կը պարտինք, իսկ մնացեալ կէսն ալ՝* 5—6 *երաժշտագէտներու»։*

Կոմիտաս ունի շահեկան ուսումնասիրութիւններ, մեր եկեղեցական և ժողովրդական երաժշտութեան մասին, որոնք լոյս տեսած են «Արարատ»ի (1894—7), «Մշակ»ի (1905), «Անահիտ»ի (1907), «Թատրոն և Երաժշտութիւն» հանդէսի (Պաքու, 1910), «Ազատամարտ»ի (1913), «Ամէնուն Տարեցոյց»ի (Թէոդիկ, 1928) և կարգ մը ֆրանսական և գերմանական հանդէսներու մէջ։ «Սիոն»ի և «Անահիտ»ի մէջ արտատպուած են այդ գրութիւնները։ Հայաստանի մէջ 1941ին առանձին հատորով մը, Ռ. Թերլէմէզեանի խմբագրութեամբ, լոյս տեսած են այդ յօդուածները գրեթէ ամբողջութեամբ։

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՄԻՏՔԵՐԷՆ

«... Գեղջուկը բնութեան հարազատ զաւակն է, ուստի ճաշակել է բնութիւնը բովանդակ հոգւով ու սրտով։ Իր երգերու մէջ բնութիւնը կը խօսի, որովհետև բնութիւնն է նախ իր մէջ խօսած։ Իր սրտի մէջ բնութեան ծովը կը յուզուի, վասնզի ինքն իսկ բնութեան ալիքներու վերայ կը դեգերի։ Իր երգերն իր կեանքն են, զի իր ամբողջ կեանքը իր երգերու մէջն է ներշնչած։ Վերջապէս, գեղջուկ երգերը տեսակ տեսակ սաուն հայելիներ են, որոնք զատ զատ իրենց ծնունդ առած վայրերուն դիրքը, կլիման, բնութիւնը և կեանքը կ'անդրադարձնեն»։

1911 Մարտ 20/2 Ապրիլ. Կ. Պոլիս

*
* *

«Ամբողջ մտատանջութիւնս է հասցնել աշակերտներ, որոնք դպրոցներու մէջ տեղ գրաւեն. նուիրուին ազգային երաժշտութեան, տարածեն ժողովուրդին մէջ հայ երաժշտութեան ոգին, որպէսզի ժողովուրդին մէջ ապագային երաժշտութեան խօսքը մարմնանայ, և անոր ազդեցութեան տակ ժողովուրդը, թօթափելով իր թոյլ պատեանը, մտնէ վերակենդանացման շաւիղին մէջ... Մէկ հասկցուած անկեղծ ձայն (երգի) հազար ճառ կ'արժէ, որովհետև հասարակութիւնը դեռ պէտք է մարսէ ճառը, ինչ որ ժամանակ կը պահանջէ, մինչ ձայնը վայրկեանի մէջ կը թափանցէ մարդու կուրծքէն ներս և այնտեղ կը հիմնէ զգացման ու մտքի վառարանը»։

«Յուսաբեր», 1932 Մայիս 7

*
* *

Փարիզ հրատարակուած Երաժշտական Համայնագիտարանին մէջ հայ երաժշտութիւնը անտեսուած ըլլալու մասին բանավէճ մը տեղի կ'ունենայ «Ազատամարտ»ի մէջ, այս առթիւ Կոմիտաս Վրդ. կը գրէ թերթի 1913 Հոկտ. 1 թիւին մէջ՝ իր կատա ու աշխատանքներու մասին.

«Իսկ ես, օտար և ազգային (մանաւանդ հայ ձեռագրերու) աղբիւրներէն ձեռք բերած պատմական նիւթերն արտագրել եմ, բայց ո՛չ դասաւորել եմ, ո՛չ ուսումնասիրել և ոչ քննադատել, այլ միայն իբր հում նիւթ. ուրիշ մասնագէտներու օգտակար լինելու դիտաւորութեամբ, ժողվել եմ. Առանձնապէս ուսումնասիրութեանս առարկան եղել են հին հայ խազերը. որոնց մասին, ի միջի այլ ստիպողական և մասնագիտութեանս վերաբերեալ պարագանց, քսան տարուան ընթացքում, հազիւ կարողացել եմ բաւականաչափ նիւթեր հաւաքելով, դասաւորելով մի որոշ գաղափար կազմել, թէ ի՛նչ ծագում, զարգացում ու անկում են ունեցել. հազիւ, որովհետեւ ե՛ւ հաւաքողը ե՛ւ ստուգողը. ե՛ւ ուսումնասիրողը միակս եմ եղել։ Այս աշխատութիւնն իսկ կատարել եմ լոկ այն նպատակով. որ խազերու նշանակութեան թափանցելով կարողանամ մեր նախնի եղանակները ձեռագրերի մէջէն հանել ու արդի պահանջներուն յարմարցընելով եկեղեցական երաժշտութիւնը ոտքի կեցնել. իսկ աշխարհիկ երաժշտութիւնն արդէն կ'ապրի հայ գեղջուկի շնորհիւ։ Եկեղեցականն ու աշխարհիկը ունենալով՝ մեր ազգային ամբողջական երաժշտութեան մասին ստոյգ գաղափար կունենք։ Ահա այս մաքով մղուեցայ խազերու մանակի ուսումնասիրութեանը ձեռնարկած պահուս

Այսպիսի աշխատանքներն անթերի և խղճմտօրէն կատարելու համար մէկ մարդու կեանքը հերիք չէ։ Եւրոպական որևէ ազգի երաժշտութեան պատմութիւնն ուսումնասիրելու համար՝ հարիւրաւոր մասնագէտներ են աշխատել, դարերով են քննադատել, տասնեակ ընկերութիւններ են օժանդակել և հարիւրաւոր հատորներ են հրատարակել։ Բարի-բարի ցանկութիւններով ազգային երաժշտութեան պատմութիւն չի՛ գրուիր մանաւանդ հայ երաժշտութեան»։

ԵՐԿՈՒ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Առաջին երկու նամակները ուղղուած են բանաստեղծ Յովհաննէս Թումանեանին, իսկ երրորդը՝ Կաթողիկոսին.

Սիրելի Յովհաննէս,

Ափսոս, որ Տփխիս եղած ժամանակս քեզ տեսնել չկարողացայ. պէտք է լաւ մը ծեծէի։ Ա՜յ աղբար, քեզ սպասելով աչքս ջուր դառաւ, չէ՞ որ դուն ըսած էիր թէ Զատկի տօներէն յետոյ կուգաս մի քանի օրով։ Այս Համբարձումն անցաւ, դեռ դուն չերեւցար, և ես ստիպուած, յոյսս կտրած առի գրիչս, որ քեզի լաւ հայհոյեմ, բայց ջահիլ ջիւան ջանիդ ափսոսեցայ, այս անգամ ձեռքէս պրծար։

Աղբար, վաղուց է, որ սկսած եմ բեմական բան գրել քու «Անուշ»էն, բայց դեռ պակաս բաներ շատ կան, որպէսզի ամբողջութիւն դառնայ։ Այս գիրս առնելուդ պէս գրիչդ կ'առնես և ինձ գրական բան մը կը գրես։ Այս ամառուան արձակուրդին պէտք է զբաղիմ առաւելապէս «Անուշ»ով։ Գրէ, թէ ե՞րբ կարող ես մի քանի օրով ինձ մօտ հիւր գալ և այստեղ միասին կը վերջացնենք և ես հանգիստ շարունակեմ. ամէն անգամ երբ տրամադրութիւնս տեղն է, ձեռքերս կը թուլնան, որովհետեւ երգի յարմարցուած չեն, դեռ բաներ ու պակասներ ալ կան։

Կը սպասեմ պատասխանիդ։

Կուգաս առանց այլ և այլի, կ'իջնես ինձ մօտ և միասին կ'աշխատինք։ Գալուդ օրը և ժամը հեռագրով իմացուր որ կառք ուղարկեմ քեզ համար կայարան։

Շատ բարեւներ տիկնոջ, օրհնութիւն սիրասուն զաւակներուդ և քեզ մի լաւ համբոյր։

Քո՝
ԿՈՄԻՏԱՍ

1908 թ. 24 Մայիսի, Ս. Էջմիածին

Սիրելի Յովհաննէս,

Էջմիածին չեկար, մոծակից վախեցար. դէ պիծի մոծակն ի՞նչ է, որ մարդս նրանից վախենայ, ես քեզ այնպիսի տեղ տայի, որ մոծակ չէ, մոծակի աղբերն իր ճտերով չէր կարող մուտք գործել։

Բան չունեմ աւելու։ Ուզում ես Դիլիջան, բարի. դաշնամուրի հոգ մի անիր, իմ գալու կամ քո գալուդ նպատակն է լինելու միայն և եթէ բառերը՝ բանաստեղծութիւնը լրացնել դերակատարներով և երգերով, մի խօսքով կազմել լիբրետոն։ Իսկ միւս բերանը՝ երաժշտականը կը կազմեմ ես միայն՝ Էջմիածնում, ուր իմ սենեակում յատկապէս յարմարութիւններ էլ կան ինձ համար։

Մանրամասն ծրագիրներս կը պատմեմ, երբ տեսնուենք, շատ դժուար է երաժշտութեան մասին գրով խօսիլ բացատրել։

Առայժմ ես էլ եմ զբաղուած, մինչև ամսուայ վերջը շատ գործ ունեմ հասցնելու եւրոպական թերթերի համար, յետոյ մասամբ ազատ եմ։ Ես որոշել եմ այս ամառն անցընել Էջմիածնում, բայց մի 10 օրով կը գնամ Դիլիջան մինչև «Անուշ»ը լրացնենք։

Իշխանուհի Թումանեանին յատկապէս բարևներս յիշիր։

Քեզ, տիկնոջ, ճտիկներիդ էլ մի բոլ գնացքով սիրալիր ողջոյններս։

Համբոյրներով՝ քո ԿՈՄԻՏԱՍ

1908, 8 Յունիսի, Ս. Էջմիածին

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
Տ. Տ. ՄԱՏԹԷՈՍ Բ.Ի

Վեհափառ Տէր.

Քսան տարի Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբան եմ։ Մտել եմ այս հաստատութիւնը ծառայելու նպատակով։ Քսան տարուայ ընթացքում շրջապատն ինձ թոյլ չի տուել այն անելու, ինչ կարող էի, որովհետև տեսայ միայն որոգայթ և ոչ արդարութիւն։ Նեարդերս թուլացել են, այլեւս տոկալու ճար ու հնար չունեմ։ Որոնում եմ հանգիստ, չեմ գտնում, ծարաւի եմ ազնիւ աշխատանքի, խանգարւում եմ, փափաքում եմ հեռու մնալ՝ խցել ականջներս՝ չլսելու համար, գոցել աչքերս՝ չտեսնելու համար, կապել ոտքերս՝ չգայթակղուելու համար, բայց չէ՞ մարդ եմ, չեմ կարողանում։ Միտքս մեռնում է, եռանդս պաղում է, կեանքս մաշւում է և միայն վարանումն է բուն դնում հոգուս և սրտիս խորքում։

Եթէ հաճոյ է Վեհիդ ինձ չկորցնել այլ գտնել, արտասուելով աղերսում եմ՝ արձակեցէք ինձ Ս. Էջմիածնայ միաբանութեան ուխտից եւ նշանակեցէք Սեւանայ մենաստանի մենակեաց. Քանի տարին կորցրի, գոնէ մնացած տարիներս շահեցնեմ եւ անդորրութեամբ գրի առնեմ ուսումնասիրութիւններիս պտուղները՝ իբր առաւել կարեւոր ծառայութիւն հայ տառապեալ սուրբ եկեղեցւոյ եւ գիտութեան։ Վեհափառութեանդ ծառայ եւ որդի

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ
Միաբան Ս. Էջմիածնի

1909, Սեպտեմբեր 5, Ս. Էջմիածին

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՄԱՍԻՆ.

Աստուածային շնորհով օծուն այս կախարդն է, որ խորհրդաւոր օր մը դուրս ելաւ իր խուցէն, անշշուկ պտըտեցաւ Հայոց Աշխարհին մէջ, իր ժողովուրդի բերնէն ժողվեց անոր հոգեկան նրբին գանձերը, զանոնք սրբատաշեց, զտեց ու յղկեց ու կրկին դրաւ իր ժողովուրդի բերնին մէջ։

Ու զանգուածը երախտագիտութեամբ առաւ այս գանձը ու հիացումով զայն գործածութեան դրաւ։

Ու երգին հետ, բերնէ բերան, գիւղէ գիւղ, քաղաքէ քաղաք ու երկրէ երկիր պտըտեցաւ սրբացած անուն մը,— Կոմիտա՜ս։

Հպարտացաւ ցեղը իր զաւակով, հոգեւին ձուլուեցաւ անոր, մայրական խանդաղատանքով սիրեց զայն, որովհետեւ անոր ստեղծագործութեան մէջ իր լոյս հոգին, իր տառապակոծ պատկերը տեսաւ։

«Յուսաբեր» (խմբ.), 1932 Մայիս 7

*
* *

Զուտ ազգային-հայկական էր Կոմիտասի արուեստը. վարպետը ոչ միայն կը զգար, այլ և կը խորհէր հայօրէն։ Կան ըսողներ, թէ ան խորապէս ազդուած էր Բախէն։ Ուրիշներ ալ Վագների ազդեցութիւնը կ'ուզեն տեսնել անոր վրայ։

Իրականութեան մէջ՝ ոչ մէկը, ոչ ալ միւսը։ Կոմիտաս միայն օգտուած էր թէքնիքէն, որ Բախի մօտ կատարելութեան կը հասնի, և որմէ շատ բան կը սորվին օտար մեծագոյն երա-

ժըլտագէտներն իսկ։ Իսկ Վագներ հոգիով մօտ էր հայ վարպետին, վասնզի անոր պէս իր ներշնչումը անմիջականօրէն ժողովրդական ստեղծագործութենէն կ'առնէր։

«Յուսաբեր» 1932 Մայիս 7 ԼԻՊԱՐԻՏ ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

*
* *

Թուխ կերպարանք մը, լայն, լերկ ու հզօր ճակատով, վառվռուն սեւ աչքերով, ջղուտ ու ամրակազմ, շէնշող ու սրամիտ, հայ ազնուազարմ գիւղացիի երեւոյթով, անհունօրէն տաք ու առինքնող շունչով, աշխուժ ու վայելչակազմ, ակնարկով մը՝ որ հոգիիդ խորը կ'իջեցնէ և կը ծիծաղի. զուարթագին, բարի ու բարեկամ ծիծաղով, կը ծիծաղի՝ երբ կը խօսի, կը ծիծաղի՝ երբ կ'ունկնդրէ, երբ կը լոէ՝ աչքերը գետին, երբ կ'երգէ, կը խաղայ, կը ղայրանայ մինչեւ իսկ ու կը պոռայ... Ներ–բէն–ճելէ˝...։

«Յուսաբեր» 1932 Մայիս 7 Գ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

*
* *

Հայ երգով, փրցուած հայ ժողովրդի բերնից, Կոմիտաս՝ մեզ ցոյց տուեց մեր իսկ սեփական հոգին։ Գրի առաւ ժողովուրդի երգերը և նրանցով մեզ տուաւ մի նոր գիրք հայոց պատմութեան։ Պատմագիրները կեղծել գիտեն, բայց հայ երգը երբեք։ Կ'ուզէ՞ք գիտնալ մեր ցեղի առողմունակութիւնը կամ աշխատունակութիւնը. թողէ՛ք գիրքերը. ականջ տուէք հայ երգին։

«Յուսաբեր», 1935 Նոյ. 2 ԲԺ. ԵՐ. ԽԱԹԱՆԱՍԵԱՆ

*
* *

Կը յիշեմ իր մէկ դասախօսութիւնը Իզմիրի մէջ։ Դեռ պատանի՝ խանդավառուած Կոմիտասի համբաւէն և համերգներէն՝ ներկայ եղայ այդ դասախօսութեան, որուն կը նախագահէր գրագէտ Սուրէն Պարթեւեան։

Կոմիտաս վարդապետ մանրամասնօրէն և այնքան հաճելի կերպով պատմեց իր առաքելութիւնը Հայաստանի խորերը. իր սէրն ու գուրգուրանքը դէպի հայ գեղջուկ երգը. ինքն իսկ մէջ ընդ մէջ երգելով ու ապրեցնելով մեզ այդ պահը։

Կը վերյիշեմ այս պահուս հետեւեալ յատկանշական դրուագը, զոր ոգեկոչեց իր բանախօսութեան ընթացքին։

Կոմիտաս ամրան արձակուրդին կը շրջէր Հայաստանի գիւղերը։ Բարկ արեւին տակ քալելէն յոգնած կանգ կ'առնէ հիւղակի մը շուքին տակ և կը նստի հանգստանալու։ Յանկարծ յուզիչ և մելամաղձոտ երգ մը կը հասնի ականջին։ Վարդապետը խորապէս հմայուած կը մօտենայ այդ ձայնին և կը տեսնէ գեղանի աղջիկ մը, որ տան երդիքին վրայ, անկիւն մը կծկտած արտասուելով կ'երգէ։

Կոմիտաս անմիջապէս կը ձայնագրէ այդ մեղեդին և երբ կը հետաքրքրուի, կ'իմանայ թէ այդ աղջիկը իր խորթ մօր պատճառով տառապող որբ մըն է, որ յաճախ այսպէս կ'առանձնանայ իր խորունկ վիշտը երգելու, ինքնաբուխ ներշնչումի մը մէջ։

Կոմիտաս ինքն ալ երգեց այդ երգը մեզի և բոլորս խոր յուզումով ապրեցանք որբ աղջկան դժբախտութիւնը։

«Յառաջ» 1945 Հոկտ. 21 ՀՐԱՉ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

*
* *

Կոմիտաս, իբր հմայող արուեստագէտ մը, գտնուած բեկորները երկիւղածութեամբ կը վերականգնէ. պատշաճ շրջանակներու մէջ կը դնէ և հաստատակութեան կը ցուցադրէ իբրեւ գեղարուեստական արժէքներ։ Աւելի՛ն, մենք տեսանք որ նա՛, Կոմիտաս, վարպետ ճարտարապետի մը պէս այդ բեկորները իրարու կը կցէ. այն մեծ ու վիթխարին վերականգնելու, որ երբեք գոյութիւն չէ ունեցած թերեւս։

... Ամենագլխաւոր նորութիւնը, որ կը բերէ Կոմիտաս իր մշակոյթներու մէջ, էթնոգրաֆիկ՝ դարերով բիւրեղացած միաձայն ժողովրդական երգը բազմաձայն դարձնելու խնդիրն է,— երաժշտական արուեստի արեւելեան և արեւմտեան սկզբունքների համադրում։

Կոմիտաս ո՛չ թէ բազմաձայն ոճի ձեւերուն կ'ենթարկէ ժողովրդական երգը, այլ ժողովրդական երգի հոգեբանութենէն և անոր իրական կեանքը շրջապատող իրական պայմաններէն կը բխեցնէ իր բազմաձայնը։ Օրինակ՝ «Լուսնակն Անուշ»ը լուսնակ գիշերը նկարագրող այդ պարը, հանդարտիկ երգը քամիի սըլ-

սուլոցի, տոխակի ձայնի և բնութեան անեզր ու անորոշ արձագանգներու հետ կը կազմէ արդէն բնական և անբռնազբօսիկ բոլիֆոնիա։

ՍՊԻՐԻԴՈՆ ՄԵԼԻՔԵԱՆ

«Կոմիտասի Ստեղծագործութիւնների անալիզը»

*
* *

Պերլինի արքայական համալսարանի երաժշտութեան պատմութեան ուսուցչապետ և Միջազգ. Երաժշտ. Ընկերութեան նախագահ Օսկար Ֆլայշէր կը գրէ Կոմիտասին.

«Ձեր հմտալից և խորիմաց դասախօսութեանց միջոցով խորունկ հայեացք մը ձգել տուիք դէպի այն երաժշտութիւնը, որ մեզի համար ցարդ գրեթէ գոց էր և որ մեզի՝ արեւմտեաններուս՝ շատ բան ուսուցանել կարող է»։

— Դարձեալ Պերլինի համալսարանի ուսուցչապետներէն տոքթ. Մաքս Զայֆերթ կը գրէ Վարդապետին.

«Մեզմէ բոլորովին հեռու եղող բարձր ու զարգացած քաղաքակրթութեան մը վսեմ կարողութիւնը մօտէն ճանչցուցիք մեզի...։ Ձեր դասախօսելու և երգելու կատարելագործուած արուեստը... ձեր ունկնդիրներէն ոչ մէկուն յիշողութեան մէջ պիտի թառամի»։

— Վիեննայի ուսուցչապետներէն տ. Ադլէր, լսելով Վարդապետին ձայնագրուած երգերը, կ՚ըսէ.

«Չեմ գիտեր թէ Աստուած եթէ հայոց ձայնը չլսէ, ալ որո՛ւ ձայնը պիտի լսէ»։

*
* *

Կոմիտասի արուեստի մասին, իբրեւ խմբավար, Շահան Պէրպէրեան կը գրէ.

«Իր սորվեցնելու և վարելու կերպը գիտենք, որ ապշեցուցիչ էր. ...Իր ձեռքերէն... իր դէմքէն, իր ամբողջ անձէն անասելի ելեկտրականութիւն մը, մոգականութիւն մը, ներոյժ դիւթութիւն մը կ՚երթար երգիչներուն, վեր հանելու անոնց հոգիները և ձայները, անոնցմէ ու անոնցմով հաղորդուելու համար յետոյ ունկնդրող բազմութիւններուն ու երաժշտական հոգեկանութեան անդիմադրելի ու երբեմն ամեհի ալիքներուն

մէջ առնելու և բարձրացնելու համար զանոնք։ ...Վարդապետը անկասկած մեր ժամանակի առաջնակարգ և բացառիկ երաժշտական ղեկավարներու գիծին վրայ կուգար»։

«Սիոն», Ժ. Տարի, թիւ 1

*
* *

Փրոֆ. Հարթման, Կոմիտասը ուսումնասիրելէ ետք, կը յանգի հետեւեալ եզրակացութեան.

«Հայ ժողովրդական երգը յանձին Կոմիտասի գտեր է իր ամենացայտուն վարպետը։ Ան ուսանելի է շատ մը տեսակէտներով։ Հայ երաժշտութեան զարգացման նախանձախնդիր ամէն ոք նախ պէտք է լիովին ուսումնասիրէ և հասկնայ Կոմիտասը և ապա միայն սկսի ստեղծագործել»։

*
* *

Կոմիտասի յուղարկաւորութեան խօսուած դամբանականներէն.

Ա. Զօպանեան.— *«Կոմիտաս անթառամ փառք մը վաստըկեցուց մեր ազգին։ Հայ երաժշտութիւնը անծանօթ է օտարին, նոյնիսկ հայուն։ Կոմիտասը զատեց հայ երաժշտութիւնը թրքական, պարսկական և յունական ազդեցութիւններէ և տուաւ անոր հայկական շեշտ ու գունաւորում։*

Ազգամեանէն ի վեր ոչ մէկ արուեստագէտ այնքան ժողովրդականութիւն չունեցաւ։ Հայութիւնը երկրի մէջ թէ արտասահման՝ անոր շունչով ոգեւորուեցաւ։ Իր արտադրած հոյակապ գործերը յաւիտեան պիտի մնան»։

Հ. Սահակ Վրդ. Տէր Մովսէսեան.— *«Ճիշդ չէ «գնա մեռիր եկուր սիրեմ»ը։ Հանճարը կը նմանի պատուական գանձի մը, որ հողին թէ կը յայտնուի, սիրելի կը դառնայ։ Կոմիտաս իր հանճարը ի սպաս դրաւ հայ ժողովուրդին ու հայ ժողովուրդը ծունկի եկաւ այդ հանճարին առջեւ։ Հայ ժողովուրդի համակրանքն ու սէրը անոր հետ եղան իր կենդանութեան։*

Անիկա օտար հողի վրայ չէ, Հայաստանի հողի վրայ պէտք է հանգչի. իր գերեզմանին վրայ Հայաստանի ծաղիկները պէտք է բուսնին»։

Շաւարշ Միսաքեան.— *«Հսկայ մըն է որ պատմութեան կը*

յանձնենք, ճառագայթ մը որ կ'անհետանայ, բայց ճառագայթը չի թաղուիր, մանաւանդ երբ իբրեւ հնոց ունի այս ժողովուրդը իր տառապանքով ու աշխատանքով, իր երգերով ու տենչերով. իր ծիծաղով և թախիծով, իր երկունքով և ստեղծագործութեամբ։

... Վարդապետը չի մեռնիր, վարդապետը կը մեռնի այն ատեն երբ դուք ձեզ ուրանաք, մոռնաք ձեր երգն ու վիշտը։ Վարդապետը խորհրդանշան մըն է. խորհուրդը քու պատմութեանդ։ Եղիր հաւատարիմ դուն քեզի, խոնարհելով այս դագաղին առջեւ։ Վարդապետին «Կռունկ»ը քեզի լուսաղբիւր։

Հրաչ Երուանդ. — «Կոմիտասի մահը միութիւն ստեղծեց փարիզահայ մտաւորականութեան միջեւ։ Արուեստէն վեր կայ հանճարը, հանճարէն վեր՝ հայութիւնը։ Հայ երգը միութեան գիծ եղաւ. երգը ցաւը կը քաղցրացնէ։ Ազատութեան զգացումը ահեղ ոյժ մը կը դառնայ հայ երգին միջոցաւ։ Ամէն հայ այդպէս բիւրեղ սրտով, ադամանդ հոգիով հայ մը ըլլալու է։ Այսօր կը բաժնուինք վերջապէս Կոմիտասի մարմնեղէն ներկայութենէն, բայց անիկա անմահ է իր երգին միջոցաւ»։

ԿՈՄԻՏԱՍ

Դուք նիւաղնե՛ր, սնուած կարօտն Երկրի,
Դուք օձասուն արեան ծարաւ անապատ, —
Ջեմալ փաշա, Էնվեր բէյ ու Թալաաթ,
Դահճապետնե՜ր մեր դարաւոր երազի։

Դո՞ւք խեղդեցիք կատաղութեամբ յովազի՝
Մի ողջ սերունդ, որ գիր ունէր եւ ապաս.
Դո՞ւք փշրեցիք Կոմիտաս-երգն ադամանդ՝
Դեր էլ Զօրի մրրիկներում աւազի։

Սիրտս սեղմած, զսպած արցունք ու հառաչ,
Ես կ'ուզէի մահի նման սանձարձակ,
Վրէժի պէս մի օր կանգնել ձեր առաջ.

Ես կ'ուզէի լինել Աստուած ու կայծակ,
Վար տանէի ինչպէս անհուն մի տառաչ
Եւ մոխրացնել ձեր Երկիրը ծագէ ծագ։

ՍՈՂՈՄՈՆ ՏԱՐՕՆՑԻ

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Կոմիտասի Ինքնակենսագրութիւնը — Լ. Ն., «Հայրենիք» ամսագիր. 1924 Մայիս

Կոմիտասի նուիրուած «Յուսաբ.»ի 1932 Մայիս 7 և 10 թիւերը

Կոմիտաս — Ռընէ Լընորման, «Յուսաբեր» 1931 Յունու. 23

Կոմիտասի մասին — Խալիտէ Էտիպ, «Յուսաբեր» 1932

Կոմիտաս — Լ. Նազարեանց. «Հայրենիք» ամսագիր 1944

Կոմիտաս — Մեհրապեան, «Հայրենիք» ամսգ. 1936 Յունու.

Կոմիտասի մահը — «Վէմ», հատոր ԺԲ.

Կոմիտաս Վարդապետ — Հր. Բալուեան, «Զուարթնոց» 1937

Կոմիտասի նուիրուած «Յառաջ»ի 1945 Հոկտ. 11ի և 1947 Օգոստ. 26 թիւերը

Ինչպէս փլաւ Մեծ Վարպետը — Կ. Ուշագլեան, «Արածանի», Ա. Փարիզ

Հայ գեղջուկ երաժշտութիւնը — Կոմիտաս, «Ազատամարտ» 1911 Ապրիլ 4

Կոմիտաս Վրդ. իբր կրօնաւոր եւ իր դերը հայ եկեղեց երաժշտութեան մէջ — Կարօ Ուշագլեան, «Զուարթնոց» տարեգիրք. Բ. հատոր էջ 229

Կոմիտասի ստեղծագործութիւնների անալիզը — Սպիրիդոն Մելիքեան. 1932

Կոմիտաս Վարդապետ — Ռ. Թէրլէմէզեան, Վիեննա, 1924

Հայ գեղջուկ երաժշտութիւն — Կոմիտաս, Փարիզ, 1938

Կոմիտաս — Թորոս Ազատեան, Կ. Պոլիս

Կոմիտաս — Տ. Պէրպէրեան, «Սիոն», 1936 Յունուար

Կոմիտաս — «Անահիտ», 1931 թիւ 1—2

Կոմիտաս (յօդուածներ եւ ուսումնասիրութիւններ), Երեւան

Կոմիտաս Վարդապետ եւ հայ գեղջուկ երաժշտութիւնը — Գնէլ Վարդապետ, «Հասկ», 1946 Ապրիլ

Կոմիտասի նուիրուած է «Արեւմուտք»ի 1946 Դեկտ. 15ի թ.ը

Կոմիտաս Վարդապետ — Յ. Աստուրեան, «Նոր Գիր», 1946

Կոմիտասի կենսագրութեանը վերաբերող նիւթեր — Գ. Յարութիւնեան, «Էջմիածին», 1948 Յունուար-Փետրուար

Կոմիտասի կեանքի ուղին — Ս. Գասպարեան, «Ս. Գրակ. և Արուեստ»էն, «Յուսաբեր», 1947 Յուլիս 5—24

ՓՐՈՖ. ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ

Պատմագէտ, հայկաբան Փրոֆ. Աստուածատուր Խաչատրեանի կեանքն ու մահը շաղկապուած են իր ժողովուրդի տառապանքին ու ապրումներուն հետ։

Ան ծնած է 1860ին Ալաշկերտի (Բագրեւանդ) Սբ. Յովհաննէս կամ Իւչքիլիսէ գիւղին մէջ։ Կը սերէր Րաֆֆիի «Խենթը» վէպին մէջ յիշուած Խեչոյի նահապետական ընտանիքէն։ 1877ի ռուս – թրքական պատերազմին հետեւանքով Բագրեւանդի ժողովուրդէն մաս մը կը գաղթէ Կովկաս ու կը լեցուի Արարատեան դաշտը։ Պատանի Աստուածատուր կը յաջողի մտնել Էջմիածնի Գէորգեան Ճեմարանը։ Ուսումը աւարտելէ ետք՝ ուսուցչութեամբ կը զբաղի. աւելի ետք կը մեկնի Գերմանիա ու կը մտնէ Սթրազպուրկի համալսարանը, ուսանող կ'արձանագրուի գերմանացի համբաւաւոր հայագէտ Փրոֆ. Հիւպշմանին։ Լեզուաբանական կաճառը աւարտելէ վերջ, կը հրաւիրուի Կարնոյ Սանասարեան վարժարանը՝ իբրեւ հայերէնի ուսուցիչ։

Փրոֆ. Խաչատրեան Հայաստանի լաւագոյն վարժարանին մէջ ի յայտ կը բերէ իր հմտութիւնը, պատմագիտական տաղանդը։ 1908ին ֆրանսացի գիտնական Տոլէնսի հետ կը պատ-

րաստէ եւ կը հրատարակէ իր «Հայերուն Հին Հայրենիքը» ֆրանսերէն լեզուով գիրքը։ Ծանօթ գիտնականներէն մեծապէս կը գնահատուի այս երկը, որ նոր լոյս մը կը սփռէ հայ պատմութեան ծագման շրջանին վրայ։ 1909ին այս գիրքը լոյս տեսաւ նաեւ հայերէն թարգմանութեամբ։

Կանուխէն կը յարի Դաշնակցութեան եւ կը ստանձնէ պատասխանատու պաշտօններ։ Սանասարեան վարժարանը, մանաւանդ Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք, կ'ունենայ ազգային շեշտուած ուղղութիւն մը։ Կարինը ամբողջութեամբ եռուզեռի մէջ էր ու համակրանքով լեցուած դէպի Դաշնակցութիւնը։ Սանասարեանի խնամակալութիւնը, որ կը բաղկանար պահպանողականներէ, Գ. Նորատունկեանի գլխաւորութեամբ, չեն հանդուրժեր այդ մթնոլորտին եւ դպրոցը կը փոխադրեն Սեբաստիա։

Խաչատրեան դէմ է այդ կարգադրութեան. 1912ին կը մեկնի Պոլիս, ուր Կեդրոնական վարժարանին մէջ կը ստանձնէ հայագիտական ճիւղը, մինչեւ 1915ի տարագրութեան շրջանը։

Անունի նմանութեան հետեւանքով Խաչատրեանի տեղ թուրք ոստիկանութիւնը ուրիշ մը կը ձերբակալէ։ Աւելի վերջն է, որ հետապնդում տեղի կ'ունենայ եւ ինք կը ձերբակալուի Պոլիս Ունճեան ապարթմանին մէջ 1915 Հոկտ. 23ին։ Երկու շաբաթ կը մնայ բանտ՝ Մարզպետին հետ (այս հանդիպումի մասին կարդալ Մարզպետի կենսագրութիւնը՝ պատմուած փրոֆ. Խաչատրեանէն)։ Խումբ մը տարագիրներու հետ կը դրկուի Տիարպէքիր։ Այս ճամբու ընթացքին է, որ նահատակուած էին հայ մտաւորականներէն շատեր։

Խաչատրեան Ամերիկայի «Ասպարէզ»ին մէջ լոյս տեսած իր «Յուշապատում»ով կը նկարագրէ իր ճամբորդութիւնը, տեսած սարսափները. պահ մը կը մտածէ անձնասպան ըլլալ ու այս առթիւ կը գրէ.

«Անհանդուրժելի է վիճակս. սինլքոր մը, փողոցի որբիկ մը ալ, որ իրաւունքներ տուեր էր կեանքիս վրայ, կը նախատէ զիս կը թշնամանէ ազգս եւ այսպէս լրբօրէն կը տրորէ մարդկային ամէն արժանիք ու արժանապատուութիւն։ Ամբողջ էութիւնս ըմբոստացեր է վիճակիս դէմ։ Մարդկային ոչ մէկ տանջանք կը հաւասարի այն խոր կսկիծին, որ ներսէն մարդու սիրտը կը կրծէ։

«Ո՛չ, այս անտանելի է. պէտք է վերջ մը ունենայ, և որքան կարելի է շուտով։

«Ինչի՞ համար ապրիլ... ամէն օր անվերջ մեռնելու փոխան՝ մէկ անգամէն թող վերջանայ այս տառապանքը։ Յաջորդ օրը Սագարիա գետէն պիտի անցնինք լաստով մը, քայլ մը անդին... և ամէն բան կը վերջանայ...»։

Բարեբախտաբար ան չի դիմեր յուսահատական այդ քայլին և ոստիկան մը կաշառելով կը յաջողի իր հետքը կորսնցնել։ Ճանիկ աղա անունով ծպտուած՝ կը մնայ ատեն մը Սուլթանիէ և կը հիւրասիրուի Տէր Դաւիթի և Տատուրեան եղբայրներու տունը։ Օր մը իրեն կ'այցելէ նաև Մարզպետը՝ հոնկէ անցնելու ատեն։ Յարաբերութեան մէջ կը մտնէ Գոնիայի հետ, որ աւելի մեծ քաղաք մըն էր և ուր կ'ապրէին իր ընկերներէն Ծամհուր, Վահան Գույումճեան, Ասպրամ Պապայեան և ուրիշներ։

Նախ քան մեկնումը, քանի մը օր կը մնայ Չենկիլերցի Սարգիս Գըլեան պատուելիին տունը։ Երեկոյեան ամբողջ ընտանիքը կը սկսի աղօթել. «Ընկեցէք ի վերայ իմ ողորմութիւն քո, Տէ՛ր...»։ Խաչատրեան, լեցուած դառնութիւնով, կը գրէ.

«Այս առաջին խօսքն իսկ նետ մը պէս կը ցցուի սրտիս մէջ. հայ պատմութեան տխուր էջերը կը թերթեմ մտքիս մէջ... ո՞ւր է ողորմութիւնը, որ դարերէ հետէ կ'աղերսենք։ Անգութ թշնամին նախատեց, առևանգեց, բռնաբարեց մեր սիրելիները, յօշոտեց մեր զաւակները, և մենք ողորմութիւն հայցեցինք... ու... չեկաւ ու չեկաւ այս ողորմութիւնը։ Կանգնեցինք հոյակապ տաճարներ, անհամար մատուռներ ու խորաններ, պճնազարդեցինք գոհարներով, և ո՛ւր... այսօր այս բոլոր սրբավայրերը կողոպտուած, պղծուած ու քայքայուած են և չկայ վրէժխնդիր ձեռքը՝ պատժելու անօրէնն ու լպիրշը։

«Կիսախաւարին մէջ արցունքն առատօրէն կը հոսի աչքերէս... ազգիս եղած անարդարութիւնը չափ ու սահման չունի... երկինքը շատ հեռու է, ու մարդիկ անտարբեր...»։

Խաչատրեան կը յաջողի հասնիլ իր ընկերներուն մօտ՝ Գոնիա, ուր կորիզ մը կազմուած էր և յարաբերութիւններ կը պահուէին Պոլսոյ հետ։ Ոստիկանութիւնը հայ լրտեսներու միջոցով հետքեր կը գտնէ ու Պոլսոյ մէջ կը ձերբակալէ Շաւարշ Միսաքեանը։ Այլեւս կարելի չէր մնալ Գոնիա։ Ծամհուր կը մեկնի Հալէպ, Գույումճեան, Պապայեան կ'անցնին Կիլիկիա։ Խաչատրեան ատեն մը ևս կը մնայ Գոնիա. այս քաղաքը երկու

անգամ կ'այցելէ Պէշիկթաշի մուխթար մատնիչ Յարութիւն Մկրտիչեանը (զինադադարին սպաննուեցաւ վրէժխնդիր գնդակով մը) փնտռելու փրոֆ.ը, բայց չի յաջողիր։ Ան պահուած էր պատուելի Գրքեաչարեանի աջակցութեամբ յոյնի մը տունը և ի վերջոյ Ավրամ օղլու Անաստաս անունով կը մեկնի Պէլէմէտիք, Խաչքո և Հալէպ-Նիսիբին գծի վերջին կայարանը՝ Սերչեհ Խան։

Իր նպատակը արտասահման անցնիլ էր, կը գրէ. «Սուլթանիէէն մեկնած միջոցին արդէն ծրագրեր էինք կա՛մ սահմանը անցնիլ, կա՛մ Ամանոսի լեռը ապստամբողներուն միանալ։ Սակայն դեռ ոչ մէկը չէինք կրցեր յաջողցնել։ 1917ի Նոյեմբերին ես Գոնիայէն անցայ Տաւրոս, ուրկէ կը խորհէի Կիպրոս անցնիլ, բայց քանի մը ամսուան փորձերն ու աշխատանքը համոզեցին, որ մեր ունեցած նիւթական միջոցներով կարելի չէ իրագործել այս բազմածախս ձեռնարկութիւնը. ուստի ուշադրութիւնս դարձուցի դէպի հեռաւոր Արեւելք-Նիսիբին, ուր էր և Մարզպետ։

Խաչատրեանի այս երկար ու վտանգաւոր ճամբորդութիւնը դիւրացուցած էին նաև Ծամհուր, Խոսրով Պապայեան, որոնք կ'աշխատէին փոխուած անուններով գերմանական ընկերութեան երկաթուղագծի շինութեան մէջ։

Փրոֆ.ը հազիւ Սերչեհ Խան հասած, կ'իմանայ Մարզպետի մահը, որ տեղի ունեցած էր արկածի մը հետեւանքով։ Փախուստի ծրագրէն չի հրաժարիր և պետուիի տարազով ծպտուած արաբներու հետ կ'անցնի Միջագետքի անապատը և կը յաջողի հասնիլ անգլիական գրաւման ներքեւ գտնուած Պաղտատ քաղաքը։ Ազգային վարժարանի մէջ տնօրէն կը նշանակուի և կը մնայ հոն մինչեւ զինադադար։

Կը մասնակցի Փարիզի Ազգային Համագումարին, քաղաքական առաքելութեամբ կը մեկնի Երեւան։

Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք Պոլսոյ մէջ կը վարէ յաջորդաբար Կեդրոնական և Պէրպէրեան վարժարաններու տնօրէնութիւնները։ Քէմալական յաջողութիւններու հետեւանքով, Պոլսոյ մտաւորականութեան կը սպասէր նոր տարագրութիւն մը։ Խաչատրեան կը նախընտրէ վերադառնալ Հայաստան ու նուիրուիլ բացառապէս մշակութային գործի։ Իրեն կը տրուին դիւրութիւններ. տարիներով կը վարէ գրադարանապետի պաշ-

տօն Երեւանի մէջ, կը դասաւանդէ հայ լեզուն, կը նուիրուի բանասիրական պրպտումներու։

Անոր մահը առաջին անգամ արտասահմանի մէջ կ'իմացուի 1944ին փրոֆ. Աբրահամեանէն։ Ապահովաբար ան մեռած պիտի ըլլայ պատերազմի նախօրէին Խ. Միութեան մէջ տեղի ունեցած մաքրագործումներու միջոցին։ Սովետական մամուլը լուռ մնաց անոր մահուան պարագաներուն և ճշգրիտ թուականի մասին։

Բաղդատմամբ իր երկար կեանքին և աշխատասիրութեան, ան տպագրուած երկեր շատ չունեցաւ։ Մաս մը ձեռագիրներ նախորդ պատերազմի հետեւանքով մնացած են գաղթականներու մօտ և կորսուած։ Հայաստանի մէջ ալ թողած է ձեռագիրներ, որոնք դեռ տպագրութեան տրուած չեն։ Իսկ իր լոյս ընծայած գործերը, Հին Հայերու Պատմութիւնը (Նոէլ Տոլէնսի հետ աշխատակցաբար, 1907 Թուրին) և Հայաստանի Սեպագիր Շրջանի Պատմութիւնը, 1931ին՝ Երեւան, կարեւոր նպաստ մըն են հայոց պատմութեան գիտական ուսումնասիրութեան համար։ Առաջին երկով տրուած է ուրարտական շրջանը, իսկ երկրորդով՝ նախաուրարտականը։

Թէ ինչքան փրոֆ. Խաչատրեան աշխատած է իր վերջին գործին վրայ, կարելի է հասկնալ հետեւեալ տողերէն, գրուած իր բարեկամին և ազգականին՝ տոքթ. Պ. Միսաքեանին. «Գրում ես, թէ «սիրով պիտի կարդաս գիրքս». հարկաւ, կարդալը շատ դիւրին է. բայց մի անգամ ինձ էլ հարցուր, թէ ինչ աշխատանք ու նեղութիւն եմ կրել այդպիսի գործ պատրաստելու համար, մանաւանդ գրականութիւն ձեռք բերելու համար։ Այդպիսի մի գործ պատրաստելու համար մի քանի հարիւր գիրք հարկ է կարդալ կամ թերթել, և այն՝ եւրոպական զանազան լեզուներով։ Ամենամեծ դժուարութիւնը գրականութիւն ձեռք բերելն է։ Այժմ չքաւորութեան համար ճիշդ այս դժուարութեան առջեւ կանգ եմ առել և չեմ կարող գրել. իսկ կեանքս էլ իր մայրամուտին է մօտենում»։

Փրոֆ. Խաչատրեան ունի նաեւ Հայաստանի պատմութեան այլեւայլ հարցերու նուիրուած յօդուածներ զանազան պարբերականներու մէջ։ «Հ. Խ. Հ. Պետական Համալսարանի Գիտական Տեղագիր»ի մէջ զետեղած է յօդուած մը՝ «Յոյն Պատմիչների Տեղեկութիւնները Հին Հայաստանի Ոսկեհանքերի և Նրանց Տեղի Մասին»։ «Տեղեկագիր Հ. Ս. Խ. Հ. Գիտութեան և Արուեստի Ինստիտուտի» մէջ գրած է «Արիական Խօսք Նախա-

ուրարտական Հայաստանում» ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը և «Միտանի-Խուրրի ժողովրդի Հայրենիքն ու Նրա Հնութիւնը» յօդուածը են.։ «Հայրենիք»ի խմբագրութեան մօտ անտիպ կը մնայ «Հայ Դիւանագիտութեան Պատմութիւնը»ի ձեռագիրը։

Խաչատրեան իբրև ուսուցիչ՝ Կարին, Պոլիս և Հայաստան, սերունդներ պատրաստած է. իբրև բանաստեղծ և լեզուագէտ՝ աշխատած է կէս դար։ Հանրային կեանքի մէջ եւս գործած է առանց աղմուկի։

Խաչատրեան իր կեանքի ընթացքին ճանչցաւ բազմատեսակ տառապանքներ. իր ծննդավայր Ալաշկերտէն գաղթելէն իվեր։ Կարնոյ մէջ ամուսնացած էր Ն. Թափչեանի այրիին հետ. մանաւանդ նուիրումով դաստիարակած է անոր զաւակը՝ Արմենակը։ Բայց կինը լքած է Խաչատրեանը ու հեռացած։ Տարագրութեան շրջանին ծանօթ է անոր ոդիսականը։ Յառաջացած տարիքին, որդէն ալ զատուած, հրաժեշտ տուաւ կեանքին Հայաստանի մէջ, անծանօթ պայմաններու տակ, առանց արժանի յարգանքը տեսնելու, մեծանուն այս դաստիարակը, հմուտ պատմագիրը և տաղանդաւոր բանաստեղծը։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Մարզպետ — *Ա. Խաչատրեան, «Ճակատամարտ»*, 1921 *Ապրիլ* 24

Պրոֆ. Աստուածատուր Խաչատրեան — *Մ. Յարութիւնեան (Ֆրէզնօ), «Յուսաբեր»*, 1945 *Մայիս* 9

Յուշեր եւ Տպաւորութիւններ Պրոֆ. Ա. Խաչատրեանի Կեանքէն — *Տոքթ. Պ. Միսաքեան* (12 *յօդուած*) *«Յուսաբեր»*, 1945 *Յունիս* 23-*էն*

Փրոֆ. Ա. Խաչատրեան — *«Հայրենիք Տարեգիրք»*. 1947

ԲԱՐՍԵՂ ԹԻՐԱՔԵԱՆ

(Խ Ա. Ն.)

Կեսարիոյ Տէրէ Վանք կամ Տէրէվէնկ գիւղէն է Բարսեղ Թիրաքեան, որ մայրենի լեզուն սորվեցաւ Դաշնակցութեան մէջ և անոր դրօշին տակ քաջութեամբ պայքարեցաւ թշնամիին դէմ, զոհուեցաւ կառուլի դաշտին վրայ։ Հայ աշուղներ իր անունը անմահացուցին ժողովրդական երգով մը։

Բարսեղի ծննդավայր Տէրէ Վանք հայ գիւղը կը գտնուի Կեսարիոյ արեւելեան կողմը, եօթը քիլոմէթր քաղաքէն հեռու, ցից ու ժայռոտ երկու լեռներու միջեւ։ Թէեւ անոր հայ բնակչութիւնը թրքախօս էր, բայց 1892էն սկսեալ յեղափոխական շարժման վայր մը եղած էր, իսկ 1895—1896ի ջարդերուն՝ զէն ի ձեռին դիմադրած էր թրքական յարձակումներուն։

Բարսեղ Թիրաքեան իր կեանքի մասին հետեւեալը պատմած է գինակից Սեպուհին («Հայրենիք» ամսգ. 1949 Փետր.)։

— «Անոր հայրը եղեր է գեղեցիկ ու թիկնեղ, ուժեղ ու համարձակ տղամարդ մը։ Օր մը իրենց հարեւան Թուրքին հետ վէճի կը բռնուի։ Մոլեռանդ Թուրքը խաչ ու Քրիստոս կը հայհոյէ ու կը յարձակի Թիրաքեանին վրայ։ Թուրքին կը միանան

քանի մը ուրիշ կատաղի գաղաններ։ Թիրաքեանը, շատ ուժեղ մէկը լինելով, բռունցքով կը տապալէ գետին մէկ քանիսը։ Թուրքերը կը սեղմեն իրենց շարքերը և միահամուռ յարձակում կը գործեն։ Այս անգամ անոնք կը տապալեն հայը գետին։

Յանի հայրը, նկատելով որ վեր ելլելը բաւական դժուար է այդ գաղաններու տակէն, կը քաշէ մէջքի կեռ դաշոյնը ու կը խրէ Թուրքին կուրծքը։ Թուրքը վայրկենապէս հոգին կը փչէ։ Յանի հայրը կը վիրաւորէ ուրիշ մըն ալ, բայց չդիմանալով անդադար հարուածներուն, ի վերջոյ ուշակորոյս կ'իյնայ վար։ Թուրքերը այնքա՜ն կը ծեծեն, որ Թշուառ հայը կ'աւանդէ հոգին։

Անոր մահով, սակայն, չեն գոհանար ոճրագործները․ կը կը յարձակին Թիրաքեաններու տան վրայ, կը Թալնեն, կը կողոպտեն, կը տանին անոնց անասունները և կը յանձնեն սպաննուած Թուրքի և վիրաւորի ազգականներուն։ Թուրքերը կ'ուզեն սպաննել նաև Թիրաքեանի կինն ու զաւակները։ Բայց, բարեբախտաբար, ճարպիկ ու խելացի կինը իր երկու կորիւններուն հետ կը փախչի մօտակայ հայկական գիւղ մը և այդ կերպով կ'ազատէ ինքզինքն ու իր անմեղ զաւակները։

Երբ քանի մը ամիս յետոյ Յանի մայրը իր զաւակներուն հետ կը վերադառնայ տուն, Թուրքերը խումբ կազմելով կը յարձակին անոնց տան վրայ, որ բզքտեն զանոնք։ Ահա այդ ատեն գիւղի նշանաւոր Թուրքերէն մէկուն խիղճը կը զարթնի։ Ան կը նետուի խումբին առաջ ու կ'ազատէ անպաշտպան հայ կինն ու իր զաւակները գազաններու ձեռքէն։

«Շատ փոքր էինք,— կը պատմէ Յանը,— և այս բոլորը ես երազի պէս կը յիշեմ, իսկ Միհրանը ոչինչ կը յիշէ, որովհետև ան ինձմէ աւելի փոքր էր»։

Այսպէս կը քանդուի այդ նահապետական օճախը, այդ դժբախտ պատահարի պատճառով։ Յանի մայրը կը դառնայ այնուհետև ուրիշներու աղախին, որպէսզի իր զաւակները կերպով մը կերակրէ, պահէ, մեծցնէ։

Ջահիլ կինը կը մերժէ կրկին ամուսնութիւն և միայն իր զաւակները մեծցնելու մասին կը մտածէ։ Կ'աշխատի չարաչար, կը տանի ամէն անարգանք՝ ըսելով. «Մեծցնեմ Բարսեղս ու Միհրանս, տղամարդ դարձնեմ, Թո՛ղ անոնք գիտնան վատն ու բարին, ես իմ փափաքիս հասած կը լինիմ»։ Եւ ան կը մեծցնէ իր պալիկներն ու իր կաթի հետ վրէժի Թոյն կը պատուաստէ

անոնց երակներուն մէջ։ Անոնց կը պատմէ այն չոր ժամի մասին, որ պատճառ դարձած էր իրենց որբութեան։ Հայրակորոյս որբուկներուն սրտին մէջ կը դնէ ատելութեան սերմը, և անոնց մատաղ հոգին կը զգայ խորապէս, որ ահռագործ Թուրքերուն պատճառաւ է, որ իրենք մատնուեր են այս թշուառ վիճակին։

Կը մեծնան կորիւնները, հասակ կը քաշեն Տէրէվէնկ գիւղի մէջ և օր մըն ալ կայտառ ու աշխոյժ երիտասարդներ կը դառնան։ Բարսեղ իր ուժեղ ու բարձր հասակով, լայն թիկունքով, զմայլելի ճակատով, սեւ ու խոշոր աչքերով, աղեղնաձեւ յօնքերով և չանթող նայուածքով սարսափ կ'ազդէր իր շրջապատին վրայ։ Ան վագրի նման արագաշարժ էր և հսկայ ցուլի նման ուժեղ։ Գիւղական խաղերու մէջ առաջին մրցանակը կը շահէր միշտ։ Ան առաջինն էր վազելու, ըմբշամարտութեան և շատ մը ուրիշ խաղերու մէջ։ Ան ցաւով կ'ըսէր, թէ գիւղին մէջ երկու կարեւոր բաներէ զրկուած էր միայն — մէկը հայերէն գրել կարդալ սորվելէ և միւսը՝ ձի նստելէ։ Թուրքերը այս երկուքն ալ արգիլած էին հայերուն։

Բարսեղ 22 տարեկան է (ծնած է 1867ին)։ օր մը Կեսարիա կ'երթայ, կ'իմանայ որ յեղափոխական կուսակցութիւն մը կայ, անոր անդամ կ'արձանագրուի։ Իր հօր վրէժը լուծելու գաղափարը գամուած էր սրտին մէջ։

Փոքր եղբօրը՝ Միհրանին հետ հիւսն են, կը շրջին գիւղէ գիւղ, հազիւ համեստ ապրուստ մը կը շահին։ Տէրէ Վանքէն շատեր Պոլիս պանդխտութեան կ'երթային։ Իրենց մայրը փոքր գումար մը խնայած է՝ զաւակը ամուսնացնելու համար։ Մինչդեռ Բարսեղ կը ներկայանայ անոր՝ ըսելով.

«Մայրիկ, ներէ՛ ինձ, ես արդէն ուխտեր եմ ամուսնանալ, բայց ոչ ընտրածիդ, Հասմիկին, այլ Հայաստանի հետ։ Մայրի՛կ, քանի հօրս այն անշուք շիրիմն հոն է, ես քու ըսած ամուսնութեան մասին երբեք չեմ կրնար մտածել։ Որոշեր եմ հետամնալ և, առանց հօրս վրէժը լուծելու, պիտի չվերադառնամ։ Հօրս անշուք շիրիմին վրայ ես երդուեր եմ, որ պիտի լուծեմ անոր վրէժը. ու ատոր համար իմ ամուսնութեան իրաւունքը կուտամ Միհրանին։ Ամուսնացո՛ւր Միհրանը, թո՛ղ ան տուն տեղ լինի, որ մնայ Թիրաքեաններուն օճախը»։

Վրայ կը հասնի եղբայրը՝ Միհրան. ան ալ կը յայտնէ, որ վրէժխնդրական նոյն զգացումը ունի և պիտի ընկերանայ եղբօրը։ Կ'ուշաթափուի խեղճ մայրը, բայց ի վերջոյ կ'օրհնէ իր

երկու քոյրերը՝ Անուշ, մեկնելէ առաջ, ուխտերնին կը վերանորոգեն իրենց հօր գերեզմանին վրայ։

Բարսեղ Պոլիս կ'ուղարկէ իր եղբայրը և հոնկէ նամակ գրել կուտայ, յայտնելով թէ երկուքն ալ կ'աշխատին ու իրենց մօր դրամ պիտի ուղարկեն։ Այս լուրը տարածայնուելէն ետքն էր, որ Բարսեղ իր հօր՝ ոճրագործ Խալիլին հետ հաշիւը կը մաքրէ. այսպիսով ոչ ոք կը կասկածի իր մասին, կարծելով որ ան արդէն Պոլիս կը գտնուէր։

Բայց Բարսեղի համար պատահածը կռուի առաջին մկըրտութիւնն էր. պիտի հետապնդէր նաև վրէժխնդրութիւնը իր ազգին համար։

Պոլսոյ մէջ՝ Բարսեղ, իր եղբօր հետ, նախ կ'աշխատի կառավարական զինարանին մէջ, հրացանի կոթեր պատրաստելով։ Չի սիրեր միջավայրը։ Ընդհարում կ'ունենայ Թուրքերուն հետ ու կը ձգէ այդ գործը։ Սկիւտարի մէկ անկիւնը խանութ մը կը բանայ, տան կարասիներ կը պատրաստէ և կը յաջողի մօրն ալ օգնել։

Հնչակեան շարքերու մէջ արձանագրուած էր Բարսեղ։ 1890ի Գում Գափուի ցոյցին ներկայ կը գտնուի, բայց առանց զէնքի։ Շատ կը զայրանայ, որ կոմիտէն պատրաստութիւն տեսած չէր ու կը հեռանայ Հնչակեան կուսակցութենէն։

Կ'անցնին տարիներ, բայց Բարսեղ մոռցած չէ իր ուխտը, գործելու առիթ կը փնտռէ։ Կը ծանօթանայ Օննիկ Դերձակեանին (Վռամեան) և 1896ին կը մտնէ Դաշնակցութեան շարքերը։ «Դրօշակ» և զէնք կը փոխադրէ մայրաքաղաքին մէջ։ Կ'ահաբեկէ իրենց գաւառէն Թուրք մը։ Պապը Ալիի ցոյցէն ետք, կառավարութիւնը գաւառացիները կը ղրկէ իրենց ծննդավայրերը։ Բարսեղ իր եղբօր հետ կը մեկնի Ռումանիա, Վռամեանի առած յանձնարարականով. Կը լսէ, որ Պանք Օթոմանի դէպքը պատահած է, միւս կողմէն Սերոբը, Անդրանիկը, Սեպուհը Սասունի մէջ կը կռուին, իսկ ինք դեռ մասնակից չէ այդ զոհաբերութիւններուն և անհամբեր է։

Պուլկարիոյ Կ. Կոմիտէի կողմէ յանձնարարականներ կը տրուին, և Բարսեղ ու Միհրան կը մեկնին Սեւաստապոլ, ապա Պաթումէն Թիֆլիս, ուր կը ներկայանան Աւետիք Սահակեանին (Հայր Աբրահամ), յայտնելով Մուշ անցնելու իրենց դիտաւորութիւնը։

Հայր Աբրահամ կը բացատրէ, որ առայժմ կարելի չէ ուղ-

զակի Մուշ երթալ. Պարսկաստանի ճամբով պէտք է մեկնէինք։ Բարսեղ կը պատասխանէ.

«Այս սարը թող չլինի, այն սարը թող լինի, թուշը չլինի, թող թշատակինը լինի։ Նպատակը մէկ է. ո՛ր ճանապարհով ալ երթանք վերջ ի վերջոյ Սասուն կը հասնինք»։

Բարսեղ մեծապէս կ՚ոգեւորուի, երբ կ՚իմանայ թէ Դաշնակցութիւնը Պարսկաստանի մէջ կը կազմակերպէ մեծ խումբ մը, յարձակում գործելու քիւրտ աշիրէթի մը վրայ, որ հայեր կոտորած էր։

Հայր Աբրահամ վանեցի երիտասարդ մը կ՚ընկերացնէ իրենց, ճամբորդութեան առեն դժուարութիւն չունենալու համար, քանի որ չէին գիտեր ոչ հայերէն և ոչ ռուսերէն։

Երեւանի կ. կոմիտէին երբ կը ներկայանայ, գործավարը կը կարդայ յանձնարարականը. Բարսեղի երեսին կը նայի, կը սկսի խնդալ և կը հարցնէ. «Էրմէնիճէ պիլի՞րսին» (հայերէն գիտե՞ս)։ «Ո՛չ, պարոն կոմիտէճի», կը պատասխանէ Բարսեղ։ Գործավարը կը թելադրէ թշնամու լեզուն չխօսիլ։ Ան կ՚ամչնայ, որ մինչեւ այդ առեն չէր սորված իր մայրենի լեզուն, երբ արդէն 27 տարեկան էր։ Բայց կ՚որոշէ այլեւս հայերէն խօսիլ և շուտով կը սորվի։

Նախիջեւան, Ջուլֆա, Խոյ գիծով կը հասնին Սալմաստ և Հաֆթվան գիւղը, կը ներկայանան Նիկոլ Դումանին, որ կը համակրի Բարսեղին և կ՚ըսէ ինքն իրեն. «Բի՛ւրա, քեզ խրախուսող Թուրքի հետ, դու ի՛նչպէս հրացան պիտի բանաս այսպիսի տղամարդու վրայ։ Տղամարդ է և ազնուականի զաւակ, խանի նման է»։ Այլեւս ընկերները Խան կ՚անուանեն Բարսեղը։

Խանասորի արշաւանքի պատրաստութիւններ կը տեսնուին։ Նիկոլ Դուման կը մարզէ Խանը, որ շուտով կ՚իւրացնէ զինուորական օրէնքները, հրամանները հայերէն լեզուով ալ, և կը նշանակուի յիսնապետի պաշտօնին։

Խանասորի արշաւանքին առեն Խան իր յիսնակով դէպի Բաշգալայ տանող ճամբան կը կտրէ և կրակի կը բանէ վրաններէն փախչողները։

Արշաւանքէն վերադարձին, մարտիկները կը ցրուին զանազան վայրեր։ Նիկոլ Դուման Խանը կը ղրկէ Բագու, իսկ եղբայրը Միհրանը՝ Թիֆլիս։

Դուման Խանը կը տեղաւորէ նաւթահորերու գործարանի մը մէջ որպէս պահապան։ Բայց ան գոհ չէ, միշտ դիմումներ

կ'ընէ ընկերներուն, որ զինք զրկեն Սասուն, ուր կը կռուէր Սերոբ։ Ի վերջոյ զինք կը հրաւիրեն Կարս, ուր կ'երթայ Միհրանին հետ։

Արեւելեան Բիւրոյի որոշումով մեծ խումբ մը երկիր պիտի զրկուի Սերոբի օգնութեան։ Իբրեւ խմբապետ նկատի ունեցած են Երզնկայի Քեռին։ Սեպուհ Պաթում հանդիպելու ատեն կը խօսի Քեռիին, որ ընդունի խմբապետութիւնը։ Բայց անոր ծրագիրն էր Տէրսիմ երթալ։ Կարսի մէջ կ'որոշուի խմբապետութիւնը յանձնել Խանին, որ հայդուկներու պատրաստութեամբ զբաղած էր արդէն։

1909 Հոկտեմբեր 24ին 83 մարտիկներ հաւաքուած են Բերոնց գիւղը։ Մեծ ախոռի մը մէջ սրտառուչ ճառեր կը խօսուին, քահանան հաղորդութիւն կուտայ։ Իր նոր սորված հայերէնով կը խօսի նաև Խան, ոգեւորելով իր զինակիցները, կը յիշեցնէ անոնց պարտականութիւնները։

Խումբը կ'երթայ Զորուք, Արաքսի ափին գտնուող գիւղը, ուր սերաստացի Մուրատէն և Արամայիս Աղնաւորեանէն կը ստանան զէնքերը։ Ապահով կ'անցնին սահմանը։ Ցերեկը կը պահուին լերան մէկ խորշը, գիշեր ատեն ճամբան շարունակելու համար։

Երկինքը թանձր ամպերով պատած էր։ Խումբը ամբողջ գիշերը կը քալէ, բայց չի կրնար հասնիլ Ալաշկերտ, վալադը (առաջնորդը) խիստ մթութեան պատճառով կորսնցուցած էր ճամբան. խումբը քանի մը անգամ նոյն լերան շուրջ դարձած էր։

Առաւօտ կ'ըլլայ. կը տեսնեն թէ երկար ճամբայ ունին դեռ քալելու։ Վալադը խորհուրդ կուտայ ցերեկը մնալ հայկական Խասսուր գիւղը, գիշերը շարունակելու համար իրենց ճամբան։

Ժամի մը մէջ տղաքը կը տեղաւորուին և կը հանգստանան։ Բայց Թուրքերը լուր կ'առնեն և 400 զինուորներով կը պաշարեն գիւղը։ Հրամանատար Տէվլիշ պէկ նախ կը փորձէ ֆէտայիներուն հրացանները առնել, խոստանալով թոյլ տալ իրենց՝ վերադառնալ ռուսական հող։

Բանագնացին կը պատասխանէ Խան.

«Իմ բարեւները տար Տէվլիշ պէկին և ըսէ իրեն, թէ ֆէտային միայն այն ատեն զէնքերը կուտայ, երբ այս աշխարհէն

արդէն չուած կը լինի։ Քանի ողջ ենք, չենք տար մեր զէնքերը՝ պիտի կռուինք»։

Հրացանները կ'որոտան և Անդի գնդակով կ'իյնայ Տէր-Վիչ պէկ։ Խումբը կ'աշխատի գիւղէն դուրս գալ և բարձրանալ լեռները։ Մինչև կէսօր կը տևէ կռիւը բուռն սաստկութեամբ։ Ֆէտայիները տասնէն աւելի զոհեր կու տան։ Անդը կը վիրաւորուի ոտքէն, բայց կարևորութիւն չի տար։ Խումբին վիրաբոյժը գիտել կու տայ, որ կոտրուած է իր վէրքը, վտանգի արիւնահոսութենէն կրնար ուժասպառ ըլլալ։ Բայց ան ձեռքով կը ցուցէ վիրաբոյժին բերանը և ականջին կ'ըսէ. «Այլևս լռէ, տղաները կը լսեն և կը վհատին»։

Կռուի տաք միջոցին մարտիկ մը լուր կը բերէ իրեն, որ սպաննուած է եղբայրը. առանց իր պաղարիւնութիւնը կորսնցնելու՝ Անդ կ'ըսէ. «Ես այդ չատոնց գիտէի։ Գիտէի այն առենէն, երբ ան ֆէտայի արձանագրուեցաւ։ Տղաս, գնա՛ գիրքդ և կռուէ, սպաննուածի մասին ա՛լ չեն մտածեր, այլ կը մտածեն, թէ ի՞նչպէս կարելի է լուծել անոր վրէժը...»։

Թշնամին օգնական նոր ուժեր կը ստանայ։ 83 հոգինոց հայդուկներու խումբը տասնապատիկ թշնամիին դէմ ամբողջ 16 ժամ կը կռուի, անոր մեծ կորուստներ կը պատճառէ, և ի վերջոյ կը յաջողի բարձրանալ լեռները։ Անդ կը ճշդէ իրենց մօտ մնացած փամփուշտին քանակը, որ աննշան էր, և խոհեմութիւն կը համարէ վերադառնալ Բասէն։

Ներկայանալով Կարսի Կ. Կոմիտէին՝ Անդ բացատրութիւններ կու տայ խումբի վերադարձի մասին։ Զինուորները, զինաթափուելէ ետք, կը ղրկուին զանազան գիւղեր։ Շրջելով գաւառը, Անդ կը պատմէ Սասունի կռիւին մանրամասնութիւնները. գիւղացիները մեծ յափշտակութեամբ կը լսեն հայ ֆէտայիին քաջագործութիւնները։

Խումբին տղաքը և Անդ ռուս ոստիկանութեան կողմէ հետապնդումներու կ'ենթարկուին, շնորհիւ հայ մատնիչներու։ Անոնցմէ չորսին հաշիւը կը մաքրուի նոյն օրը և նոյն ժամուն։

1902ին Դաշնակցութեան Բիւրոն դարձեալ պարտականութիւն կու տայ Անդին, որ խումբ մը կազմէ երկիր անցնելու համար։

Կարսի մէջ գեղանի Ծովինարը իր գործընկերուհիներուն հետ ասեղնագործած գեղեցիկ դրօշակը կը նուիրէ Անդին։ Դրօշին վրայ կային Հ. Յ. Դ. տառերը, իսկ մէջտեղը «Մահ կամ Ազատութիւն» բառերը։ Անդ կը համբուրէ դրօշակը և քահանայի օրհնութենէն ետք՝ խումբը կը կատարէ իր երդումը։

Հայ գիւղացիներ ամէն կողմէ կ'աջակցին խումբին փոխադրութեան և տեղաւորումին։ Թրքական սահմանին մօտ Բարասօ գիւղը կը հասնին։ Բայց լուր կը ստանան, որ Թուրքերը սահմանին վրայ մեծ թիւով զօրք կեդրոնացուցած են։ Կը փորձեն ուրիշ կէտէ մը անցնիլ, այսպէս 15 օր խումբը կը թափառի։ Եանն նպատակայարմար կը գտնէ առժամապէս յետաձգել խումբին մեկնումը և կը ցրուէ զինուորները։ Ռուս ոստիկանութիւնը կը ձերբակալէ Եանը, որ իբրև պարսկահպատակ, կը ղրկուի Իրան, ուր տարի մը կը մնայ Թաւրիզ։

Կովկասէն 1903ին, 1904ին նոր խումբեր կը ղրկուին երկիր։ Եանն դարձեալ կը վերադառնայ Կարս, 85—90 ձիաւոր խումբի մը գլուխ կ'անցնի. իրեն ընկերացող հետևակ խումբին պետն էր Նեմրուդ Օհանէս։

1904 Սեպտեմբեր 17ին ձիաւոր և հետևակ խումբերը կը մտնեն Թրքական հող։ Առանց վտանգի կ'անցնին սահմանը ու կը հանգստանան հայկական Գոմաձոր գիւղը և հետևեալ օրը կը բարձրանան Բոցեկ լեռները։

Քիւրտերը ցերեկ ատեն կը նշմարեն խումբը և կռիւը կը սկսի։ Միւս կողմէ Թուրք զինուորներ արդէն շարժման մէջ էին և օգնութեան կը հասնին քիւրտերուն։ Թշնամին ամէն կերպ կը ջանայ պաշարել ֆէտայիներու խումբը։ Եանն կը յաջողի իր խումբով ճեղքել թշնամի շղթան, առանց մեծ կորուստներ տալով։

Արշալոյսին խումբը կը վերադառնայ Գոմաձոր, ուր կը վերսկսի կռիւը. այս անգամ թշնամին թնդանօթներ կը բերէ ու կը ռմբակոծէ գիւղին մէջ տղոց գրաւած դիրքերը։

Եանն նոր յարձակում մը կը փորձէ իր ձիաւորներով և դարձեալ կը յաջողի դուրս գալ թշնամիի շղթայէն։ Թշնամիէն սպաննուած ձիերու վրայ կը նստեցնէ հետևակ զինուորները, և խումբը կը քաշուի դէպի Բոցեկ լեռը։ Ահա այդ պահուն է, որ թշնամի գնդակ մը կը ճեղքէ Եանին սիրտը։

«Դրօշակ» 1904 Մարտի թիւին մէջ հետևեալ տողերով կը գուժէ Եանի մահը.

«Դեռ երիտասարդ հասակում վրէժխնդրութեամբ վառուած նա մասնակցել է Գալուստ Գուլ Գախուի. Գայլը Ալիի ջոկերին, ապա անցել է Պարսկաստան և Խանասորի կռւին է մասնակցել։ Եղել է Վանում, Վանից անցնելով Կովկաս ընտրուեց Խանասորի հերոսների խմբապետ. Այդ մեծ կռիւը հմտութեամբ վարեց, և անվնաս վերադառնալուց յետոյ, նշանակուեց «Կայծակ» ձիաւոր խումբի առաջնորդ և Բաշէնի կռիւների ժամանակ Բոցեկի և

Գոմաձորի վճռական կռիւներում հրաշալի կերպով կառավարեց խումբը, քաջութեամբ կռուեց։ Երրորդ օրը, երբ վճռած են վերադառնալ Կովկաս, չորս օրուայ յոգնութիւնից կազդուրուելու և նոր ուժերով վերստին անցնելու համար, սահմանի մօտ. լուսաբացին. նկատւում են թշնամիներից և կռուի բռնւում։ Տեղի Պապայի քարայրում դիրք բռնելով, դիմադրում են մինչև փամփուշտների սպառուիլը, ապա ընկնում անհաւասար ուժի առաջ, քառապատիկ զոհեր գլորելով թշնամիներից»։

Այսպէս վերջացաւ Կեսարիոյ Տէրէ Վանքի համեստ գիւղացիներէն Բարսեղի և իր եղբօր՝ Միհրանի կեանքը։

Խանի քեռորդին է Գրիգոր Նշանեան կ՚ըսէ («Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ», էջ 2143), որ Բարսեղը և Միհրանը ունեցած են ուրիշ եղբայր մը Ալիխան անունով։ 1915ի տարագրութեան ատեն Ալիխան գիւղին մէջ կ՚ուզէ կռուիլ, բայց աւելի «խոհեմներ» արգելք կ՚ըլլան և գիւղը կը տարագրուի։

Ստորև կուտանք Խանի յիշատակին նուիրուած երգը.

Լուսին չկար, մութ գիշեր էր,
Մի խումբ կ'երթար արագ-արագ
Տեսանք որ քաջ Խանի խումբն էր,
Զինուած էին բոլոր նրանք։

Կեանքերը ազգին նուիրած,
Կտրին Խանը առաջ ինկած,
Գնում էին տանկաց սահման,
Թռչում էին կրակի նման։

Մութ անտառից անցնում էին,
Ամէն մէկը առիւծ էին,
Նժոյգ ձիանց վրայ նստած՝
Մերկ սուրերը քաշել էին։

Երբ քաջ Խանը ելաւ Բասեն,
Թնդանօթներ արձակեցին.
Հայ քաջերի մոսիններից,
Գնդակները գոռգոռացին։

Հայաստանի հողին վրայ
Քաջը թափեց իւր արիւնը.
Յիշենք, հայեր, չմոռանանք
Կտրին Խանի սուրբ անունը։

ԼԵՒՈՆ ԹԱԴԷՈՍԵԱՆ
(ՊԱՊԱՇԱ)

Լեւոն Թադէոսեան, Քրիստափորի քրոջ որդին, անոր շունչով դաստիարակուած յեղափոխական մը, լռիկ մնջիկ գործեց Բագուի նման կարեւոր կեդրոնի մը մէջ. Ամենէն սիրուած դէմքերէն եղած է Դաշնակցութեան ղեկավարութեան մէջ, եւ ամէնքը զինք Պապաշա (հայրիկ) անուանեցին։

Ն. Հանգոյց (Նիկոլ Աղբալեան) 1924ին գրի առաւ Պապաշայի համառօտ յուշերը («Հայրենիք» ամսագ. թիւ 7), ուրկէ կը քաղենք տեղեկութիւններ՝ անոր կեանքի առաջին շրջանի մասին։

«Ես ծնուել եմ Գողթն գաւառի Վերին Ագուլիս գիւղում 1865 թ.։ Հայրս առեւտրական էր և համարեա միշտ բացակայ մեր գիւղից։ Սկզնական կրթութիւնս ստացել եմ ծխական դպրոցում, որ երկդասեան էր (հինգամեայ դասընթացք ունէր)։ Իմ դասատուներն էին Րաֆֆին, Նիկ. Տէր Ղեւոնդեանը, որ մի շարք դասագրքեր ունի յօրինած, մեր վանքի (Թոմա Առաքեալի) միաբան Գէորգ վարդապետ Սուրէնեանը, որ այսօրուան մեր կաթողիկոսն է, և մի քանի ուրիշներ։ Րաֆֆին աւանդում էր հայոց պատմութիւն։ Նա շուտով ընդհարում ունեցաւ հոգաբարձութեան հետ, հեռացաւ պաշտօնից և ագուլեցիներին ծաղրեց իր յուշերի մէջ։

... Նոյն դպրոցումն էր ուսանում և Քր. Միքայէլեանը։ Երբ ես առաջին բաժանմունքը մտայ՝ նա վերջին դասարանի

աշակերտ էր և աւարտեց նոյն տարին։ Ամբողջ դպրոցում նա առաջին աշակերտն էր համարւում։

Քրիստափորն իմ մօրեղբայրն էր։ Ծնողներին շատ վաղուց կորցնելով՝ նա մնաց իր հօրեղբայր Օհանէսի մօտ իր քոյր Մանուշակի հետ, որ դեռ կենդանի է։ Նրան պահում էին իբր որբ և տանն աշխատեցնում. ամառն ուղարկում էին $2^1/_2$ վերստ հեռաւորութեամբ այգուց ջորիով խոտ ու թթի տերեւ բերելու։ Հայրս սովորաբար մնում էր Զաքաթալայի շրջանի Կախաւնում և երկու-երեք տարին մի անգամ էր տուն գալիս։ Երբ մայրս երախաներին սաստել ուզէր՝ Քրիստափոր քեռու անունը կուտար։ Նա տասներեք տարեկան էր, երբ մայրս ասէր թէ՝ «տեսէ՛ք, Քրիստափոր քեռուն կ'ասեմ»—մենք անմիջապէս սսկում էինք։ Թէև նա ո՛չ բարկանում էր մեզ վրայ և ոչ էլ ծեծում, բայց ազդում էր հասակաւոր մարդու պէս. մենք նրանից պատկառում էինք։

Քրիստափորը Թիֆլիս կ'երթայ շարունակելու իր ուսումը։ Լեւոնի հայրը կը մեռնի, եւ ինք կը մնայ որբ, հազիւ տասը տարեկան։ Մայրը կ'ուզէ, որ գործի մը մտնէ զաւակը, բայց անոր նպատակն էր ուսում առնել Քրիստափոր քեռու նման։

Մօր նամակով Լեւոնը կ'երթայ կը ներկայանայ Թիֆլիս՝ Քրիստափորին, որ կ'ըսէ իրեն. «Եթէ ուզածդ ուսում է՝ պատրաստ եմ օգնելու, իսկ եթէ միտքդ վաճառական դառնալ է, ինչպէս մայրդ է գրում, կարող ես եկածդ փուրգոնով յետ դառնալ»։

Արդէն Լեւոնի փափաքն էր ուսում առնել։ Քրիստափոր կ'ապրէր նեղ պայմաններու մէջ, բայց կը հոգայ իր քրոջ զաւկին ծախքերը, դուրսը մասնակի դասեր տալով։ Կը պատրաստէ Լեւոնը Ներսիսեան վարժարանի երրորդ դասարանի քննութիւններուն համար։

«Օգոստոսը մօտենում էր — կը գրէ Պաշայը,—վախենում էի չյաջողուեմ. ընկերներս ծաղրում էին, որ պատրաստուեմ երրորդի համար. անյաջող ելքից զարհուրում էի և երբ մենակ էի մնում՝ չոքում աղօթում էի, որ չկտրուեմ քննութեան ժամանակ։

«Դեռ Ագուլիս եղած ժամանակ ինձ վրայ խորին տպաւորութիւն էր արել Աբգար Գուլամիրեանը, որ հետագայում քահանայ դարձաւ Մեսրոպ անունով. նա մեզ կրօն էր աւանդում, ամենաբարձր ոգեւորութեամբ պատմելով Քրիստոսի կեանքը։

Նա դրաւ իմ մէջ բարոյական կեանքի բոլոր հիմքերը և Քրիստոսին դարձրեց մի իտէալ, որու՛ն պէտք էր ձգտիլ: Նրա ազդեցութեան տակ՝ մեր հարեւաններին շուրջն հաւաքած իրիկունները ես պատմում ու կարդում էի Քրիստոսի կեանքը:

«Ներսիսեան դպրոցի հինգերորդ դասարանումն էի, երբ առաջին անգամ իմացայ, որ Քրիստոս Աստուած չէ: Ընկերներիցս մէկը՝ Համայեակ Մաժինեան՝ մի օր ինձ ասաց, թէ մի գիրք է կարդացել Ռընանի գրած, ուր ասուած է, որ Քրիստոսը մարդ է եղել, մեզ պէս ծնուել ու մեծացել է, մեզ պէս էլ մեռել... այս յայտնութիւնը շատ ծանր ազդեց ինձ վրայ, բայց Քրիստոսի հմայքը դրանով չպակսեց»:

Թաղէոսեան կը յաջողի մտնել Ներսիսեան վարժարան: Իսկ Քրիստափոր, ուսուցչանոցը աւարտելէ ետք, կը վերադառնայ Ագուլիս: Ան իր ծննդավայրի վարժարանին հոգաբարձութեան նպաստով ուսեր էր և պարտաւոր էր չորս տարի պաշտօնավարել գիւղի դպրոցը: Ան այդպիսով. 1880—1884 տարիներուն, մնաց Ագուլիս:

Քրիստափոր միեւնոյն պայմանները կ'ապահովէ Լեւոնին համար: Լեւոնն ալ հոգաբարձութեան օգնութեամբ ուսումը աւարտելէ ետք վերադառնալու էր Ագուլիս և չորս տարի ուսուցչութիւն ընելու էր:

Ուսանողութեան ատեն. Թաղէոսեան կ'ունենայ ընկերական շատ լաւ շրջանակ հիւանդացած ատեն դասընկերները հերթով զինք կը խնամեն: Դասերէն դուրս մեծ հետաքրքրութեամբ կը կարդայ ծանօթ հեղինակներ. «Ինձ շատ աւելի օգնեց ինքնաշխատութիւնս: Յիշում եմ, որ երկու տարի շարունակ յափշտակուած էի Ուշինսկու հռչակաւոր գրքի ընթերցումով— «Մարդն իբր դաստիարակութեան առարկայ»:

Քրիստափոր. գիւղէն մեկնելէ առաջ, իբրեւ ուսուցիչ իր տեղ հրաւիրել կուտայ Թաղէոսեանը, որուն կը ծանօթացնէ նաեւ կանանց և արհեստաւորներու երկու խմբակներ, որոնցմով մինչ այդ ինք պարապած էր:

Չորս տարի Թաղէոսեան կը պաշտօնավարէ Ագուլիս: Ցարական կառավարութեան հրահանգով կը փակուին հայ վարժարանները. «Մի օր գաւառապետն եկաւ Օրդուբադից և հոգաբարձուների հետ մտնելով դպրոց՝ կարգադրեց երիտասարդներին տուն ուղարկել, քանի որ հայոց դպրոցները փակելու հրաման է արձակուած: Բարձրացաւ մի անպատմելի լաց ու կոծ: Երե-

խաներն ամուր բռնում էին նստարաններն ու պոկ չէին գալիս. ստիպուած եղանք ուժով հեռացնելու և տուներն ուղարկելու»։

Թադէոսեան կը զբաղի դպրոցէն դուրս կանանց և արհեստաւորներու երկու խումբերով, որոնց կը կարդայ մանաւորապէս քաղաքական բովանդակութեամբ գիրքեր։

Ինք կը պատմէ, որ այդ շրջանին երիտասարդութեան մէջ տիրական էին երկու գաղափարներ։ Առաջին՝ երթալ գիւղ և ծառայել ժողովուրդին։ «Մի ուրիշ գաղափար, որ նոյնպէս տիրական էր և նոյնպէս գալիս էր Ռուսաստանից՝ ասում էր. ով ուխտում է ծառայել ժողովրդին՝ պէտք է հեռու մնայ սիրուց և ընտանիքից՝ պէտք է դրանցից բարձր լինի։ Ես էլ այդպէս էի մտածում»։

Բայց և այնպէս Լեւոն կը սիրէր Օր. Յուստինէ Տէր-Մկրտիչեանը, որ յետոյ իր կինը պիտի դառնար։ Կը տառապի այդ զգացումին համար, խորհելով որ կը դաւաճանէ իր սկզբունքներուն։ Եւ երբ Օր Յուստինէն կը ղրկեն Թիֆլիս ուսանելու, Լեւոնը կ'ուրախանայ. «Ահա՛ գնաց. հիմա մեռցնեմ զգացումս»։

1888ին Լեւոնն ալ կ'երթայ Թիֆլիս, հոնկէ անցնելու համար Մոսկուա և գիւղատնտեսական ճեմարանը յաճախելու։ Կ'իջնէ Քրիստափորին մօտ, որ առիթով մը կը կարդայ Լեւոնին և Յուստինէի միջև փոխանակուած նամակները։ Երբ կը ծանօթանայ Լեւոնի ներքին զգացումներուն, Քրիստափոր կ'ըսէ. «Քանի որ զիրար անկեղծօրէն կը սիրէք, պէտք է որ ամուսնանաք և բազմապատկէք ձեր եռանդը հասարակութեան ծառայելու համար»։

Թադէոսեանը Գանձակ կը հրաւիրեն ուսուցչական պաշտօնի (1889--1890), բայց նախկին հոգաբարձուները պայքար կը բանան նորերուն դէմ, մեղադրելով նոր ուսուցիչները իբրև անկրօն։ Էջմիածինէն քննիչ կուգայ, դատաւորներէն Լեւոն Թադէոսեանը և ուրիշ երկու հոգի ընդմիշտ կը զրկուին հայ վարժարաններու մէջ դասաւանդելու իրաւունքէն։ Նոյն տեղն ոստիկանութեան կը ներկայացուի իբրև կասկածելի մարդ։ Թադէոսեան ստիպուած կ'ըլլայ հեռանալ Գանձակէն. կ'երթայ Թիֆլիս։

1890ի աշնան վերջերը Քրիստափոր Լեւոնը կ'ուղարկէ Անդրկովկասեան երկիրները կազմակերպելու մարտական խումբեր, քարոզչութիւն և հանգանակութիւն կատարելու. ան կը յաջողի

իր առաքելութեան մէջ. «Հաւաքումները լինում էին գաղտնի. Ներկայացնելով թիւրքահայերի ծանր կացութիւնը՝ կոչ էի անում, որ դրամ հանգանակեն և մարտիկներ պատրաստեն նրանց օգնելու համար։ Ամէն տեղ հայերը սիրով և խանդավառութեամբ ընդառաջում էին իմ կոչին. կազմակերպում էին հանգանակութիւն և առաջարկում, որ հաւաքուած դրամը հետս տանեմ։ Ես տալիս էի Թիֆլիսաբնակ մի քանի յայտնի հարուստների հասցէներ և առաջարկում, որ դրանք իրանց ուղարկեն։ Ժողովներին գալիս էին մեծ ոգեւորութեամբ»։

Անդամա հայրենասիրութեամբ կը վարակուէին պանդուխտ հայեր. «Շատերն ուզում էին ինձ հետ զէնքով գալ Թիֆլիս՝ երկիր անցնելու համար. բայց ես հրահանգ ունէի միմիայն կամաւորներ արձանագրել, յորդորել, որ պատրաստ լինեն, զինավարժուին՝ ի պահանջել հարկին երկիր անցնելու համար»։

Ցանուած սերմերու արդիւնքը աւելի ուշ պիտի քաղուէր. մարտիկներ պիտի կռուէին Թրքահայաստանի և Կովկասի մէջ հաստատապէս, ի խնդիր հայ ազատագրութեան:

1891 Փետրուարին Թադէոսեան կը վերադառնայ Թիֆլիս Ս. Զաւարեանի միջնորդութեամբ, ան գործ գտած էր «Ֆիլոքսիրա» կազմակերպութեան մէջ, որուն նպատակն էր պայքարիլ Վրաստանի այգիները փճացնող մանրէներու դէմ։ Պապաչան նոյն ատեն կը յաջողի խումբեր կազմակերպել Միխայլովօ, Սուրամ, Քութայիս, Գորի։ Վրաստանի հայութիւնը կը սկսի հետաքրքրուիլ հայ կեանքով և հայերէն կարդալ գրել սորվիլ։ Պապաչան փոքրիկ գրադարաններ կը հաստատէ և նամակագրութեամբ կապ կը պահէ Թիֆլիսի կեդրոնին հետ։

1898ին Թելու կը գտնուէր, հոն էր նաև Համօ Օհանջանեան. զայն կը տանի կազմուած խումբերու ժողովներուն՝ խօսելու։

Նոյն տարուայ աշնան Քրիստափոր կը մեկնի Ժընև, կազմակերպելու համար արտասահմանի պրոպագանդը։ Պապաչայի գործը վերջ գտած էր, Քրիստափոր խորհուրդ կուտայ իրեն երթալ Բաքու. «Գնա՛, ասաւ. մի պաշտօն գտիր. հարստացիր, տունդ պահիր և մեզ էլ օգնիր, եթէ կարող ես»։

Պապաչան երբեք չխորհեցաւ դրամ շահելու մասին։ Նաւթաշխարհի մէջ զանազան պաշտօններ ունեցաւ, բայց իր մտահոգութիւնը միշտ Դաշնակցութիւնն էր, որ կը սկսէր այդ շրջանին մէջ դառնալ ամենէն զօրաւոր կազմակերպութիւնը։

Թադէոսեան կը պատմէ, թէ Բիբի Հէյբաթ կառավարիչի մը օգնականն է և կը զգայ որ այդ պաշտօնը իրեն համար չէ. «Նախ, պահանջում էին բաներ, որ ես չէի կարող. ապա՝ կապիտալի և բանուորութեան սուր հակադրութիւնն անտանելի էր ինձ համար։ Մարգարեանն (կառավարիչը) ասում էր.— «Լա՛ւ մարդ ես, բայց Բալախանին քո տեղը չի»։ Ինչո՞ւ, հարցրի — Ո՞ւր է քո ծեծած բանուորը...»։

1900ին կը ձգէ այդ պաշտօնը և կը նշանակուի «Նաւթարդիւնաբերողների Խորհուրդի» գրասենեակը, ուր կը մնայ մինչեւ 1919։

Այլեւս Պապաշան Բագուի Կեդր. Կոմիտէութեան, որ Բիւրոյի գործ կը կատարէր, սիւներէն մէկն է. Սակաւախօս, գաղտնապահ, գործնական ոգիի տէր, կը՛ստանձնէ վերին մարմնի սեւ բայց պատասխանատու աշխատանքները։

Կը մասնակցի 1907ի Վիեննայի Ընդհ. Ժողովին։ Միհրանական և անջատական շարժումները ձախողութեան մատնողները ամենէն առաջ Պապաշայի նման ժողովրդական գործիչներն էին։

1908ի ամառը ներկայ կ՚ըլլայ Հ. Յ. Դ. Կովկասեան Ռայոնական Ժողովին։ Դաշնակցութեան դէմ ռուս կառավարութեան հալածանքները կը սկսին, բանտ կը լեցուին ականաւոր ընկերներ։ Պապաշա կը նեղուի որ զինք ազատ ձգած են։ Բայց հերթը իրեն կու գայ. 1909 Մայիսին կը բանտարկուի, կը մնայ Նովոչերկասկ, մինչեւ 1911։ Այդ տարին կը մեռնի իր մայրը և իր չորս զաւակները կը մնան անխնամ։ Երաշխաւորութեամբ ազատ կ՚արձակուի։ Իր Թղթերը մնացած էին, ամառանոց կ՚երթայ, բայց կրկին կը ձերբակալուի, կը տարուի Մետեխի բանտը, հոնկէ Գերասիմ Բալայեանի, Սիմոնի և ուրիշներու հետ Ս. Փեթերսպուրկ կը տարուի, ուր 1912ի գարնան տեղի կ՚ունենայ Դաշնակցութեան մեծ դատավարութիւնը. Պապաշան ազատ արձակուողներուն մէջն էր։

1918ին Բագուն քաղաքացիական կռիւներու մէջ է. անոնց կը յաջորդէ հայ-թրքական պատերազմը։ Պաշարման ժամանակ՝ Պապաշան իր տունը ձգած, ամբողջովին նուիրուած էր ազգային պաշտպանութեան։ Ա. Վրացեան կը գրէ. «Նրան էին յանձնըւում և զանազան կողմերից բերում թրքական իրերը։ Նրա հսկողութեան տակ ինչ որ ստացւում էր խնամքով արձանագրւում և պահւում էր։ Վերջը, էշերների միջոցով, ամբողջը

—ավելէն, գործեր եւայլն— յանձնուեց իրենց տէրերին։ Թուրքերը հիացած էին ապշած...» («Վէմ», 1936 թիւ ԺԴ.)։

1918 Սեպտ. 15ին, Բագուի անկումին, Պապաշա եւս կ՚անցնի Էնզէլի, ուր ծանր կը հիւանդանայ եւ կ՚առողջանայ գլխաւորապէս Ռոստոմի խնամքներուն շնորհիւ։

Բագուն անգլիացիներու կողմէ գրաւուելէն ետք, Պապաշա Էնզէլիի մէջ կը զբաղի գաղթականներու վերադարձի գործով։ Ճամբայ կը դնէ նաեւ Ռոստոմը. այս մասին ան կը պատմէ.

«Կարծես նախզգում էր։ Ամէն կերպ աշխատեցի, որ հանգիստ անցնի ճամբորդութիւնը։ Նա գնաց։ Հետը մի տոպրակ նուշ դրի, որ Ռոստոմը այնպէ՛ս սիրում էր։ Ո՞վ կը մտածէր, թէ այդ մեր վերջին տեսակցութիւնը պիտի լինէր։ Նաւում հետը որբանոցի երեխաներ կային, նրանցից էլ վարակուեց, երեւի...»։

1919 Յունիսին Պապաշան ալ կը վերադառնայ Բագու։ Գողցուած էին իր տան բոլոր իրերը։ Երեւանէն հեռագիր կը ստանայ, որ ընտրուած էր Ազատ Հայաստանի խորհրդարանի անդամ եւ Օգոստ. 1ին, խորհրդարանի բացումի օրը ներկայ գտնուելու էր։ Կը փութայ հայրենիք, ուր պիտի սկսէր իր հանրային կեանքին նոր շրջանը։

Պապաշա խորհրդարանի Ելեւմտական Յանձնաժողովի անդամ էր, կը կատարէր իրեն յանձնուած աշխատանքը խղճմտութեամբ եւ ձեռնհասութեամբ։ Ան նաեւ անդամ էր 1919ին Երեւան գումարուած Հ. Յ. Դ. 8րդ Ընդհ. Ժողովի Գերագոյն Դատական Ատեանին, Բժ. Տէր-Դաւթեանի հետ։

Փետրուարեան ապստամբութենէն ետք, Պապաշան անցաւ Ատրպատական՝ Թաւրիզ, ուր դարձեալ շարունակեց կատարել Դաշնակցութեան Գերագոյն Դատական Ատեանի աշխատանքները։

Ան մնացեալ տարիները անցուց Ժընեւ ապա Փարիզ՝ Դաշնակցութեան Կեդրոնական Դիւանի տնօրէնութիւնը ստանձնելով։

1933ին Փարիզ, Հ. Յ. Դ. ԺԲ. Ընդհ. Ժողովին առիթ ունեցայ զինք աւելի մօտէն ճանչնալու։ Թէեւ հիւանդկախ, բայց իր մտահոգութիւնը ամբողջովին կուսակցութեան զօրացումն էր։

Պապաշան առանց աղմուկի կէս դար յարատեւօրէն ծառայեց իր ժողովուրդին եւ մեր յեղափոխական մեծագոյն կուսակցութեան։ 1935 Դեկտ 19ին վախճանեցաւ Փարիզի մէջ, 70 տարեկանին։

ԻՐ ՎԵՐՋԻՆ ԿՏԱԿԸ

Պապաճան, 1935 Դեկտ. 10ին, իր մահէն ընդամէնը 10 օր առաջ, մահամերձ նամակի մը մէջ կը գրէր («Յուսաբեր», 1935 Դեկտ. 25).

«Իմ հիւանդութիւնը չարորակւում է. տանը մնալ այլեւս հնարաւոր չէ. որոշուեց որ ինձ տեղափոխեն հիւանդանոց։ Անհուն ցանկութիւն ունիմ, որ մահը վերջ տայ այս անմիտ տառապանքին, որչափ կարելի է շուտ, բայց դժբախտաբար, ուշանում է։

Դէհ, թող տուէք ամէնքիդ մէկ-մէկ գրկեմ և համբուրեմ, ցանկալով ձեզ առողջ կեանք և առողջ մահ։

Սիրեցէք իրար միշտ անկեղծօրէն և ներողամտաբար ուղղե-ցէք իրարու սխալները, միշտ զսպեցէք ձեր ինքնասիրութիւնը, որ պզտիկ բաներից վեր մնաք։

Գուցէ վերջին նամակս է որ գրում եմ, ո՞վ գիտէ։ Մնաք բարեա՜ւ ուրեմն»։

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ ՊԱՊԱՃԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

Կուսակցական կազմակերպական կեանքի մէջ, ինչ որ խոր գաղտնիք էր, ամենէն առաջ կը վստահէր ի՛նքն իսկ *— իր մէջ գաղտնապահած հանրային մարդուն։ Հասած էր գնահատանքի բարձրագոյն կատարին, — իր անձին նկատմամբ նախ՝* ի՛ր *դատավճիռը և ապա* ուրիշներու*։ Թափանցող աչքը կը նկատէր նաեւ, որ տեւաբար իր մէջ գործին են ոչ թէ մէկ, այլ երկու՝ հոգի, — դաժան* դատախազ *մը՝ իրեն հանդէպ, և արդարամիտ* դատաւոր *մը՝ ուրիշներուն նկատմամբ։ Իր էութեան հետ տարրացած այս հաւասարակշռութիւնը իր Ուխտին և Կուսակցութեան հանդէպ՝ իրեն ուժ կը ներշնչէր վարելու գնդուածները, յաճախ միայն իր խղճի և իմացականութեան ձայնին անսալով։ Ու ո՛չ ոք կ'ըմբոստանար իր դէմ։ Մրցորդ չէր ինք ուրիշներու և ուրիշներ մրցորդ չէին իրեն։ Իր շուրջը* գործ *կար, բայց ո՛չ* անձեր*։ Եւ ինք հաւասարներու մէջ առաջինն ըլլալով, անձնուէրներու ամբողջ կազմի մէջ, անշահ նուիրումով կը ծառայէր հանրային գործին։*

«Յուսաբեր», 1935 Դեկտ. 25 (խմբագրական)

*
* *

Անձնական յարաբերութիւնների մէջ գնում էր այնքան պարզութիւն, պատրաստակամութիւն ամէնքին օգնելու, ջերմ վերաբերմունք, սրտաբուխ մտերմութիւն և քնքշութիւն, ու մեզ բոլորիս՝ աւելի երիտասարդներիս համար ծառայում էր իբրեւ մի ձգտելի օրինակ։ Կեանքի մէջ այսպիսի օրինակները շատ անգամ աւելի խոշոր դեր են կատարում հասարակական գործիչ կաղապարելու համար, քան հարիւրաւոր գրքեր և բրոշիւրներ։

... Բաքուն այդ ժամանակ (1903ի աշնան) կատարում էր շատ խոշոր դեր հայ հասարակական կեանքում, և Դաշնակցութեան Բաքուի Կեդրոնական Կոմիտէն, Արեւելեան Բիւրոյի հետ համաձայնաբար, վարում էր հայ յեղափոխական գործը թէ՛ Կովկասում և թէ Տաճկահայաստանում։ Այդ խմբերի մէջ կեդրոնական անձնաւորութիւնը, իսկական շաղկապը, ոգեւորողը Լեւոն Թադէոսեանն էր։

... Սիրելի Պապաշա, ամբողջ կեանքիդ ընթացքին ծառայեցիր քո ժողովուրդին, հանգիստ ու դադար չառնելով մինչեւ վերջին շունչդ։ Հիմա է միայն որ ոսկորներդ պիտի հանգչին այն հանգիստով, որ բնաւ յատուկ չէր քո էութեան։

«Յուսաբեր», 1935 Դեկտ. 25 ՀԱՄ. ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆ

*
* *

Պապաշան իր ամբողջ կեանքը նուիրած է կուսակցութեան և եղած է միշտ ղեկավարող շրջանակներում, առանց բնաւ ղեկավարի պաշտօնը ունենալու։ Նրա ցուցակ ծառայութեանցը խիստ երկար է. Նրա հիմնական պաշտօնը սակայն եղած է միայն մէկը, այն է՝ լինել «պապաշա» կուսակցութեան համար։

Դիւրաւ կը ստեղծուին գրագէտներն ու գիտունները. դիւրաւ կը դրսեւորուին իշխանաւորներն ու պատերազմիկները, հերոսները մինչեւ իսկ։ Բայց դիւրաւ չեն ստեղծուիր այդ ամենուն հայրիկները, առանց անուան, փառքի և շահի ձգտումի...

Մենք քիչ ունինք նման ոյժեր. ու եթէ անհետանան մի երկու նման հայրիկներ, մենք կը մնանք թերեւս փառքով և անունով փարթամ, բայց՝ որբացած։

«Յուսաբեր», 1935 Դեկտ. 25 ՌՈՒԲԷՆ

∴

Առաջին անգամ տեսայ Լեւոնը 1905ին, Բագու։ Թէեւ այն ատեն արդէն քանի մը տարուան կուսակցական էի, բայց՝ իբրեւ ուսանող՝ ապրելով Մոսկուա ու վերջը Պեռլին, առիթ չէի ունեցած ծանօթանալու մեր երեք ընկերներէն շատերու հետ։ Այդ թուականին, աւարտելով ուսումս, կուգայի վերջնապէս հաստատուելու Կովկաս։

... Հոն էր, որ ճանչցայ Լեւոն Թադէոսեանը։ Իր պարզ կեցուածքով, խօսելու հանդարտ եղանակով և մանաւանդ կարճատես աչքերու անուշ նայուածքով ան մէկէն գրաւեց իմ համակրանքը։ Ու թէեւ շատ քիչ կը խօսէր և կ'ըսէր միայն ամենէն անհրաժեշտ բաները, ժողովէն վերջ համոզուեցայ, որ բոլոր ընդունուած որոշումներն ալ ուղղակի իր թելադրանքներն էին։

... Հ. Յ. Դաշնակցութեան ազնուագոյն ընտրանիէն էր Լեւոն Թադէոսեան, անոնցմէ, զորս խանձարուրած էր կուսակցութեան Մեծ Դաստիարակը։

«Յուսաբեր», 1935 Դեկտ. 25 Լ. ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Լեւոն Թադէոսեանի Յուշեր — Ն. Աղբալեան, «Հայրենիք» ամսագ. 1923 թիւ 7

Լեւոն Թադէոսեան (Պապուշ) — Սիմոն Վրացեան, «Վէմ» 1936 թիւ ԺԴ.

Լ. Թադէոսեանի Նամակը Ռոստոմին — Դիւան Հ. Յ. Դ. էջ 119

«Յուսաբեր»ի 1935 Դեկտ. 25 թիւը նուիրուած է Պապուշային։ Յօդուածներ ունին՝ Համօ Օհանջանեան, Ռուբէն, Լ. Նազարեանց, Վ. Նաւասարդեան, Անոն։

ՍԱՄՍՈՆ ԹԱԴԷՈՍԵԱՆ
(ՍԱՄՍՈՆ ԽԱՆ)

Ժողովրդանուէր գործիչ մը, որ առանցքը հանդիսացաւ Պարսկական Ատրպատականէն դէպի Թուրքիա զինական առաքումներուն, իսկ աւելի ետք, նախախնամական դեր մը կատարեց տարագիրներու վերադարձին մէջ, կազմակերպելով անոնց խնամատարական գործը և նոր սերունդի հայեցի կրթութիւնը։

Սամսոն Խան ծնած է 1870 Յունուար 15ին Դողթըն գաւառի Վերին Ագուլիս գիւղին մէջ։ Իր բուն անունն է Ստեփան։ Քրիստափորի քրոջ որդին է։ Սամսոնի եղբայրներն են Լեւոն (Պապաշա) և Յովսէփ Թադէոսեանները։

Նախնական կրթութիւնը ստացած է իր գիւղին մէջ, իբրեւ ուսուցիչ ունենալով Քրիստափոր Միքայէլեանը և Խաչատուր Մալումեանը (Ակնունի)։

1884ի աշնան կ՚երթայ Թիֆլիս, հոն իր ուսումը շարունակելու համար։ Բայց Քրիստափորի ստիպումով, կը հետեւի պետական արհեստագիտական դպրոցին, որուն շրջանը կ՚աւարտէ սորվելով զինագործութիւն։

1893ին, Դաշնակցութիւնը արդէն Թիֆլիսի մէջ ունէր զինապահեստ մը, որ յանձնուած էր Ռոստոմի եղբօրը՝ Արիստակէս Զօրեանին. այս վերջինոյն Պարսկաստան մեկնումին առիթով, Սամսոն ժամանակ մը կը ստանձնէ այս գործը, նոյն

ատեն աշխատելով երկաթուղիի արհեստանոցին մէջ։ Ապա տար-բեր զբաղումներով կը գտնուի Բաքու։

Երկու տարի ետք, Մածուն Խեչոյի և Արամայիսի հետ կը մեկնի Թաւրիզ, ուր Դաշնակցութիւնը ունէր զէնքերու արհես-տանոց մը։ Սամսոն զէնքերու պատրաստութեամբ կը զբաղի Կարոյի հետ։ Այս աշխատանքներուն կ'աջակցէին Կարոյի նշա-նածը՝ Օր. Մարոն և Օր. Սաթենիկ Մատինեան։ Զէնքերը կը փոխադրուէին Սալմաստ, ապա Թրքահայաստան։

Սամսոն իր յուշերուն մէջ կը պատմէ. «Մեր արհեստանոցը մի օղակ էր, որ կապում էր ամէնքին։ Դպրոցի պատուհանների ամանները հեռանում էին կամ փոխւում. արհեստանոցը մէջ-տեղն էր և ամէնքը տեսնում էին, որ գործ է կատարւում։ Հնչ ոստիկաններն այդպիսի հաստատութիւն չունէին։ Թէև նրանց ասել էինք, որ եթէ զէնք կամենան գնել՝ կարող ենք մեր միջոց-ներով ձեռք բերել, որ կառավարութեան ուշադրութիւնը չգրա-ւեն, բայց նրանք սովորաբար զէնք չէին գնում։

«Մեր արհեստանոցը բացի զէնքի մասեր պատրաստելուց և զէնք նորոգելուց, թուրքերին պատրաստել էր տալիս փամ-փուշտակալ ու պայուսակ. ինչպէս նաև գնում էր զէնք ու փամփուշտ։

Զէնքերու մինչև սահման փոխադրութեան համար շատ հնարամտութիւններ կը գործադրեն։ Օրինակ, ձիու կամ ուղտի մէջքին կը զետեղեն երկու նստակաձև խցիկներ, որոնց մէջ 1000-ական փամփուշտ կը շարէին և ծանօթ աղջիկներու միջո-ցով կը փոխադրէին Սալմաստ։

Տարի մը ետք, 1937ին Սամսոն կը փոխադրուի Սալմաստ և կը հաստատուի Ղալասար գիւղը։

Խանասորի արշաւանքին պատրաստութեան ատեն, ան Թաւ-րիզի զինագործարանին մէջ կարեւոր աջակից մը եղաւ Գալուստ Ալոյեանին, Սարգիս Սառուխանեանին։ Իսկ արշաւանքէն վե-րադարձին սիւնը կը դառնայ զինագործարանին. ցրուած զէն-քերը կը հաւաքէ, վնասուածները կը նորոգէ, կամաւոր զին-ուորները կը վերադարձնէ իրենց տեղերը։ Հետզհետէ ան կը դառնայ կեդրոնական դէմք մը եւ շուրջ հաւաքելով գաղափա-րակից երիտասարդներ, կ'ոգեւորէ զանոնք և գործի կը մղէ։ Համեստ կրթութեան տէր, բայց, շնորհիւ իր բնատուր իմացա-կանութեան, վարուելակերպին ու նուիրումին, Ատրպատականի բոլոր հայերուն յարգանքին կ'արժանանայ։ Իր համբաւը կը

տարածուն պարսիկներու, թաթարներու և քիւրտերու մէջ, որոնք կը սիրէին զինք «Խան» անուանել։

1903 և 1904 թուականներուն մեծ քանակութեամբ զէնք և մարտիկներ պիտի զրկուէին երկիր, Սալմաստի վրայով։ Այդ պատասխանատու գործը յաջողապէս կը կազմակերպուի Սամսոնի ղեկավարութեան և անմիջական հսկողութեան տակ։ Ատրպատական կը դառնայ գլխաւոր կեդրոնավայրը, ուրկէ Թուրքիա կ'անցնէին մեր յեղափոխական ուժերը, — սուրհանդակ, գործիչ, հայդուկ. Բոլորն ալ հարուստ յուշեր ունէին Սամսոնէն։

Պարսիկներու, քիւրտերու և ասորիներու հետ ան գիտցաւ լաւագոյն յարաբերութիւններ պահել։ Հայեւպարսիկ գիւղական համայնքներու վէճերը սիրայօժար կը յանձնուէին Սամսոնի իրաւարարութեան՝ իբրեւ ուղղամիտ և արդար դատաւորի։ Ան կը հաւատար հայեւքիւրտ բարեկամութեան։ Սոմայի շրջանի քիւրտ ցեղերը յաճախ կ'արշաւէին Սալմաստի և Խոյի գիւղերը, թալանելու նպատակով. տեղական իշխանութիւնները անկարող էին արգիլել։ Սամսոնի խոհեմ քաղաքականութեան շնորհիւ այդ ցեղերը բարեկամ կը դառնային հայ գիւղերուն։ Եւրոպական պատերազմին, Թրքական ներխուժումի ատեն, Սամսոնի նախաձեռնութեամբ կը կազմուին հայ-ասորական վաշտեր. այսպիսով ան կը հանդիսանայ երկու ժողովուրդներու բարեկամութեան զօրաւոր կապը։

Սամսոն մասնակցութիւն ունեցած է նաև Իրանի սահմանադրական շարժման կռիւներուն, խումբ մը մարտիկներով։

1915ի գարնան Անդրանիկի հետ մասնակցած է Դիլմանի կռիւին, որուն նկարագրութիւնը Սամսոն տուած է «Վասպուրական» հատորին մէջ (Վենետիկ 1930)։

Իսկ բանաստեղծ Արշակ Սաֆրաստեան կը պատմէ, որ նոյն տարուան Նոյեմբերին հանդիպած է Սամսոնին Ատրպատականի շրջանը, ուր ան իրեն ցոյց տուած է պատմական Տղմուտ գետը և Աւարայրի դաշտը. «Սամսոն Խան, Պարսկահայերի մի բնիկ, մարմնով մի փոքրիկ ծաղկահար մարդ էր, աշխոյժ, գործունեայ և խորամանկ. նա ունէր մեր նախահարց կոյր և անվկանդ պաշտամունքն առ ամէն ազգային աւանդութիւն. Մի անգամ քիչ մնաց, որ ան գետին տապալէր բաղուցի մի հայ զինուորական, որ մի քիչ երկմտօրէն խօսեց հայոց պատմութեան անցեալի մասին։

«Կանուխ առաւօտեան Սամսոն Խան յանձնարարեց ինձ

լուացուիլ Տղմուտ գետի ջրով։ Նա այնչափ վստահօրէն շեշտեց բառն՝ Տղմուտ գետն, որ գաղափարը չունիմ նման խրեցումտքիս. Մենք կանգնել էինք Եւզլու կիսաւեր խանի առջեւ, մի քիչ հեռու Աք Զայ (Տղմուտ) գետէն։ Զինուորական կարգապէտք էր մեկնիլ անմիջապէս դէպի Խոյ, Դիլման և Ուրմիա. ուրեմն եղաւ քիչ ժամանակ՝ ման գալու Եւզլու շրջակայքը։ Սամսոն Խան ինձ պատմեց ինչ որ աւանդաբար գիտէր տեղւոյն մասին. Խանն դէպի արեւելք բարձրացող լեռն և աւազուտ բլուրն մատնանշեց ուսկէ Սուրբ Շաւշանկայ սարն և կրկին անգամ պնդեց, որ մեր առջին հոսող Աք-Զայն էր Տղմուտ գետն, ուր պատերազմեց Քաջն Վարդան 451ին» («Հասկ», 1949 Մարտ)։

Ա. Սաֆրաստեան հետագային ուսումնասիրած է մեր պատմիչները և եկած է այն եզրակացութեան, որ Սամսոնի ցոյց տուած վայրն է Աւարայրը և Տղմուտ գետը։

1915 և 1918ի Վանի երկու նահանջներուն առեն, Սալմաստի շրջանը անցնող վասպուրականցի հազարաւոր գաղթականութեան մեծապէս օգնեց և օգտակար եղաւ Սամսոն։

Խիստ յատկանշական է Սամսոնի հանրային մշակութային գործունէութիւնը Ատրպատականի մէջ. Ան ամբողջովին կապուած էր գիւղացիութեան հետ, կը հետաքրքրուէր անոր կեանքով, կը հարթէ անոր դժուարութիւնները իշխանութիւններուն մօտ։ Սամսոնի ջանքերով կը հիմնուէին դպրոցներ, կը կառուցուէին շէնքեր, գիւղական թատերասրահներ, գրադարաններ։ Սալմաստի առաջ հայկական գիւղերէն Ղալասար, Փայաջուկ և Նաֆթաւան կ'ունենան աշխոյժ թատերասրահ և հարուստ գրադարան, իսկ առաջ գիւղեր ալ՝ երկսեռ դպրոցներ։ Ժողովուրդի և ուսուցիչներու կապը Սամսոնն էր ան 1909էն սկսեալ կը գտնուէր շրջանային տեսուչ իրեն ենթակայ դպրոցներուն մէջ կը պաշտօնավարեն վաթսունէ աւելի ուսուցիչ. ուսուցչուհիներ, մատաղ սերունդին տալով ազգային առողջ դաստիարակութիւն։

1918ի թրքական ներխուժումին, իր ժողովուրդի ընդհանուր գաղթին հետ, Սամսոն ևս կը մեկնի Սալմաստի շրջանէն. երկուտասնեակ տարի հոն ապրելէ ետք։

Բացի Սալմաստէն, Սամսոն աշխատանք տարած է նաև, Խոյ, Ուրմիա, Ղազվին և Թաւրիզ։ Սալմաստի գաղթականութեան հետ Ղազվինէն վերադառնալէ ետք, կը հաստատուի Թաւրիզ, ուր դարձեալ կը նուիրուի ազգային կեանքին։ Իբրեւ Ատրպատականի Պատգամաւորական Ժողովի և Թեմական Խոր-

հուրդի անդամ, Հայկազեան, Թամարեան և Կենդրոնական դպրոցներու հոգաբարձու, միշտ կ'ապրի իր ժողովուրդին հոգերով։

Վերջին տարիները ան գրի կ'առնէ իր խիստ հետաքրքրական յուշերը ու կը հրատարակէ «Հայրենիք» ամսագրի, «Յուսաբեր»ի և «Վէմ»ի մէջ։

Երկու Հայաստաններու անմիջապէս կից Ատրպատականը հայ ազատագրական շարժումներու ընթացքին գլխաւոր կայանը, կազմակերպումի վայրը եղած է մեր մարտիկներուն և գործիչներուն համար։ Շատեր անցած են Ատրպատականէն ու մօտէն շփում ունեցած են Սամսոնին հետ. ամէնքն ալ անոր մէջ տեսած են հաւատաւոր, անձնուէր գործիչը և լուսպայն յիշատակներ ունեցած են։

1945 Մարտ 1ին Թաւրիզի մէջ մեռաւ Սամսոն, 75 տարեկան հասակին։ Վերջին տարիները կը տառապէր չնչարգելութենէ ու կ'ապրէր նիւթական ծանր պայմաններու մէջ։ Դժբախտ ճակատագի՜րը մեր հանրային գործիչներուն ընդհանրապէս։

Թաղումը կը կատարուի մեծ հանդիսաւորութեամբ։ Կարմիր պաստառով և սեւ մետաքս երիզներով շրջապատուած դագաղը կը փոխադրուի ազգային գերեզմանատան այն մասը, ուր վերջին տարիները թաղուած էին յեղափոխական գործիչներ Մարտին Շաթիրեան, Բժ. Ռուբէն Տէր Մինասեան, անոնց մօտ կը թաղուի նաեւ Սամսոն, համաձայն իր ցանկութեան։

17 մահազդներ փակցուած էին պատերը, բազմաթիւ սգապսակներ ղրկուած էին և ստացուած էին քանի մը տասնեակ ցաւակցական հեռագիրներ։ Դամբանական կը խօսին Մելիք-Թանգեան Սրբ., Նահապետ Ստեփանեանի զաւակը՝ Հրայրը և Հայկակ Կոսոյեան։ Վերջինը յուզումով կ'ըսէ. «Սիրելի Սամսոն, դու տասնեակ տարիներ շարունակ տառապանքով և անձնուիրաբար աշխատեցար Վան-Վասպուրականի համար և հոգւով ու սրտով կապուած էիր այդ երկրի հողին ու ժողովրդին։ Այդ քու սիրած Վանի ազատագրումը չտեսած, յոյսն ու կարօտը սրտիդ՝ գերեզման կ'իջնես։ Հայրենի երկրէն, Վանի հողէն առ այս մէկ բուռը շաղ կուտամ երեսիդ ու սրտիդ վրայ»։ Եւ գրպանէն հանելով փոքրիկ տոպրակով հող (որ ժամանակին բերուած էր Վանէն) կը ցրուէ դագաղին մէջ. յուզումէն՝ իր գաղափարակից ընկերը չի կրնար շարունակել իր խօսքը։

ՍԱՄՍՈՆԻ ՅՈՒՇԵՐԷՆ

ՍՐԲԱԶԱՆ ՈՒԽՏԱՏԵՂԻՆ
(ՐԱՖՖԻԻ ԾՆՆԴԵԱՆ ՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱԿԻ ԱՌԹԻՒ)

*Անմահ վիպասանը իր հանճարեղ գործերով հայրենիքի ազատութեան զանգը հնչեցրեց. Նրա ազգային ջերմ շնչով սերունդներ դաստիարակուեցին, որոնք կախարդուածի նման գնում էին դէպի Մեծ Գաղափարը, դէպի փրկութեան արեւոտ մարգը. Մինչ կանգուն, մինչ մարտնչող՝ քալեց ու խառեալների հսկայ փաղանգը մրրիկների մէջէն, աւերակ հայրենիքի անապատ բարձունքների վրայով յաղթական պարզեց պանծալի Եռա*գոյնը. *Եւ իրականացաւ Րաֆֆիի բաղձանքը.*

«Տեսնել Մասիսի գլխին մի դրօշակ» ..

(Կը պատմէ Թաւաքալեան վաշտապետ-յեղափոխական Զաքէի այցը Րաֆֆիի ծեր մօր).

— Մայրիկ ջան, ասա՛, ո՞ւր ես ծնել Րաֆֆին.

— Այստեղ, հայր սուրբ, թոնիրի վրայ.

— Գնա՛նք մայրիկ, ցոյց տուր տեղը.

Եւ պառաւ մայրիկը, ձեռնափայտը շարժելով, հայր սուրբի օգնութեամբ, դանդաղ քայլերով հասնում է թոնրին.

— Ահա՛ այստեղ եմ բերել իմ բալային.

Հայր սուրբը բարեպաշտ երկրպագուի ջերմեռանդութեամբ անմիջապէս ծունկի է գալիս ու համբուրում թոնրի շուրթը, ուր ծնուել էր հայոց Րաֆֆին.

Այդ րոպէին նա հոգով ու սրտով յափշտակուած էր նրա քարոզած բարձր գաղափարներով, որոնց կենդանացած գործիչներից մէկն էլ ինքն էր».

«Յուսաբեր», 1935 Մայիս 25

ՍԱՄՍՈՆ

*
* *

«Վասպուրական» հատորին մէջ, «Դիլմանի ճակատամարտը» *խորագրին տակ, Սամսոն կը գրէ.*

«Լսեց Անդրանիկը Սմբատի, Արտաշէսի, ծերունի քահանայ Տէր Վարդանի վիրաւորուիլը, Կարօյի և ընկերների սպանուիլը. յուզուեց, ալեկոծուեց նրա ֆետայական սիրտը և հրա-

բուխի նման պռաթկոց. «ըաքանրն ջանրնա... ձիս բերէք». բերին ձին. Նստեց և գնաց դէպի գիրքերը իր թիկնապահների հետ. Ես եւս հետևեցի իրեն, իսկ Բժ. Տէր Թովմասեանը մնաց վիրաւորներին առաջին օգնութիւնը հասցնելու. Նա գնաց լեռնաշղթայի ողնաշարի վրայով, ուր գիրք էին բռնել կամաւորները. Նա խրախուսում էր բոլորին. Զարմանալի էր նա իր արիութեամբ. կռուի ժամանակ, երբ նա յայտնւում էր գիրքերում, կամաւորները կարծես ուժ էին առնում, ոգեւորուած էին ու անմիջապէս իրար հաղորդում «փաշան եկաւ, փաշան եկաւ»։ Նա գնում էր գնդակների տարափի տակ. Թիկնապահներից մէկը մօտեցաւ ինձ և ասաց. «Վտանգաւոր է այդպէս գնալը, կարող է գնդակ կպչել, զգուշացրու փաշային, թող իջնի ցած»։

Ես նոր հասկացայ, որ իրաւ կարկուտի նման թափուող գնդակներից կարող է սպանուել։ Զգուշացրի իրեն որ իջնէ աւելի ցած. Նա չպատասխանեց, շարունակեց գնալ. երկրորդ անգամ զգուշացրի և նա փոքր ինչ զայրացած պատասխանեց. «Ի՞նչ կ՚ըսես, ո՞ւր երթամ, կռիւը հոս է. հոն չէ»։

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ ՍԱՄՍՈՆ ԽԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Ժողովրդական փայլուն գործիչ, կազմակերպիչ, ռազմիկ, կրթական գործի անխոնջ մշակ. Հակառակորդ կուսակցութիւններէ իսկ մեծապէս յարգուած անձ, պարսիկներու և թուրքերու մէջ ջերմ համակրութիւն ու պատիւ վայելող Սամսոն Թադէոսեան, հակառակ իր վայելած անվիճելի հեղինակութեան, եղած է նաև զարմանալիօրէն կարգապահ դաշնակցական։ Շրջանի կազմակերպութեան վերին մարմնի՝ Ատրպատականի Կեդ. Կոմիտէի խօսքը անոր համար շարունակ եղած է նուիրական պատգամ. Բոլոր մեծ գործիչներու նման, որոնք կարգապահութիւնը համարած են ամէն գործի յաջողութեան գլխաւոր ազդակ, Սամսոն եւս. իր կուսակցական կեանքի երկարատեւ տարիներու ընթացքին, եղած է գեղեցիկ մարմնացումը օրինակելի կարգապահութեան։ Ան այդ ոգին փոխանցած է ուրիշներու ևս, իրեն հետեւող զանգուածներու և այդ ոգիի շնորհիւ ալ դարձուցած է մեր կազմակերպութիւնը տիրական ու ընդարձակ շրջանի մը մէջ։

Սամսոն այն գործիչներէն է, որոնք մեռնելէ վերջ ալ անջնջելի հետք կը թողուն իրենց ետին եւ երկար կ'ապրին զանգուածներու յիշողութեան մէջ։ Իսկական ժողովրդական գործիչի մաքուր տիպարն էր ան, որ իր ուժերու մինչեւ ամենավերջին կաթիլը ծառայեց իր սիրած ժողովրդին։ Փառքէ ու պատիւներէ միշտ խոյս տուած այս գործիչը ապրած է շատ համեստ, գրեթէ զրկուած եւ մեռած է թշուառութեան մէջ։ Մեղք մեզի, որ Սամսոններու անունները դրօշակ կը դարձնենք, բայց թոյլ չենք տար որ կեանքի մէջ անոնք ալ արեւոտ օր մը վայելեն։

«Հայրենիք» 1945 Յունիս 26 Մ. ՕԶԱՆԵԱՆ

*
* *

Կարդացէք իր յուշերը. անոնք խիստ յատկանշական են ոչ միայն անով, որ հեղինակը ամբողջովին Րաֆֆիի շունչով համակուած է եւ յաճախ իր լեզուով ու պատմելու եղանակով զայն կը յիշեցնէ. այդ կողմէն ամէն արեւելահայ գրող մէկ կամ միւս չափով ենթակայ է Րաֆֆիի ազդեցութեան։ Երբ կը կարդանք Սամսոնի գրութիւնը, մեզի կը թուի, թէ վէպ մըն է այդ, եւ թէ Րաֆֆիի Ցարհատն է որ կը պատմէ իր եւ ընկերներու արկածալից կեանքը։

«Յուսաբեր», 1946 Մայիս 11 Լ. ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

*
* *

Սամսոն մէկն է մեր յեղափոխական այն գործիչներէն, որոնք քաղաքակրթական, մշակութային. աշխատանքներու համար ծնած են, բայց որոնց մեր ժողովուրդի դժնդակ ճակատագիրը մղած է դէպի յեղափոխական պայքարի դաժան ուղին։ Եւ որքան խորունկ է եղած Սամսոնի նմաններու սէրը դէպի հարազատ ժողովուրդի ստեղծագործական հանճարը քաղաքակրթական արժէքներ կերտելու գործին մէջ նոյնքան մոլեռանդ, անկուն պայքարողներ են եղած անոնք իրենց յեղափոխական գործունէութեան մէջ։ Վասնզի յեղափոխական պայքարը կոչուած է խորտակելու այն շղթաները, որոնք կը կաշկանդեն մեր ժողովուրդի ստեղծագործ հանճարի խոյանքները։

... Սամսոն, իր բնածին ընդունակութիւններով կարող էր անկասկած նիւթապէս բարեկեցիկ վիճակ ստեղծել

իրեն և իր ընտանիքի համար, եթէ իր եռանդը գործադրէր այդ ուղղութեամբ։ Կարող էր. բայց չէր ըրած։ Ինչո՞ւ։ Վասնզի Սամսոն այն գործիչներէն էր, որոնք իրենց մտքի, սրտի և բազկի ուժերու առաւելագոյնը կը սպառեն հանրութեան համար, իրենց մէկ պատառ չոր հացը վաստկելու յատկացնելով իրենց ուժերու ամենէն նուազագոյն մասը։ Սամսոններու նուիրումը, զոհաբերութիւնը կը հասնի ինքնանահատակութեան։

Իրենց անբիծ նկարագրով, բարձր գաղափարապաշտութեամբ, ինքնանահատակութեան հասնող անսահման նուիրումով Սամսոն և իր նմանները կը կուտակեն բարոյական այն մեծ ժառանգութիւնը որ կը կազմէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան գաղափարական շէնքի ամրակուռ հիմքը։

«Հայրենիք» (խմբագրական). 1945 Օգոս. 30

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Սամսոնի Յուշերը — «Հայրենիք» ամսագ. 1923 Թիւ 10

Սամսոնի Յուշերը Եփրեմի մասին — «Հայրենիք» ամսագ 1938 Թիւ 4

Բարսեղ Գրիգորեան — Սամսոն, «Հայրենիք» ամսագ. 1946 Թիւ 3

Հ. Յ. Դ. Առաջին Գործիչները Ատրպատականում — Սամսոն, «Հայրենիք» ամսագ. 1947 Թիւ 1

Արսէն Վարդապետ Թոխմախեան — Սամսոն. «Հայրենիք» ամսագիր 1947 Թիւ 3

Հայաստանի Անդրանիկ Դեսպանը — Սամսոն. «Վէմ» 1934 Թիւ Ե-Ը.

Դիլմանի ճակատամարտը — Սամսոն, «Վասպուրական» 1930

Կարոյի Կեանքից — Սամսոն, «Յուսաբեր» 1931 Մարտ 28—31

Օր. Սաթենիկ Արղութեան — Սամսոն, «Յուսաբեր» 1932 Փետր.-Մայիս

Հ. Յ. Դ. եւ Մշակութային աշխատանքներ Ատրպատականում— Սամսոն, «Յուսաբեր» 1935 Նոյ. 8

Սամսոնին նուիրուած են «Ալիք»ի 1945 Ապրիլ 8, «Հայրենիք»ի 1945 Յունիս 26, Օգոստ. 30, «Յուսաբեր»ի 1946 Մայիս 11-ի թիւերը

ԱՒԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ
(ՂԱՐԻԲ)

Հայ գրականութեան վերջին յիսնամեակի ամենէն փայլուն ներկայացուցիչը և ամենէն ժողովրդական դէմքը՝ Ահարոնեանի ներշնչումի աղբիւրը հանդիսացան հայ հողը, հայ ժողովուրդի տառապանքը և հայ ազատագրական պայքարը։ Տաղանդաւոր գրագէտը, նոյն ատեն իբրև քաղաքական գործիչ, պատմական շրջանի մը ղեկավար դէմքերէն մին հանդիսացաւ։

Ա. Ահարոնեան ծնած է 1866ին Իգդիրի կից Իգդիրմաւա գիւղը։ Հայրը դարբին Առաքելն էր. մայրը Զարզար՝ գիւղին միակ գրել կարդալ գիտցող կինը։ Աւետիս կը յաճախէ գիւղին, ապա Իգդիրի հայ նախակրթարանը։ 1879ին կը կորսնցնէ իր հայրը և ստիպուած կ'ըլլայ ձգելու դըպրոցը։ Մօրը օգնելու համար գազարի պարկ մը շալկած շուկայ կ'երթայ։ Իրիկունը զինք կը տեսնէ դպրոցի տնօրէն Դաւիթ Թալանթար. կը հարցնէ, թէ ինչո՛ւ դպրոց չի գար. «Հայրս... հայրս... մեռաւ» հեկեկալով կը պատասխանէ որբացած պատանին։ Տնօրէնը կը մխիթարէ զինք ու կը յանձնարարէ յաջորդ օր դպրոց գալ։ «Սլացայ դէպի տուն,— կը պատմէ Ահարոնեան,— հասայ հեւ ի հեւ, յուզմունքով ու երջանիկ, մօրս գիրկն ինկայ։

— Մայրի՛կ, ձչացի, վաղը գնում եմ դպրոց։
Աչքերումս արցունք կար, և ծիծաղ միաժամանակ։

— Դպրո՞ց, ի՛նչպէս բալա ջան։

— Տեսուչն ասաց՝ արի։ Ինձ տեսաւ առուի եզրին այն ուռիների տակ, գիտե՞ս։ Ձեռքն ուսիս դրաւ ու ասաց, «վաղը գրքերդ ա՛ռ, արի դպրոց»։

— Փա՛ռք քեզ, Տէ՛ր, հազար փառք քո դարգեահին (դարպասին) որ բացուեց»։

Աւետիս կը յաճախէ Իգդիրի նախակրթարանը։ Երկու տարի յետոյ Դ. Քալանթարեան կը մեկնի այդ քաղաքէն, բայց Աւետիսին համար կը միջնորդէ, ու ան կ՚ընդունուի Էջմիածինի Գէորգեան Ճեմարանը։ Այլեւս լոյսի ճամբան բացուած էր երիտասարդին առջեւ։

ԱՆՈՒՇ ՆԱԶԱՐԵԱՆ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ
(1869--1916)

Ահարոնեանի աշակերտութեան շրջանին, Գէորգեան Ճեմարանին սան եղած են Լ. Շանթ, Աւ. Իսահակեան, Կոմիտաս Վարդապետ, Գ. Խաժակ, Ա. Վռամեան, Մ. Աբեղեան, այսօրուան Կաթողիկոս Չէօրէքչեան Ս., Տիրայր Արք. Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեան, Մելիք Թանգեան Արք., Ս. Խաչատրեան և ուրիշներ։

1886ին Ահարոնեան կ՚աւարտէ Ճեմարանի վեցամեայ դասընթացքը, բայց աչքերու ժամանակաւոր տկարութեան պատճառով չի կրնար հետեւիլ լսարանական դասընթացքին և կը վերադառնայ իր հայրենի գիւղը։

1887ին կ՚ամուսնանայ իրենց դրացի Նազարենց բարեկեցիկ ընտանիքի աղջկան՝ Անուշի հետ, որ գիւղի ամենէն գեղեցիկն էր։

Նոյն տարին կը սկսի Ահարոնեանի գրական գործունէութիւնը։ Անոր առաջին թղթակցութիւնը լոյս կը տեսնէ Արգար Յովհաննէսեանի «Արձագանգ» շաբաթաթերթի 1887 Ապրիլ 26ի

թիւին մէջ, ուր կը նկարագրէ, այդ տարին, կամրջին եւ Երասխին յորդումը և գործած աւերները։

1887ի աշնան կը հրաւիրուի Գէորգեան ճեմարանը վերակացուի պաշտօնով։ Յաջորդ տարի ուսուցիչ է Իգդիրի նախակրթարանը մինչև 1892։ Մէկ տարիով կը հրաւիրուի Նոր Պայազիտի վարժարանը կը վերադառնայ Իգդիր՝ իբրև աւագ ուսուցիչ։ Այս պաշտօնը կը վարէ մինչև 1896. երբ, երկրորդ անգամ ըլլալով ռուս կառավարութիւնը կը փակէ հայկական վարժարանները։

1896—1898 ամբողջովին կը նուիրուի գրականութեան։ «Տարազ»ի, «Մշակ»ի մէջ լոյս կը տեսնեն իր «Հաօ Կինը», «Էուրեր Սահմանի Այն Կողմից» և արեւմտահայ գաղթականութեան կեանքէն «Պուտ մը Կաթ», «Բաշօ», «Ցալադ Վուրդունի», «Փշուր մը Հաց» են.։ Արդէն Ահարոնեանի գրական համբաւը տարածուած էր։ 1898ին Բագուի դրամէր հայ հարուստներու խումբ մը կ'աջակցի իրեն և կը մեկնի Լօզան, հետեւելով համալսարանի պատմա-փիլիսոփայական ճիւղին։

Թիֆլիսի մէջ ծանօթացած էր Քր. Միքայէլեանին և Ս. Զաւարեանին։ Զուիցերիա կուգայ Քրիստափոր և խոր ազդեցութիւն կ'ունենայ Ահարոնեանի վրայ, ինչպէս ինք կը պատմէ. «Մի գողարիկ վարպետութեամբ, որ այնպէս սազում էր նրան, երկրից հասած սրտայոյզ կամ հերոսապատում նամակներ, ընկերների յիշողութիւններ գիտամբ զրկում էր ինձ կարդալու իբր թէ իմ հետաքրքրութեան համար, բայց իրօք ինձ գեղարուեստական երկերի նիւթ մատակարարելու գաղտնի ցանկութեամբ։ Եւ ես քաղում էի այդ նիւթերը «Ազատութեան ճանապարհին» իմ պատկերների համար։ Եւ ինչ որ գրեցի, ամբողջ Քրիստափորի բարձր, ազնուական ներշնչումով է եղած։ Առանց Քրիստափորի՝ «Ազատութեան Ճանապարհին»ը չէր գրուի»։

Ահարոնեան իր դասերէն զուրս կը զբաղի հանրային կեանքով. ուսանողական շրջանակներու մէջ խանդավառութիւն կը ստեղծէ իր բանախօսութիւններով։ Կը մասնակցի 1901—1902 հնչակեաններու կազմէ Յովհաննէս Շահնազարի և բժիշկ Նեվրուզի միջոցով սկսուած միութեան բանակցութիւններուն։ Իսկ աւելի ետք ներկայ կ'ըլլայ օսմանեան կուսակցութիւններու առաջին համաժողովին (Ահմէտ Րիզայի, իշխան Սապահէտտինի հետ) մէկ ճակատ կազմելու համար Համիտի բռնակալութեան դէմ։

Ուսանողութեան շրջանին կ'այցելէ Իտալիա, կը տեսնէ արուեստի գլուխ գործոցներ, որոնց մասին իր տպաւորութիւնները լոյս կ'ընծայէ Թիֆլիսի «Մշակ»ին մէջ։

Ահարոնեան Եւրոպա գտնուած տարիներուն, Մոսկուայի հայ ուսանողներու խումբ մը կը ծրագրէ զինք կարգել հայոց եկեղեցիին համար աւագ սարկաւագ, ապա քահանայ ձեռնադրել, խորհելով որ այս ձեւով անոր հնարաւորութիւն պիտի տան նուիրուելու գրականութեան։ Բարեբախտաբար եկեղեցիի հոգաբարձու իշխան Աբամելիք Լազարեան կը մերժէ, իմանալով որ թեկնածուն յեղափոխական մըն է։

1902ին կը վերադառնայ Կովկաս, կը հաստատուի Թիֆլիս, ստանձնելով «Մուրճ» ամսագրի գրական բաժնի խմբագրութիւնը։ Իր աշխատակցութիւնը կը տեւէ մինչեւ 1905։ Այս տարիներուն կը գրէ «Մրրիկի Սուրբը» վէպը, «Խեղճերը» և «Արազը» պատմուածքներու շարքը։ 1905ի ամառը կը մեկնի Եւրոպա Հայ Դատի ի նպաստ դիմումներ կատարելու։ 1906ին կը վերադառնայ Կովկաս։

Ռուս առաջին յեղափոխութեան հետեւանքով, որոշ ազատութիւններ կը տրուին։ Դաշնակցութիւնը կ'ունենայ իր օրկան «Յառաջ»ը, որու խմբագրութիւնը երկու տարի կը վարէ Ահարոնեան, իր հետ ունենալով Գ. Խաժակ, Ե. Թոփչեան և Լ. Նազարեանցը։ Իբրեւ պատգամաւոր կը մասնակցի, Երիմեան Հայրիկի կողմէ 1905ի Օգոստոսին Էջմիածինի մէջ հրաւիրուած Կովկասի Հայոց Ազգային Ժողովին, որու աշխատանքները կիսատ կը մնան ռուս իշխանութիւններուն միջամտութեան հետեւանքով։

Նոյն ամիսներուն Դաշնակցութեան խմբապետներէն Միհրան, իր շուրջ խումբ մը հայդուկներ հաւաքած, կ'ըմբոստանայ կուսակցութեան ղեկավարութեան դէմ, այն մեղադրանքով, թէ ան լքած է Թրքահայ Դատը։ Բախտախնդիր Միհրան կը քաջալերուէր ռուս քաղաքական ստահակութենէն։ Օր մը ան կը ներկայանայ Բիւրոյի ներկայացուցիչին՝ պահանջելով Դաշնակցութեան կնիքը և արխիւը։ Այս դէպքը նկարագրելով, Մ. Վարանդեան կը գրէ. «Կատղած խմբապետը տեղի տուաւ միայն Ա. Ահարոնեանի առջեւ, որ յանկարծ վրայ հասաւ իր աշխատանոցէն և —առանց անդրադառնալու ռիսկի մեծութեան, սակ իր անուան հմայքին ապաւինած— մերկ կուրծքով նետուեցաւ ապաստինուած հրոսակապետին վրայ, քաշեց Միհրանի թեւէն և

«գո՛ւրս» գոռաց... Սասը նոյնքան անակնկալ, որքան աղդու էր Հրոսակապետը, հեղինակաւոր ձայնից շշմած, դիմադրութեան փորձ մը իսկ չըրաւ և փախաւ իր շքախումբով»։

1907ի գարնան Երիմեան Հայրիկի կողմէ պատուիրակութիւն մը կը մեկնի Հոլանտա, Լա Հէյի մէջ գումարուած Խաղաղութեան ժողովին Հայ Դատը ներկայացնելու համար։ Պատուիրակութեան անդամ կը նշանակուին Գէորգ Եպիսկ. Իւթիւճեան և Աւետիս Ահարոնեան։ Վերջինը նախ Փարիզի մէջ հայանպաստ պրոպագանդի շարժում մը կը կազմակերպէ Պրեսանսէի, Քլեմանսոյի, Ժորէսի Քիյարի գործակցութեամբ։ Ապա Ահարոնեան և Իւթիւճեան Եպսկ. կը մեկնին Լա Հէյ, ուր պիտի գումարուէր խորհրդաժողովը. բայց չեն ընդունուիր և ձեռնունայն կը վերադառնան։ Այդ շրջանին է, որ Պոլսոյ Պատրիարք Օրմանեան, օսմ. կառավարութեան պահանջով, հեռագիր մը ղրկած էր խորհրդաժողովին։

Նոյն տարուան աշնան՝ Ահարոնեան կը ստանձնէ Թիֆլիսի Ներսիսեան վարժարանի տնօրինութիւնը, զոր կը վարէ մինչեւ 1909ի Մայիս ամիսը։ Վրաստանի հայոց Առաջնորդ Գարեգին Եպիսկ. Սաթունեանի հետ ան կը մեկնի Փեթերսպուրկ. բարերար Ա. Մանթաշեանին դիմելով կը ստանան 250 հազար րուպլի։ Հետագային 80 հազար եւս այս գումարին վրայ կ'աւելցնէ Մանթաշեան և Հաւլաբար հայկական արուարձանին մէջ կը կառուցուի Ներսիսեան վարժարանի հոյակապ շէնքը։

Մանկավարժական գործունէութեան զուգընթաց, Ահարոնեան կը շարունակէ գրականութեամբ զբաղիլ և լոյս կ'ընծայէ «Արցունքի Հովիտը», «Ուխտաւորներ» թատերգութիւնները, որոնք կը ներկայացուին Թիֆլիսի Արտիստական թատրոնին, ապա Կովկասի հայաշատ կեդրոններուն մէջ։

Ռուս միապետութիւնը կը սկսի հալածանքներ կազմակերպել Դաշնակցութեան դէմ. կը ձերբակալուին հարիւրաւոր մտաւորականներ ու քաղաքական գործիչներ։ 1909 Մայիսին կը ձերբակալուի նաև Ա. Ահարոնեան ու կը դրուի Թիֆլիսի Մետեխ բանտը, ապա Բագու, Ռոստով և Նովոչերկասկի բանտը։ Բանտարկութեան շրջանին կը գրէ «Անդունդը», «Խաւարի մէջ», «Մոխիրների տակից» վիպակները և «Սև Թռչունը կամ Ոսկի հէքիաթ» ռոման։

Ահարոնեանի առողջութիւնը կը խանգարուի։ Իր ազատարձակման համար Եւրոպայի անուանի մտաւորականներէն

Անաթոլ Ֆրանս. Էրնէստ Լավիս. Փրեսանսէ. Վիկտոր Պերար և ուրիշներ գիմումներ կ'ընեն վարչապետ Ստոլիպինին։ Ի վերջոյ 1911 Փետր. ին դատական քննիչը համաձայն կը գտնուի 20,000 րուպլի երաշխաւորութեամբ ազատ արձակել Աճառեանը։ Բանի մը բարեկամներ՝ Տիկին Վառվառէ Բանանեան. Սամսոն Յարութիւնեան և Լեւոն Մանթաշեան, կը հայթայթեն այդ գումարը ու ազատ կ'արձակուի Աճառեան, որ նոյն տարուան ամառը Իգդիրի ճամբով կ'անցնի Թրքահայաստան։

Աճառեանի համագիւղացի, հայ ժողովուրդի քաջարի զաւակը՝ Դրօն նոյն շրջանին փախստական կ'ապրէր Հին Պայազիտ, ան կը պատմէ իր հանդիպումը Աւետիսին հետ.

«Մեր վստահական գաւառական գործիչներից Թոփալ Եղիան լուր ուղարկեց ինձ, որ Աւետիսը նորից բանտարկուելու վտանգին տակ է. հետեւաբար պէտք է մի կերպ նրան Տաճկահայաստան անցընենք։ Եւ ահա մի օր գնում եմ Դոտուն-Մուսուն և քուրդ Աւտիլ Տրէմը ուղարկում Աւետիսին առաջնորդելու։ Աւտիէն իմանում էր այդ շրջանների բոլոր ծակն ու ծուկը, քարն ու ձորը։ Այն քուրդերից էր, որ միշտ մեզի ծառայութիւն էին մատուցել Սուլթան Համիտի օրերից։

Աւտէի առաջնորդութեամբ Աւետիսը անցաւ տաճկական սահմանը, եթէ չեմ սխալւում Ցուլլուի սկզբներին։ Ճանապարհների ապահովութեան համար ամէն միջոց ձեռք առնուած էր։ Լուսաբացին Աւետիսը հասաւ Դոտու ռէս Աւտոի տունը։ Չէի քնացած ամբողջ գիշերը։ Ուրախութիւնս չափ ու սահման չունէր։ Հասել էր անվտանգ և սակայն ջարդուած։ Մի գիշերուան մէջ քալել էին 35 քիլոմէթր։

Աւետիսը գրկեց ինձ և սաաց.

— Այսպէս է մեր կեանքը, բոլորս մէկ հանգստութիւն կը գտնենք, երբ մենք էլ մեր հարազատ օճախի տէրը լինենք» («Յուսաբեր», 1948 Յունիս)։

Աճառեան հին Պայազիտէն Կարին—Տրապիզոն ճամբով կը մեկնի Պոլիս, ուր «Ազատամարտ»ի մէջ լոյս կ'ընծայէ իր ճամբորդական տպաւորութիւնները «Երազներիս Աշխարհը» խորագրով։

Աճառեան, որ նոյն ատեն պերճախօս հռետոր մըն էր, Պոլսոյ մէջ քանի մը հրապարակային բանախօսութիւններով կ'ոգեւորէ բազմահազար ունկնդիրներ, որոնք կարիքն ունէին

մեծ հայրենասէրի շունչին և որոնք իրմէ կը ստանան անջնջելի տպաւորութիւն մը։

Դարձեալ Զուիցերիա կը հաստատուի Ահարոնեան ու կը նուիրուի գրականութեան։ Կովկասի մամուլին կ'աշխատակցի Վաստակաւոր և Avesta ծածկանուններով։ Կը գրէ իր բանտային յուշերը «Իմ Բանտը» խորագրով, բանտային պատկերներ՝ «Պարտըւածներ» վերնագրով և «Պատրանք կամ Մեռելները Խօսում են» թատերգութիւնը զոր կ'ուղարկէ Կովկաս և որ կը ներկայացուի Թիֆլիսի հայ բեմերուն վրայ։

1914ի եւրոպական պատերազմի և մասնաւորապէս ռուս-թրքական զինաբախումի հետեւանքով, ռուս կառավարութիւնը կը սկսի սիրաշահիլ հայերը ու ներում կը շնորհէ քաղաքական յանցաւորներուն։ Ահարոնեան 1916 Փետրուարին կը վերադառնայ Կովկաս։ Նոյն տարին կը մեռնի իր կինը։ 1917ին կ'ամուսնանայ այրի տիկին Նուարդ Ժամհարեանի հետ։ Ահարոնեան առաջին ամուսնութենէն ունի չորս զաւակներ, Վարդգէս, Վրոյր և Բաբիկ, և մէկ աղջիկ՝ Արփիկ։ Երկրորդ ամուսնութենէն Ահարոնեան զաւակ չ'ունենար։

1917ի Փետրուարեան յեղափոխութիւնը ազատութիւն կը բերէ Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդներուն։ Թիֆլիսի մէջ տեղի կ'ունենայ Հայոց Ազգային Համագումարը, որուն նախագահներէն մէկն է Ահարոնեան։ Երկար չեն տեւեր խանդավառութեան օրերը. կը սկսի բոլշեւիկեան յեղափոխութիւնը և ճակատի քայքայումը։ Վտանգուած է նաև Հայաստան։ Ահարոնեան «Հորիզոնի էջերէն ահազանգ կը հնչեցնէ, կը խրախուսէ հայ մարտիկը. «Մեր հայրենի լեռնալանջերից ծփծփուն ու պղտոր հեղեղն է իջնում մռնչալով. ցցուիր ու ծառացի՛ր, ցե՛ղ իմ, ապա թէ ոչ նրա յորձանքների տակ կը թաղուին քո բոցոտ յոյսերը, քո բախտը, քո որչափ եղերական նոյնքան հերոսական շքեղ պատմութիւնը։

Հա՛յ ժողովուրդ, քեզ եմ ասում.
Հատուցման ժամն է հասել»։

1918 Մայիս 24էն 28 Սարդարապատի, Բաշ Ապարանի և Ղարաքիլիսէի հերոսական կռիւներուն մէջ անպարտելի մնաց հայ բանակը. ան կասեցուց թշնամիի արշաւը։ Թուրքը ստիպուած եղաւ ճանչնալ Հայաստանի անկախութիւնը, և Ահարոնեան դժնդակ պարտականութիւնը ստանձնեց՝ իբրեւ պատուիրակութեան պետ երթալու Պոլիս և բանակցելու դաշինքներու հետ,

որոնք մէկ միլիոն հայութիւն բնաջնջած էին։ Շուտով վրայ կը հասնի զինադադարը։ Հայաստան յարութիւն կ'առնէ։ Կ'ընդարձակուին իր սահմանները։ Ահարոնեան կը վերադառնայ Հայաստան ու այս անգամ նոր առաքելութեամբ կ'անցնի Փարիզ։

Հայ ժողովուրդի տառապանքի ամենէն զօրաւոր արտայայտիչը եղող գրագէտ Ահարոնեանին կը վիճակուի արժանաւորապէս ներկայացնել Հայաստանը Խաղաղութեան Վեհաժողովին, ուր կը ստորագրէ Սեւրի պատմական դաշինքը՝ Դաշնակցութեան Ամերիկայի Կեդր. Կոմիտէին կողմէ նուիրուած ոսկեայ գրիչով մը։

Ահարոնեանի քաղաքական օրագիրը, որ լոյս տեսաւ «Հայրենիք» ամսագրի մէջ, ցոյց կուտայ որ տաղանդաւոր գրագէտը պատմական այդ օրերուն ունեցած է քաղաքական առողջ մտածողութիւն և տենդագին գործունէութիւն մը, յաջողելով ապահովել բարեկամ պետութիւններու աջակցութիւնը։ Երեք տասնամեակ անցնելէ ետք. Ահարոնեանի քաղաքական հակառակորդները անգամ Հայ Դատի պաշտպանութեան կռուան ընդունեցին անոր ստորագրած Սեւրի դաշնագիրը։

Ռուսեւթուրք բարեկամութեան ու գործակցութեան պտուղը եղաւ Հայաստանի խորհրդայնացումը։ 1923ին Ահարոնեան Լօզանի մէջ ի զուր կը ջանայ պաշտպանել անիրաւուած հայութեան դատը։ Ստեղծուած էր քաղաքական նոր կացութիւն մը։

Ահարոնեան երբեք չի կորսնցներ իր հաւատքը։ Դարձեալ կը փարի իր գրչին։ Գեղարուեստական գրականութեան իր լաւագոյն էջերը կուտայ այս շրջանին։ Փարիզի մէջ լոյս կ'ընծայէ «Իմ Գիրքը» վերնագրով երկու հատորներ՝ «Մանկութիւն» և «Պատանեկութիւն»։ Դեռ երկու հատորներ ևս պիտի գրէր, որոնք դժբախտաբար կը մնան անաւարտ։ Բայց 1923էն սկսեալ «Հայրենիք» ամսագրի մէջ կը գրէ բազմաթիւ պատմուածքներ և գրական, պատմական, քաղաքական ուսումնասիրութիւններ։ Առանձին գրքով լոյս կ'ընծայէ «Ճամբորդը», «Կարօտ Հայրենի», «Քրիստափոր Միքայէլեան»։

1930ին գաղութներու մէջ կը տօնուի Ահարոնեանի գրական և հանրային գործունէութեան քառասնամեայ յոբելեանը։ Փարիզ Սորպոնի սրահին մէջ, ի պատիւ գրագէտին տրուած հանդէսին, Ահարոնեան հետեւեալ կերպով կը բանաձեւէ իր գրականութիւնը «Ի զուր իմ գրական ստեղծագործութեան մէջ գրական դպրոց փնտռեցին։ Իմ գրական դպրոցը Հայ Հայրենիքը

և առհասարակ մարդկային ցաւն ու տառապանքն է. ինծ համար մարդկային ամէն էակ գերագոյն նպատակ է և ոչ միջոց և իր կեանքի ցաւագին յեղյեղումները բարձրագոյն արժէք, որ կարող է գեղեցկացնել ամենադժուարահաճ արուեստը»։

Ահարոնեանի գրականութիւնը արեւելահայ և արեւմտահայ հատուածներուն մէջ հաւասարապէս անմրցելի գիրք մը կը գրաւէ։ Իրեն յատուկ լեզու մը մշակեց. արուեստագէտը գիտցաւ երկու բարբառներու գանձերը մէկտեղել։ Զգացումներով, ձըգտումներով ու գաղափարականով Ահարոնեան հայ ժողովուրդի ամբողջութիւնը կը ներկայացնէ։ Դէպքերու բերումով այդպէս եղաւ նաև իր կեանքը։ Գործեց հաւասարապէս հայրենիքի և սփիւռքի մէջ։ Իբրապէս բազմաշնորհ գրագէտ, հրապարակագիր, հռետոր, դաստիարակ, յեղափոխութեան քարոզիչ, քաղաքական գործիչ, բոլոր մարդերուն մէջ գիտցաւ արտայայտել իր բազմազան ձիրքերը. դժուարահաճ գեղագէտէն մինչեւ ժողովուրդի համեստ զաւակը խորապէս զգացին Ահարոնեանի տաք շունչը, որ այնքան գեղեցկացուց հայ գրականութիւնը ու այնքան յուզեց ընգուածները։

Իր կեանքին ու գրականութեան կարծէք յաջորդական մէկ պատկերը եղաւ իր ստացած հարուածը՝ ուղեղի կաթուած, երբ 1934 Փետրուար 11ին Ահարոնեան Մարսէյլի բեմին վրայ, 2000 հոգիի ներկայութեան, հայ ժողովուրդի հպարտութիւնը կը փառաբանէր.

«Ոչ մի ազգի հետ չեմ բաղդատեր իմ ազգս։ Բարձր և իմաստուն մեր ցեղը։

Ժողովուրդ հայոց և երիտասարդներ։

Ոչ մէկ ժողովուրդի առջեւ գլխարկ հանելու պէտք չունինք։ Լաւ համոզուեցէք ասոր։

Որպէսզի իմանայինք, թէ ո՛վ էինք և ով ենք մենք, Անիի աւերակները տեսնել պէտք էր... Բագրատունեանց հարստութեան ի՜նչ փառք, ի՜նչ պատիւ մշակոյթի և քաղաքակրթութեան ի՜նչ հոյակապ ցուցադրութիւն... ի՜նչ կամարներ, եկեղեցիներ։ Անին տեսնելէն վերջ, երբ նկարի տակը կը կարդամ սա պարբերութիւնը. «Անցեալ ու ներկայ Հայաստան» հոգիս կը վերանայ պահ մը, թէ այդ բոլոր տաճարները շինուած են պատերազմներու շառաչին մէջ... Ո՛հ, այն ատեն կը հասկնայինք, թէ ի՞նչ էին մեր պապերը, մեր հայրերը, իրենց ստեղծագործութիւններն ու արիարանց բանակը։

Ֆրանսացի գրագէտ մը, որ շատ համեստ անձնաւորութիւն մըն է. իր մէկ աշխատութեան մէջ հերոսերգութիւնը կ'ընէ հայ բանակին.

Հայ բա...նա...կ...ը

(*Հոս կ'ընդհատուի Ահարոնեանի խօսքը*), («Յուսաբեր», 1934 Փետր. 28, արտատպուած Փարիզի «Յառաջ»են)։

Ահարոնեանի պարթեւ հասակը կռնակի վրայ կը փռուի բեմին վրայ. Բժիշկներ օգնութեան կը հասնին ու զինք հիւանդանոց կը փոխադրեն։ Հանդիսականներէն շատեր շուարած կը սկսին հեկեկալ ու արցունք թափել։

Ահարոնեանի լեզուն եւ գրիչը այլեւս կը դադրին գործելէ։ Բժշկութիւնը չի կրնար դարմանել անոր հիւանդութիւնը։ Ամբողջ 14 տարի կը տառապի, շրջապատուած իր կնոջմով եւ ընկերներով, որոնք ի զուր սպասեցին հրաշքի մը։

1946*ին գաղութներու մէջ տօնուեցաւ Ահարոնեանի ծննդեան* 80-*ամեակը։ Կազմակերպուեցան գրական երեկոներ։* 1948 *Ապրիլ* 20*ին Ահարոնեան առ յաւէտ փակեց իր աչքերը։ Մեծ շուքով գրագէտին մարմինը Մարսէյլէն փոխադրուեցաւ Փարիզ եւ ժողովրդական փառահեղ ցոյցով մը թաղուեցաւ Փէռ Լաշէզի գերեզմանատունը։ Հ. Յ. Դ. Արեւմտ. Եւրոպայի Կեդր. Կոմիտէն գեղեցիկ գաղափարն ունեցաւ ժապաւէնի վրայ առնելու յուղարկաւորութիւնը, իսկ հետագային պատրաստուեցաւ մեծ գրագէտին ամբողջական կեանքին նուիրուած խօսուն ժապաւէն մը։*

Դարեր առաջ պատմահայր Խորենացին ըսած է. «Մահկանացու ծնաւ, անմահ գործ ձգեց»։ Իրապէս կը պատշաճի այս որակումը Ահարոնեանին։ Վշտի ու յեղափոխութեան երգիչը իր մահէն ետքն ալ տիրական պիտի ըլլայ հայ սերունդներու մտաւորական կեանքին մէջ։

Առանձին հատորներով Ահարոնեանի լոյս տեսած գործերը.

1.— *Հաօ կինը*, 1897 *Թիֆլիս.*

2.— *Պատկերներ*, 1899 *Մոսկուա*, 1909 *Փեթերսպուրկ.*

3.— *Խեղճերը*, 1902 *Թիֆլիս.*

4.— *Ազատութեան ճանապարհին*, 1908 *Թիֆլիս*, 1926 *Պոսթըն.*

5.— *Իտալիայում*, 1903, *Թիֆլիս.*

6.— *Շվէյ ցարական գիւղը*, 1913 *Թիֆլիս.*

7.— *Մրրկի Սուրբը*, 1903 Թիֆլիս.
8.— *Արազը*, 1904 Թիֆլիս.
9.— *Կեանքի Վէպը*, 1908 Թիֆլիս.
10.— *Լռութիւնը*, 1909 Թիֆլիս, 1924 Պոսթըն.
11.— *Արցունքի Հովիտը*, 1907 Բագու.
12.— *Խաւարի մէջ*, 1910 Թիֆլիս.
13.— *Պարտուածներ*, 1912 Պոլիս.
14.— *Հայրենիքիս համար*, 1920 Պոսթըն.
15.— *Ճամբորդը*, 1926 Պոսթըն.
16.— *Քրիստափոր Միքայէլեան*, 1926 Պոսթըն.
17.— *Կարօտ Հայրենի*, 1927 Պոսթըն.
18.— *Իմ Գիրքը*, Ա. Մանկութիւն, 1927 Փարիզ.
19.— *Իմ Գիրքը*, Բ. Պատանեկութիւն, 1931 Փարիզ.
20.— *Մենութեանս մէջ*, 1938 Նիւ Եորք.
21.— *Իմ Բանտը և Երազներիս Աշխարհը*, 1943 Պոսթըն.
22.— *Սարդարապատից Մինչեւ Սեւր և Լօզան*, 1943 Պոսթըն.

Ահարոնեանի պատմուածքներէն թարգմանուած են ֆրանսերէն, գերմաներէն, անգլիերէն, իտալերէն, չեխերէն, վրացերէն, պուլկարերէն, յունարէն և սպաներէն լեզուներուն։

Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ կազմուած յանձնախումբ մը ստանձնեց և սկսաւ հրատարակել Ա. Ահարոնեանի «Ժողովածու Երկերի»ի շարքը, ուր պիտի ամփոփուին, վերեւի գործերէն զատ, նաև պարբերականներու մէջ լոյս տեսած գրական, բանասիրական, քաղաքական գրութիւնները ամբողջութեամբ։

ԱՀԱՐՈՆԵԱՆԻ ՄԻՏՔԵՐԷՆ

Հայոց լեզո՜ւ, քեզ յարգա՜նք... ամէն օր, ամէն ժամ տրորուած, անարգուած դու իմ խեղճ լեզու, ո՞վ քեզ սիրեց, քեզ վրայ ո՞վ գուրգուրաց երբեք...։

Եւ օտար, պաղ հորիզոններու տակ ո՞ւմ է հասնում առաջին սառնամանիքի սարսուռը, եթէ ոչ քե՜զ, ո՜վ իմ դրախտային բարբառ մայրենի։

Հոգիս պայթում է այն մտածումից, թէ ի սփիւռս աշխարհի վայրավատին տարագնուած ցեղիս զաւակները — իմ զաւակները — կարող են մի անիծեալ օր իրենց աչքերը փակել մայրենի

լեզուից ճառագայթող գեղեցկութեան առջեւ և ուրանալ իրենց մայրենի օրօրները, որոնց վրայ ազգի ճակատագիրն է դրոշմըւած Աստծու ձեռքով։

Ա՜հ, ի՜նչ հարուստ, ի՜նչ յուռթի, ո՜րչափ բեղուն է հայ հողը, որ իր օրհնեալ ծոցից, որպէս Արամազդի գլխից, ժայթքում է նորանոր ու պերճ սերունդներ, հայոց աշխարհի հոգեւոր բուրաստանը մշակելու համար։ Ու գալիս են իրար ետեւից, որպէս ամէն օր ծագող արշալոյսները։

Ա՜հ, վառ պահեցէք յիշատակը նրանց՝ որոնք մեր գիրն ու բանը զարգարեցին ու անցան։

Սիրեցէք նրանց՝ որ պիտի գա՜ն.

Եւ իմ սերո՞ւնդը... է՜հ, նա էլ իտէալի արբեցուցիչ ու կախարդական աղբիւրից խմեց ու տառապանքն ու ազատութիւնը սիրեց որպէս իր մօր ստինքները։

*
* *

Արմենիա՛, Արմենիա՛, ով դու «հնաուրց հրեշտականաց վեհագոյն», դու որ չորս հազար տարիներից ի վեր լոյսի ու քաղաքակրթութեան ջահակիրն եղար քո դրախտային բարձրաւանդակների վրայ և լոյսի սրբուն սուսերամերկ ծառացար համայն Ասիայի բարբարոսութեան դէմ որպէս Պալլաս Աթենաս, որպէս «Մայր ամենայն զգաստութեանց» Անահիտ։

Արմենիա՜, Արմենիա՜...

Ո՜վ դու սկիզբ իմ բոլոր ուրախութիւնների և իմ բոլոր տրտմութիւնների։

Ո՜վ դու աղբիւրն իմ բոլոր յոյսերի, և բոլոր յոյզերի.

Եւ բոլոր իմ բերկրանքների.

Եւ բոլոր իմ խորհուրդների.

Ո՜վ իմ պաշտելի Արմենիա։

*
* *

Ես հաւատում եմ, հա՛յ ժողովուրդ, քո դարձին, ինչպէս հաւատում եմ որ ամէն առաւօտ արշալոյսը կը բացուի։ Հաւատում եմ, վաղնջի կամրջընկեց Արաքսի ափերին Մասիսի խորհրդաւոր հայեացքի տակ մեր հայրենիքը կայ, որ մեր թրթռացող հոգին է բանել իր մայրական քնքոյշ ձեռների մէջ և ակնդէտ ու խռովայոյզ՝ նայում, նայո՜ւմ է ճամբաներին։

Եւ հեռու չէ այն օրը, երբ բազուկները տարածած, նա կ՚ընդունի հեռաւոր հորիզոնների տակ յածող ու հեծող իր զաւակների կարօտակէզ բազմութիւնները, և բիւրաւոր ձայներ կը թնդան Մայր Արաքսի ափերին.

Արմենիա, Արմենիա, ո՜վ իմ հոգու, յաւիտենական ապաստան, ո՜վ իմ պաշտելի հայրենիք․․․։

(Ահարոնեանի ճառեն՝ արտասանուած իր գրական քառասնամեայ յոբելեանին 1930ին)։

* * *

Հաւատա՛, հայրենիք, վիրաւոր ու արիւնաքամ, դուն դարձեալ պիտի ապրիս. վանդալի անապատների՝ բոլոր ոռնացող խուժաններն իսկ անզօր են սպաննել լոյսը, որ մի բարի աստուած, մի գթոտ աստուած մի օր քո կարկառուն բազուկների մէջ դրեց, ո՜վ դու լոյսի հայրենի՜ք, լոյսի հայրենիք․․․։

Եւ դուք, ո՛վ մեր արիւնով ու վաստակով յղփացած բարբարոսներ, ճամբայ տուէք. հաւատացէք, որ ձեր իսկ ձեռքով նահատակուած հայ ցեղի ճիգերով է, որ մի օր լոյս պիտի տեսնէ։

Հաւատացէ՛ք ու ճամբայ տուէք։

* * *

Ես տեսել եմ յունական Ակրոպոլը, արուեստի, ճարտարութեան, գեղեցկութեան այդ վիթխարի դամբարանը, ուր մարմարի ամէն կտորի տակ տակաւին լալիս է հեթանոս միտքը. ես ծունկի եմ եկել նազելի Պարթենոնի աւերակների մէջ, փարել եմ նրա խորտակուած մարմարէ սիւներին, որոնք փռուած են սպաննուած գեղանի կոյսերի պէս, բոլոր այս եղծուած գեղեցկութեան առաջ հոգիս է հեծեծացել, դասական արուեստների կսկիծն եմ ապրել, և երկիւղածօրէն կրկնել եմ գեղապաշտ ու խոհուն Ռընանի աղօթքը։

* * *

Հայրենի աւերակների միջից նոր Հայաստանը պիտի բարձրանայ լուսաճաճանչ ճակատով ե՛ւ լոյսի համար, ազատութեան համար, սիրոյ համար։

Դէ՛, էլի մի անգամ և այսուհետեւ յաւիտենապէս, թող հնչուի մեր աշխարհում աշխատանքի մեծ երգը։

«Հայրենիքիս Համար»

∴

Մասիսն ինձ համար, ինչպէս Արարատեան աշխարհի իւրաքանչիւր զաւակի համար՝ միշտ եղել է մի հսկայ միտք, մի տիտանեան գաղափար, որ ա. ձանցել է ժամանակից ու տարածութիւնից դուրս. մահերից ու աւերակներից բարձր, ամպերի և ամպերի հետ՝ աշխարհին ասելու համար, թէ՛ «ես կա՛մ և պիտի լինեմ...» եւ նրա փէշերին ծուարած հայ ժողովուրդը լռելեայն ապրում է այս անօրինակ սփինքսի հզօր միտքը, չի ըմբռնում, բայց զգում է, չի գիտակցում, բայց տարտամօրէն զուրգուրում է իր հոգու խորքում, որովհետեւ այն իր կրած տառապանքի, իր պրկուած ու կողոպտուած երազների, իր արդար ցասումի և իր մեծութեան պատկերն է.

«Մասիս»

ԷՋ ՄԸ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՕՐԱԳՐԷՆ

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐ ՉԸՐՉԻԼԻ ՀԵՏ

8 Յունուար 1920

Տեսակցութեան նպատակն էր նրանից խնդրել մեր բանակի համար զէնք և ռազմամթերք։ Ես նրան ասացի.

— Պ. Նախարար, այս պատերազմի ընթացքում հայերը երկու բանաւոր անհերքելի ապացոյցներ տուին՝ ա) անվերապահ կերպով անձնուէր եղան Անտանտին, բ) ցոյց տուին, որ գիտեն շատ արիաբար կռուել, երբ նրանց տրւում է՝ ինչ որ անհրաժեշտ է։ Տարաբախտաբար, զինադադարի շրջանում Դաշնակիցները պէտք չհամարեցին հայ ժողովրդի այդ երկու տուեալները դնել ի սպաս խաղաղութեան գործին Արեւելքում և Հայաստանի ազատութեան։ Մեր բոլոր դիմումները մեր զօրքի օգնութեան առթիւ մնացին անհետեւանք։ Այժմ, երբ բոլշեւիկների առաջխաղացումով Արեւելքը ընդհանուր չփոթի նախօրեակին

է, որից պէտք է տուժեն ոչ միայն հայկական, այլ և Դաշնակիցների, մասնաւորապէս Անգլիայի շահերը, կարծում եմ որ հայ բանակի վերակազմութիւնը պէտք է անյետաձգելի նկատուի։ Խնդրեմ, այս առթիւ ի նկատի առնել, որ Մուստաֆա Քէմալ իր բանդաներով հարաւից սպառնում է և՛ Հայաստանի, և՛ Դաշնակիցների շահերին։ Արեւելքում Ադրբէջանը, Թիւրքերի բնական դաշնակիցը, օգտուելով Հայաստանի ծանր դրութիւնից և Դաշնակիցների անտարբերութիւնից, գրաւեց Ղարաբաղի բարձրաւանդակը, որտեղից նա սպառնում է Հայաստանին։ Միւս կողմից բոլշեւիկներն են յառաջանում, որոնց առաջ բերած շփոթը կարող է ազդանշան դառնալ ընդհանուր յարձակման Թիւրքերի և Թաթարների Հայաստանի վրայ՝ պանթուրանական և պանիսլամիզմի իղձն իրագործելու համար։ Նկատելով այս բոլոր պայմանները՝ ես շատ եմ խնդրում, որ, վերջապէս, հնար տաք մեզ վերակազմելու մեր բանակը՝ հասցնելով այն մինչև քառասուն հազարի, որը միայն կարող է ազատել հայ ժողովուրդը անխուսափելի կատաստրոֆից։ Խնդրում եմ ձեր աջակցութիւնը։

— Ես հասկանում եմ դրութեան լրջութիւնը. Ցաւում եմ որ ես մենակ իրաւասու չեմ ձեզ գոհացում տալու։ Եթէ ես այդչափ լիազօր լինէի, Դենիկինը այդպէս չէր պարտուի։ Տարաբախտաբար, պետութիւնները չուզեցին հասկանալ, որ Դենիկինի գոյութիւնը ամէնքին հարկաւոր է։ Նա մի հովանոց էր որ շատերին էր ծածկում։ Նրան մենք պէտք եղած օգնութիւնը չհասցրինք։ 20 մետր անդունդի վրայ 10 մետր տախտակ չեն ձգի։ Արդիւնքը մեր աչքի առաջն է։ Յուսամ՝ պետութիւնները շուտով կը զգաստանան։ Բարեբախտաբար, Դենիկինի զօրութիւնը իսպառ փճացած չէ։ Նահանջել է բաւական կանոնաւոր կերպով։ Գալով ձեր խնդրին՝ հաւատացէք որ ձեր զոհաբերութիւնները գիտեմ և սրտանց համակիր եմ ձեզ։ Իսկոյն ներկայացրէք ինձ մի դրութիւն ձեր պէտքերի մասին։ Ես երկու օրում կ'ուսումնասիրեմ և իսկոյն կը ներկայացնեմ մեր կառավարութեան։ Խոստանում եմ լինել ձեզ համար լաւ կանալ։

Ես պատասխանեցի.

— Պ. Նախարար, ես պիտի խնդրէի լինել ոչ միայն կանալ, այլ և լաւ փաստաբան մեր պէտքերի ու մեր վիճակի։

— Իսկոյն ներկայացրէք ձեր դրութիւնը։ Ես խոստանում եմ անել այն, ինչ որ ինձանից է կախուած, և կը խնդր-

րեմ հաւատացէք իմ խոր համակրանքին դէպի ձեր ժողովուրդը։

Չըրչիլ երիտասարդ ու եռանդուն մարդ է և խիստ համարձակ իր որոշումների մէջ։

Մեկնելուց առաջ, ես նրան թողեցի մի note verbale մեր ղոյցի մասին, և յաջորդ առաւօտ իսկ ես նրան ուղարկեցի մեր զինուորական պէտքերի համար զօր. Կորկանեանի մի փաստաթուղթը քառասուն հազարնոց բանակի պէտքերի մասին։

Նոյն օրը վերադարձայ Փարիզ, ուր եկան Անգլիայի կարևոր նախարարները Լոյդ Ջորջի հետ միասին։

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Արարատը չենք տեսած, սակայն անոր արեւը և վեհաշուք բարձրութեան զգացումը ունինք, անոր պատկերը մեր հոգւոյն մէջ կը ծնինք գրեթէ։

Ահարոնեանը չէի տեսած, ու երբ զինքը տեսայ, ան նոր ներկայացուած մէկու մը տպաւորութիւնը չըրաւ իմ վրաս. այսպէս սրբազան տեղեր կան, ու այսպէս մարդիկ կան։

Ահարոնեան գերազանցապէս բանաստեղծ է, հակառակ որ ոտանաւոր չէ գրած կամ գրեթէ. իր արձակը եթէ յանգ չունի՝ րիթմ ունի. իր խառնուածքը անհաշտ է պայմանադրական չափերուն, իր գրութիւններուն ներդաշնակութիւնը համապատասխան է մտածումին, յուզումին, անոնց հետ կը ծնի, կ'ելեւէջէ. Ահարոնեանի հոգին ըմբոստ է մրրկալար արձակութիւն մը ունի անիկա. Արարատի քամին լայն հորիզոններու կարօտ է։

Մեր մթամած ու անգիտակից հոգիներուն մէջ, ուր դարերէ ի վեր ցեղային աւանդութիւնները պղտորած, ու ժառանգական ընդունակութիւնները քնացած են՝ Ահարոնեան իր արուեստին շունչովը կոչուած է մեծ ու տիրական դեր մը կատարելու։

ԶԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆ

ԹՈՒԽ ԱՐԱՄԱԶԴԸ

... Ահարոնեան դարաւոր, հսկայ ու արիւնոտ դատ մը առաւ իր նկուն գրչի ուսերուն, դարձաւ հայկական ազատագրա-մարտի միակ ու անմրցակից երգիչը և իր բովանդակ տաղանդով, իր հզօր ու վարակիչ շունչով, իր վառ ու հրաշունչ զգացումներով փարեցաւ մեր ցեղային իտէալին։ Եւ որովհետեւ իր երգը իր հոգիէն եկաւ, որովհետեւ ազատագրերգակը անցաւորին մէջ յաւերժականը երգեց, ուստի Ահարոնեանը իբրեւ տիպար գեղագէտ, որուն տաղանդը իր ցեղի ազատագրական խոյանքի բարձունքներուն հասաւ, կարողացաւ իր զգացումներով նաև ամբողջ ժողովուրդ մը այդ դատին ու իտէալին կապել։

«Յուսաբեր» (Խմբ.), 1930 Մայիս 10

***

Ահարոնեան բանաստեղծ է «կամօքն Աստուծոյ»։ Այսինքն անիկա ծնունդով բանաստեղծ է և կոչուած է երգելու։ Եւ որովհետեւ խառնուածքով ունէր հանրային մարդու խմոր և հայրենասիրական շունչ, դարձաւ ազգային ու հայրենիքի երգիչ։

Իբրեւ գրագէտ, իբրեւ հրապարակագիր, իբրեւ ուսուցիչ ու տեսուչ, իբրեւ հանրային ու քաղաքական գործիչ, Ահարոնեան վերելքի անընդհատ կեանք մը ապրեցաւ և դարձաւ բովանդակ հայութեան ինչպէս գրական, նոյնպէս և հանրային գաղափարներու և հոգեկան ու մտաւոր ապրումներու առաջնորդը։

«Յուսաբեր», 1930 Մայիս 14 Հ. ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆ

***

(Յոբելեանի հանդես Պեյրութի մեջ)

Ահարոնեան գրագէտ է մեծատաղանդ և ազդու, մեծագոյնը եղածների մէջ, որ գրիչը ի սպաս է դնում հանրային վերելքին։ Իր գործերի մէջ խօսում է իր ժամանակը և դարասկիզբի հայ մարդը, իր ազգային ապրումներով։

Որքան և վէճ լինի իր արուեստի կատարելութեան մասին, սակայն, եթէ տասնի ճաշակին գոհացում չի տալիս, հազարի սրտից է խօսում և հազարներին սովորեցնում մտածել ու գոր-

ծել հանրօրէն, սա ինքնին մեծ գործ է։ Հանապազօրեայ հացն է սա քաղաքական հայութեան համար և մեծ խթանը ինքնամփոփ հային դուրս գալու համար իր առանձնութիւնից։

«Յուսաբեր», 1930 Ապրիլ 28 — Ն. ԱՂԲԱԼԵԱՆ

*
* *

Մեր յեղափոխական շարժումը անըմբռնելի պիտի ըլլար առանց Ա. Ահարոնեանի շեփորին։ Եթէ Խ. Աբովեանը հիմնադիր հանդիսացաւ յեղափոխաշունչ գրականութեան, եթէ Րաֆֆին երազեց մեծ գալիքը և լուսեղէն ճամբաներ գծեց և դիւցազնավէպ հերոսներու համար, Ահարոնեան տեսաւ հայ ֆէտային, որ զէնքը ձեռին կը նահատակուէր հայոց լեռներուն վրայ։ Ան հայ վիշտ դիւցազնագրեց և պայքարի մարտահրաւէր հնչեցուց հաւասար խանդավառութեամբ։

«Ազդակ» (խմբ.), 1948

*
* *

(Ահարոնեանի յոբելեանին խօսուած Աղեքսանդրիոյ մէջ)

Ահարոնեան նման է այն երգիչին, այն երաժիշտին, որ սկովտիական լեռնականներու քաջարի բանակներուն կ'ընկերանայ իր թեւին տակ սեղմած տիկապրինգը։

... Ահարոնեան առած է ինչ որ կայ գեղեցկագոյն արեւելահայ ու արեւմտահայ լեզուներուն, այսինքն հայ ժողովրդի սրտի ու հոգիի արտայայտութեան այդ միջոցին ստեղծագործութեան մէջ։ Միացուցած է այդ երկուսը իրարու և կազմած իր քնարի լարերը, այդ կերպով դառնալով խորհրդանշան միացեալ հայութեան ոգուն։

«Յուսաբեր», 1930 Ապրիլ 18 — ԳԱՍՊԱՐ ԻՓԷԿԵԱՆ

*
* *

(Յոբելեանի առթիւ խօսուած)

Ահարոնեան գրող է, հռետոր, վիպագիր, ուսուցիչ, հրապարակագիր, սքանչելի քերթող և գործիչ։ Քիչ անգամ կը պատահի, որ անհատ մը մէկէ աւելի կարողութիւններ նոյն համե-

մատութեամբ և միևնոյն ուժգնութեամբ զարգացուցած ըլլայ իր մէջ։ Ահարոնեան այդպիսիներէն է։ Իբրեւ հայ՝ մեզի համար պարծանք մըն է, որ նման բացառիկ դէմք մը, տաղանդ մը ունեցած ենք, մեզի ժամանակակից։

... Ան հայուն Հոմերոսն է։ Անոր գրչին տակ բառերը մեր լեզուին մէջ չեն աղճատիր, երբ կը կարդաս զինքը, կարծես գեղեցիկ առու մը վերեւ նստած ջուր կը խմես։

. . Կարդացէք Խորենացին, կարդացէք Եղիշէն և մեր բոլոր հին պատմիչները, հոն ոչ մէկ բան կը գտնէք մեր ժողովուրդին բարքերէն ու սովորութիւններէն, գրեթէ ամէն բան թագաւորներու և իշխաններու կեանքէն է։ Այդպէս չէ Ահարոնեանը, ան հայ ժողովուրդի կեանքը կուտայ։ Իւրաքանչիւր պատմուածքը կենդանի նկար մըն է մեր ժողովուրդի կենցաղէն առնուած և բանաստեղծի սիրուն գրչով գրուած։ Այդ պատմուածքները կարդալով՝ աշխատաւոր ցեղը կը տեսնես իր բովանդակ կերպարանքով։

«Յուսաբեր», 1930 Մայիս 30 — ԲԱԲԳԷՆ ԵՊՍ. ԿԻՒԼԷՍԷՐԵԱՆ

* * *

Ահարոնեանի արձակը ամենէն նուրբ, շնորհալի, երգող արձակն է ոչ միայն ռուսահայերուն՝ այլ նաեւ Թրքահայ արձակներուն մէջ։ Ունի զարմանալի յստակութիւնը լոյս ու նուրբ պատկերներուն, տեսակ մը երաժշտութեամբ օժտուած հրաշալի ոճ մը, որուն օրինակը կը պակսի մեր մատենագրութեան բոլոր վարպետներուն։ Բառերու փորձ վիրթիոզ մը կ'ընդունիմ ես զինքը։

Ահարոնեան մեծագոյն փառքերէն մէկն է ապրող հայութեան։ Միակ դէմքն է ան, որուն ճառագայթումը դեռ ոչ մէկուն անհաճոյ ըլլալու պարագաները ցոյց տուած ըլլայ։ Անմահ է ան գեղի բարքերուն պատկերացումին մէջ։ Ուժով ու բարձրօրէն գեղեցիկ է մեր դիւցազնամարտէն առնուած կարգ մը էփոփէներուն մէջ։ Անհունօրէն շահեկան է իր հոգեբանական վերլուծումներուն մէջ, եթէ տանք կ'իյնան զգացումներու կալուածին մէջ։

ՅԱԿՈԲ ՔԻՒՖԷՃԵԱՆ
(Յ. ՕՇԱԿԱՆ)

*
* *

Լեզուն միջոցն է մտքի, զգացումներու արտայայտութեան և Ահարոնեան ցոյց կու տայ սուր միտք և նուրբ զգացում. այս զգացումներով կը թափանցէ նա իրերուն խորքը, կը տարրալուծէ երեւոյթները, կ'ըլլայ միջամուխ ներքին աշխարհներու հոգեխօսական շարժագծերու յայտնութեան ի խնդիր, Պատկերը, որ արգիւնքն է իր այս հետազօտական աշխատանքներուն, կը տարածուի մեր առաջ կենդանի, խօսուն և համեմատ բնութեան։

Աստուածատուր ձիրքն էր, որ զարդ և կերպարանք կու տար անոր մտքի յղացումներուն։ Ահարոնեան արբեցած էր դիւթական նեկտարով։

Թանկագին գանձեր են անոր ստեղծագործութիւնները հայրենի Թանգարանին մէջ, անոնք պիտի պահեն իրենց արժէքը հայ գրականութեան համար ընդերկար։

«Յուսաբեր», 1930 Յուլիս — Հ. ԱԿԻՆԵԱՆ

*
* *

Զուսպ չէ իր գրիչը, յաճախ հռետորական է (Ահարոնեան մեծ հռետոր մըն էր). երբեմն արտասուոր ու ծայրայեղ (Ահարոնեան խորազգաց բանաստեղծ մըն է), երբեմն նկարիչ՝ բնութենաշունչ պատկերներով, բայց այս ամէնը բնական ըլլալով, իր խառնուածքէն. այսինքն՝ անկեղծ ու իրաւ իրեն համար։ Այսպէս են իր հոգիի ծաղիկները ու ատոր համար հետաքրքրական։ Տրտում է իր հոգին, ու հասարակ, բայց ըմբոստ։ Եւ այսպէս է իր գրականութիւնը, պատկե՛րը իր հոգիին։

... Արեւելահայ լեզուն աւելի բարձր, աւելի մշակուած աստիճանի մը չէ հասած։ Ահարոնեանը կարդալով, կ'ունենանք այն տպաւորութիւնը՝ թէ Մասիսի լանջերուն վրայ հովերը կը շշնջեն. «քաջք»երը այդ ոգիով կ'արտասուեն, կը մրմնջեն ու կը բողոքեն...

«Հայրենիք», 1948 Մայիս 16 — Դ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

*
* *

Գերագանցօրէն հայադրոշմ՝ իր ստեղծագործութեան խորքին ու ձեւին մէջ, անիկա գրեթէ յաջողեցաւ ըլլալ հայութեան

մանրանկարը՝ զգալու, մտածելու, ապրելու եւ մեռնելու իր եղանակովը։ Իր գրականութիւնը մենք կրնանք նկատել հայոց պատմութեան մէկ պահը։ «Հայոց Ազգը», թէ՛ իբրեւ զգացում, թէ՛ իբրեւ արտայայտութիւն, կրնայ հաւասարութիւն նկատուիլ ուրիշներու մօտ Ահարոնեանի բերնին մէջ ու շրթունքներուն վրայ՝ այս վերադիրը կը դառնայ սրտի բաբախում մը, որ իր ուժը կը ստանայ ապրուած *ըլլալու իրականութենէն*

... Այդ հոգին, որուն դրոշմը կայ իր գրականութեան խորքին ու ձեւին վրայ, վեր է այլեւս անցաւորին պայմաններէն։ Հաւանաբար ան հիմա կը սաւառնի Արարատի կատարին, վասնզի իր կայքը հո՛ն է, բայց ոչ Փեռ Լաշէզի շիրմարանը։

«Յուսաբեր», 1948 Յունիս 5 Բ. ԹԱՇԵԱՆ

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Աւետիս Ահարոնեան — *Լէօ, «Գեղունի», Վենետիկ,* 1904 *թիւ* 1—10

Աւետիս Ահարոնեան — *Յովակ Խանզադեան, «Գարուն» Ալմանախ, Գ. Գիրք,* 1912, *Մոսկուա*

Աւետիս Ահարոնեան (իր կեանքը եւ գրականութիւնը) — *Մ. Պարսամեան, Փարիզ,* 1930

Բանաստեղծ Հրապարակախօս Աւետիս Ահարոնեանի Քառասնամեայ Յոբելեանին առթիւ — *Մ. Վարանդեան, Փարիզ*

Ա. Ահարոնեանին է *նուիրուած* «Հայրենիք» *ամսագրի* 1930 *թիւ* 6, 7, 9 (*յօդուածներ ունին Մ. Երեւանցեան, Յ. Ճ. Սիրունի, Մ. Վարանդեան*)։ «Դրօշակ»*ի* 1930 *Մարտի թիւը* (*յօդուածներ ունին Ռ. Սեւեան, Կ. Սասունի*)։ «Յուսաբեր»*ի* 1930 *Մայիս* 10*ի թիւը* (*յօդուածներ ունին Հ. Օհանջանեան, Մ. Վարանդեան, Ն. Աղբալեան, Վ. Նաւասարդեան, Լ. Նազարեանց, Գ. Մխիթարեան, Բ. Թաշեան, Ա. Արշակունի եւն.*)։

Աւետիս Ահարոնեան (կեանքն ու գործը) — *Վարդգէս Ահարոնեան, «Ժողովածու Երկերի» հատոր Ա.,* 1947, *Պոսթըն։*
Աւետիս Ահարոնեանի *ծննդեան* 80*-ամեակին նուիրուած են «Ազդակ» շաբաթօրեակ* 1947 *Ապրիլ* 18, *«Ազատ Օր»*

1948 *Մարտ* 21, *«Ալիք»* 1947 *Յունիս* 27, *«Զուարթնոց»* 1947 *Յունուար*

Ա. Ահարոնեանի *մահուան առթիւ բացառիկ թիւեր հրատարակեց հայ մամուլը, տես «Յուսաբեր»* 1948 *Յունիս* 5, *«Հայրենիք» Մայիս* 10, *«Արմենիա»* 1948 *Ապրիլ* 27։

ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ "ՅՈՒՍԱԲԵՐ„Ի ՄԷՋ

Տնկարան Ազգերի	1932 *Ապրիլ* 2, 4
Կռուող Ազգը	» » 9
Մոռացումներ	» » 12
Հայրենիք եւ Ծննդավայր	» » 13
Հուռութ	» *Մայիս* 21
Թագնուած Աղէտ	» » 28
Որի՞ հետ և որի՞ դէմ	» *Յունիս* 7
Խաղաղութեան համար	» » 9, 10, 13
Հսկումի Գիշեր	» » 11
Հայրենի Հողին կանչը	» » 21
Դա՞րձ	» » 25
Իսկ Հայաստա՞նը	» *Հոկտ.* 19
Մեծ Պահը	» » 29
«Բալու» ձօն հայրենիքիս	» *Նոյեմբ.* 10, 12
Աստուերները իջնում են	1933 *Յուլիս* 13—19
Ուրֆայի Հերոսամարտը	» » 29, 31
Հայաստան և Հայ Ժողովուրդ	» *Օգոստ.* 19
Ա. Ահարոնեանի կաթուածը և իր ձայնը	1934 *Փետր.* 21, 22, 28

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ "ՀԱՅՐԵՆԻՔ„ ԱՄՍԱԳՐԻ ՄԷՋ

Դէզօի արտը	1923 *Թիւ* 12
Ու փոքրիկ աղջիկը քրքջում էր	1924 » 10
Րաֆֆի	» » 11
Մայրիկը	» » 12
Ջունկն	1925 » 7
Արիական լոյսը Հայոց Աշխարհում	» » 8, 9
Մոտիկ անցեալից	1926 » 7—10
Անդրանիկ	1927 » 2
Մեր Օրերը	» » 12, 1928 *Թիւ* 3

Արագիլները	»	»	11
Բէմալական Թուրքիան	1928	»	4
Ողջակէզը	»	»	6
Իտալական Խաքիները	»	»	7—12, 1929 » 5
Հայաստան Հռոմի դէմ	1929	»	6—7
Կապոյտ Երազը	1930	»	2
Անտիպ էջեր	»	»	4
Զարադուշակ Թռչունը	»	»	7
Մէկը	»	»	8
Կոստան Զարեան	»	»	9 12
Եղջերափողը	1931	»	3,5—7
Ծիծեռնակի Բոյնը	»	»	8
Աւարայրի Ոգեկոչումը	»	»	9—1932 թիւ 4
Հսկումի Գիշեր (Մայիս 28)	1932	»	7
Ոսկեփայլ Բզէզը	»	»	8
Պատմութեան Դասերից	»	»	9—10
Մեծ Պանը	»	»	12
Հայաստան, Վրաստան և Արեւմուտք	1933	»	5
Զեկոյց Միջազգային Կաճառին	»	»	2
Ոսկի Հէքեաթ (տրամա 3 արար)	1938	»	3
Մեր Բարտիները	»	»	10
Հայկական Հին Հաւատալիքները	1939	»	1 2 1940 թ. 3—8
Ա. Ահարոնեանի Քաղաքական Օրագիրը 1943, 1944, 1945			

ԲԺ. ՅՈՎՍԷՓ ՏԷՐ-ԴԱՒԹԵԱՆ

Դաշնակցութեան ուժը, անոր բարոյական կառոյցը զարդ նողներէն է Բժ. Տէր Դաւթեան, որ սակայն անծանօթ մնաց մեր ժողովուրդին, նոյնիսկ Դաշնակցութեան լայն շարքերուն։ Խօսելու ձիրք երբեք չունէր. կարելի է ըսել լռութեան մարմնացումն էր. հազուադէպօրէն կը գրէր, բայց գիտող, սրատես միտք ունէր։ Իսկ նկարագրով, բարոյական հասկացողութիւններով միշտ բարձրութիւն մը մնաց. իր շուրջինները վարակելով նոյն առաքինութիւններով։

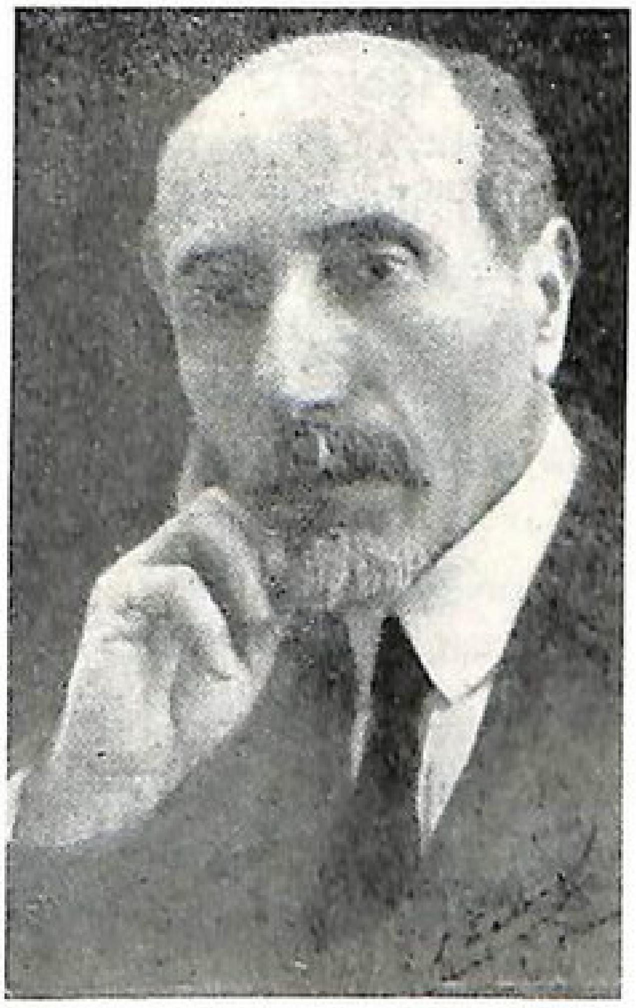

Յովսէփ Տէր Դաւթեան ծնած է 1870-ին Թիֆլիս։ Հայրը բժիշկ էր, իսկ մեծ հայրը քահանայ՝ Տէր Դաւիթ։ Երկրորդական ուսումը առած էր իր ծննդավայրին մէջ. Հայրը մեծ ծառայութիւններ մատուցած ըլլալով Թիֆլիս քաղաքին, պետական ծախքով զաւակը կը ղրկուի Մոսկուա, ուր բժշկական համալսարանի ակնաբուժական ճիւղը կ'աւարտէ 1903ին, առաջին մրցանակով։ Ժամանակ մը կը պաշտօնավարէ Տաղիստան։ Իսկ 1900ին տարի մը Փարիզ կը մնայ, կատարելագործելով ակնաբուժութիւնը։

Երիտասարդ տարիքին մասնակցած է ուսանողներու յեղափոխական շարժումներուն և ազդուած է ռուսական «Նարոտնայա Վոլիա» կազմակերպութենէն, ինչպէս Քրիստափոր Միքայէլեանը և Սիմոն Զաւարեանը։

Տէր Դաւթեան սեղմ տողերով քանի մը յուշ գրած է Քրիստափորի և Ռոստոմի մասին։ Վերջինին հանդիպած է Մոսկուա, ուսանողութեան շրջանին, և միասին արգելափակուած։

1898ի Դաշնակցութեան Ընդհ. Ժողովին մասնակցած է Տէր Դաւթեան և սկսած է պատասխանատու պաշտօններ ստանձնել կազմակերպութեան մէջ։

Համօ Օհանջանեան Տէր Դաւթեանի մասին կը գրէ. «1902ին, երբ վերադարձայ Զուիցերիայից Թիֆլիս՝ նրան—իմ շատ յարգուած և շատ սիրուած աւագ ընկերոջս — գտայ արդէն Հ. Յ. Դ. Բիւրոյի անդամի դերում։

«Այդ թուականից այս կողմ միշտ եղաւ Ռոստոմի հետ, մանաւանդ սկզբնական շրջանին, երբ Քրիստափորն ու Սիմոնը արտասահման էին։ Ռոստոմի յաճախակի բացակայութեան, Բիւրոյի բոլոր գործերը նա էր վարում, մինակը» («Յուսաբեր», 1946 Յուլիս 27)։

Իսկ Դրոն կը պատմէ, թէ 1905 Մայիսին, Բագուի հայատեաց քաղաքապետ Նակաշիձէն ահաբեկելէ ետք, Կեդր. Կոմիտէի հրահանգով, իր մէկ ընկերոջ հետ կ'երթայ Թիֆլիս ներկայանալու Բժ. Յ. Տէր Դաւթեանին, «Որ, իբրև Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրոյի անդամ, որոշելու էր մեր անելիքը։

«Դրան զանգի վրայ դուրս եկաւ բժիշկի մայրը, մի փոքր շուարած ու զարմացած զննեց մեզ ու հարցրեց.

— Ո՞ւմ էք ուզում։

— Բժիշկին։

— Էս ժամին բժի՞շկ կը լինի, յետո՛յ եկէք, կարճ պատասխանեց նա և պատրաստւում էր դուռը փակել երեսներիս, բայց մենք այնքան էլ հեշտութեամբ հեռացողը չէինք։ Առանց մի խօսքի, վերցրինք մեր կապոցները և մտանք ներս։

Մայրի՛կ, մենք նրա հետ գործ ունենք, ասացի ես և յանձնեցի Բագուի Կեդր. Կոմիտէի ծածկագիր նամակը։

Մայրիկը մեղմացաւ, կարգադրեց, որ իրերը դնենք նախասենեակում և մտնենք բժիշկի ընդունարանը։

— Այստեղ սպասեցինք ժամը ութից-ինը։ Անշուշտ մայրիկը չէր կամեցել խանգարել որդու քունը և չէր զարթեցրել։ Ո՞վ գիտէ՝ գիշերը ո՞ր ժամին էր վերադարձել տուն կուսակցական ժողովից» («Վէմ» թիւ Ե. 1934)։

Բժիշկը կուգայ և դուրգուրանքով կ'ընդունի Դաշնակցութեան ահաբեկիչը. կ'ընէ անհրաժեշտ կարգադրութիւններ։ Սարգիս Մանասեանը (բոլշեւիկներու կողմէ վատաբար սպաննըւած 1920ին) Թիֆլիսի Կ. Կոմիտէին կողմէ Դրոյի նուէր կուտայ նոր մաուզեր ատրճանակ մը, և զինք կը ղրկէ Երեւան։

Ծայրայեղօրէն գաղտնապահ էր Տէր Դաւթեան և կը գործէր անշշուկ. այդ թուականներուն գրեթէ իր ուսերուն վրայ ինկած էր Բիւրոյի աշխատանքները և ինքն էր, որ կապ կը պահէր երկրի և արտասահմանի հետ։

Հայ-թաթարական կռիւներէն ետք, կը բանտարկուի Տէր Դաւթեան և ազատ արձակուելէն յետոյ, 1908ին կ'երթայ Վան, ապա կը հաստատուի Կարին, ուր կը գտնուէին Ռոստոմ, Թոփչեան և ուրիշ ընկերներ։

Յովսէփը անհետաքրքիր էր դէպի անձնական կեանքը. որ իրեն համար գոյութիւն չունէր։ Ռոստոմի թելադրանքով կը համաձայնի ընտանիք կազմել, 1911ին կ'ամուսնանայ ուսուցչուհի Օր. Սաթենիկ Պարտիզպանեանի հետ, որ նոյն ատեն գաղափարի ընկերուհի մըն էր։ Ունեցան երկու մանչ զաւակներ, որոնցմէ անդրանիկը Վասիկ՝ այժմ ճարտարագէտ օդանաւորդ է ֆրանսական բանակին մէջ, իսկ կրտսերը՝ Ռուբիկը բժշկութեամբ կը զբաղի։

Համաշխարհային պատերազմէն առաջ, Տէր Դաւթեան Կարսէն Թիֆլիս վերադարձած էր։ Ազգային Բիւրոյի, Ազգ. Խորհուրդի, նոյն ատեն Դաշնակցութեան Բիւրոյի անդամի պատասխանատու գիրքին մէջ կը գտնուի պատմական այդ օրերուն։

Հայաստանի Հանրապետութեան հաստատումէն ետք, Թիֆլիսէն կը փոխադրուի Երեւան։ Խորհրդարանի անդամ է. իսկ իբրեւ դատաւոր, ամենէն յատկանշական դէմքը՝ Հանրապետութեան Արտակարգ Դատարանին։

Հայաստանի խորհրդայնացումին կը բանտարկուի նախարարական կազմին հետ և կ'ազատուի բանտէն, Փետրուարեան ժողովրդական ապստամբութեան շնորհիւ։ 1921 Ապրիլին, տարագիր բազմութեան մը հետ, կ'անցնի Զանգեզուր, ապա՝ Պարսկաստան։

Բժիշկ Յովսէփ Տէր Դաւթեան եղած է նաեւ Դաշնակցութեան Դատական Ատեանի նախագահ և իր բարոյական հեղինակութեամբ արձակած է խիստ վճիռներ, որոնք բուժիչ դեր կատարեցին մեր կազմակերպական կեանքին մէջ.

Կարելի է ըսել, որ Տէր Դաւթեանի նման աւանդապահ և զօրաւոր անհատականութիւններու շնորհիւ երկրէն արտասահման փոխադրուեցաւ Դաշնակցութեան գաղափարապաշտ ոգին, իր երկաթեայ կարգապահութեամբ։

1924ին Տէր Դաւթեան ընտանեօք կը հաստատուի Փարիզ։

Տարի մը կը հետեւի բժշկական համալսարանի դասընթացքին՝ ուսումնասիրելով ակնաբուժութեան մէջ ձեռք բերուած յառաջդիմութիւնները։

Հետագայ տարիներուն զբաղեցաւ բժշկութեամբ, ծանրաբեռնուած՝ իր զաւակներու կրթութեան հոգով։ Բայց միշտ ժամանակ գտաւ զբաղելու հանրային, կուսակցական գործերով։

Նոյն ատեն բժիշկն էր ֆրանսահայ Կապոյտ Խաչի Իսիլէ-Մուլինոյի բուժարանին։ Հակառակ իր յառաջացած տարիքին, կը վազէր բոլոր հիւանդներուն մօտ, ձրի կը դարմանէր կարօտեալները։

Փարիզ գտնուած շրջանին, առանց Դաշնակցութեան Բիւրոյի անդամ ըլլալու, ան մասնակից էր վերին մարմնի բոլոր որոշումներուն և գործերուն։

Զինք մօտէն ճանչցայ 1933ին՝ Փարիզ, Հ. Յ. Դ. ԺԲ. Ընդհ. Ժողովի աշխատանքներու ընթացքին։ Իրմէ ոչ միայն կ'ակնածէին. կարելի է ըսել իր մօտ երկչոտ կը դառնային մեծ ընկերներ, վախնալով որ Յովսէփի սաստին կրնան ենթարկուիլ։

Սակաւախօս այդ մարդը, երբ բերանը բանար, հազիւ քանի մը բառ կ'արտասանէր, աւելի ճիշդ՝ վճիռներ կ'արձակէր։ Ոչ ոք կը յանդգնէր իրեն առարկել, որովհետեւ ամէն ոք համոզուած էր, որ անաչառ և արդարամիտ էր Յովսէփը։

Մարդիկ կան, որ իրենց միտքի և հոգիի աղքատութիւնը կը քողարկեն աւելորդաբանութիւններով, երկար նախադասութիւններով, թխածոյ բառերով։ Տէր Դաւթեան միւս ծայրայեղութիւնն էր։ Կատակով կ'ըսէին որ իր բառարանը քանի մը տասնեակ բառերէ կազմուած էր, նոյնիսկ Կեսարի յայանի պատգամը «եկայ, տեսայ և յաղթեցի»ն երկար կը գտնէր ու կը բաւականանար «յաղթեցի»ն արտասանելով...

Բժիշկին նուիրուած յօդուածի մը մէջ, Վ. Նաւասարդեան կը պատմէ («Յուսաբեր», 1946 Յուլիս 27), որ 1924ին Փարիզ գումարուած Հ. Յ. Դ. 10րդ Ընդհ. Ժողովէն ետք, Դաշնակցութեան և ռուս էս-էռ կուսակցութեան ականաւոր դէմքերը քանի մը հանդիպումներ կ'ունենան, երկու կուսակցութիւններու գործակցութիւնը սերտացնելու համար։ Դաշնակցութեան կողմէ կը մասնակցին՝ Յովսէփ Տէր Դաւթեան, Աբրահամ Գիւլխանդանեան Ռուբէն Տէր Մինասեան, Արշակ Ջամալեան Սիմոն Վրացեան Վահան Նաւասարդեան, իսկ էս-էռներու կողմէ՝ Վիկտոր Չերնով՝ կուսակցութեան պետ և Ռուսիոյ Սահմանադիր

ժողովի նախկին նախագահ, Վ. Սուխոմլինն և Ն. Սաւլինսկին։

Տեղի կ'ունենան նաև անպաշտօն հանդիպումներ էս-էռնե-րու տարբեր թեւերու ներկայացուցիչներ Մինորի, Ա. Կերե-նսկիի և ուրիշներու հետ։

Այս հանդիպումներու ընթացքին, Դաշնակցութիւնը գոր-ծակցութեան նախապայման կը դնէ՝ Միացեալ Հայաստանի Ան-կախութեան ճանաչումը, էս-էռները սկզբունքով համաձայն ըլ-լալով հանդերձ, կը պնդեն որ Ռուսաստանի ապագայ Սահմա-նադիր ժողովը որոշէ այդ հարցը. որու շուրջ տեղի կ'ունենան երկար վիճաբանութիւններ։

Վ. Նաւասարդեան կը գրէ Բժիշկի մասին. «Խստօրէն ճըշ-տապահ լինելով, նշանակուած ժամին միշտ ներկայ էր լինում, առնում էր աթոռը և սովորաբար, գրաւում ժողովասենեակի կեդրոնական տեղերից մէկը։ Չէր խօսում երբէք, բայց ինչ-որ շարժումներով (գլխի, դէմքի, ձեռքերի, ոտքերի, ողջ մարմնի) և ինչ որ ձայներով (բողոքի, հաւանութեան, զարմացումի և այլն) միշտ իր մասնակցութիւնն էր բերում քննութեան են-թակայ հարցի շուրջ տարուող վիճաբանութեանց։

«Աչքը ունեցողը չէր կարող չնշմարել որ մեր պատուիրա-կութեան անխօս անդամը ոչ միայն մարմնով, այլ և հոգւով ու մտքով միշտ ներկայ է նիստերին և միշտ մասնակից վիճաբա-նութեանց։

«Նա չէր կարող չնշմարել նաև մէկ այլ, բարձրօրէն առա-քինի ու գեղեցիկ — և միայն Յովսէփին յատուկ — երեւոյթ.

«Նա, որ Յովսէփը, թէև կողմի պատուիրակ, սակայն ինքը կողմ չէր։

«Նստում էր ժողովներին կարծես իբրև իրաւարար, իբրև վերին դատաւոր, միանալու համար էս-էռներին (ընդդէմ դաշ-նակցականների)՝ երբ նրանց էր գտնում արդար, և դաշնակցա-կաններին (ընդդէմ էս-էռների)՝ երբ անաչառաբար, բոլորովին անկախ իր դաշնակցականի հանգամանքից, արդարութիւնը գտնում էր դաշնակցականների մօտ»։

Այս հանդիպումներէն ետք, մեր ընկերները ճաշկերոյթ մը կուտան ի պատիւ էս էռ պատուիրակներուն։ Ճաշկերոյթին շնորհալի սեղանապետը՝ Արշակ Ջամալեան, կը ստեղծէ մտերմիկ մթնոլորտ մը, որ կենացներ կ'առաջարկուին։ Այս առթիւ էս-էռ անուանի դէմքեր, պատասխանելով Վ. Նաւասարդեանի մէկ հարցումին՝ թէ «Ո՞վ է ձեր կարծիքով ամենէն հեղինակաւոր

մեր մէջ, եւ ո՞վ է մեզանից ամենէն մօտ բարեկամը ձեզ», կը պատասխանեն միաձայն մտերմիկ բացագանչութիւններով. «Այո, այո՛, գիտե՛նք, գիտե՛նք, խօսած ենք, գիտենք։ Առանձին խօսած ենք բոլորին մասին, ձեր մէջ ամենէն հեղինակաւոր անձը բժիշկն է, եւ նա է մեր ամենէն մօտ բարեկամը»։

Վ. Նաւասարդեան կը գրէ. «Ես զարմացած և ապշած էի. չգիտէի, թէ լռութիւնը *կարող է այսքան* խօսուն *լինել»։*

Տէր Դաւթեան առանց աղմկայոյզ ճառերու զօրաւոր հեղինակութիւն մըն էր, որովհետև իր արդարամտութեան հետ նաև անձնուէր ոգի մը ունէր։ Զինք չէին հետաքրքրեր հարըստութիւնը և փառքը։ Կը գործէր անաղմուկ. կ'օգնէր ամէնքին իր կեանքը եղաւ զոհողութեան և ուղղամտութեան տիպար մը։

Մեռաւ 1946 Յուլիս 9ին։ Այդ մասին կը գրեն «Յուսաբեր»ին Փարիզէն.

«Բժիշկը կնոջը՝ Տիկ. Սաթենիկի հետ այցելութեան. կ'երթայ բարեկամի մը, Փարիզի մօտակայ արուարձաններէն մէկը։ Մինչեւ երեկոյ ուրախ ժամանակ կ'անցընեն և բժիշկը տկարութեան կամ նեղութեան որեւէ նշան ցոյց չի տար։ Երեկոյեան ժամը 10ին շոգեկառք կ'առնեն՝ տուն վերադառնալու համար։ Շոգեկառքին մէջ բժիշկը կը դառնայ Տիկ. Սաթենիկին և կ'ըսէ — «քիչ մը յոգնութիւն կը զգամ», եւ խոր շունչ մը քաշելով՝ աչքերը կը փակէ։ Տիկ. Սաթենիկը այս ամենուն մէջ արտակարգ ոչինչ կը տեսնէ։ Քանի մը վայրկեան ետքը, սակայն, բժիշկի բերնէն կը սկսի թեթեւ հեղուկ մը վազել։ Ծայր կուտայ իրարանցում շոգեկառքին մէջ. արագօրէն օգնութեան կը հասնին երկաթուղային պաշտօնեաները և հոս հոն բժիշկ կը փնտռեն, բայց անօգուտ, բժիշկ չեն գտներ։ Շոգեկառքէն կարգադրութիւն կ'ըլլայ բժշկին գիւղին կայարանը՝ անմիջապէս պատգարակ պատրաստելու. երբ կայարան կը հասնին՝ պատգարակը պատրաստ կ'ըլլայ արդէն. Յովսէփը անոր վրայ կ'առնեն և Տիկ. Սաթենիկի հսկողութեանը տակ կը տանին տուն։ Տակաւին իրենց յարկաբաժինը չհասած՝ օգնութեան կը փութայ դուրսէն հրաւիրուած բժիշկ մը. դժբախտաբար ուշ է այլեւս։ Կը պարզուի, որ մեր անմահ Յովսէփը իր վերջին շունչը փչած է շոգեկառք առնելէ անմիջապէս ետքը. Տիկ. Սաթենիկը Բժշկի բազկերակը բռնելով՝ յուզումէն անոր գործելը զգացած է. երբ իրականին մէջ այդ բազկերակը դադրած էր գործելէ» («*Յուսաբեր*» 1946 *Յուլիս* 20)։

Տէր Դաւթեանի յուղարկաւորութիւնը կատարուեցաւ Յուլիս 12ին։ Դաշնակցութեան Բիւրոյին կողմէ դրուած էր ծաղկեպսակ մը (եռագոյն ծաղիկներով), հետեւեալ արձանագրութեամբ. «Մեր վաղեմի, անբասիր և եռանդուն ընկերոջ, մտերիմ աշխատակից Քրիստափորի, Սիմոն Զաւարեանի և Ռոստոմի»։

Տէր Դաւթեան թաղուեցաւ Շաւլիլի գերեզմանատունը, ուր կը հանգչին Յովսէփ Արղութեանի (Իշխան) և Սաթենիկ Արղութեանի մարմինները։

Տէր Դաւթեան ինչպէս որ սակաւախօս էր, նաև հազուադէպ առիթներով կը գրէր և բոլորովին անսեթեւեթ պարզ ոճով մը։ «Դրօշակ»ի 1929 թիւ 12ի մէջ գրած է Ռոստոմի մասին, յօդուածին սկիզբը տալով ռուս հեղինակի մը հետեւեալ խօսքերը.

«Ով Մայր—Բնութիւն, երբ դու երբեմն մեզ չպարգեւէիր այս տեսակ զաւակներ, կեանքի արտը կը չորնար»

Այս գեղեցիկ միտքը նոյնքան կը պատշաճի իրեն՝ Յովսէփին։ Դաշնակցութեան մանաւանդ ներքին կեանքը, իր բարոյական ըմբռնումներով միայն ժայռի մը նման անխախտ և տարագրութեան սա մութ օրերուն մեր ազգային կեանքը չչորցաւ, որովհետև հայութիւնն արտը ունեցաւ Տէր Դաւթեանի նման սերմնացաններ։

ՄԱՍՈՒՆՔ ՄԸ ՏԷՐ ԴԱՒԹԵԱՆԷՆ

Քրիստափորը խոշոր նշանակութիւն էր տալիս «ցուցական» գործունէութեան Պոլսում, Իզմիրում, որ թէ կարող էր ազդել չահագրգռուած մեծ պետութիւնների վրայ և թէ՛ կարող էր ստիպել, որ Թուրքական բարձր պաշտօնեաների շրջանակը ընդառաջ գնայ հայկական հարցի լուծման։ Նա մտածում էր ձեռնարկել մի խոշոր գործի և տարիների մտածումից յետոյ 1904-ին, Հ. Յ. Դաշնակցութեան 3րդ Ընդհանուր ժողովում, Սոֆիայում, գրեց իր թեկնածութիւնը Վիշապի Պատասխանատու Մարմնի անդամութեան, կատարելու համար սուլթանի ահաբեկումը։ Նրան թւում էր, թէ իր պարտականութիւնը լրիւ կատարած չի լինի կուսակցութեան առջեւ, եթէ անձամբ չմտնի Երկիր ռումբը ձեռքին աշխատելու համար։ Թէև շատ ընկեր-

ենք գտնում էին, որ Քրիստափորի կողմից այդ մի սխալ քայլ է, աշխատում էին համոզել նրան, սակայն չկարողացան։ Նա միայն անդրդուելի ինձ թւում է. որ այն ժամանակ կուսակցութեան մէջ տիրող հիւս՝ դոռ հոգեբանութիւնը նրա վրայ եւս ազդած էր. իբրեւ կուսակցութեան ղեկավար՝ նա ինքը պէտք է մասնակցէր որոշուած ձեռնարկին, թէկուզ այդ ձեռնարկին համապատասխանող յատկութիւններ չունենար. Թէկուզ կուսակցութեան ուրիշ. ոչ պակաս կարեւոր և պատասխանատու ասպարէզներում լինէր անփոխարինելի, յանուն յեղափոխականութեան նա ինքը պէտք է մասնակցէր ահաբեկման, ի՛ր ձեռքով պիտի նետէր ռումբը։

Ես խոր համոզում ունեմ, որ կուսակցութեան (թէեւ Քրիստափորի մասնակցութիւնը առանձին հմայք տուեց նրան) և Հայ Դատի ու ազատագրութեան հանդէպ Քրիստափորը ոչ թէ պարտականութիւն կատարեց. այլ աններելի կերպով խոշոր սխալ գործեց՝ զրկելով կուսակցութիւնը իրենից՝ հետագայ օրհասական և ծանր պատմական օրերին։ Այդ օրերին Քրիստափորը, շնորհիւ իր լայն հայեացքի, խոր մտածողութեան և ուժեղ ղեկավարի աննման բնազդովը ի վիճակի կը լինէր Դաշնակցութեան գործունէութեանը տալ աւելի նպատակաւոր և յաջող ընթացք։

«Դրօշակ» 1929

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ ԲԺ. ՅՈՎՍԷՓ ՏԷՐ ԴԱՒԹԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

«... Առաջին անգամ տեսեր էի Կարին, 1912ին։ Բիւրոյի անդամ էր, իսկ իր բնակարանը՝ ազգային տուն։

... Սակաւախօս Բժիշկը շատ ալ տաք տպաւորութիւն չէր ըրած իմ վրայ իր կարճ վճիռներով.

— Չի կարելի էդպէս ասել...

Որ և է բան եթէ չհասկնար, դժուար թէ կարենայիր համոզել։

Բարեմիտ էր և անյիշաչար, հակառակ իր ըմբոստ ելոյթներուն։

Բուն մարդը Փարիզի մէջ էր որ ճանչցայ, յաճախակի հանդիպումներով։

Դաշնակցութեան «անշարժ» դատաւորն էր, ատեաններու

մէջ։ Սկսելով Գերագոյն Դատարանէն որ կազմուեցաւ հանրապետութեան տապալումէն վերջը։

Ուր որ դատական խնդիր մը ծագէր, ամենաբարդէն մինչեւ աննշանը. Բժիշկը կա՛մ նախագահ կ'ընտրուէր, կա՛մ տեղեկաբեր։ Համբերութեամբ կը պրպտէր, կը հարցաքննէր, եւ զեկուցումը պատրաստ էր։

Ո՞րքան պիտի զարմանար, եթէ կարդար այս տժգոյն տողերը.

— Դէն գցիր, չարժէ։

«Յառաջ» 1946 Յուլիս 12 ՎԱՀԷ

⁂

Բժիշկ Տէր Դաւթեան ու դրա՜մ... բժիշկ Տէր Դաւթեան ու փառք,— այնքան հեռու իրմէ, այնքան օտար էին։

Պատահական չէր որ զինքը կը տեսնէիր որեւէ տառապողի քով, ամենէն առաջ։ Կը բաւէր որ պէտք ունենայիր իրեն, ի՜նչպէս կ'ընէր ու կը հասնէր բոլորին։

Ո՛չ հեռաձայն ունէր մեր Բժիշկը, ոչ կառք։ Բայց սիրտ ունէր, խիղճ ունէր, ու անսահման բարութիւն իր նմանին հասնելու։

Չեմ ճանչցած մեր փառապանծ Ռոստոմը, Զաւարեանը, Քրիստափորը։ Չեմ ճանչցած Ակնունին, Մուրատը կամ Անդրանիկը։ Դաշնակցութիւնը փառքերու պէտք չունի, միշտ բարձր ճակատով և մաքուր դէմքով ներկայանալու համար մեր ժողովուրդին։ Կը բաւեն Բժիշկ Յովսէփ Տէր Դաւթեաններ, որոնց հայրենասիրութիւնը ծախու չէ հանուած երբեք, որոնց սէրը հայ ժողովուրդին հանդէպ՝ չէ կապուած ոչ մէկ վայրկեան օրուան քաղաքականութեան հետ։

«Յառաջ» 1946 Օգոս. 4 ՍՕՍԻ

⁂

Ոչ ոք կը վարանէր անոր առջեւը բանալ իր խռոված հոգւոյն բոլոր գաղտնի ծալքերը, ծայրայեղօրէն անձնական մտերիմ խնդիրներէն սկսած մինչեւ կուսակցական և հանրային բնոյթ կրող։

... Գաղափարական խոստովանահայր մը չէր միայն, որ կը լսէր մարդոց ցաւն ու վիշտը, կատարած չարն ու բարին.

ան հոգեւոր և գաղափարական բժիշկն էր, այս պարագային՝ բժիշկ իրական առումով։

... Իր կողմէն, կամ իր նախագահութեան տակ գործող դատական մարմնի մը կուսակցականօրէն ամենածանր պատժի ենթարկուածը անկարող էր տարկել։ Իր անմեղութեան և իրաւունքի վրայ հաստատապէս համոզուած ունեցողն իսկ, եթէ, ակամայ կը դատապարտուէր, փոխանակ ըմբոստանալու, փոխանակ խռովելու կը համակերպէր հանդարտութեամբ, նոյնիսկ անյիշաչարութեամբ։

— Բժիշկի վճիռը անարդար չի կրնար ըլլալ. տեսակ մը անբացատրելի —նման պարագաներու անշուշտ— հաւատամք մըն էր, մեխնուած խորապէս մարդոց մտքին մէջ։

«Հայրենիք» ամսագիր 1946 թիւ 256 Ս. ԹԱԹՈՒԼ

*
* *

Բժ. Տէր Դաւթեանը եզակի անհատականութիւն մըն էր՝ զօրաւոր նկարագրով և ազնուական հոգիով։ Լուրջ, անձնուէր, ծայրայեղ աստիճանի գաղտնապահ ու սակաւախօս։ Անոր սակաւախօսութիւնը առածի կարգ էր անցած։ Գաղտնապահութեան, որ յեղափոխական գործի առաջին պայմանն է, մրցակից չունէր։ Ինչքա՜ն գաղտնի գործեր անցած են անոր ձեռքէն։ Անսահմանօրէն բծախնդիր էր դէպի հանրային միջոցները։ Կուսակցութեան մշտական գանձապահն էր ան, և ամէն ոք գիտէր, որ անոր վստահուած գումարները բացարձակապէս ապահով էին։ Ընկերներու մէջ վայելած բարոյական հեղինակութեան շնորհիւ, անոր կը յանձնուէին դատական ամենակնճռոտ գործերը կարգադրելու։

... Եթէ մեր այս նիւթապաշտ օրերուն կարելի է երեւակայել սուրբերու գոյութիւնը, Բժ. Տէր Դաւթեան սուրբերէն սուրբն էր։

«Հայրենիք» տարեգիրք, 1947 Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

*
* *

Քառասունըհինգ տարի շարունակ եղած է իմ ամենամօտիկ, ամենահարազատ, ամենասիրուած և ամենայարգուած ընկերը, իմ հասարակական և կուսակցական կեանքին մէջ։

Առաջին անգամ նրան տեսայ դեռ դպրոցի մէջ, ուր նա լինելով իմ դասարանից 5-6 տարի աւելի բարձր դասարանում՝ ինձ բնականաբար ներշնչեց խոր յարգանք ու ակնածանք։

... Բիւրեղի նման մաքուր էր նրա հոգին, պողպատի պէս ամուր և կարծր էր նրա սիրտը։ Ճառախօս չէր, բայց նրա կտրուկ և կարճ խօսքը շատ երկար ճառերից աւելի էր ազդում բոլոր ընկերների վրայ։

Իր կեանքի ամբողջ տեւողութեանը մնաց ամենահաւատաւոր, ամենանուիրուած, ամենայարգուած և ամենասիրելի անձնաւորութիւնը ամբողջ Դաշնակցութեան մէջ։

«Յուսաբեր» 1946 Յուլիս 7 ՀԱՄՕ ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆ

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

«Յուսաբեր»ի 1946 Յուլիս 27ի թիւը նուիրուած է Յովսէփ Տէր Դաւթեանի յիշատակին։ Յօդուածներ ունին Համօ Օհանջանեան, Լիպարիտ Նազարեանց, Վ. Նաւասարդեան, Գուրգէն Մխիթարեան։

Բժ. Յովսէփ Տէր Դաւթեան — Ս. Վրացեան, «Հայրենիք» տարեգիրք, 1947

Բժիշկ Տէր Դաւթեան — Ս. Թաթուլ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1946 Սեպտեմբեր-Հոկտ,

Քրիստափոր Միքայէլեանի մահը — Յ. Տէր Դաւթեան, «Դրօշակ», 1929 թիւ 10

Ռոստոմի Վերջին Օրերից — Յ. Տէր Դաւթեան, «Դրօշակ», 1929 թիւ 1—2

Ս. Բարսեղեան — Յ. Տէր Դաւթեան, «Դրօշակ», 1927 թիւ 10

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐՍԻ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԸ

Վերի շարք, ձախէն աջ.— 1) Վահան Յովհաննիսեան-Մինախորեան (Սամսոն), 2) Աստաշէս Գուլաֆեան (Կարին, հրաւիրուած, 3) Մանաս Գալոյեան (Տրապիզոն), 4) Արմենակ Օխիկեան-Արշակ (Բաղէշ), 5) Վահէ Թոքաճեան (Կարին, հրաւիրուած) 6) Աւօ Խնճէճիքեան (Պէյրութ) 7) Յովսէփ Յովհաննիսեան-Ֆօ (Թեհրան), 8) Վարդազար Դագէսեան (Պուլկարիա)։

Միջին շարք.— 1) Համազասպ Սրուանձտեանց (Պոլիս), 2) Մարտիրոս Յարութիւնեան (Կովկաս). 3) Ռուբէն Զարդարեան («Ազատամարտ»ի խմբ.), 4) Ռոստոմ (Բիւրօ), 5) Է. Ակնունի (Բիւրօ), 6) Ս. Վրացեան (Ամերիկա), 7) Արտ. Հանրմեան (Եգիպտոս)։

Վարի շարք.— 1) Հիւսիսեան (Շապին-Գարահիսար), 2) Մարութէ Մարանճեան (Կարին), 3) Տիգրան Խաչիկեան-Արզումանեան (Պոլիս), 4) Շահ Արմէն (Կարին). 5) Թուք. Տէր-Մինասեան (Մուշ), 6) Վարդանեան (Սըվազ), 7) Փօլատեան (Սըվազ) 8) Միհրան Թերլէմէզեան (Վան)։

Նկարին մէջ չկան.— 1) Մնօ Պօլոյեան (Մուշ), 2) Գէորգ Ղազարեան (Կովկաս), 3) Փիլոս-Մարալ (հրաւիրուած), որոնք բացակայ էին նկարուելու ժամանակ։

ՍԱՐԳԻՍ ՄԱՆԱՍԵԱՆ

Ուսուցիչ մը, որ հանդիսացաւ Դաշնակցութեան զինական ուժերու կազմակերպիչը՝ Սարգիս Մանասեանի խոր համոզումն էր, որ հայդուկը իր մաուզերով և արիւնով պիտի տիրանար ազատութեան ու հայրենի հողերուն։ Այս հաւատքով ան կռիւ առաջնորդեց մարտիկը Թուրք և ռուս բռնակալ իշխանութիւններուն դէմ հաւասարապէս և ի վերջոյ Հայաստանէն բռնի տարուեցաւ Բագու և սպաննուեցաւ բոլշեւիկ դաւադրութեամբ։

Մանասեան ծնած է Գանձակի շրջանի Զարդախլու գիւղը։ Ան ուսանած է Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցը, 90ական թուականներուն, երբ Կովկասի մէջ սկսած հայ յեղափոխական շարժումը, Թրքահայ ժողովուրդի ազատութեան ի խնդիր, Ներսիսեան դպրոցի աշակերտութեան մէջ կը գտնէ իր արձագանգը եւ 1893ին կը կազմուի «Հայկազեան Եղբայրութիւն» անունով ինքնազարգացման միութիւն մը, որուն անդամները գաղտնի երեկոյթներ կը կազմակերպեն, ուր հայրենասիրական ոտանաւորներ կ'արտասանեն։

Դոկտ. Ա. Աբեղեան, որ աշակերտական այդ Միութեան անդամներէն եղած է, «Յուշարբեր»ի մէջ կը յիշատակէ. «Այդ տարիներին, այսինքն 1895ից յետոյ, «Հայկազեան Եղբայրութեան» մէջ ղեկավարի դերը գրաւեց նրա նոր անդամներից մէկը, Սարգիս Մանասեան»։ Դաշնակցութեան գաղափարներով ներշնչուած աշակերտական այս գաղտնի կազմակերպութեան մասին շարունակելով պատմել իր յուշերը, Ա. Աբեղեան կը գրէ.

«Ինչպէս ասացինք՝ գաղտնի կազմակերպութիւններ էին աշակերտական ընկերութիւնները։ Առաւելապէս նրա համար, որ ազգասիրական նպատակներ էին հետապնդում և յեղափոխական կուսակցութեանց հովանաւորութեան տակ գտնւում։ Ազգ և հայ բնիկք — ահա նրանց պաշտամունքի առարկան։

Ինչո՞վ էինք զբաղւում մենք, «Հայկազեան Եղբայրութեան» անդամներս, և ո՞ւր, ի՞նչ պայմաններում էինք քով-քովի գալիս, ժողովներ ունենում։

Մենք, Ներսիսեան դպրոցի աշակերտներս, քիչ բացառութեամբ, չունեւոր ծնողների զաւակներ էինք։ Ուսումը ձրի էր։ Մեզնից ոմանք մինչեւ իսկ թոշակաւոր աշակերտներ էին, Ներսիսեան դպրոցը մեզ ամսական մի փոքրիկ գումար (7 ռուբլի) էր տալիս՝ ապրուստի համար։ Եւ սակայն, մեզնից բոլորից էլ աւելի չքաւոր ու խեղճ էր մանաւանդ մեր դասընկեր Մեսրոպ Աբովեանը։ Ու մենք, Հայկազեանի անդամներս, մեր ամսական փոքր անդամավճարներով նրա համար մի վերին աստիճանի աղքատիկ սենեակ — աւելի շուտ՝ խցիկ — էինք վարձել դէպի Սուրբ Կարապետի եկեղեցին տանող Հաւլաբարի վերելքի յետ ընկած, խուլ ու նեղլիկ փողոցներից մէկի վրայ։ Այդտեղ, Մեսրոպ Աբովեանի սենեակում էին տեղի ունենում և մեր պարբերական ժողովները։

Յեղափոխական-ազգային շունչով գրուածքներ էինք կարդում մրասին, երբեմն նաև «Դրօշակ» ու նման հրատարակութիւններ։ Նոյն այդ ոգով կազմած մեր շարադրութիւններն էինք կարդում մերթ ընդ մերթ։ Մի երկուսը մինչեւ իսկ արհեստ էին սովորում ու բանեցնում, երբեմն պարզ կազմարարութիւն, կօշիկ կարկատել եայլն։

Մեր գործունէութիւնն արտայայտւում էր առաւելապէս նրանով, որ աշակերտական երեկոյթներ էինք կազմակերպում զանազան առիթներով, ազգային և պետական դպրոցների հայ աշակերտներին և աշակերտուհիներին հրաւիրում ներկայ լինել մեր հաւաքոյթներին, մասնաւոր տներում պրոպականդ էինք անում նրանց՝ մեր «բանախօսութիւններով և արտասանութիւններով։ Միք. Նալբանդեանի «Ազատն Աստուածը, Գամառ-Քաթիպայի «Արաքսի արտասուքը» և «Հիմի՞ էլ լռենքը, Մկ. Պէշիկթաշլեանի «Գարունը» և մի քանի նման ոտանաւորներն էին մեր արտասանութեան գլխաւոր նիւթերը։ Հաւաքոյթներին ներկայ էին լինում երբեմն նաև դուրսի մարդիկ, «խորհրդաւոր» անձեր։ Եւ որպէսզի զերծ մնայինք ոստիկանութեան «այցելութեան» պարագային սպառելիք անխուսափելի վտանգից, մենք մեր հաւաքոյթներին «նշանադրէք»ի և կամ «անուանակոչութեան» հանգամանք էինք տալիս սովորաբար, առ ի զգուշութիւն»։

Ահա այս տեսակ մթնոլորտի մը մէջ է, որ պատանի Մանասեանի մտաւոր և հոգեկան աշխարհը կը կազմաւորուի։ Համեստ ընտանիքի զաւակներ, «Հայկազեան Եղբայրութիւն»

խորհրդանշական անունին տակ, կը վարժուէին իրերօգնութեան, գաղտնապահութեան, ինքնազարգացման։ Տենչը ունէին ազգին լիովին կարենալ ծառայելու։

Ներսիսեան դպրոցը աւարտելէ ետք Սարգիս Մանասեան կը հետեւի Թիֆլիսի ռուս Ուսուցչական Ինստիտուտին։ Նուիրուելով ուսուցչական ասպարէզին, կը պաշտօնավարէ Շուշիի Թեմական, ապա Թիֆլիսի Ներսիսեան վարժարանին մէջ։

Հայ հարուստները ստիպել, որ նիւթական միջոցներ հայթայթեն ազգային յեղափոխական շարժումին.— այս էր նպատակը 1903ին Դաշնակցութեան կողմէ կազմակերպուած «Փոթորիկ»ին, որուն վարիչներէն մէկը եղաւ Սարգիս Մանասեան։

Երկու տարի ետք պիտի սկսէին Կովկասի մէջ հայ-թաթարական կռիւները։ Շնորհիւ Դաշնակցութեան զինական պատրաստութիւններուն և մեր հայդուկներու արիութեան, ամէն կողմ պարտութեան կը մատնուի թաթար խուժանը, որ կը քաջալերուէր ցարական գաղտնի ոստիկանութեան կողմէ։

Մասնաւորապէս զէնքերու հայթայթման գործը, Թիֆլիս՝ Արեւելեան Բիւրոյի կողքին, Մանասեանն էր որ կը վարէր ձեռնհասօրէն և աներկիւղ։ Հայ-թաթարական կռիւներու ղեկավարը Թիֆլիսի մէջ Արմէն Գարոն էր. ան հիացած էր իր գործակիցին՝ Մանասեանի վրայ և կ'ըսէր. «Այս ուսուցիչի սիրտին մէջ ի՛նչ զօրութիւն է, որ թաքնուած է»։

Դարձեալ Մանասեանն էր, որ նոյն օրերուն կ'աջակցէր Աբրահամ Գիւլխանդանեանին՝ Գանձակի մէջ և Սեւ Քարեցի Սաքոյին՝ Շամշատինի մէջ, յաջող կերպով վարելու ինքնապաշտպանութեան կռիւները, որոնք ամենէն առաջ զէնքի ու ռազմամթերքի հետ կապուած էին։

Առանց հրապարակի վրայ փայլուն անուն մը ունենալու, զէնքի և դաւադրական գործերու ձեռնհաս վարիչ Մանասեան հոգեպէս կապուեցաւ մեր մարտիկներուն, ահաբեկիչներուն եւ մինչև վերջ մասնաւոր գուրգուրանք մը ունեցաւ դէպի այդ անձնազոհ խումբերը։

Հայ-թաթարական կռիւները աւարտելէն ետք, ան, քաղաքէ քաղաք շրջելով, կը դասաւորէ Դաշնակցութեան զէնքերը։ Այս մասին Բէնօ կը գրէ «Դրօշակ»ի 1926 թիւ 8–10ին մէջ.

«1908 թ. Մայիսին Հ. Յ. Դ. Կովկասեան Ռայոնական ժողովում ընտրուած Զինական Մարմնի երկու ընկերներ՝ Մանասան

ու Թորոսը (1) եկան Գանձակ և անձամբ քննեցին ու հաշուեցին Գանձակի զէնքի պահեստները։ Պէտք է ասել, որ երկուսն էլ հմուտ էին զինական և հաշուական գործում։ Մանասը Զիֆոնի (Զինական ֆոնդի) անդամ էր։ Զիֆոնը Հ. Յ. Դ. Արևելեան Բիւրոյին կից մարմին էր, որը 1905 և 1906 թուականների հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ վարում էր ինքնապաշտպանութեան գործը։ Զիֆոնի միջոցով էին կատարւում զէնքերի ու ռազմամթերքի գնումը, փոխադրութիւնը և բաշխումը շրջանների վրայ։

«Նրանք սուսիկ-փուսիկ մտան Գանձակ և ամբողջ տասը օր զանազան նեղ ու մութ նկուղների մէջ, իրենց կուսակցական պարտականութիւնը նոյնպէս աղօտ լոյսի տակ, ժանգի ու փոշու մէջ կատարեցին, առանց աղմուկի շարունակեցին իրենց ուղին դէպի Պագու և Շուշի, նոյն վտանգաւոր ու անհըրապոյր դերը կատարելու։

«Նոյն թուի աշնան որոշուեց, որ Մանասը, Սահակ Մարտինեանը և ես, Դիլիջանում կենդրոնացնենք բոլոր շրջաններից առած ինքնապաշտպանութեան զինական և դրամական հաշիւները և ամփոփելով մի տեղ, կազմէինք ընդհանուր հաշուեկշիռ։ Դժբախտաբար, մինչեւ գործի ձեռնարկելը, բոլոր վայրերում տեղի ունեցան զանգուածային ձերբակալութիւններ։ Ձերբակալուեցին նաև Մանասն ու Ս. Մարտինեանը եւ Բիւրոյի կարգադրութեամբ Զիֆոնի ամբողջ արխիւը փոխադրուեց Ժընեւ»։

Միհրանական շարժումի ատեն, Արմէն Գարոյի հետ միասին, Մանասեան կուսակցական ույժ կը կազմակերպէ և խռովարարներու, դաւադիրներու ձախողութեան մեծապէս կը նպաստէ։

Երբ սկսան հետապնդումներ և ձերբակալութիւններ Դաշնակցութեան դէմ, կասկած չկար որ պատասխանատու գործեր կատարող Մանասեանը ամբաստանուածներուն մէջ առաջիններէն պիտի ըլլար։

Բայց ինչ որ ամէնքին հիացում պատճառեց, Ս. Փեթըրսպուրկի դատավարութեան ընթացքին անոր ցոյց տուած անվախութիւնը և արիութիւնն էր։ Ան, ընդհանուր դատախազի մե-

(*) Գալուստ Ալոյեան

ղագրանքներուն պատասխանելով, յայտարարեց որ ինք դաշնակցական է և գործադրած է Կուսակցութեան կանոնադրութիւնը։

Այս արի կեցուածքին հետեւանքով Սարգիս Մանասեան ծանրագոյն պատիժը ստացաւ և չղթայակապ Շլիսէլբուրգի նշանաւոր բանտը նետուեցաւ։

Բանտին մէջ իրեն ընկերակից ունեցաւ Օրժոնիկիձէն, որ հետագային պիտի ըլլար Կովկասը գրաւող սովետական ուժերու ընդհ. հրամանատարը։

1914ի ռուս-թրքական պատերազմին հետեւանքով, երբ ներման կ'արժանանան հայ քաղաքական բանտարկեալները, Մանասեան բանտէն ազատ կ'արձակուի 1916ի վերջերը և անմիջապէս մասնակից կ'ըլլայ ազգային, կուսակցական շարժումներու։

1917ի Փետրուարեան յեղափոխութենէն ետք, Թիֆլիսի մէջ կը սկսէր հանրային եռուն կեանք մը։ Մանասեան աւարտած ըլլալով ռուսական ճեմարան, կը տիրապետէր ռուսերէն լեզուին և ունենալով յեղափոխական ոգի, այդ օրերուն Հ. Օհանջանեանի, Խ. Կարճիկեանի, Ա. Շահխաթունեանի և ուրիշ շարք մը ընկերներու կողքին գործօն դեր կը կատարէ միջկուսակցական, պետական, հանրային մարմիններու մէջ։

Քերենսկիի կառավարութեան օրով Դրոն Կովկասի մէջ կը նշանակուի հայ զինուորներու ընդհանուր կոմիսար, իսկ Մանասեան՝ անոր օգնականը։ Ճակատի փլուզումը երբ կը սկսի, պոլշեւիկեան յեղափոխութեան հետեւանքով, և Թուրքերը կը ներխուժեն դէպի Կովկաս, Ղարաքիլիսէի պատմական կռիւներու առեն Մանասեան Ղազախի մէջ կը յաջողի զինական ուժ կազմակերպել և տրամադրել զօր. Նազարբեգեանի ու կ'աջակցի անոր տարած յաղթանակին։

Աւելի ետք, Հայաստանի Հանրապետութեան ստեղծումի առեն, Արամի օգնականն է Մանասեան և ապա մահէն ետք կը մնայ միշտ ներքին գործերու նախարարի օգնականի պաշտօնին մէջ, զոր կը վարէ ձեռնհասօրէն։ Այդ մասին մեր ընկերներէն Բէնօ կը գրէ.

«Ինձ յաճախ վիճակուել է Մանասի գրասենեակում ժամերով ներկայ լինել պետական պաշտօնեաների զեկուցումներին և հազար ու մի տեսակ մարդկանց դիմումներին ու գանգատներին. և պէտք է ասեմ, առանց չափազանցութեան, որ Մանասը

անձամբ ճանաչելով կամ տեղեակ լինելով մեր իրականութեան մէջ շատ թէ քիչ դրական կամ բացասական դեր կատարած՝ պետական, հասարակական կամ կուսակցական ասպարէզներում զանազան տիպի մարդկանց և չափազանց լաւ հոտառութիւն ունենալով դիմացինին միտքը ըմբռնելու, շատ կարճ ժամանակուայ ընթացքում լսում և անմիջապէս անում էր հարկ եղած կարգադրութիւնները։

«Շատ յաճախ ճամբորդում էր դէպի գաւառները, տեղն ու տեղը ուսումնասիրում բոլոր գործերը ու ժողովուրդի կարիքները»։

Բիւրօ կառավարութեան օրով, Ներքին գործոց նախարար Աբրահամ Գիւլխանդանեանի օգնականն էր Մանասեան։ Ղազախի թուրքերը մօտակայ վիճելի հողամասերուն մէջ կարգ մը սահմանային բախումներ յառաջ կը բերեն։ Մանասեան, իբր և. պատուիրակ, Ուղունթալու հայ գիւղը հանդիպումներ կ'ունենայ Ազրպէյճանի ներկայացուցիչներուն հետ և յաջող կարգադրութիւններով կը հարթէ վէճերը։

Բայց 1920 Ապրիլի վերջը, Ազրպէյճանի խորհրդայնացումով, թաթարները կը վերսկսին խառնակութիւններ աւելի բուռն կերպով։ Մանասեան արտակարգ լիազօրութիւններով Երեւանէն կը ղրկուի Դիլիճան։

Իջեւանի ու Շամշադինի շրջաններուն մէջ ևս բոլշևիկեան խառնակութիւններ սկսած էին։ Մանասեան իր հետ ունենալով զօր. Պաղտասարեանը, Դիլիճանի գաւառի ինքնավարութեան վարչութեան նորընտիր նախագահ Ներսէս Ջաղէթեան և Դիլիճանի նախկին գաւառապետ Մեսրոպ Բէկը կը մեկնին Իջեւան (Քարավանսէրայ), ուր կ'իյնան բոլշեւիկներու կողմէ լարուած ծուղակի մը մէջ. կը ձերբակալուին և կը ղրկուին Պաքու։

Այդ խումբը, ի բաց առեալ զօր. Պաղտասարեանէ, կը գնդակահարուի բոլշևիկներու կողմէ։ Ռուսական Չեկայի պետ Բագրատովի և Միկոյեանի պնդումին վրայ է, որ գնդակահարուած է Մանասեան։

Հետագային, երբ Հայաստան խորհրդայնացաւ, Դրօ առիթով մը հանդիպում կ'ունենայ Կովկասի Կարմիր Բանակի ընդհ. հրամանատար Օրժոնիկիձէին հետ, որ կ'ըսէ, թէ ինք եթէ լուր ունենար, կ'արգիլէր Մանասեանի գնդակահարումը, որովհետև

Շլիսէլբուրգի ցարական բանտին մէջ ճանչցած էր այդ մեծ յեղափոխականը։

Մանասեանի կինը, որ գանձակեցի ուսուցչուհի մըն էր և իր երկու զաւակներով կ'ապրէր Թիֆլիս թշուառ և շատ խեղճ բնակարանի մը մէջ, երբեք դժգոհութիւն չունեցաւ։ Մանասեան, իբրեւ յեղափոխական, տառապած ըլլալով բանտերու մէջ, առանց փաստական տուեալներու, գաղափարական տարակարծութեան համար միայն չէր ուզեր Հայաստանի մէջ հալածել բոլշեւիկ գործիչները, որոնց բարոյական այլանդակ դիմագիծը, ինչպէս շատերուն, նաև Մանասեանի համար յետոյ պարզուեցաւ։

Բոլշեւիկեան դաւադրութեան առաջին զոհերէն եղաւ հայրենասէր Ս. Մանասեանը, որ այնքան խիզախութեամբ կռուած էր Թուրք և ռուս բռնակալութեան դէմ։

Աւելցնենք, որ մեր պարբերականներուն մէջ ոչինչ գրուած է Մանասեանի մասին. հակառակ մեր պրպտումներուն, դժբախտաբար չկարողացանք նաև ունենալ լուսանկարը Մանասեանին, որու ամբողջ կեանքը նուիրուած է եղեր յեղափոխութեան գաղտնի աշխատանքներուն։

ՍԱՐԳԻՍ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ

(ՎԱՆԱՅ ՍԱՐԳԻՍԸ)

Սարգիս Բարսեղեանը Քրիստափորի աշակերտներէն էր։ Ան կիսատ ձգեց համալսարանական ուսումը, գործեց նախ՝ անհաբեկիչ Կովկասի մէջ, ապա Վան, Կարին և Պոլիս՝ Դաշնակցութեան յեղափոխական, քաղաքական աշխատանքներու ղեկավար և Բիւրոյի անդամ.

Սարգիս 1915*ի մեծ աղէտին առաջին զոհերէն եղաւ։*

Սարգիսի բուն անունն է Պօղոս Օտապաշեան, ծանօթ է Շամիլ, Կոլոտ Սարգիս, Վանայ Սարգիս ծածկանուններով։ Ծնողքը գանձակեցի էին. Ինք ծնած է 1875*ին Գետաբէկ գիւղը, ուր կը գտնուէր Կովկասի պղնձահանքերէն մէկը։ Հայրը՝ Պետրոս, նախ դերձակ էր, ապա կը զբաղէր առեւտուրով։ Ունէր հինգ զաւակ. Կարապետ, Աղեքսանդր, Նիկոլ, Սարգիս և Վարդան։*

Հայրը չափազանց խաղաղ և ընտանեսէր մարդ էր, սրամիտ և պատրաստաբան։ Նոյն ատեն անվախ. Իր զաւակներուն կ'ըսէր. «Ջծեծուէք, հակառակ պարագային խփեցէք, սպաննեցէք, ես պատասխան կը տամ»։ Ան 80 *տարեկանին կամաւոր կ'ուզէր երթալ։*

Իր զաւակներէն Նիկոլ Օտապաշեան, որ մեր քաջ հայդուկներէն եղաւ և ունեցաւ արկածալից կեանք մը, «Հայրենիք» ամսագրի մէջ (1941 *թիւ* 1) *հրատարակեց* «Իմ Կեանքի Պատմութիւնը» *խորագրով յուշեր. կը գրէ իր հօրը մասին.*

«1903—4ին Սարգիսը Շուշուայ բանտն էր, ես էլ՝ Բագուի (Հայրը) Սարգսի մօտ չէր կարող գնալ, որովհետեւ նա կեղծ անցագրով Գրիգոր Վարդանեան էր։ Ինձ մօտ կը գար դատին հետեւելու համար։

Մի անգամ Բագուի հարուստ հայերից մէկը ճաշի կը հրաւիրէ հայրիկս։ Սեղանակից ուրիշ հիւրեր էլ կը լինեն։ Տանտէրը բաժակ կը վերցնէ և հօրս կենացը կ'առաջարկէ՝ ասելով.

— Աստուած այդ ծռերին մի խելք տայ. որ այս խեղճ մարդը մի քիչ հանգստանայ։

Հայրս կը կեցնէ տանտէրը՝ ասելով.

— Սպասի՛ր, այդպէս չէ՛։ Աստուած այդ ծռերի թիւը շատացնէ, որ թագաւորի թախթը փլեցնեն, որ խեղճ ժողովուրդը հանգստանայ։

— Պա՛հ, պա՛հ, պա՛հ, հայրը որ դու լինես, զաւակներդ էլ այդպէս կը լինեն էլի՛.— կը բացագանչէ մարդը»։

Ահա այս տեսակ արի և հայրենասէր հօր մը զաւակն էր Սարգիսը։

1886ին ծնողքը կը փոխադրուին Գանձակ, որպէսզի իրենց զաւակները կանոնաւոր կրթութիւն ստանան։ Բայց ասոնց մէջէն Սարգիսն է, որ դիւրութիւն կ'ունենայ շարունակելու իր ուսումը 1891ին կ'երթայ Թիֆլիս, տարի մը պատրաստուելէ ետք՝ կը մտնէ Ներսիսեան դպրոցը։

Սարգիսի հետագայ տարիներու կեանքի մասին, եղբայրը՝ Նիկոլ կը գրէ. «Սարգիսը Ներսիսեան դպրոցի 5րդ դասարանն էր. միասին կ'ապրէինք Սիմոն Յակոբեանի և Գանձակեցի Յարութիւն Յարութիւնեանի հետ։ Երբ Բագու պիտի գնայի, Սարգիսին գիշերօթիկ տուի ալեքսանդրապոլցի մի լաւ ընտանիքի մօտ, որտեղ Յարութիւն Պետրոսեանն էր։ Նա աւելի բարձր դասարանումն էր։ Սարգիսը մի օր ինձ ասաց «Նիկո՛լ, արշաւանքի պատրաստութիւններ են տեսնում, ես էլ 19-20 տարեկան լաւ զինուորցու եմ, կ'ուզեմ որ ես էլ գնամ մասնակցեմ»։ Րոպէի ազդեցութեան տակ իմ համաձայնութիւնս տուի, բայց յետոյ սկսեցի մտածել՝ Սարգիսը հասարակական ջիղ ունեցող երիտասարդ է և գաղափարի զինուոր. նա եթէ ուսումը շարունակի, շատ լաւ հասարակական գործիչ կը լինի, նրանից յետոյ կ'անցնինք Հայաստան։ Միւս օրը ես իրեն իմ խորհուրդս ասացի. շատ նեղուեցաւ.— Տղամարդը իր խօսքի տէրը պէտք է լինի. դրանք խուսափելու պատրուակներ են, ինձ

մնում է մէկ տարի, որ Ներսիսեանը լրացնեմ, մէկ տարումը ի՞նչ պիտի աւելցնեմ. մենք արդէն միջոց չունինք բարձրագոյն ուսում առնելու։

Իսկ ես ասացի, որ ես պէտք է աշխատեմ, որ դու բարձրագոյն ուսում առնես, այդ իմ հաստատ որոշումն է։ Թէեւ չհաւատաց և հեգնեց, բայց ես իմ խոստումի տէրը եղայ»։

Սարգիսը հանգարտ պիտի չմնար և դէպք մը պատճառ կ՚ըլլայ, որ ան փախստական դառնայ։ Թիֆլիս իր բնակած տան մէջ գիշերօթիկ կը մնար նաև Յարութիւն Պետրոսեանը, որու՛ն վրայ կրակած էր ատրճանակով։ Նիկոլ կը մնար Բագու եւ անոր քով ապաստան կը փնտռէ Սարգիս։ Երբ եղբայրը կը հարցնէ տեղի ունեցած դէպքի մասին, Սարգիս կը պատասխանէ.

«Մենք պատրաստւում ենք ազգային հայ պատիւը պաշտպանելու, իսկ նա (Յարթ. Պետրոսեանը) այն տունը ուր կ՚ապրէինք, հայրիկ, մայրիկ կ՚ասենք, օրիորդին էլ քուրիկ. տեսայ նրա հետ սիրաբանութիւն անելիս, համբուրելիս, իրեն նկատողութիւն արեցի, ինձ վիրաւորեց. ասացի որ կամ խօսքդ յետ պէտք է վերցնես, կամ պիտի մենամարտենք։ Նա ինձ ծաղրեց։ 5 օր ժամանակ տուի, որ մտածի. 5րդ օրը 5 բոպէ ժամանակ տուի, ժամանակը լրանալուն պէս, ասացի՝ «պատրաստւի՛ր», և ատրճանակը քաշեցի։ Ինքը ձեռքը ծոցը տարաւ, կարծեցի որ ատրճանակ պիտի հանի, ես կրակեցի, ինք փախաւ»։

Աղջկան եղբայրները, որոնք նոյնպէս դէմ էին Պետրոսեանին, կը դիւրացնեն Սարգիսին փախուստը։ Նիկոլ կ՚երթայ Թիֆլիս, ցաւակցութիւն կը յայտնէ Պետրոսեանին, որ կը համաձայնի դատը չհետապնդել։ Բայց ոստիկանութիւնը կը հետապնդէր Սարգիսը. ան քանի մը ամիս գիւղը մնալէ ետք, իրեն Գրիգոր Վարդանեան անունով պարսկական անցագիր մը կը տանեն և զինք կ՚ուղարկեն Զուիցերիա։

Զուիցերիոյ մէջ կ՚ուսանէր Սարգիս, երբ 1901ին «Դաշնակցութեան կամքը ներկայացնող Մարմինը» նիստ կ՚ունենայ Ֆիլիպպէի մէջ Քրիստափորի մասնակցութեամբ, կրկին կը քննըւի հայ հարուստներէն հանգանակութիւն կատարելու խնդիրը և կ՚որոշուի զայն գործադրել։ Կ՚ընտրուի յատուկ մարմին մը, «Փոթորիկ» կոմիտէն։

Քրիստափոր անձամբ կ՚անցնի այս կարեւոր ձեռնարկին

գլուխը և ինք կ'ընտրէ իր գործակիցները, որոնց մէջ է Սարգիսը, որ, համալսարանական ուսումը կիսատ ձգած, կ'ընկերանայ Դաշնակցութեան մեծ հիմնադրին, որմէ հմայուած էր։

1901ի վերջերը, Քրիստափորի հետ, Սարգիս կ'անցնի Կովկաս, «Փոթորիկ»ի գործով։ Քրիստափոր ամենէն առաջ նկատի կ'ունենայ Շուշի մեծահարուստ Ժամհարեանը։

1902ի ամառը «Փոթորիկ» խումբը Ժամհարեանը կը տանի վայր մը։ Ընկերները անոր կը նկարագրեն մեր ազատագրական շարժման փուլերը, դրամական անհրաժեշտութիւնը. աւելցնելով որ հարուստ տարրը բերելու է իր նիւթական մասնակցութիւնը երբ անդին աշխատաւոր դասը չի խնայեր իր արիւնը։ Ժամհարեան պատուոյ խօսք կուտայ, որ պիտի օգնէ յեղափոխութեան։

Ժամադրավայր կը նշանակուի Շուշի Պեխի Աղբիւրը, որ քաղաքէն դուրս է և քաղաքացիներ հոն կը հաւաքուին ժամանցի համար ։ Հոն պիտի երթար նաև Ժամհարեանը։

Սակայն յաջորդ օրը, փոխանակ ինք երթալու, ղրկել կուտայ ոստիկաններ, որոնք կը ձերբակալեն Սարգիսը և Սմբատ Ամիրեանը։ Իսկ Ժամհարեան անմիջապէս կը մեկնի Մոսկուա։ Բայց քանի մը ամիսներ ետք, օր ցերեկով, ահաբեկիչ Մատթէոսի կողմէ կ'ահաբեկուի Ժամհարեանը Մոսկուայի մէջ. Թէև բանտուեցաւ ահաբեկիչ Մատթէոսը և տասը տարուան աքսորի դատապարտուեցաւ, բայց հոնկէ շուտով փախուստ տուաւ և գնաց Վան՝ կրկին սուրբ գործին նուիրուելու։

Շուշիի մէջ ձերբակալուելէ ետք, Սարգիս կը փոխադրուի Գանձակի բանտը։ Հոն կը հանդիպի Յարութիւն Պետրոսեանին, զոր անցեալին ատրճանակով վիրաւորած էր։ Յարութիւն ձերբակալուած էր կալուածներու գրաւման դէմ կատարուած ցոյցի մը առիթով։ Սարգիս և Յարութիւն կը մոռնան անցեալի այդ դէպքը, երբ այժմ նոյն գաղափարին մարտիկները դարձած էին։

Յարութիւն շուտով կ'ելլէ բանտէն։ Սարգիսին հետ խորհրդակցած էին, զինք Շուշի փոխադրելու ատեն ճանապարհին փախուստ տալու համար։

Նիկոլ Օտապաշեան իր եղբօր Սարգիսին փախուստը հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ.

«Երբ Սարգիսը նորից փոխադրելիս են լինում Շուշի ուրիշ բանտարկեալների հետ, Սարգիսը իր քաղաքացիական հագուստով է լինում։ Պահակապետը, լեհացի մի ենթասպայ և շատ

Մենք, Ներսիսեան դպրոցի աշակերտներս, քիչ բացառութեամբ, չունեւոր ծնողների զաւակներ էինք։ Ուսումը ձրի էր։ Մեզնից ոմանք մինչեւ իսկ թոշակառու աշակերտներ էին, Ներսիսեան դպրոցը մեզ ամսական մի փոքրիկ գումար (7 ռուբլի) էր տալիս՝ ապրուստի համար։ Եւ սակայն, մեզնից բոլորից էլ աւելի չքաւոր ու խեղճ էր մանաւանդ մեր դասընկեր Մեսրոպ Աբովեանը։ Ու մենք, Հայկազեանի անդամներս, մեր ամսական փոքր անդամավճարներով նրա համար մի վերին աստիճանի աղքատիկ սենեակ — աւելի շուտ՝ խցիկ — էինք վարձել դէպի Սուրբ Կարապետի եկեղեցին տանող Հալաբարի վերելքի յետ ընկած, խուլ ու նեղլիկ փողոցներից մէկի վրայ։ Այդտեղ, Մեսրոպ Աբովեանի սենեակում էին ահա տեղի ունենում և մեր պարբերական ժողովները։

Յեղափոխական-ազգային շունչով գրուածքներ էինք կարդում միասին, երբեմն նաև «Դրօշակ» ու նման հրատարակութիւններ։ Նոյն այդ ոգով կազմած մեր շարադրութիւններն էինք կարդում մերթ ընդ մերթ։ Մի երկուսը մինչեւ իսկ արհեստ էին սովորում ու բանեցնում, երբեմն պարզ կազմարարութիւն, կօշիկ կարկատել ևայլն։

Մեր գործունէութիւնն արտայայտւում էր առաւելապէս նրանով, որ աշակերտական երեկոյթներ էինք կազմակերպում զանազան առիթներով, ազգային և պետական դպրոցների հայ աշակերտներին և աշակերտուհիներին հրաւիրում ներկայ լինել մեր հաւաքոյթներին, մասնաւոր տներում պրոպագանդ էինք անում նրանց՝ մեր «բանախօսութիւններով և արտասանութիւններով։ Միք. Նալբանդեանի «Ազատն Աստուած»ը, Գամառ-Քաթիպայի «Արաքսի արտասուք»ը և «Հիմի՞ էլ լռենք»ը, Մկ. Պէշիկթաշլեանի «Գարուն»ը և մի քանի նման ոտանաւորներն էին մեր արտասանութեան գլխաւոր նիւթերը։ Հաւաքոյթներին ներկայ էին լինում երբեմն նաև դուրսի մարդիկ, «խորհրդաւոր» անձեր։ Եւ որպէսզի զերծ մնայինք ոստիկանութեան «այցելութեան» պարագային սպասելիք անխուսափելի վտանգից, մենք մեր հաւաքոյթներին «նշանադրէք»ի և կամ «անուանակոչութեան» հանգամանք էինք տալիս սովորաբար, առ ի զգուշութիւն»։

Ահա այս տեսակ մթնոլորտի մը մէջ է, որ պատանի Մանասեանի մտաւոր և հոգեկան աշխարհը կը կազմաւորուի։ Համեստ ընտանիքի զաւակներ, «Հայկազեան Եղբայրութիւն»

խորհրդանշական անունին տակ, կը վարժուէին իրերօգնութեան, գաղտնապահութեան, ինքնազարգացման։ Տենչը ունէին ազգին լիովին կարենալ ծառայելու։

Ներսիսեան դպրոցը աւարտելէ ետք Սարգիս Մանասեան կը հետեւի Թիֆլիսի ռուս Ուսուցչական Ինստիտուտին։ Նուիրուելով ուսուցչական ասպարէզին, կը պաշտօնավարէ Շուշիի Թեմական, ապա Թիֆլիսի Ներսիսեան վարժարանին մէջ։

Հայ հարուստները ստիպել, որ նիւթական միջոցներ հայթայթեն ազգային յեղափոխական շարժումին.— այս էր նպատակը 1903ին Դաշնակցութեան կողմէ կազմակերպուած «Փոթորիկ»ին, որուն վարիչներէն մէկը եղաւ Սարգիս Մանասեան։

Երկու տարի ետք պիտի սկսէին Կովկասի մէջ հայ-թաթարական կռիւները։ Շնորհիւ Դաշնակցութեան զինական պատրաստութիւններուն և մեր հայդուկներու արիութեան, ամէն կողմ պարտութեան կը մատնուի թաթար խուժանը, որ կը քաջալերուէր ցարական գաղտնի ոստիկանութեան կողմէ։

Մանաւորապէս զէնքերու հայթայթման գործը, Թիֆլիս՝ Արեւելեան Բիւրոյի կողքին, Մանասեանն էր որ կը վարէր ձեռնհասօրէն և աներկիւղ։ Հայ-թաթարական կռիւներու ղեկավարը Թիֆլիսի մէջ Արմէն Գարոն էր. ան հիացած էր իր գործակիցին՝ Մանասեանի վրայ և կ'ըսէր. «Այս ուսուցիչի սիրտին մէջ ի՛նչ զօրութիւն է, որ թագնուած է»։

Դարձեալ Մանասեանն էր, որ նոյն օրերուն կ'աջակցէր Աբրահամ Գիւլխանդանեանին՝ Գանձակի մէջ և Սև Քարեցի Սաքոյին՝ Շամշատինի մէջ, յաջող կերպով վարելու ինքնապաշտպանութեան կռիւները, որոնք ամենէն առաջ զէնքի ու ռազմամթերքի հետ կապուած էին։

Առանց հրապարակի վրայ փայլուն անուն մը ունենալու, զէնքի և դաւադրական գործերու ձեռնհաս վարիչ Մանասեան հոգեպէս կապուեցաւ մեր մարտիկներուն, ահաբեկիչներուն եւ մինչև վերջ մասնաւոր գուրգուրանք մը ունեցաւ դէպի այդ անձնազոհ խումբերը։

Հայ-թաթարական կռիւները աւարտելէն ետք, ան, քաղաքէ քաղաք շրջելով, կը դասաւորէ Դաշնակցութեան զէնքերը։ Այս մասին Բէնօ կը գրէ «Դրօշակ»ի 1926 թիւ 8-10ին մէջ.

«1908 թ. Մայիսին Հ. Յ. Դ. Կովկասեան Ռայոնական Ժողովում ընտրուած Զինական Մարմնի երկու ընկերներ՝ Մանասեան

ու Թորոսը (1) եկան Գանձակ և անձամբ քննեցին ու հաշուեցին Գանձակի զէնքի պահեստները։ Պէտք է ասել, որ երկուսն էլ հմուտ էին զինական և հաշուական գործում։ Մանասը Զիֆոնի (Զինական ֆոնդի) անդամ էր։ Զիֆոնը Հ. Յ. Դ. Արևելեան Բիւրոյին կից մարմին էր, որը 1905 և 1906 թուականների հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ վարում էր ինքնապաշտպանութեան գործը։ Զիֆոնի միջոցով էին կատարւում զէնքերի ու ռազմամթերքի գնումը, փոխադրութիւնը և բաշխումը շրջանների վրայ։

«Նրանք սուսիկ-փուսիկ մտան Գանձակ և ամբողջ տասը օր զանազան նեղ ու մութ նկուղների մէջ, իրենց կուսակցական պարտականութիւնը նոյնպէս աղօտ լոյսի տակ, ժանգի ու փոշու մէջ կատարեցին, առանց աղմուկի շարունակեցին իրենց ուղին դէպի Պաքու և Շուշի, նոյն վտանգաւոր ու անհրապոյր դերը կատարելու։

«Նոյն թուի աշնան որոշուեց, որ Մանասը, Սահակ Մատինեանը և ես, Դիլիջանում կենտրոնացնենք բոլոր շրջաններից ստացած ինքնապաշտպանութեան զինական և դրամական հաշիւները և ամփոփելով մի տեղ, կազմէինք ընդհանուր հաշուեկշիռ։ Դժբախտաբար, մինչև գործի ձեռնարկելը, բոլոր վայրերում տեղի ունեցան զանգուածային ձերբակալութիւններ։ Ձերբակալուեցին նաև Մանասն ու Ս. Մատինեանը եւ Բիւրոյի կարգադրութեամբ Զիֆոնի ամբողջ արխիւը փոխադրուեց Ժընեւ»։

Միհրանական շարժումի ատեն, Արմէն Գարոյի հետ միասին, Մանասեան կուսակցական ոյժ կը կազմակերպէ և խռովարարները, դաւադիրները ձախողութեան մեծապէս կը նպաստէ։

Երբ սկսան հետապնդումներ և ձերբակալութիւններ Դաշնակցութեան դէմ, կասկած չկար որ պատասխանատու գործեր կատարող Մանասեանը ամբաստանուածներուն մէջ առաջիններէն պիտի ըլլար։

Բայց ինչ որ ամէնքին հիացում պատճառեց, Ս. Փեթըրսպուրկի դատավարութեան ընթացքին անոր ցոյց տուած անվախութիւնը և արիութիւնն էր։ Ան, ընդհանուր դատախազի մե-

(*) Գալուստ Ալոյեան

զագրանքներուն պատասխանելով, յայտարարեց որ ինք դաշնակցական է և գործադրած է կուսակցութեան կանոնագրութիւնը։

Այս արի կեցուածքին հետեւանքով Սարգիս Մանասեան ծանրագոյն պատիժը առաւ և շղթայակապ Շլիսէլբուրգի նշանաւոր բանտը նետուեցաւ։

Բանտին մէջ իրեն ընկերակից ունեցաւ Օրջոնիկիձէն, որ հետագային պիտի ըլլար Կովկասը գրաւող սովետական ուժերու ընդհ. հրամանատարը։

1914ի ռուս-թրքական պատերազմին հետեւանքով, երբ ներման կ'արժանանան հայ քաղաքական բանտարկեալները, Մանասեան բանտէն ազատ կ'արձակուի 1916ի վերջերը և անմիջապէս մասնակից կ'ըլլայ ազգային, կուսակցական շարժումներու։

1917ի Փետրուարեան յեղափոխութենէն ետք, Թիֆլիսի մէջ կը սկսէր հանրային եռուն կեանք մը։ Մանասեան աւարտած ըլլալով ռուսական ճեմարան, կը տիրապետէր ռուսերէն լեզուին և ունենալով յեղափոխական ոգի, այդ օրերուն, Հ. Օհանջանեանի, Խ. Կարճիկեանի, Ա. Ծահխաթունեանի և ուրիշ շարք մը ընկերներու կողքին գործօն դեր կը կատարէ միջկուսակցական, պետական, հանրային մարմիններու մէջ։

Քերենսկիի կառավարութեան օրով Դրօն Կովկասի մէջ կը նշանակուի հայ զինուորներու ընդհանուր կոմիսար, իսկ Մանասեան՝ անոր օգնական։ Ճակատի փլուզումը երբ կը սկսի, պոլշեւիկեան յեղափոխութեան հետեւանքով, և թուրքերը կը ներխուժեն դէպի Կովկաս, Ղարաքիլիսէի պատմական կռիւներու ատեն Մանասեան Ղազախի մէջ կը յաջողի զինական ուժ կազմակերպել և տրամադրել զօր. Նազարբեգեանի ու կ'աջակցի անոր տարած յաղթանակին։

Աւելի ետք, Հայաստանի Հանրապետութեան ստեղծումի ատեն, Արամի օգնականն է Մանասեան և ասոր մահէն ետք կը մնայ միշտ ներքին գործերու նախարարի օգնականի պաշտօնին մէջ, զոր կը վարէ ձեռնհասօրէն։ Այդ մասին մեր ընկերներէն Բէնօ կը գրէ.

«Ինձ յաճախ վիճակուել է Մանասի գրասենեակում ժամերով ներկայ լինել պետական պաշտօնեաների զեկուցումներին և հազար ու մի տեսակ մարդկանց դիմումներին ու գանգատներին. և պէտք է ասեմ, առանց չափազանցութեան, որ Մանասը

անձամբ ճանաչելով կամ տեղեակ լինելով մեր իրականութեան մէջ շատ թէ քիչ դրական կամ բացասական դեր կատարած՝ պետական, հասարակական կամ կուսակցական ասպարէզներում զանազան տիպի մարդկանց և չափազանց լաւ հոտառութիւն ունենալով դիմացինին միտքը ըմբռնելու, շատ կարճ ժամանակուայ ընթացքում լաւ և անմիջապէս անում էր հարկ եղած կարգադրութիւնները։

«Շատ յաճախ ճամբորդում էր դէպի գաւառները, տեղն ու տեղը ուսումնասիրում բոլոր գործերը ու ժողովուրդի կարիքները»։

Բիւրօ կառավարութեան օրով. ներքին գործոց նախարար Աբրահամ Գիւլխանդանեանի օգնականն էր Մանասեան։ Ղազախի թուրքերը մօտակայ վիճելի հողամասերուն մէջ կարգ մը սահմանային բախումներ յառաջ կը բերեն։ Մանասեան, իբ. և. պատուիրակ. Ուզունթալա հայ գիւղը հանդիպումներ կ'ունենայ Ազրպէյջանի ներկայացուցիչներուն հետ և յաջող կարգադրութիւններով կը հարթէ վէճերը։

Բայց 1920 Ապրիլի վերջը, Ազրպէյջանի խորհրդայնացումով, թաթարները կը վերսկսին խռովութիւններ աւելի բուռն կերպով։ Մանասեան արտակարգ լիազօրութիւններով Երևանէն կը ղրկուի Դիլիճան։

Իջևանի ու Շամշադինի շրջաններուն մէջ ևս բոլշևիկեան խռովութիւններ սկսած էին։ Մանասեան իր հետ ունենալով զօր. Պաղտասարեանը, Դիլիճանի գաւառի ինքնավարութեան վարչութեան նորընտիր նախագահ Ներսէս Ջաղէթեան և Դիլիճանի նախկին գաւառապետ Մեսրոպ Բէկը կը մեկնին Իջևան (Քարավանսարայ), ուր կ'իյնան բոլշևիկներու կողմէ լարուած ծուղակի մը մէջ. կը ձերբակալուին և կը ղրկուին Պաքու։

Այդ խումբը, ի բաց առեալ զօր. Պաղտասարեանէ, կը գնդակահարուի բոլշևիկներու կողմէ։ Ռուսական Չեկայի պետ Բագրատովի և Միկոյեանի պնդումին վրայ է, որ գնդակահարուած է Մանասեան։

Հետագային, երբ Հայաստան խորհրդայնացաւ, Դրօ առիթով մը հանդիպում կ'ունենայ Կովկասի Կարմիր Բանակի ընդհ. հրամանատար Օրժոնիկիձէին հետ, որ կ'ըսէ, թէ ինք եթէ լուր ունենար, կ'արգիլէր Մանասեանի գնդակահարումը, որովհետև

Շլիսէլբուրգի ցարական բանտին մէջ ճանչցած էր այդ մեծ յեղափոխականը։

Մանասեանի կինը, որ գանձակեցի ուսուցչուհի մըն էր և իր երկու զաւակներով կ'ապրէր Թիֆլիս թշուառ և շատ խեղճ բնակարանի մը մէջ, երբեք դժգոհութիւն չունեցաւ։ Մանասեան, իբրեւ յեղափոխական, տառապած ըլլալով բանտերու մէջ, առանց փաստական տուեալներու, գաղափարական տարակարծութեան համար միայն չէր ուզեր Հայաստանի մէջ հալածել բոլշեւիկ գործիչները, որոնց բարոյական այլանդակ դիմագիծը, ինչպէս շատերուն, նաև Մանասեանի համար յետոյ պարզուեցաւ։

Բոլշեւիկեան դաւադրութեան առաջին զոհերէն եղաւ հայրենասէր Ս. Մանասեանը, որ այնքան խիզախութեամբ կռուած էր թուրք և ռուս բռնակալութեան դէմ։

Աւելցնենք, որ մեր պարբերականներուն մէջ ոչինչ գրուած է Մանասեանի մասին. հակառակ մեր պրպտումներուն, դժբախտաբար չկարողացանք նաև ունենալ լուսանկարը Մանասեանին, որու ամբողջ կեանքը նուիրուած է եղեր յեղափոխութեան գաղտնի աշխատանքներուն։

ՍԱՐԳԻՍ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ
(ՎԱՆԱՅ ՍԱՐԳԻՍԸ)

Սարգիս Բարսեղեանը Քրիստափորի աշակերտներէն էր։ Ան կիսատ ձգեց համալսարանական ուսումը, դարձաւ նախ՝ ահաբեկիչ Կովկասի մէջ, ապա Վան, Կարին և Պոլիս՝ Դաշնակցութեան յեղափոխական, քաղաքական աշխատանքներու ղեկավար և Բիւրոյի անդամ։

Սարգիս 1915ի մեծ աղէտին առաջին զոհերէն եղաւ։

Սարգիսի բուն անունն է Պօղոս Օտապաշեան, ծանօթ է Շամիլ, Կոլոտ Սարգիս, Վանայ Սարգիս ծածկանուններով։ Ծնողքը գանձակեցի էին։ Ինք ծնած է 1875ին Գետաբէկ գիւղը, ուր կը գտնուէր Կովկասի պղնձահանքերէն մէկը։ Հայրը՝ Պետրոս, նախ դերձակ էր, ապա կը զբաղէր առեւտուրով։ Ունէր հինգ զաւակ. Կարապետ, Աղեքսանդր, Նիկոլ, Սարգիս և Վարդան։

Հայրը չափազանց խաղաղ և ընտանեսէր մարդ էր, սրամիտ և պատրաստաբան։ Նոյն ատեն անվախ. իր զաւակներուն կ'ըսէր. «Չծեծուէք, հակառակ պարագային խփեցէք, սպաննեցէք, ես պատասխան կը տամ»։ Ան 80 տարեկանին կամաւոր կ'ուզէր երթալ։

Իր զաւակներէն Նիկոլ Օտապաշեան, որ մեր քաջ հայդուկներէն եղաւ և ունեցաւ արկածալից կեանք մը, «Հայրենիք» ամսագրի մէջ (1941 Թիւ 1) հրատարակեց «Իմ Կեանքի Պատմութիւնը» խորագրով յուշեր. կը գրէ իր հօրը մասին.

«1903—4ին Սարգիսը Շուշուայ բանտն էր, ես էլ՝ Բագուի։ (Հայրը) Սարգսի մօտ չէր կարող գնալ, որովհետեւ նա կեղծ անցագրով Գրիգոր Վարդանեան էր։ Ինձ մօտ կը գար զաւակին տեսնելու համար։

Մի անգամ Բագուի հարուստ հայերից մէկը ճաշի կը հրաւիրէ հայրիկս։ Սեղանակից ուրիշ հիւրեր էլ կը լինեն։ Տանտէրը բաժակ կը վերցնէ և հօրս կենացը կ'առաջարկէ՝ ասելով.

— Աստուած այդ ծերին մի խելք տայ, որ այս խեղճ մարդը մի քիչ հանգստանայ։

Հայրս կը կեցնէ տանտէրը՝ ասելով.

— Սպասի՛ր, այդպէս չէ՛։ Աստուած այդ ծերի թիւը շատացնէ, որ թագաւորի թախթը փլեցնեն, որ խեղճ ժողովուրդը հանգստանայ։

— Պա՛հ, պա՛հ, պա՛հ, հայրը որ դու լինես, զաւակներդ էլ այդպէս կը լինեն էլի՛.— կը բացագանչէ մարդը»։

Ահա այս տեսակ արի և հայրենասէր հօր մը զաւակն էր Սարգիսը։

1886ին ծնողքը կը փոխադրուին Գանձակ, որպէսզի իրենց զաւակները կանոնաւոր կրթութիւն ստանան։ Բայց անոնց մէջէն Սարգիսն է, որ դիւրութիւն կ'ունենայ շարունակելու իր ուսումը 1891ին կ'երթայ Թիֆլիս, տարի մը պատրաստուելէ ետք՝ կը մտնէ Ներսիսեան դպրոցը։

Սարգիսի հետագայ տարիներու կեանքի մասին, եղբայրը՝ Նիկոլ կը գրէ. «Սարգիսը Ներսիսեան դպրոցի 5րդ դասարանն էր. միասին կ'ապրէինք Սիմոն Յակոբեանի և գանձակեցի Յարութիւն Յարութիւնեանի հետ։ Երբ Բագու պիտի գնայի, Սարգիսին գիշերօթիկ տուի ալեքսանդրապոլցի մի լաւ ընտանիքի մօտ, որտեղ Յարութիւն Պետրոսեանն էր։ Նա աւելի բարձր դասարանումն էր։ Սարգիսը մի օր ինձ ասաց «Նիկո՛լ, արշաւանքի պատրաստութիւններ են տեսնում, ես էլ 19-20 տարեկան լաւ զինուորդու եմ, կ'ուզեմ որ ես էլ գնամ մասնակցեմ»։ Բոպէի ազդեցութեան տակ իմ հաւանութիւնս տուի, բայց յետոյ սկսեցի մտածել՝ Սարգիսը հասարակական ջիղ ունեցող երիտասարդ է և գաղափարի զինուոր. նա եթէ ուսումը շարունակի, շատ լաւ հասարակական գործիչ կը լինի. նրանից յետոյ կ'ունենինք Հայաստան։ Միւս օրը ես իրեն իմ խորհուրդը ասացի. շատ նեղուեցաւ.— Տղամարդը իր խօսքի տէրը պէտք է լինի. դրանք խուսափելու պատրուակներ են, ինձ

մնում է մէկ տարի, որ Ներսիսեանը լրացնեմ, մէկ տարումը ի՞նչ պիտի աւելցնեմ. մենք արդէն միջոց չունինք բարձրագոյն ուսում առնալու։

Իսկ ես ասացի, որ ես պէտք է աշխատեմ, որ դու բարձրագոյն ուսում առնաս, այդ իմ հաստատ որոշումն է։ Թէև չհաւատաց և հեգնեց, բայց ես իմ խոստումի տէրը եղայ»։

Սարգիսը հանգարտ պիտի չմնար և դէպք մը պատճառ կ'ըլլայ, որ ան փախստական դառնայ։ Թիֆլիս իր բնակած տան մէջ գիշերօթիկ կը մնար նաև Յարութիւն Պետրոսեանը, որուն վրայ կրակած էր ատրճանակով։ Նիկոլ կը մնար Բագու և անոր քով ապաստան կը փնտռէ Սարգիս։ Երբ եղբայրը կը հարցնէ տեղի ունեցած դէպքի մասին, Սարգիս կը պատասխանէ.

«Մենք պատրաստւում ենք ապագային հայ պատիւը պաշտպանելու, իսկ նա (Յարթ. Պետրոսեանը) այն տունը ուր կ'ապրինք, հայրիկ, մայրիկ կ'ասենք, օրիորդին էլ քուրիկ. տեսայ նրա հետ սիրաբանութիւն անելիս, համբուրելիս, իրեն նկատողութիւն արեցի, ինձ վիրաւորեց. ասացի որ կամ խօսքդ յետ պէտք է վերցնես, կամ պիտի մենամարտենք։ Նա ինձ ծաղրեց։ 5 օր ժամանակ տուի, որ մտածի. 5րդ օրը 5 րոպէ ժամանակ տուի, ժամանակը լրանալուն պէս, ասացի՝ «պատրաստուի՛ր», և ատրճանակը քաշեցի։ Ինքը ձեռքը ծոցը տարաւ, կարծեցի որ ատրճանակ պիտի հանի, ես կրակեցի, ինք փախաւ»։

Աղջկան եղբայրները, որոնք նոյնպէս դէմ էին Պետրոսեանին, կը դիւրացնեն Սարգիսին փախուստը։ Նիկոլ կ'երթայ Թիֆլիս, ցաւակցութիւն կը յայտնէ Պետրոսեանին, որ կը համաձայնի դատը չհետապնդել։ Բայց ոստիկանութիւնը կը հետապնդէր Սարգիսը. ան քանի մը ամիս գիւղը մնալէ ետք, իրեն Գրիգոր Վարդանեան անունով պարսկական անցագիր մը կը գտնեն և զինք կ'ուղարկեն Ջուլֆերիա։

Ջուլֆերիոյ մէջ կ'ուսանէր Սարգիս, երբ 1901ին «Դաշնակցութեան կամքը ներկայացնող Մարմինը» նիստ կ'ունենայ Ֆիլիպպէի մէջ Քրիստափորի մասնակցութեամբ, կրկին կը քննըւի հայ հարուստներէն հանգանակութիւն կատարելու խնդիրը և կ'որոշուի զայն գործադրել։ Կ'ընտրուի յատուկ մարմին մը, «Փոթորիկ» կոմիտէն։

Քրիստափոր անձամբ կ'անցնի այս կարևոր ձեռնարկին

գլուխը և ինք կ՚ընտրէ իր գործակիցները, որոնց մէջ է Սարգիսը, որ, համալսարանական ուսումը կիսատ ձգած, կ՚ընկերանայ Դաշնակցութեան մեծ հիմնադրին, որմէ հմայուած էր։

1901ի վերջերը, Քրիստափորի հետ, Սարգիս կ՚անցնի Կովկաս, «Փոթորիկ»ի գործով։ Քրիստափոր ամենէն առաջ նկատի կ՚ունենայ Շուշի մեծահարուստ Ժամհարեանը։

1902ի ամառը «Փոթորիկ» խումբը Ժամհարեանը կը տանի վայր մը։ Ընկերները անոր կը նկարագրեն մեր ազատագրական շարժման փուլերը, դրամական անհրաժեշտութիւնը. աւելցնելով որ հարուստ տարրը բերելու է իր նիւթական մասնակցութիւնը երբ անդին աշխատաւոր դասը չի խնայեր իր արիւնը։ Ժամհարեան պատուոյ խօսք կուտայ, որ պիտի օգնէ յեղափոխութեան։

Ժամադրավայր կը նշանակուի Շուշի Պեխի Աղբիւրը, որ քաղաքէն դուրս է և քաղաքացիներ հոն կը հաւաքուին ժամանցի համար ։ Հոն պիտի երթար նաև Ժամհարեանը։

Սակայն յաջորդ օրը, փոխանակ ինք երթալու, ղրկել կուտայ ոստիկաններ, որոնք կը ձերբակալեն Սարգիսը և Սմբատ Ամիրեանը։ Իսկ Ժամհարեան անմիջապէս կը մեկնի Մոսկուա։ Բայց քանի մը ամիսներ ետք, օր ցերեկով, ահաբեկիչ Մատթէոսի կողմէ կ՚ահաբեկուի Ժամհարեանը Մոսկուայի մէջ։ Թէև բռնուեցաւ ահաբեկիչ Մատթէոսը և տասը տարուան աքսորի դատապարտուեցաւ, բայց հոնկէ շուտով փախուստ տուաւ և գնաց Վան՝ կրկին սուրբ գործին նուիրուելու։

Շուշիի մէջ ձերբակալուելէ ետք, Սարգիս կը փոխադրուի Գանձակի բանտը։ Հոն կը հանդիպի Յարութիւն Պետրոսեանին, զոր անցեալին ատրճանակով վիրաւորած էր։ Յարութիւն ձերբակալուած էր կալուածներու գրաւման դէմ կատարուած ցոյցի մը առիթով։ Սարգիս և Յարութիւն կը մոռնան անցեալի այդ դէպքը, երբ այժմ նոյն գաղափարին մարտիկները դարձած էին։

Յարութիւն շուտով կ՚ելլէ բանտէն։ Սարգիսին հետ խորհրդակցած էին, զինք Շուշի փոխադրելու ատեն ճանապարհին փախուստ տալու համար։

Նիկոլ Օտապաշեան իր եղբօր Սարգիսին փախուստը հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ.

«Երբ Սարգիսը նորից փոխադրելիս են լինում Շուշի ուրիշ բանտարկեալների հետ, Սարգիսը իր քաղաքացիական հագուստով է լինում։ Պահակապետը, լեհացի մի ենթասպայ և շատ

Մենք, Ներսիսեան դպրոցի աշակերտներս, քիչ բացառութեամբ, չունեւոր ծնողների զաւակներ էինք։ Ուսումը ձրի էր։ Մեզնից ոմանք մինչեւ իսկ թոշակառու աշակերտներ էին. Ներսիսեան դպրոցը մեզ ամսական մի փոքրիկ գումար (7 ռուբլի) էր տալիս՝ ապրուստի համար։ Եւ սակայն, մեզնից բոլորից էլ աւելի չքաւոր ու խեղճ էր մանաւանդ մեր դասընկեր Մեսրոպ Աբովեանը։ Ու մենք, Հայկազեանի անդամներս, մեր ամսական փոքր անդամավճարներով նրա համար մի վերին աստիճանի աղքատիկ սենեակ — աւելի շուտ՝ խցիկ — էինք վարձել դէպի Սուրբ Կարապետի եկեղեցին տանող Հալւարարի վերելքի յետ ընկած, խուլ ու նեղլիկ փողոցներից մէկի վրայ։ Այդտեղ, Մեսրոպ Աբովեանի սենեակում էին ահա տեղի ունենում և մեր պարբերական ժողովները։

Յեղափոխական-ազգային շունչով գրուածքներ էինք կարդում միասին, երբեմն նաև «Դրօշակ» ու նման հրատարակութիւններ։ Նոյն այդ ոգով կազմած մեր շարադրութիւններն էինք կարդում մերթ ընդ մերթ։ Մի երկուսը մինչեւ իսկ արհեստ էին սովորում ու բանեցնում, երբեմն պարզ կազմարարութիւն, կօշիկ կարկատել եայլն։

Մեր գործունէութիւնն արտայայտւում էր առաւելապէս նրանով, որ աշակերտական երեկոյթներ էինք կազմակերպում զանազան առիթներով, ազգային և պետական դպրոցների հայ աշակերտներին և աշակերտուհիներին հրաւիրում ներկայ լինել մեր հաւաքոյթներին. մասնաւոր տներում պրոպականդ էինք անում նրանց՝ մեր «բանախօսութիւններով և արտասանութիւններով։ Միք. Նալբանդեանի «Ազատն Աստուած»ը, Գամառ-Քաթիպայի «Արաքսի արտասուք»ը և «Հիմի՞ էլ լռենք»ը, Մկ. Պէշիկթաշլեանի «Գարուն»ը և մի քանի նման ոտանաւորներն էին մեր արտասանութեան գլխաւոր նիւթերը։ Հաւաքոյթներին ներկայ էին լինում երբեմն նաև դուրսի մարդիկ, «խորհրդաւոր» անձեր։ Եւ որպէսզի զերծ մնայինք ոստիկանութեան «այցելութեան» պարագային սպասելիք անխուսափելի վտանգից. մենք մեր հաւաքոյթներին «նշանադրէք»ի և կամ «անուանակոչութեան» հանգամանք էինք տալիս սովորաբար, առ ի զգուշութիւն»։

Ահա այս տեսակ մթնոլորտի մը մէջ է, որ պատանի Մանասեանի մտաւոր և հոգեկան աշխարհը կը կազմաւորուի։ Համեստ ընտանիքի զաւակներ, «Հայկազեան Եղբայրութիւն»

խորհրդանշական անունին տակ, կը վարժուէին իրերօգնութեան, գաղտնապահութեան, ինքնազարգացման։ Տենչը ունին ազգին լիովին կարենալ ծառայելու։

Ներսիսեան դպրոցը աւարտելէ ետք Սարգիս Մանասեան կը հետեւի Թիֆլիսի ռուս Ուսուցչական Ինստիտուտին։ Նուիրուելով ուսուցչական ասպարէզին, կը պաշտօնավարէ Շուշիի Թեմական, ապա Թիֆլիսի Ներսիսեան վարժարանին մէջ։

Հայ հարուստները սորվել, որ նիւթական միջոցներ հայթայթեն ազգային յեղափոխական շարժումին.— այս էր նպատակը 1903ին Դաշնակցութեան կողմէ կազմակերպուած «Փոթորիկ»ին, որուն վարիչներէն մէկը եղաւ Սարգիս Մանասեան։

Երկու տարի ետք պիտի սկսէին Կովկասի մէջ հայ-թաթարական կռիւները։ Շնորհիւ Դաշնակցութեան զինական պատրաստութիւններուն և մեր հայդուկներու արիութեան, ամէն կողմ պարտութեան կը մատնուի թաթար խուժանը, որ կը քաջալերուէր ցարական գաղտնի ոստիկանութեան կողմէ։

Մասնաւորապէս զէնքերու հայթայթման գործը, Թիֆլիս՝ Արեւելեան Բիւրոյի կողքին, Մանասեանն էր որ կը վարէր ձեռնհասօրէն և աներկիւղ։ Հայ-թաթարական կռիւներու ղեկավարը Թիֆլիսի մէջ Արմէն Գարոն էր. ան հիացած էր իր գործակիցին՝ Մանասեանի վրայ և կ՚ըսէր. «Այս ուսուցիչի սիրտին մէջ ի՜նչ զօրութիւն է, որ թաքնուած է»։

Դարձեալ Մանասեանն էր, որ նոյն օրերուն կ՚աջակցէր Աբրահամ Գիւլխանդանեանին՝ Գանձակի մէջ և Սև Քարեցի Սաքոյին՝ Շամշատինի մէջ, յաջող կերպով վարելու ինքնապաշտպանութեան կռիւները, որոնք ամենէն առաջ զէնքի ու ռազմամթերքի հետ կապուած էին։

Առանց հրապարակի վրայ փայլուն անուն մը ունենալու, զէնքի և դաւադրական գործերու ձեռնհաս վարիչ Մանասեան հոգեպէս կապուեցաւ մեր մարտիկներուն, ահաբեկիչներուն եւ մինչև վերջ մասնաւոր գուրգուրանք մը ունեցաւ դէպի այդ անձնազոհ խումբերը։

Հայ-թաթարական կռիւները աւարտելէն ետք, ան, քաղաքէ քաղաք շրջելով, կը դասաւորէ Դաշնակցութեան զէնքերը։ Այս մասին Բէնօ կը գրէ «Դրօշակ»ի 1926 թիւ 8-10ին մէջ.

«1908 թ. Մայիսին Հ. Յ. Դ. Կովկասեան Ռայոնական ժողովում ընտրուած Զինական Մարմնի երկու ընկերներ՝ Մանասան

Վերի շարք, ձախէն աջ.— 1) Վահան Յովհաննիսեան-Մինախորեան (Սամսոն), 2) Աստաշէս Գուլաֆեան (Կարին, հրաժարուած, 3) Մանաս Պալոյեան (Տրապիզոն), 4) Արմենակ Օխիկեան-Արշակ (Բաղէշ), 5) Վահէ Թոքաճեան (Կարին, հրաժարուած) 6) Աւօ Ինճէճիքեան (Պէյրութ) 7) Յովսէփ Յովհաննիսեան-Ֆօ (Թեհրան), 8) Վարդազար Դաղէսեան (Պուլկարիա)։

Միջին շարք.— 1) Համազասպ Սրուանձտեանց (Պոլիս), 2) Մարաթրոս Յարութիւնեան (Կովկաս). 3) Ռուբէն Զարդարեան («Ազատամարտ»ի խմբ.), 4) Ռոստոմ (Բիւրօ), 5) Ի. Ակնունի (Բիւրօ), 6) Ս. Վրացեան (Ամերիկա), 7) Արտ. Հանրմեան (Եգիպտոս)։

Վարի շարք.— 1) Հիւսիսեան (Շապին-Գարահիսար), 2) Մարուքէ Մարանճեան (Կարին), 3) Տիգրան Խաչիկեան-Արգումանեան (Պոլիս), 4) Շահ Արմէն (Կարին), 5) Ռուբ. Տէր-Մինասեան (Մուշ), 6) Վարդանեան (Սըվազ), 7) Փոլատեան (Սըվազ) 8) Միհրան Թերլէմէզեան (Վան)։

Նկարին մէջ չկան.— 1) Մնօ Պօղոյեան (Մուշ), 2) Գէորգ Ղազարեան (Կովկաս), 3) Փիլոս-Մարալ (հրաժարուած), որոնք բացակայ էին նկարուելու ժամանակ։

ՍԱՐԳԻՍ ՄԱՆԱՍԵԱՆ

Ուսուցիչ մը, որ հանդիսացաւ Դաշնակցութեան զինական ուժերու կազմակերպիչը, Սարգիս Մանասեանի խոր համոզումն էր, որ հայդուկը իր մաուզերով և արիւնով պիտի տիրանար ազատութեան ու հայրենի հողերուն: Այս հաւատքով ան կռիւի առաջնորդեց մարտիկը Թուրք և ռուս բռնակալ իշխանութիւններուն դէմ հաւասարապէս և ի վերջոյ Հայաստանէն բռնի տարուեցաւ Բագու և սպաննուեցաւ բոլշեւիկ դաւադրութեամբ։

Մանասեան ծնած է Գանձակի շրջանի Զարդախլու գիւղը։ Ան աւարտած է Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցը, 90ական թուականներուն, երբ Կովկասի մէջ սկսած հայ յեղափոխական շարժումը, Թրքահայ ժողովուրդի ազատութեան ի խնդիր, Ներսիսեան դպրոցի աշակերտութեան մէջ կը գտնէ իր արձագանգը եւ 1893ին կը կազմուի «Հայկազեան Եղբայրութիւն» անունով ինքնազարգացման միութիւն մը, որուն անդամները գաղտնի երեկոյթներ կը կազմակերպեն, ուր հայրենասիրական ատենանաւորներ կ'արտասանեն։

Դոկտ. Ա. Աբեղեան, որ աշակերտական այդ Միութեան անդամներէն եղած է, «Յուսաբեր»ի մէջ կը յիշատակէ. «Այդ տարիներին, այսինքն 1895ից յետոյ, «Հայկազեան Եղբայրութեան» մէջ ղեկավարի դերը գրաւեց նրա նոր անդամներից մէկը, Սարգիս Մանասեան»։ Դաշնակցութեան գաղափարներով ներշնչուած աշակերտական այս գաղտնի կազմակերպութեան մասին շարունակելով պատմել իր յուշերը, Ա. Աբեղեան կը գրէ.

«Ինչպէս ասացինք՝ գաղտնի կազմակերպութիւններ էին աշակերտական ընկերութիւնները, Առաւելապէս նրա համար, որ ազգասիրական նպատակներ էին հետապնդում և յեղափոխական կուսակցութեանց հովանաւորութեան տակ գտնւում։ Ազգ և հայրենիք — ահա նրանց պաշտամունքի առարկան։

Ինչո՞վ էինք զբաղւում մենք, «Հայկազեան Եղբայրութեան» անդամներս, և ո՞ւր, ի՞նչ պայմաններում էինք քով-քովի գալիս, ժողովներ ունենում։

Առաջին անգամ նրան տեսայ դեռ դպրոցի մէջ. ուր նա լինելով իմ դասարանից 5-6 տարի աւելի բարձր դասարանում՝ ինձ բնականաբար ներշնչեց խոր յարգանք ու ակնածանք։

... Բիւրեղի նման մաքուր էր նրա հոգին, պողպատի պէս ամուր և կարծր էր նրա սիրտը։ Ճառախօս չէր, բայց նրա կտրուկ և կարճ խօսքը շատ երկար ճառերից աւելի էր ազդում բոլոր ընկերների վրայ։

Իր կեանքի ամբողջ տեւողութեանը մնաց ամենահաւատաւոր, ամենանուիրուած, ամենայարգուած և ամենասիրելի անձնաւորութիւնը ամբողջ Դաշնակցութեան մէջ.

«Յուսաբեր» 1946 Յուլիս 7 ՀԱՄՕ ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆ

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

«Յուսաբեր»*ի 1946 Յուլիս 27ի թիւը նուիրուած է Յովսէփ Տէր Դաւթեանի յիշատակին։ Յօդուածներ ունին Համօ Օհանջանեան, Լիպարիտ Նազարեանց, Վ. Նաւասարդեան, Գուրգէն Մխիթարեան։*

Բժ. Յովսէփ Տէր Դաւթեան — *Ս. Վրացեան, «Հայրենիք» տարեգիրք,* 1947

Բժիշկ Տէր Դաւթեան — *Ս. Թաթուլ, «Հայրենիք» ամսագիր,* 1946. *Սեպտեմբեր-Հոկտ.*

Քրիստափոր Միքայէլեանի մահը — *Յ. Տէր Դաւթեան, «Դրօշակ»,* 1929 *թիւ* 10

Ռոստոմի վերջին օրերից — *Յ. Տէր Դաւթեան, «Դրօշակ»,* 1929 *թիւ* 1—2

Ս. Բարսեղեան — *Յ. Տէր Դաւթեան, «Դրօշակ»,* 1927 *թիւ* 10

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐՆՈՅ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԸ

մէջ։ Սկսելով Գերագոյն Դատարանէն որ կազմուեցաւ հանրապետութեան տապալումէն վերջը։

Ուր որ դատական խնդիր մը ծագէր, ամենաբարդէն մինչեւ աննշանը. Բժիշկը կա՛մ նախագահ կ'ընտրուէր, կա՛մ տեղեկաբեր։ Համբերութեամբ կը պրպտէր, կը հարցաքննէր, եւ զեկուցումը պատրաստ էր։

Ո՞րքան պիտի զարմանար, եթէ կարդար այս տժգոյն տողերը.

— Դէն դցիր, չարժէ.

«Յառաջ» 1946 Յուլիս 12 ՎԱՀԷ

* * *

Բժիշկ Տէր Դաւթեան ու գրա՜մ... բժիշկ Տէր Դաւթեան ու փառք, — այնքան հեռու իրմէ, այնքան օտար ի են։

Պատահական չէր որ զինքը կը տեսնէիր ոեւէ տառապողի քով, ամենէն առաջ։ Կը բաւէր որ պէտք ունենայիր իրեն, ի՞նչպէս կ'ընէր ու կը հասնէր բոլորին։

Ո՛չ հեռաձայն ունէր մեր Բժիշկը, ոչ կառք։ Բայց սիրտ ունէր, խիղճ ունէր, ու անսահման բարութիւն իր նմանին հասնելու։

Չեմ ճանչցած մեր փառապանծ Ռոստոմը, Զաւարեանը, Քրիստափորը. Չեմ ճանչցած Ակնունին, Մուրատը կամ Անդրանիկը. Դաշնակցութիւնը փառքերու պէտք չունի, միշտ բարձր ճակատով և մաքուր զէնքով ներկայանալու համար մեր ժողովուրդին. Կը բաւեն Բժիշկ Յովսէփ Տէր Դաւթեաններ, որոնց հայրենասիրութիւնը ծախու չէ հանուած երբեք, որոնց սէրը հայ ժողովուրդին հանդէպ՝ չէ կապուած ոչ մէկ վայրկեան օրուան քաղաքականութեան հետ։

«Յառաջ» 1946 Օգոս. 4 ՍՕՍԻ

* * *

Ոչ ոք կը վարանէր անոր առջեւը բանալ իր խռոված հոգու բոլոր գաղտնի ծալքերը, ծայրայեղօրէն անձնական մտերիմ խնդիրներէն սկսած մինչեւ կուսակցական և հանրային բնոյթ կրող։

... Գաղափարական խոստովանահայր մը չէր միայն, որ կը լսէր մարդոց ցաւն ու վիշտը, կատարած չարն ու բարին.

ան հոգեւոր և գաղափարական բժիշկն էր, այս պարագային՝ բժիշկ իրական առումով։

... Իր կոչմէն, կամ իր նախագահութեան տակ գործող դատական մարմինի մը կուսակցականօրէն ամենածանր պատժի ենթարկուածը անկարող էր առարկել, իր անմեղութեան և իրաւունքի վրայ հաստատապէս համոզում ունեցողն իսկ, եթէ ակամայ կը դատապարտուէր, փոխանակ ըմբոստանալու, փոխանակ խռովելու, կը համակերպէր հանդարտութեամբ, նոյնիսկ անյիշաչարութեամբ։

— Բժիշկի վճիռը անարդար չի կրնար ըլլալ. տեսակ մը անբացատրելի — նման պարագաներու անշուշտ — հաւատամք մըն էր, մեխնուած խորապէս մարդոց մտքին մէջ։

«Հայրենիք» ամսագիր 1946 թիւ 256 Ս. ԹԱԹՈՒԼ

∴

Բժ. Տէր Դաւթեանը եզակի անհատականութիւն մըն էր՝ զօրաւոր նկարագրով և ազնուական հոգիով։ Լուրջ, անձնուէր, ծայրայեղ աստիճանի գաղտնապահ ու սակաւախօս։ Անոր սակաւախօսութիւնը առածի կարգ էր անցած։ Գաղտնապահութեան, որ յեղափոխական գործի առաջին պայմանն է, մրցակից չունէր։ Ինչքա՜ն գաղտնի գործեր անցած են անոր ձեռքէն։ Անսահմանօրէն բծախնդիր էր դէպի հանրային միջոցները։ Կուսակցութեան մշտական գանձապահն էր ան, և ամէն ոք գիտէր, որ անոր վստահուած գումարները բացարձակապէս ապահով էին։ Ընկերներու մէջ վայելած բարոյական հեղինակութեան շնորհիւ, անոր կը յանձնուէին դատական ամենակնճռոտ գործերը կարգադրելու։

... Եթէ մեր այս նիւթապաշտ օրերուն կարելի է երեւակայել սուրբերու գոյութիւնը, Բժ. Տէր Դաւթեան սուրբերէն սուրբն էր։

«Հայրենիք» տարեգիրք, 1947 Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

∴

Քառասունըհինգ տարի շարունակ եղած է իմ ամենամօտիկ, ամենահարազատ, ամենասիրուած և ամենայարգուած ընկերը, իմ հասարակական և կուսակցական կեանքին մէջ։

մնում է մէկ տարի, որ Ներսիսեանը լրացնեմ, մէկ տարումը ի՞նչ պիտի աւելցնեմ. մենք արդէն միջոց չունինք բարձրագոյն ուսում ստանալու։

Իսկ ես ասացի, որ ես պէտք է աշխատեմ, որ դու բարձրագոյն ուսում ստանաս, այդ իմ հաստատ որոշումն է։ Թէեւ չհաւատաց և հեգնեց, բայց ես իմ խոստումի տէրը եղայ»։

Սարգիսը հանգարտ պիտի չմնար և դէպք մը պատճառ կ'ըլլայ, որ ան փախստական դառնայ։ Թիֆլիս իր բնակած տան մէջ գիշերօթիկ կը մնար նաև Յարութիւն Պետրոսեանը, որուն վրայ կրակած էր ատրճանակով։ Նիկոլ կը մնար Բագու եւ անոր քով ապաստան կը փնտռէ Սարգիս։ Երբ եղբայրը կը հարցնէ տեղի ունեցած դէպքի մասին, Սարգիս կը պատասխանէ.

«Մենք պատրաստւում ենք ապագային հայ պատիւը պաշտպանելու, իսկ նա (Յարթ. Պետրոսեանը) այն տունը ուր կ'ապրինք, հայրիկ, մայրիկ կ'ասենք, օրիորդին էլ քուրիկ. տեսայ նրա հետ սիրաբանութիւն անելիս, համբուրելիս, իրեն նկատողութիւն արեցի, ինձ վիրաւորեց. ասացի որ կամ խօսքդ յետ պէտք է վերցնես, կամ պիտի մենամարտենք։ Նա ինձ ծաղրեց։ 5 օր ժամանակ տուի, որ մտածի. 5րդ օրը 5 րոպէ ժամանակ տուի, ժամանակը լրանալուն պէս, ասացի՝ «պատրաստուի՛ր», և ատրճանակը քաշեցի։ Ինքը ձեռքը ծոցը տարաւ, կարծեցի որ ատրճանակ պիտի հանի, ես կրակեցի, ինք փախաւ»։

Աղջկան եղբայրները, որոնք նոյնպէս դէմ էին Պետրոսեանին, կը դիւրացնեն Սարգիսին փախուստը։ Նիկոլ կ'երթայ Թիֆլիս, ցաւակցութիւն կը յայտնէ Պետրոսեանին, որ կը համաձայնի դատը չհետապնդել։ Բայց ոստիկանութիւնը կը հետապնդէր Սարգիսը. ան քանի մը ամիս գիւղը մնալէ ետք, իրեն Գրիգոր Վարդանեան անունով պարսկական անցագիր մը կը գտնեն և զինք կ'ուղարկեն Զուիցերիա։

Զուիցերիոյ մէջ կ'ուսանէր Սարգիս, երբ 1901ին «Դաշնակցութեան կամքը ներկայացնող Մարմինը» նիստ կ'ունենայ Ֆիլիպպէի մէջ Քրիստափորի մասնակցութեամբ, կրկին կը քննուի հայ հարուստներէն հանգանակութիւն կատարելու խնդիրը և կ'որոշուի զայն գործադրել։ կ'ընտրուի յատուկ մարմին մը, «Փոթորիկ» կոմիտէն։

Քրիստափոր անձամբ կ'անցնի այս կարեւոր ձեռնարկին

գլուխը և ինք կ'ընտրէ իր գործակիցները, որոնց մէջ է Սարգիսը, որ, համալսարանական ուսումը կիսատ ձգած, կ'ընկերանայ Դաշնակցութեան մեծ հիմնադրին, որմէ հմայուած էր։

1901ի վերջերը, Քրիստափորի հետ, Սարգիս կ'անցնի Կովկաս, «Փոթորիկ»ի գործով։ Քրիստափոր ամենէն առաջ նկատի կ'ունենայ Շուշի մեծահարուստ Ժամհարեանը։

1902ի ամառը «Փոթորիկ» խումբը Ժամհարեանը կը տանի վայր մը։ Ընկերները անոր կը նկարագրեն մեր ազատագրական շարժման փուլերը, դրամական անհրաժեշտութիւնը հասկցընելով որ հարուստ տարրը բերելու է իր նիւթական մասնակցութիւնը երբ անգին աշխատաւոր դասը չի խնայեր իր արիւնը։ Ժամհարեան պատասխան կուտայ, որ պիտի օգնէ յեղափոխութեան։

Ժամադրավայր կը նշանակուի Շուշի Պեխի Աղբիւրը, որ քաղաքէն դուրս է և քաղաքացիներ հոն կը հաւաքուին ժամանցի համար։ Հոն պիտի երթար նաև Ժամհարեանը։

Սակայն յաջորդ օրը, փոխանակ ինք երթալու, ղրկել կուտայ ոստիկաններ, որոնք կը ձերբակալեն Սարգիսը և Սմբատ Ամիրեանը։ Իսկ Ժամհարեան անմիջապէս կը մեկնի Մոսկուա։ Բայց քանի մը ամիսներ ետք, օր ցերեկով, ահաբեկիչ Մաթէոսի կողմէ կ'ահաբեկուի Ժամհարեանը Մոսկուայի մէջ։ Թէև բռնուեցաւ ահաբեկիչ Մատթէոսը և տասը տարուան աքսորի դատապարտուեցաւ, բայց հոնկէ շուտով փախուստ տուաւ և գնաց Վան՝ կրկին սուրբ գործին նուիրուելու։

Շուշիի մէջ ձերբակալուելէ ետք, Սարգիս կը փոխադրուի Գանձակի բանտը։ Հոն կը հանդիպի Յարութիւն Պետրոսեանին, զոր անցեալին ատրճանակով վիրաւորած էր։ Յարութիւն ձերբակալուած էր կալուածներու գրաւման դէմ կատարուած ցոյցի մը առիթով։ Սարգիս և Յարութիւն կը մոռնան անցեալի այդ դէպքը, երբ այժմ նոյն գաղափարին մարտիկները դարձած էին։

Յարութիւն շուտով կ'ելլէ բանտէն։ Սարգիսին հետ խորհրդակցած էին, զինք Շուշի փոխադրելու առեն ճանապարհին փախուստ տալու համար։

Նիկոլ Օտապաշեան իր եղբօր Սարգիսին փախուստը հետևեալ կերպով կը նկարագրէ.

«Երբ Սարգիսը նորից փոխադրելիս են լինում Շուշի ուրիշ բանտարկեալների հետ, Սարգիսը իր քաղաքացիական հագուստովն է լինում։ Պահակապետը, լեհացի մի ենթասպայ և շատ

ՍԱՐԳԻՍ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ
(ՎԱՆԱՅ ՍԱՐԳԻՍԸ)

Սարգիս Բարսեղեանը Քրիստափորի աշակերտներէն էր։ Ան կիսատ ձգեց համալսարանական ուսումը, դարձաւ նախ՝ անաբեկիչ Կովկասի մէջ, ապա Վան, Կարին և Պոլիս՝ Դաշնակցութեան յեղափոխական, քաղաքական աշխատանքներու ղեկավար և Բիւրոյի անդամ.

Սարգիս 1915ի մեծ աղէտին առաջին զոհերէն եղաւ։

Սարգիսի բուն անունն է Պօղոս Օտապաշեան, ծանօթ է Շամիլ, Կոլատ Սարգիս, Վանայ Սարգիս ծածկանուններով։ Ծնողքը գանձակեցի էին. ինք ծնած է 1875ին Գետաբէկ գիւղը, ուր կը գտնուէր Կովկասի պղնձահանքերէն մէկը։ Հայրը՝ Պետրոս, նախ դերձակ էր, ապա կը զբաղէր առեւտուրով։ Ունէր հինգ զաւակ. Կարապետ, Աղեքսանդր, Նիկոլ, Սարգիս և Վարդան։

Հայրը չափազանց խաղաղ և ընտանեսէր մարդ էր, արամիտ և պատրաստաբան։ Նոյն ատեն անվախ. իր զաւակներուն կ'ըսէր. «Ծեծուեցէք, հակառակ պարագային խփեցէք, սպաննեցէք. ես պատասխան կը տամ»։ Ան 80 տարեկանին կամաւոր կ'ուզէր երթալ։

Իր զաւակներէն Նիկոլ Օտապաշեան, որ մեր քաջ հայդուկներէն եղաւ և ունեցաւ արկածալից կեանք մը, «Հայրենիք» ամսագրի մէջ (1941 թիւ 1) հրատարակեց «Իմ Կեանքի Պատմութիւնը» *խորագրով յուշեր. կը գրէ իր հօրը մասին.*

«1903—4ին Սարգիսը Շուշուայ բանտն էր, ես էլ՝ Բագուի։ (Հայրը) Սարգսի մօտ չէր կարող գնալ, որովհետեւ նա կեղծ անցագրով Գրիգոր Վարդանեան էր։ Ինձ մօտ կը գար դատին հետեւելու համար։

Մի անգամ Բագուի հարուստ հայերից մէկը ճաշի կը հրաւիրէ հայրիկս։ Սեղանակից ուրիշ հիւրեր էլ կը լինեն։ Տանտէրը բաժակ կը վերցնէ և հօրս կենացը կ'առաջարկէ՝ ասելով.

— Աստուած այդ ծերին մի խելք տայ. որ այս խեղճ մարդը մի քիչ հանգստանայ։

Հայրս կը կեցնէ տանտէրը՝ ասելով.

— Սպասի՛ր, այդպէս չէ՛։ Աստուած այդ ծերի թիւը շատացնէ, որ թագաւորի թախթը փլեցնեն, որ խեղճ ժողովուրդը հանգստանայ։

— Պա՛հ, պա՛հ, պա՛հ, հայրը որ դու լինես, զաւակներդ էլ այդպէս կը լինեն էլի՛.— կը բացագանչէ մարդը»։

Ահա այս տեսակ արի և հայրենասէր հօր մը զաւակն էր Սարգիսը։

1886ին ծնողքը կը փոխադրուին Գանձակ, որպէսզի իրենց զաւակները կանոնաւոր կրթութիւն ստանան։ Բայց ասոնց մէջէն Սարգիսն է, որ դիւրութիւն կ'ունենայ շարունակելու իր ուսումը. 1891ին կ'երթայ Թիֆլիս, տարի մը պատրաստուելէ ետք՝ կը մտնէ Ներսիսեան դպրոցը։

Սարգիսի հետագայ տարիներու կեանքի մասին, եղբայրը՝ Նիկոլ կը գրէ. «Սարգիսը Ներսիսեան դպրոցի 5րդ դասարանն էր. միասին կ'ապրէինք Սիմոն Յակոբեանի և գանձակեցի Յարութիւն Յարութիւնեանի հետ։ Երբ Բագու պիտի գնայի, Սարգիսին գիշերօթիկ տուի ալեքսանդրապոլցի մի լաւ ընտանիքի մօտ, ուրեղ Յարութիւն Պետրոսեանն էր։ Նա աւելի բարձր դասարանումն էր։ Սարգիսը մի օր ինձ ասաց «Նիկո՛լ, արշաւանքի պատասխանատուութիւններ են տեսնում, ես էլ 19-20 տարեկան լաւ զինուորցու եմ, կ'ուզեմ որ ես էլ գնամ մասնակցեմ»։ Րոպէի ազդեցութեան տակ իմ հաւանութիւնս տուի, բայց յետոյ սկսեցի մտածել՝ Սարգիսը հասարակական ջիղ ունեցող երիտասարդ է և գաղափարի զինուոր. նա եթէ ուսումը շարունակի, շատ լաւ հասարակական գործիչ կը լինի. նրանից յետոյ կ'անցնինք Հայաստան։ Միւս օրը ես իրեն իմ խորհուրդս ասացի, շատ նեղուեցաւ.— Տղամարդը իր խօսքի տէրը պէտք է լինի. դրանք խուսափելու պատրուակներ են, ինձ

անձամբ ճանաչելով կամ տեղեակ լինելով մեր իրականութեան մէջ շատ թէ քիչ դրական կամ բացասական դեր կատարած՝ պետական, հասարակական կամ կուսակցական ասպարէզներում զանազան տիպի մարդկանց և չափազանց լաւ հոտառութիւն ունենալով դիմացինին միտքը ըմբռնելու, շատ կարճ ժամանակուայ ընթացքում լսում և անմիջապէս անում էր հարկ եղած կարգադրութիւնները։

«Շատ յաճախ ճամբորդում էր դէպի գաւառները, տեղն ու տեղը ուսումնասիրում բոլոր գործերը ու ժողովուրդի կարիքները»։

Բիւրօ կառավարութեան օրով, ներքին գործոց նախարար Աբրահամ Գիւլխանդանեանի օգնականն էր Մանասեան։ Ղազախի Թուրքերը մօտակայ վիճելի հողամասերուն մէջ կարգ մը սահմանային բախումներ յառաջ կը բերեն։ Մանասեան, իբրեւ պատուիրակ, Ուզունթալա հայ գիւղը հանդիպումներ կ'ունենայ Ազրպէյջանի ներկայացուցիչներուն հետ և յաջող կարգադրութիւններով կը հարթէ վէճերը։

Բայց 1920 Ապրիլի վերջը, Ազրպէյջանի խորհրդայնացումով, Թաթարները կը վերսկսին խռովութիւնները աւելի բուռն կերպով։ Մանասեան արտակարգ լիազօրութիւններով Երեւանէն կը ղրկուի Դիլիճան։

Իջեւանի ու Շամշադինի շրջաններուն մէջ ևս բոլշեւիկեան խռովութիւններ սկսած էին։ Մանասեան իր հետ ունենալով զօր. Պաղտասարեանը, Դիլիճանի գաւառի ինքնավարութեան վարչութեան նորընտիր նախագահ Ներսէս Ջաղէթեան և Դիլիճանի ոստիկան գաւառապետ Մեսրոպ Բէկը, կը մեկնին Իջեւան (Քարավանսէրայ), ուր կ'իյնան բոլշեւիկներու կողմէ լարուած ծուղակի մը մէջ. կը ձերբակալուին և կը ղրկուին Պագու։

Այդ խումբը, ի բաց առեալ զօր. Պաղտասարեանէ, կը գնդակահարուի բոլշեւիկներու կողմէ։ Ռուսական Չեկայի պետ Բագրատովի և Միկոյեանի պնդումին վրայ է, որ գնդակահարուած է Մանասեան։

Հետագային, երբ Հայաստան խորհրդայնացաւ, Դրօ առիթով մը հանդիպում կ'ունենայ Կովկասի Կարմիր Բանակի ընդհ. հրամանատար Օրժոնիկիձէին հետ, որ կ'ըսէ, թէ ինք եթէ լուր ունենար, կ'արգիլէր Մանասեանի գնդակահարումը, որովհետեւ

Շլիսէլբուրգի ցարական բանտին մէջ ճանչցած էր այդ մեծ յեղափոխականը։

Մանասեանի կինը, որ գանձակեցի ուսուցչուհի մըն էր և իր երկու զաւակներով կ'ապրէր Թիֆլիս թշուառ և շատ խեղճ բնակարանի մը մէջ, երբեք դժգոհութիւն չունեցաւ։ Մանասեան, իբրեւ յեղափոխական, տառապած ըլլալով բանտերու մէջ, առանց փաստական տուեալներու, գաղափարական տարակարծութեան համար միայն չէր ուզեր Հայաստանի մէջ հալածել բոլշեւիկ գործիչները, որոնց բարոյական այլանդակ դիմագիծը, ինչպէս շատերուն, նաև Մանասեանի համար յետոյ պարզուեցաւ։

Բոլշեւիկեան դաւադրութեան առաջին զոհերէն եղաւ հայրենասէր Ս. Մանասեանը, որ այնքան խիզախութեամբ կռուած էր Թուրք և ռուս բռնակալութեան դէմ։

Աւելցնենք, որ մեր պարբերականներուն մէջ ոչինչ գրուած է Մանասեանի մասին. հակառակ մեր պրպտումներուն, դժբախտաբար չկարողացանք նաև ունենալ լուսանկարը Մանասեանին, որու ամբողջ կեանքը նուիրուած է եղեր յեղափոխութեան գաղտնի աշխատանքներուն։

ու Թորոսը (1) եկան Գանձակ և անձամբ քննեցին ու հաշուեցին Գանձակի զէնքի պահեստները։ Պէտք է ասել, որ երկուսն էլ հմուտ էին զինական և հաշուական գործում։ Մանասը Զիֆոնի (Զինական ֆոնդի) անդամ էր։ Զիֆոնը Հ. Յ. Դ. Արևելեան Բիւրոյին կից մարմին էր, որը 1905 և 1906 թուականների հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ վարում էր ինքնապաշտպանութեան գործը։ Զիֆոնի միջոցով էին կատարւում զէնքերի ու ռազմամթերքի գնումը, փոխադրութիւնը և բաշխումը շրջանների վրայ։

«Նրանք սուսիկ փուսիկ մտան Գանձակ և ամբողջ տասը օր զանազան նեղ ու մութ նկուղների մէջ, իրենց կուսակցական պարտականութիւնը նոյնպէս աղօտ լոյսի տակ, ժանգի ու փոշու մէջ կատարեցին, առանց աղմուկի շարունակեցին իրենց ուղին դէպի Պաքու և Շուշի, նոյն վտանգաւոր ու անհրապոյր դերը կատարելու։

«Նոյն թուի աշնան որոշուեց, որ Մանասը Սահակ Մատինեանը և ես, Թիֆլիզում կենտրոնացնենք բոլոր շրջաններից ստացած ինքնապաշտպանութեան զինական և դրամական հաշիւները և ամփոփելով մի տեղ, կազմէինք ընդհանուր հաշուեկշիռ։ Դժբախտաբար, մինչեւ գործի ձեռնարկելը, բոլոր վայրերում տեղի ունեցան զանգուածային ձերբակալութիւններ։ Ձերբակալուեցին նաև Մանասն ու Ս. Մատինեանը եւ Բիւրոյի կարգադրութեամբ Զիֆոնի ամբողջ արխիւը փոխադրուեց Ժընեւ»։

Միհրանական շարժումի առեն. Արմէն Գարոյի հետ միասին, Մանասեան կուսակցական ոյժ կը կազմակերպէ և խռովարարներու, դաւադիրներու ձախողութեան մեծապէս կը նպաստէ։

Երբ սկսան հետապնդումներ և ձերբակալութիւններ Դաշնակցութեան դէմ, կասկած չկար որ պատասխանատու գործեր կատարող Մանասեանը ամբաստանուածներուն մէջ առաջիններէն պիտի ըլլար։

Բայց ինչ որ ամէնքին հիացում պատճառեց, Ս. Փեթըրսպուրկի դատավարութեան ընթացքին անոր ցոյց տուած անվախութիւնը և արիութիւնն էր։ Ան, ընդհանուր դատախազի մե-

(*) Գալուստ Ալոյեան

ղազրանքներուն պատասխանելով, յայտարարեց որ ինք դաշնակցական է և գործադրած է Կուսակցութեան կանոնագրութիւնը։

Այս արի կեցուածքին հետեւանքով Սարգիս Մանասեան ծանրագոյն պատիժը ստացաւ և չղթայակապ Շլիսէլպուրգի նշանաւոր բանտը նետուեցաւ։

Բանտին մէջ իրեն ընկերակից ունեցաւ Օրժոնիկիձէն, որ հետագային պիտի ըլլար Կովկասը գրաւող սովետական ուժերու ընդհ. հրամանատարը։

1914ի ռուս–թրքական պատերազմին հետեւանքով, երբ ներման կ'արժանանան հայ քաղաքական բանտարկեալները, Մանասեան բանտէն ազատ կ'արձակուի 1916ի վերջերը և անմիջապէս մասնակից կ'ըլլայ ազգային, կուսակցական շարժումներու։

1917ի Փետրուարեան յեղափոխութենէն ետք. Թիֆլիսի մէջ կը սկսէր հանրային եռուն կեանք մը։ Մանասեան աւարտած ըլլալով ռուսական ճեմարան, կը տիրապետէր ռուսերէն լեզուին և ունենալով յեղափոխական ոգի, այդ օրերուն Հ. Օհանջանեանի, Խ. Կարճիկեանի, Աւ. Շահխաթունեանի և ուրիշ շարք մը ընկերներու կողքին գործօն դեր կը կատարէ միջկուսակցական, պետական, հանրային մարմիններու մէջ։

Քերենսկիի կառավարութեան օրով Դրոն Կովկասի մէջ կը նշանակուի հայ զինուորներու ընդհանուր կոմիսար, իսկ Մանասեան՝ անոր օգնական։ Ճակատի փլուզումը երբ կը սկսի, պոլշեւիկեան յեղափոխութեան հետեւանքով, և թուրքերը կը ներխուժեն դէպի Կովկաս, Ղարաքիլիսէի պատմական կռիւներու ատեն Մանասեան Ղազախի մէջ կը յաջողի զինական ույժ կազմակերպել և տրամադրել զօր. Նազարբեգեանի ու կ'աջակցի անոր տարած յաղթանակին։

Աւելի ետք. Հայաստանի Հանրապետութեան ստեղծումի ատեն, Արամի օգնականն է Մանասեան և ասոր մահէն ետք կը մնայ մինչ ներքին գործերու նախարարի օգնականի պաշտօնին մէջ, զոր կը վարէ ձեռնհասօրէն։ Այդ մասին մեր ընկերներէն Բէնօ կը գրէ.

«Ինձ յաճախ վիճակուել է Մանասի գրասենեակում ժամերով ներկայ լինել պետական պաշտօնեաների զեկուցումներին և հազար ու մի տեսակ մարդկանց դիմումներին ու գանգատներին. և պէտք է ասեմ, առանց չափազանցութեան, որ Մանասը

սկսէր Թուրքիոյ դէմ նոր ձեռնարկներու և կրկին պէտք պիտի ունենար հայերու օժանդակութեան։

Համօն, իր ստացած տաժանակիր աշխատանքի վճիռին համար, իրաւունք ունէր ընտրելու Խարքովը կամ Սիպերիան։ Խարքով բնակող փրոֆ. Սերկեւիսկին կը թելադրէ Ռուբինային, որ Համօն ընտրէ Խարքովը, ուր կը յուսային նպաստաւոր պայմաններ ձեռք ձգել։

Շղթաները առրին՝ Համօն կը տեղափոխուի Խարքովի

Ցարական ոստիկանութեան կողմէ քաշուած Համոյի
այս պատկերը այժմ դրուած է Թիֆլիսի յեղափոխութեան
թանգարանը։

բանտը։ Բայց զինուորական կառավարիչը, որուն օժանդակութեան կը սպասուէր, արդէն տեղափոխուած էր ուրիշ վայր։ Խարքովի բանտին մէջ ծանր պայմաններ կը տիրէին, սնունդը՝ անբաւարար, հացը՝ ցեխի նման։ Համոյին բանտին մէջ չապիկ կարել կուտային։ Ան կը հիւծի ու կը գունատի։ Այս պայմաններուն տակ Համօն կը նախընտրէ Սիպերիան։ Զինք խնամելու համար հոն կ'երթայ նաև Ռուբինան, մեր ընկերներէն Տիգրանի հետ միասին։

1913, 1914 և 1915 տարիները Համօն կ՚անցընէ Սիպերիա, Իրքուցք նահանգի Ուսոլիէ գիւղը, ուր աղի հանքեր կային։ Հոն կը զբաղի բժշկութեամբ և կը սիրուի տեղացիներէն։ Աքսորի այս շրջանին կ՚ամուսնանայ Ռուբինայի հետ։

Ռուս-թրքական պատերազմին առիթով, ներումի կ՚արժանանան հայ քաղաքական աքսորականները։ Համօյին մեկնումին առթիւ տարագրի յեղափոխականներ սեղան մը կուտան ի պատիւ իրեն և յուզումով կը բաժնուին։ 1917ի փետրուարեան յեղափոխութեան հետեւանքով պիտի ազատէին մնացեալները։

Համօն և Ռուբինան կը վերադառնան Թիֆլիս։ Թէեւ անհրաժեշտ էր հանգիստը Համօյի համար, բայց ան չունէր այդ խառնուածքը և դարձեալ կը նետուի հանրային ասպարէզ։ Քաղաքներու Միութեան Նախագահ Աղեքսանդր Խատիսեանի հրաւէրով պաշտօն կը ստանձնէ ռազմաճակատի հիւանդանոցներուն մէջ։ Վանի գրաւումէն անմիջապէս ետք, Ռուբինային հետ հոն կը մեկնին բժշկական օգնութիւն հասցնելու համար։

1917ի Փետրուարեան յեղափոխութեան Թիֆլիս կը գտնուի Համօն։ Համառուսական Սահմանադիր Ժողովին անդամ կ՚ընտրուի և Փեթրոգրատ հասնելու համար ճամբայ կ՚ելլէ։ Հոկտեմբերեան պոլշեւիկեան յեղափոխութեան հետեւանքով հաղորդակցութիւնները կը խզուին։ Համօն կը մնայ ատեն մը Ռոստով։ Տեղւոյն ազգային գործերով զբաղելէ ետք, դարձեալ կը վերադառնայ Թիֆլիս, ուր ծայր տուած էր անիշխանութիւնը, ճակատի քայքայման հետեւանքով։

Հայաստանի անկախութեան նախօրէին, Ղարաքիլիսէի կռիւներուն մէջ կը նահատակուի Համօյի անդրանիկ զաւակը՝ 18 տարեկան Մանիկը, որ նախագահն էր Աշակերտական Միութեան։

Ազգային Խորհուրդը կ՚որոշէ, ինչպէս վրացիները, դիմել Գերմանիոյ աջակցութեան՝ թրքական վտանգէն երկիրը ազատելու համար։ Համօն և սոցիալ դեմոկրատ Արշակ Զոհրապեանը այդ առաքելութեամբ Պերլին կը ղրկուին։

Վրայ կը հասնի 1918 Նոյեմբեր 11ի զինադադարը։ Համօն կ՚երթայ Փարիզ. Նոյեմբեր 20ին Հաշտութեան Վեհաժողովին. միասնաբար յիշատակագիր մը կը ներկայացնեն, ստորագրուած՝ Քիւրտիստանի կողմէ Շէրիֆ փաշա, Ազգ. Պատուիրակութեան

նախագահ Պօղոս Նուպար փաշա. Հայկ. Հանրապետութեան պատուիրակութեան նախագահ Ա. Ահարոնեանի փոխանորդաբար Համօ Օհանջանեան, որ մաս կը կազմէ նոյն պատուիրակութեան։ 1920ի սկիզբը Համոն կը վերադառնայ Հայաստան և արտաքին գործոց նախարարութիւնը կը ստանձնէ Ալ. Խատիսեանի դահլիճին մէջ։ Համոն նոյն ատեն Հ. Յ. Դ. Բիւրոյի անդամ էր, ընտրուած 1919ի աշնան Երեւան գումարուած 9րդ Ընդհ. Ժողովէն։

Մայիսեան բոլշեւիկեան ապստամբութեան հետեւանքով Խատիսեանի դահլիճը կը հրաժարի և Խորհրդարանը երկրի բովանդակ իշխանութիւնը կը յանձնէ Բիւրօ — Կառավարութեան, որուն վարչապետութիւնը և արտաքին գործոց նախարարութիւնը կը ստանձնէ Համոն։ Կարճ ժամանակի մը ընթացքին կարելի կ'ըլլայ զսպել ապստամբութիւնը. նոյն ատեն Կարսի, Զանգիբասարի, Շարուրի շրջանները խռովարար տարրերէն կը մաքրագործուին։ Համոյի վարչապետութեան օրով է, որ Հայաստանի Հանրապետութեան իրաւական գոյութիւնը կը ճանչցուի Դաշնակիցներէն՝ համաձայն 1920 Օգոստ. 10ին կնքուած Սեւրի դաշն. գրին

Մոսկուա զրկուած Շանթի պատուիրակութիւնը կը վերադառնայ առանց արդիւնքի։ Սովետները նախընտրած էին Թուրքիոյ բարեկամութիւնը։ Երկու երկիրներուն միջև կնքուած գաղտնի զինակցութեան հետեւանքով. քեմալական բանակը 1920 Սեպտ. 23ին յարձակեցաւ Հայաստանի վրայ։ Նոյն ատեն Ազրպէյճան գտնուած ռուս կարմիր բանակը Ղարաբաղէն յաջողեցաւ անցնիլ Նախիջեւան և թիկունքէն յարձակիլ հայկական բանակին վրայ։

1920 Դեկտ. 2ին կնքուեցաւ Դրօ — Լեգրան համաձայնութիւնը, ուր նախատեսուած էր որ Դաշնակցութեան անդամները, բանակի հրամանատարութեան կազմը հալածանքի պիտի չենթարկուէին, բայց Համոն և խումբ մը ընկերներ վստահութիւն չեն ունենար բոլշեւիկներուն վրայ և կը մեկնին Երեւանէն՝ Վրաստան անցնելու համար։ Սահմանին մօտ խումբը կը ձերբակալուի և կը փոխադրուի Երեւանի բանտը։

Փետրուարեան ժողովրդական ապստամբութեան հետեւանքով, բանտէն կ'ազատուի Համոն, դառնալով խելայեղ խանդավառութեան առարկայ։

Հայաստանի երկրորդ խորհրդայնացումին կ'անցնի Պարս-

կատտան. ապա, 1923 Յունիս 13ին, կը հաստատուի Գահիրէ. Նուիրուելով բժշկութեան, շարունակելով հանրային ու կուսակցական աշխատանքը։ Քանի մը անգամ այցելեց Եւրոպա եւ Պալքաններ, աւելի յաճախ Պաղեստին, Լիբանան և Սուրիա, կազմակերպական և քաղաքական գործերով։

Նախագահն էր 1928 Մայիս 28ին կազմուած «Համազգային» կրթական և հրատարակչական ընկերութեան։ Ռուբինային հետ միասին ամբողջ երկու տասնամեակ սիւնը. կազմեցին այդ Միութեան։ Պէյրութի Հայ Ճեմարանը իրենց գուրգուրան-

Ընկ. Համօ ընկերներու հետ՝ 1938-ին Գահիրէ

քին առարկան էր ու մեծապէս կը գնահատէին Շանթի, Աղբալեանի ղեկավարութեամբ կատարուած կրթական գործը։

Փաղանճեան քոյրերու նուիրատուութեամբ Ճեմարանին համար հող պիտի գնուէր Պէյրութի մէջ. Համօն պատրաստուեցաւ հոն երթալու Լիբանան ճամբորդութեան համար ժանտախտի պատուաստը պարտադիր էր։ Պատուաստէն օր մը ետք Համօն անկողին ինկաւ, երկու շաբաթէն աւելի տառապեցաւ։ Հայ և օտար յայտնի բժիշկներ անզօր եղան զինք դարմանելու, վերջին օրերը «իւրէմի» ունեցած էր։ 1947 Յուլիս 31ին, ժամը

5.40ին իր աչքերը առյաւէտ կը փակէր Գահիրէի «Վիքթորիա» հիւանդանոցին մէջ։ Համազգային յուղարկաւորութիւն մը տեղի ունեցաւ և բազմահազար ժողովուրդ հետեւեցաւ անոր դագաղին։

Վերջին քառորդ դարու ընթացքին, հայ ժողովուրդին մէջ ամենէն սիրուած դէմքն էր Համօն։ Անոր անշահախնդիր, անկողմնակալ նաև քաջարի բնաւորութիւնը պատկառանք կ՚ազդէին զինք ճանչցողներուն վրայ։

Ռուս հին յեղափոխականներու գաղափարապաշտ ոգին ու առաքինութիւնները կը մարմնաւորէր Համօն։ Գործելով ամբողջ կէս դար Դաշնակցութեան ղեկավարութեան մէջ, Համօն հանդիսատես եղաւ պատմական մեծ դէպքերու և չքաշուեցաւ ստանձնելու պատասխանատուութիւններ։ Մանաւանդ տարագրութեան 27 տարիներու ընթացքին, խաղաղութեան և Բ. համաշխարհային պատերազմի տարիներուն, Դաշնակցութիւնը զօրաւոր պահելու տեսակէտէն, Համօն անվիճելի գործ տեսաւ։ Ապրող սերունդը երախտագիտութեամբ պիտի յիշէ իր անունը։

ԲԱՂՈՒԱԾՔՆԵՐ ՀԱՄՕՅԻ ՄԱՀՈՒԱՆ ԱՌԹԻՒ ԽՕՍՈՒԱԾ ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆՆԵՐԷՆ

Մամբրէ արք. Սիրունեան. — Տասնըհինգ դարեր առաջ պատմահայր Խորենացի հիացիկ երկիւղածութեամբ կեցած խընկելի յիշատակին առջև երանաշնորհ հայրապետին Սահակայ՝ իր մեծարանքի ու հիացումի խօսքը կը վերջացնէր հետեւեալ արտայայտութեամբ. «Թէև ծնած մեռնելու համար, սակայն իր կեանքով և իր գործերով անմահացուց իր անունը, անմոռաց պահեց իր յիշատակը»։

Նոյն այդ զգացումով լեցուած՝ ես ևս սուգով ու թախիծով բեռնաւոր այս տաճարին մէջ կեցած, դագաղին առջեւ մեր ամենուս սիրելի բժիշկ Համօ Օհանջանեանի, պիտի կրկնեմ մեր պատմահայր Խորենացիի խորիմաստ մտածումը՝ ըսելով.

«Որ մահկանացու ծնեալ՝ անմահ զիւրն եթող յիշատակ»։

Վերապատուելի Հ. Յ. Համբարձումեան. — Չկայ տիեզերքի մէջ աւելի պաշտելի, աւելի յաղթահարող ոյժ մը, քան անձնուրաց հոգիին ոյժը։ Քիչ առաջ երբ մեծ հայուն դագաղը

կը մտնէ. մայր եկեղեցիէն ներս, բոլոր մոմերը և կանթեղները վառեցան։ Երբ մարմինը հող կը մտնէ, մեր հոգիին լոյսերը, կանթեղները կը վառին։ Տոքթ. Օհանջանեան իր մեծ հոգին իր նմաններուն և ազգին զոհաբերելով փաստեց, որ անմահութիւնը իր մէջ ունէր։ Տոքթ. Օհանջանեան մեռած չէ. ան երբեք այսքան գոյ չէ եղած։ Ինչպէս մեծ փիլիսոփան Քանթ ըսած է՝ մարդ պէտք չէ իբրեւ միջոց շահագործումի ենթարկուի, այլ իբրեւ նպատակ պէտք է ծառայէ։

Տոքթ. Օհանջանեան առանց խտրութեան, առանց կուսակցական կամ յարանուանական կողմնակալութեան՝ սիրեց ու սիրուեցաւ բոլորէն։

Գաբրիէլ Լազեան.— Համոն Ամենայն Հայոց Առաքեալն էր հոգեկան ու բարոյական հզօր կարողութիւններով օժտուած՝ ան խորապէս կ'ազդէր բոլորին վրայ։ Թաքուն, անբացատրելի ոյժ մը ունէր իր մէջ։ Դաշնակցութեան հիմնադիր երեք մեծերէն ետք, չկար դաշնակցական վարիչ մը, մեծանուն հայ դուկ մը որ խոր ակնածանք չունենար դէպի Համոն ու չենթարկուէր անոր որեւէ պարտադրանքին։ Անխոցելի էր ան ու իր անձին օրինակով կը ներշնչէր բոլորը։

... Յանուն Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրոյին՝ ընկ. Համօ Օհանջանեանի դագաղին մէջ կը զետեղեմ Հայաստանէն բերուած նուիրական ափ մը հող, գերեզմանին մէջ կարօտը առնելու իր պաշտած հայրենիքին, մինչեւ այն ատեն, որ երախտապարտ հայրենիքը անոր աճիւնները կը փոխադրէ հայրենի հողին մէջ։

Բժ. Եր. Խաթանասեան. — Նրա բարութիւնը ոչ մնազանցական սկզբունք էր, ոչ ճգնաւորի համակերպութիւն և ոչ էլ թուլամտութիւն և անտարբեր մեղկութիւն. այլ շինիչ կենարար և գիտակից մի ստեղծագործութիւն, որ անընդհատ պայքարում է՝ չարիքը խափանելով և վսեմն է կերտում հինը տապալելով։ Բարիքը՝ նրա համար, հանրային կարծիքին տուրքը չէր, այլ սրտի ինքնաբուխ զեղում և իր մէջ հանրային անհատը լիացնող նեւունակ պարտադրանք։

Բարի էր և դրա համար Մեծ Սէրերի ծնունդը եղաւ:

. . Դու այստեղ չես մնայ. պիտի գայ այն լուսաշող օրը՝ երբ Հայաստան պիտի պահանջէ քո աճիւններր և մենք պիտի հետեւինք քո փառահեղ երթին, իբրեւ ճշմարիտ աւանդապահները հրաշակերտ տեսիլքին.

Քեզ թաղուած չենք համարում, դու անթեղուած հուրն ես, որ մշտավառ լոյս ունի. յաւերժական ճառագայթ։

Եւ իրաւ է հայոց մեծ բանաստեղծը, որ ասել է՝ ճառագայթը չի թաղուիր։

Բժ. Միսաքեան. — *Բազմապիսի առաքինութիւններով օժտուած մարդ էր. և իր նկարագրին ամենացայտուն գիծը՝ բարութիւնն էր. Այդ զգացումը ծլարձակ աճած էր իր հոգւոյն մէջ ու իր արտաքին դաւանանքը դարձած. Ան խոնարհ և բախտաղուրկ դասուն բժիշկն էր:*

Ան՝ գիտէր հաւասարապէս մտաւորականին, ագէտին կամ երախային հետ խօսիլ, ներել մարդկային տկարութիւնները, բարիին ու ճշմարիտին ճամբան ցոյց տալով փոխել մոլորեալին սխալ քայլերը, ու դէպի լաւը առաջնորդել, առանց պարտադրանքի, առանց հոգեկան ցնցումներ պատճառելու։

Գ. Մխիթարեան. — *Ազնուական մըն էր ան. ազնուական իր գաղափարներուն, շարժաձևերուն, ճաշակներուն ու ամբողջ կեանքի մէջ, բայց նաև պարզ, ժողովրդական ու ճշմարիտ դեմոկրատ մը։ Պարզ էր ամէն բանի մէջ. բայց հպարտ՝ իր զգացումներուն ու իր գաղափարականներուն լոյսովը. իր մշակոյթովը ու գործունէութեամբը, որոնք իր մեծութիւնը կը պաշտպանէին՝ առանց իր ուզելուն նոյնիսկ։ Իրեն համար երկինքէն կրնայ լսուիլ ձայնը, որ բոլոր ընտրեալներուն համար կը հնչէ «Իմա լուսաւոր ...» վկայութիւն մը, որ ուրիշ նշանակութիւն մը կ'առնէ, որովհետև մարդու մը համար կ'ըսուի, ո՛չ Աստուծոյ Որդիի մը։*

Ե. Թաշեան. — *Փառքի մարդ չէր. կրնամ վկայել որ ան բնաւ հետամուտ չէր ալ մոլութեան, քանի որ մոլութիւն մըն է վերջապէս փառատենչ ցուցամոլութիւնը։ Փա՛ռքն էր որ վազած էր իր ետևէն, թերևս առանց իր ուզելուն, թերևս առանց իր կանչելուն։ Բարձրացած էր նուիրապետութեան մը ամենէն վերի աստիճանները, ոչ թէ իր փառքը իրեն պատմուճան դարձնելու, այլ լաւագոյնս ծառայելու համար իր սիրած ժողովուրդին։*

Քանի անգամ մեզմէ շատերը խնդրեցին իրմէ՝ թելադրել իր յուշերը, որոնք հարուստ շտեմարան մըն էին մեր նորագոյն պատմութեան համար։ Յամառօրէն մերժեց մեր խնդրանքն ու աղաչանքը, որովհետև ստիպուած պիտի ըլլար նաև խօսելու

իր անձի մասին։ Համեստ էր՝ անհամեստ ըլլալու չափ։ Պետ մըն էր՝ առանց տնօրինելու։ Առաջնորդ մըն էր՝ առանց ինքզինք հարկադրելու։ Ղեկավար մըն էր՝ առանց գաւազանի։

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ ՀԱՄՈՅԻ ՄԱՍԻՆ.

Համոն յանցաւոր չէ, որ ապրեց շուրջ 74 տարի. նա երբեք վտանգներից և մահից չփախաւ. բանտերն ու Սիբիրը նրա կեանքը չխլեցին մեզանից նա հրաշքով ողջ դուրս եկաւ նաև Երեւանի բանտից, որտեղ խորհրդային դահիճները կացինահար ած էին մեր ընկերներին. ժամի խնդիր էր միայն, դահիճները կացինահար պիտի անէին նաև Համոյին և իր միւս բանտակիցներին. եթէ երբեք Դաշնակցութեան շունչի տակ դաստիարակուած ըմբոստ հայ ժողովուրդը չփրթէր բանտի վրայ և իր հարազատներին — Համոյին՝ իր 200 ընկերներով չփրկէր մահուան ճիրաններից

Այո՛, սուգը չէ, որ տիրակալում է իմ հոգուն, այլ խոր մտահոգութիւնը որ այս ծանր, դժուարին ու վտանգաւոր պայմաններում, երբ աշխարհ նորից կանգնած է նոր հրդեհների սեմին, երբ Դաշնակցութիւնը պարտականութիւններ ունի՝ թէ՛ Հայ Դատի հանդէպ և թէ իր ժողովրդի փրկութեան գործում, մեր Համոն մեզ մինակ թողեց։

ԴՐՕ

«Յուսաբեր»

* * *

Բնաւորութեամբ այնքան մեղմ, բարեմոյն, իր երեւութական հանդարտութեան մէջ իսկ փոթորիկ մըն էր, յեղափոխութեան, ազատագրութեան ճամբուն վրայ։ Գործի մէջ։ Պարզ էր, երբ կ'երեւար բեմերու վրայ, պատահաբար։ Աւելի պարզ, երբ կը գրէր, հանդիսաւոր առիթներու մէջ։

Եւ սակայն ունկնդիրներն ու ընթերցողները շատ աւելի կ'ազդուէին այդ պարզութենէն քան շատերու ճարտասանական կամ գրագիտական ելոյթներէն։

Այդպէս էր որ, 1912ին, բանտարկութեան և հարցաքննութեան տագնապին մէջ, բարոյապէս պարտութեան կը մատնէր իր դատաւորները, այնքան անսեթեւեթ այլ պերճիմաստ արտայայտութիւններով։

«Յառաջ», 1947 Օգոս. 10

Շ.

*
* *

Բարեկազմ, գրաւիչ արտաքինով, առիւծի գլխով գեղեցիկ տղամարդ էր Համօն։ Բնաւորութեամբ մեղմ ու լրջախոհ, յարաբերութիւններու մէջ՝ նուրբ ու բարեհամբոյր, ան յարգուած ու սիրուած էր հաւասարապէս թէ՛ ընկերներու և թէ հակառակորդներու, թէ՛ հայերու և թէ օտարներու կողմէ։ Ռուս յեղափոխականներու հետ կապուած էր գաղափարի ու գործի լայն կապերով և անոնց մէջ ունէր մտերիմ բարեկամներ։

«Հայրենիք» տարեգիրք 1948 Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

*
* *

Գաղափարական մարդու անբասիր տիպարն էր ան և այդպէս ալ մնաց մինչև վերջին շունչը։ Ուսանողութեան օրերէն փարած իր ժողովուրդի բարձրագոյն իտէալին, աւելի քան կէս դար հաւատարիմ և անձնուէր առաքեալը եղաւ ազատագրութեան պայքարի սուրբ գործին։ Պայծառ հաւատքով, աննկուն կամքով և անհաշիւ զոհաբերութեամբ տուաւ իր ազգին ինչ որ կրնայ տալ մեծ ազգի մը արժանաւոր զաւակը -- իր տաղանդը, իր սիրտը, իր արուեստը, իր նիւթական ու բարոյական կարողութեանց բովանդակ գանձը, մինչև իսկ իր արիւնը։

Մարդու բարոյական կոչումին իսկական գիտակցութիւնը ունեցող մեծ մարդ մըն էր, որ անհետացաւ մեր հորիզոնէն։ ... Լայն էին իր հայեացքները, համապարփակ՝ իր սրտին տրոփները և խորապէս մարդասիրական՝ իր ապրումները։ Ազատական գաղափարներով համոզուած ընկերվարական մը՝ Օհանջանեան դէմ էր ամէն տեսակ բռնութիւններու, որոնց դէմ տեւական պայքար դարձուց ան իր կեանքը։ Հայ ժողովուրդի դատը ան չէր բաժներ ճնշուած և անիրաւուած բոլոր փոքր ժողովուրդներու դատէն և կը հաւատար արդարութեան ու իրաւունքի վերջնական յաղթանակին։

«Ազդակ» Շաբաթօրեակ, 1947 Օգոստ 8

*
* *

Հիմա խորհրդանիշ մը ու նշխար մըն է ան, զոր պիտի տանինք մեր մտքին մէջ ու շրթունքներուն վրայ, հաղորդուելու

համար կեանքի իր իմացումով։ Ինկաւ տերեւը, բայց կը մնան բունն ու արմատները։ Դաշնակցութիւնը առած է զայն հիմա իր ափերին մէջ, իր եռաններուն, որպէս յաւիտենական խնկութիւն։

Պէտք բաւէ ականջ տալ իր պատգամին, զոր ուղղեց դասակից թէ կրտսեր սերունդներուն, իր օրերո՛ւն իսկ շրջագծումը։ Օհանջանեանի կեանքը կը գրկէ հայ ժողովուրդի ազատութեան և անկախութեան տեսիլքը, որուն խուսափուկ իրականացումն ալ տեսաւ, ու հաւատարիմ մնաց անոր՝ մինչև Սիպերիոյ տափաստանները։

Պէտք ապրեցնենք այդ տեսիլքը։

«Արեւելք» ՄԻՆԱՍ ԹԷՕԼԷՕԼԵԱՆ

* * *

Ամբոխը մտահոգ է, կը քալէ դէպի հայկական Պասթիլը։

Բանտին պարիսպներուն տակ՝ յանկարծ շշուկը ալիք առ ալիք կը տարածուի խռովայոյզ։

— Համոն կացնահա՞ր.

— Համոն սպաննո՞ւած.

Լուրը վայրկենական հասած է արդէն Երեւանի տուներէն ներս, քաղաքին մէկ ծայրէն միւսը։ Խաւլըն ալ հետը։

Այս խռովայոյզ ամբոխը յանկարծ գտաւ իր Համոն։

Ուսերու վրայ, ձեռքէ ձեռք...

Երեւանի մէկ հրապարակէն միւսը։

Որքան սաստիկ էր յոյզը, այնքան հսկայ եղաւ ուրախութիւնը...

Չգիտեմ, իր կեանքին մէջ, որ լի է եղած ժողովրդական գնահատանքի արտայայտութիւններով, մեր Նահապետը ունեցա՞ւ արդեօք Սիրոյ և Գուրգուրանքի աւելի փառահեղ և շքեղ պանծացում մը։

1920ի Փետրուար 18ը։

«Յուսաբեր» ՍՈՒՐԷՆ ԿԷՕՆՃԵԱՆ

Ա Ղ Բ Ի Ւ Ր Ն Ե Ր

Համոյի մահուան առթիւ դաշնակցական մամուլը առանձին թիւեր յատկացուց անոր կեանքին ու գործին.

Յուսաբեր, *Գահիրէ,* 1947 *Օգոստոս* 1—9 *թիւերը, ուր կան խօսուած դամբանականները*

Յուսաբերի 1947 *Սեպտ.* 13*ի թիւը նոյնպէս նուիրուած է Համոյին, (յօդուածներ ունին Դրօ, Հ. Կոսոյեան, Ա. Աբեղեան, Բ. Թաշեան, Բէնօ, Թադէ, Գ. Պալըգճեան, Գ. Չէքիճեան ևն.)*

Յառաջ, *Փարիզ,* 1947 *Օգոստոս* 10 *(յօդուածներ ունին Շ. Միսաքեան, Գ. Բալայեան, Հայկ Սարգիսեան, Մինաս Մակարեան ևն.)*

Ազդակ, *Պէյրութ,* 1947 *Օգոստոս* 12

Ազդակ Շաբաթօրեակ, 1947 *Օգոստ.* 8

Արեւելք, *Հալէպ,* 1947 *Օգոստոս* 10 *(յօդուածներ ունին Մ. Թէօլէօլեան, Ս. Հերարտեան, Մ. Մարութեան, Ս. Բախտիկեան ևն.)*

Ազատ Օր, *Աթէնք,* 1947 *Օգոստ.* 10

Հայրենիք, *Պոսթըն,* 1947 *Օգոստ.* 3

ՀԱՄՈՅԻ ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ «ՅՈՒՍԱԲԵՐ»Ի ՄԷՋ

Մոհիկաններից Վերջինը (Յովսէփ Արղութեան), 1925 *Հոկտ.* 24

Ինչո՞ւ պիտի տօնել Հ. Յ. Դ. Օրը, 1929 *Հոկտ.* 26

Բոլորին Սիրելին (Պապաշա), 1935 *Դեկտ.* 25

Նուիրումի Մարդը (Ս. Եսայեան), 1940 *Փետր.* 24

Վերջին Մոհիկանը (Սեպուհ), 1940 *Օգոստ.* 17

Կէս Դար Առաջ, 1940 *Դեկտ.* 7

Գաղափարապաշտութեան Հանգրուանները Վերջին Դարերու Ընթացքին, 1941 *Փետր.* 1, 2, 3

Հայ Պետական Մարդը (Աղ. Խատիսեան), 1945 *Ապրիլ* 7

Մեր Բժիշկը (Բժ. Տէր Դաւթեան), 1946 *Յունիս* 27

ԱԲՐԱՀԱՄ ԳԻՒԼԽԱՆԴԱՆԵԱՆ
(ԱԲՐՕ)

Աբրահամ Գիւլխանդանեան Ոսկանապատի՝ Բագուի կեդր. կոմիտէութեան ամենէն գործօն դէմքն էր։ «Առանց Բագուի Ռուսիան մեծ գիւղ է» ըսած է Լենին։ Յեղափոխական կուսակցութիւններու բոյն այդ նաւթաշխարհին մէջ բացառիկ դիրք մը գրաւած էր Դաշնակցութիւնը, որուն յանդուգն քայլերը միշտ կապ ունէին Աբրահամին հետ, որ այնքան արժանաւորապէս կը ներկայացնէր իր կուսակցութիւնը մասնաւորաբար արտաքին աշխարհին առջեւ։

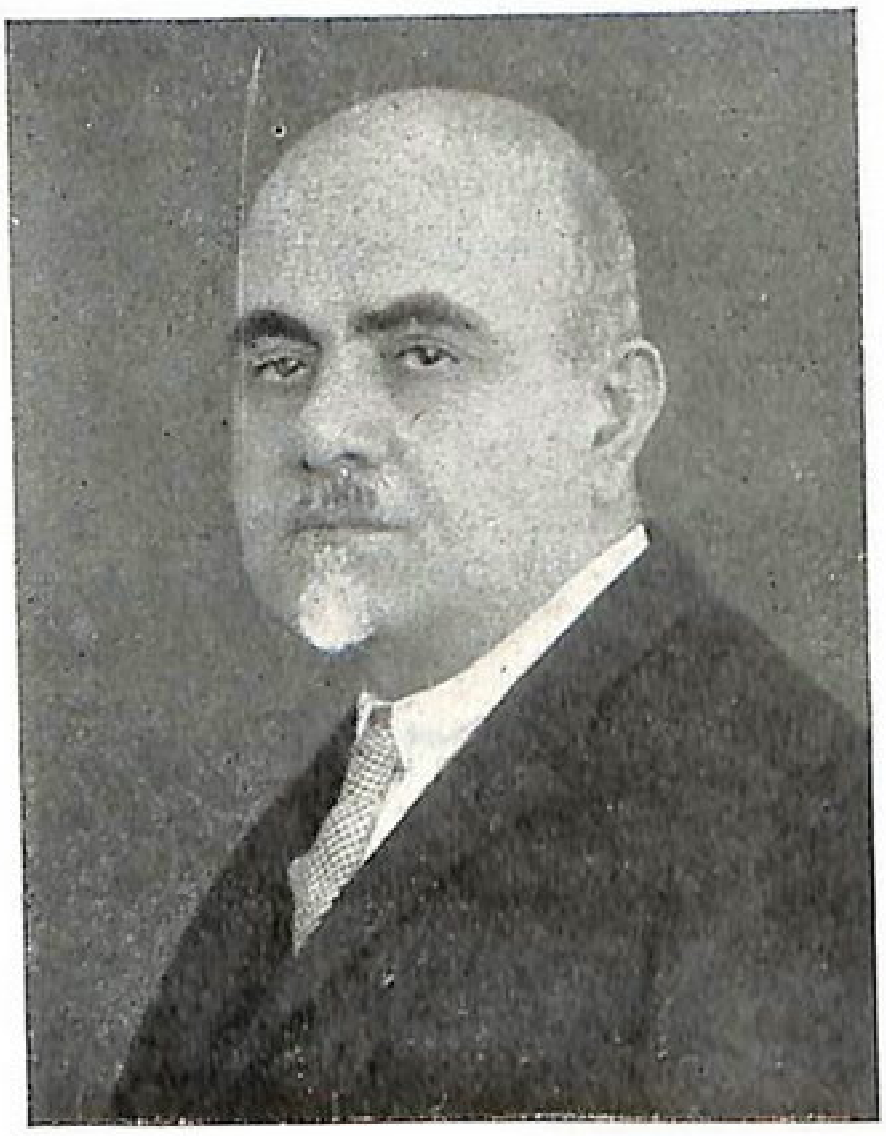

Գիւլխանդանեան ծնած է 1875 Օգոստ. 13ին Վաղարշապատ, միջակ, բարեկեցիկ ընտանիքի մէջ։ Նախնական ուսումը կը ստանայ ծննդավայրի նախակրթարանը, որմէ ետք կը մտնէ Էջմիածինի Գէորգեան ճեմարանը, որուն վեցամեայ շրջանը կ'աւարտէ առանց լսարանական բաժնին։

Աբրահամ երկու եղբայրներ ունէր. կրտսերը՝ Հայկ, համալսարանական ուսանող, դաշնակցական, երիտասարդ տարիքին կը մեռնի։ Աւագ եղբայրը՝ Անդրէաս (Անդրիւշ) թէեւ կազմակերպութեան մէջ չէր, բայց ջերմ համակիր էր եւ նիւթական բարեկեցիկ վիճակի տէր։

Աբրահամ իր աւագ եղբօր մօտ էր, զերծ նիւթական մտահոգութիւններէ։ Անդրէաս գոհ էր, որ ինք կը շահէր և հնարաւորութիւն կուտար իր եղբօր՝ ժամանակը տրամադրելու Դաշնակցութեան առանց անոր վրայ նիւթական բեռ ըլլալու։

1894ին, 19 տարեկանին Դաշնակցութեան կը զինուորագրուի Աբրահամ և 1898ին կ'երթայ Բագու, իր աւագ եղբօր՝ Անդրէասի մօտ, աշխատելու անոր նաւթարդիւնաբերական ձեռնարկին մէջ։

Բագուն հետզհետէ կը դառնայ նաւթի արդիւնաբերութեան կարեւոր կեդրոն, ունենալով մեծ թիւով բանուորութիւն։ Հայաստանի լեռնային շրջանի գիւղացիութիւնը կը սկսի Բագու երթալ գործ գտնելու համար։ Հայերու թիւը կը հասնի 89541ի։ Նաւթա-գիւնաբերողներու մէջ կարեւոր դիրք մը գրաւած էին հայ մեծահարուստներ։

Ռուսաստանի կառավարութիւնը թէև յետադէմ, բայց երկրին մէջ ստեղծուած էր յառաջադէմ մտաւորականութիւն մը, որ կը գործէր մանաւանդ բանուորութեան մէջ։ Բագուն յեղափոխական շարժումներու յառաջապահն էր։

Ռուսական սոցիալ դեմոկրատ, սոցիալիստ յեղափոխական կուսակցութիւնները ճիգ կը թափէին միջազգային գետնի վրայ կազմակերպելու Բագուի թաթար, ռուս, հայ, վրացի բանուորութիւնը։ Դաշնակցութիւնը, Գիւլխանդանեանի նման ժողովրդական գործիչներու շնորհիւ, յաջողեցաւ հայ բանուորութիւնը շահագրգռել ամենէն առաջ իր ազգային դատով։

Դաշնակցութիւնը երբեք ետ չմնաց բանուորութեան դասակարգային իրաւունքները պաշտպանելու գործին մէջ եւ ամենէն յանդուգն պայքարողն էր բռնակալ իշխանութեան դէմ։

Ռուս բռնապետութիւնը Սուլթան Համիտի հետ ներդաշնակ գործունէութեան մէջ էր և հայերու դէմ հալածանք սկսաւ նաև Կովկասի մէջ։

Բագուն և Գանձակը թաթարական երկու կեդրոններ էին, ուր հայերը նախանձելի դիրքեր կը գրաւէին։ Ռուս քաղաքային և ոստիկանական իշխանութիւններու գրգռումներուն հետեւանքով, կը սկսին 1904ի հայ-թաթարական ընդհարումները։ Մանաւանդ Գանձակի հայութիւնը երախտապարտ է Աբրահամին, որ հոն կը փութայ և կը յաջողի իր ազգակիցներու պաշտպանութիւնը կազմակերպել։

«Հայրենիք» ամսագրի մէջ ընդարձակ յօդուածաշարքով մը և յատուկ առանձին հատորով Գիւլխանդանեան տուաւ իր շրջանին մէջ տեղի ունեցած բախումներուն պատմութիւնը որոշապէս կը տեսնուի թէ ինք միշտ եղած է մարտիկ, որ բաձիգի կողքին վարելով ճակատագրական պայքար մը։

Աբրահամ կը կազմակերպէր ու կը վարէր ինքնապաշտպանութեան կռիւը։ Իրեն համար պարզ էին ցարական իշխանութեան գրգռումները և ազգերը իրարու դէմ հանելու դաւերը։ Գիւլխանդանեան նոյն ատեն կարող բանագնաց մըն էր թաթար վարիչներու մօտ և յաճախ կը յաջողէր արգիլել արիւնալի բախումներ։

Ընկ. Համօ Օհանջանեան Աբրահամի մահուան առթիւ կը գրէր («Յուսաբեր», 1946 Յունուար 26)․

«Բագուի Կեդր. Կոմիտէն այդ ժամանակներում (1902ի ձմռան) առաջնակարգ դեր էր կատարում Դաշնակցութեան Կովկասեան կազմակերպութեան մէջ եւ, կարելի է ասել, շատ դէպքերում և շատ մարզերում փոխարինում էր Հ. Յ. Դ. Բիւրոն։

«Այդ Կ. Կոմիտէի հիմնաքարն էր մեր անմահ ողբացեալ Պապաշան՝ Լեւոն Թադէոսեանը, իսկ ուժը՝ շարժիչ բաղուկը Աբրահամն էր։

«.. Երիտասարդութիւնը ոգեւորուած էր յեղափոխական գաղափարներով և գործում էր Դաշնակցութեան Կ. Կոմիտէի ղեկավարութեամբ։ Աբրահամին պատկանում էր գլխաւոր դերը այս երիտասարդութիւնը պատրաստելու, ոգեւորելու և գործի մղելու մէջ։ Այս բոլոր գործերի գլխաւոր ղեկավարողը, ուղղութիւն տուողը, երիտասարդներին ոգեւորողը և գործի մղողը միշտ Աբրահամն էր։ Եկեղեցական կալուածների գրաւման հետեւող յեղափոխական շարժման մէջ Բագուի Կ. Կոմիտէն կատարում էր համարեա Հ. Յ. Դ. Բիւրոյի դերը՝ ինչպէս վերը ասացի, և այդ կատարողը միշտ նորէն Աբրահամն էր։ ... Աբրահամին յանձնուեց բոլորի կողմից Գանձակի շրջանի ինքնապաշտպանութեան գործի ղեկավարութիւնը, որը նա կատարեց փայլուն յաջողութեամբ»։

«Յուսաբեր»ի նոյն թիւին մէջ, ընկ Վ. Նաւասարդեան կուտայ իր տպաւորութիւնները Աբրահամէն.

«Միջահասակի, քիչ ցած, լայնկեկ ու դիւրաշարժ։

Գանկը կլոր ժլատ մազերով և կարճ ու ամուր պարանոցով՝ նստած ուսերին։

Թաւ սեւ ու խիտ յօնքեր ով՝ իսկ յօնքերի տակ քիչ աւելի խորն ընկած, երկու վառ ու կենդանի աչքեր

Ցանձախ կարկաչուն խնդուքով և միշտ մէկ ինքնայատուկ, անհանդարտ ու ջղային շարժում դէմքի վրայ։

Ձեռքերի վրայ բնիկ հայրին յատուկ սեւ ու առատ մազեր։

Նախընտրաբար միշտ սեւ հագուստի մէջ՝ խնամով ու ճաշակով կարուած։

Ոտքը ընդհատ, միշտ ընկերացած դէմքի և մարմնի ջղային շարժումներին։

Հոգեկան աչք ունեցողն առաջին իսկ հայեացքից կը զգար, որ գործը — սովորական մարդու հետ չէ։

Ոչ թէ դարձած, այլ յեղափոխական ծնած էր, այս բառի դասական իմաստով։

... Իր տարերքը — յեղափոխութիւնն էր, և այս վերջինը — իր երկու հիմնական ձեւերի մէջ, կա՛մ իբրև դաւադրական գործ և կամ իբրև զանգուածային շարժում»։

Աբրահամ նաև խմբագիրը եղաւ շրջանի անլեգալ օրգանին, որ 1906ի վերջերուն «Դրօշ» անունով լոյս կը տեսնէր Բագու, Դաշնակցութեան գաղտնի տպարանէն.

Հայ-թաթարական բախումները հազիւ վերջացած, ռուս կառավարութիւնը կը սկսի ձերբակալել հարիւրաւոր դաշնակցականներ. վարիչ դէմքեր ամէնքն ալ բանտ կը լեցուին. կը կազմակերպուի Դաշնակցութեան ծանօթ դատավարութիւնը։

Աբրահամ կրցած էր խուսափիլ ձերբակալութենէ. Կազմակերպական գործով կ'անցնէր Թիֆլիս. օգնելու համար ձերբակալուած ընկերներուն և անոնց ձգած բացը գոցելու։ Բայց ինք ևս կը ձերբակալուի 1910ին և կը մնայ բանտ մինչև 1912, դատավարութեան վերջը Դարձեալ ընկ. Համօն կ'ըսէ իր մասին. «Բանտին մէջ ևս նա եղաւ ղեկավար դեր խաղացող ընկեր եւ ուղղութիւն տուեց դատը վարելու եղանակին. Յայտնի է, թէ ինչպէս պատուով տարան իրենց դատը բանտարկուած ընկերները, որ մինչեւ անգամ ռուս դատաւոր-սենատօրներու հիացմունքը առաջ բերաւ, և այս բանին մէջ ևս Աբրահամի խաղացած դերը խոշոր էր»։

Թէև հազարի մօտ դաշնակցականներ ձերբակալուած էին, բայց 158 հոգին դատուեցան. դատավճիռը սպասուածէն աւելի մեղմ եղաւ։ Քիչեր դատապարտուեցան, մեծամասնութեամբ ազատ արձակուեցան. անոնց մէջ էր նաև Աբրահամը։ Պալքան-

ներու մէջ կը սկսէր պատերազմը և ռուս կառավարութիւնը կը մեղմացնէր ներքին հալածանքները իր երկրին մէջ։

Բանտէն ետք Աբրահամ երեսուն տարեկանը անցած էր։ Բայց, առանց իր եռանդը կորսնցնելու, կը հետեւի Եարոսլաւի Դեմիտովեան բարձրագոյն վարժարանի իրաւաբանական բաժնին, զոր կ'աւարտէ մեծ պատերազմէն առաջ։

Թրքահայաստանի Բարենորոգումներուն համար Կովկասի մէջ կը կազմուի Ազգ. Բիւրօ մը, որուն կից կար Պատասխանատու Մարմին մը, գլխաւորապէս բաղկացած դաշնակցական ընկերներէ, որոնց շարքին էր Աբր. Գիւլխանդանեան։

Եւրոպական պատերազմը երբ պայթեցաւ, այդ Մարմինը ձեռք առաւ Անդրկովկասի հայութեան գործերը և վարեց կամաւորական շարժումը։

Գիւլխանդանեան կ'ամուսնանայ, 1914 Սեպտեմբերին, Օր. Հայկանոյշ Աղաջանեանի հետ, որ Փեթրոկրատի մէջ բարձրագոյն կրթութիւն ստացած էր։ Իր եղբայրը՝ Գրիգոր Աղաջանեան կ'օգնէ Վասպուրականի բնակչութեան Կովկաս տեղափոխութեան, և այդ օրերուն բծաւոր տիֆէ վարակուելով կը մեռնի 1916ին։

Աբրահամ 1916ին կը փոխադրուի Բագու և հոն կը գործէ իբրեւ Նախագահ Ազգ. Խորհուրդին, դառնալով կարեւորագոյն մէկ գերակատարը մեր նորագոյն պատմութեան։

Թուրքեգերման ուժերուն համար մահու և կենաց խնդիր էր օր առաջ տիրանալ Բագուի նաւթին։ Գերման Սպայակոյտի պետ Լուտենտորֆ իր յուշերուն մէջ կը վկայէ. «Արեւմտեան ճակատի մեր պարտութիւնը հետեւանք էր գլխաւորաբար այն իրողութեան, որ մենք նաւթի պակաս ունեցանք. թուրքերը չկարողացան ճիշդ ժամանակին Բագու մտնել»։

Ահա Բագուի այդ դիմադրութիւնը, բոլորին վկայութեամբ, Ռոստոմի և Աբրահամի գործն էր։ Առաջինը անտարակոյս ոգին էր, իսկ երկրորդը՝ վարիչ դէմքը յաչս արտաքին աշխարհի։

Բագուի իրաւական ներկայացուցիչը թէև Ռազմա-Յեղափոխական Կոմիտէն էր, բայց Դաշնակցութիւնը պահեց հայկական զօրքերը ու իր կուսակցական զինեալ ուժերը և հետագային, երբ բոլշեւիկները ձեռնթափ կ'ըլլան քաղաքի պաշտպանութենէն, նոր իշխանութիւն կը կազմուի ցենտրոկասպի անուան տակ, Դաշնակցութեան մասնակցութեամբ։ Նորակազմ իշխանութիւնը և Ազգ. Խորհուրդը, Յուլիս 28էն մինչև Սեպտ.

15, մէկուկէս ամիս հերոսական դիմադրութիւն կը կազմակերպեն, առանց բոլշեւիկներու մասնակցութեան.

Բագուի քաղաքացիական ներքին կռիւներու ընթացքին գերի կ'առնուին 13 հազարի մօտ թաթարներ, կանայք, մանուկներ եւ անձնատուր եղող կռուողներ։ Ազգ. Խորհուրդի որոշումով գերիները կը պատսպարուին քաղաքի զանազան հաստատութիւններուն մէջ և շաբաթ մը կերակրուելէ ետք ազատ կը ձգուին, խոր զարմանքի մատնելով թաթար Ազգ. Խորհուրդը։

Թրքական բանակի ճնշումը Բագուի դէմ՝ կը հասնի իր գագաթնակէտին. կը մօտենայ քաղաքի պարպումի օրը։ Ողբերգական այդ պահի մասին ընկ. Ա. Արշակունի կը վկայէ հետեւեալը («Ազդակ» շաբաթօրեակ, 1946 Փետր. 1).

«Բագուի Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կեդր. Կոմիտէի մէկ ժողովը, որ կայացաւ քաղաքի անկման՝ Սեպտեմբեր 14ի երեկոյեան, յիշելն անհրաժեշտ է, մանաւանդ որ Կ. Կոմիտէի կողմից շատերը չկան այլեւս։ Ազգային Խորհուրդը միաձայնութեամբ որոշել էր որ նախագահ Ա. Գիւլխանդանեանը և Ռոստոմ Զօրեանը անպայման հեռանան քաղաքից։ Ազգային Խորհուրդի ժողովից յետոյ կայացաւ Կեդր. Կոմիտէի վերջին խորհրդակցութիւնը, ուր Ա. Գիւլխանդանեան, ներկայացրեց քաղաքի կացութիւնը, աւելցնելով նաեւ Ազգ. Խորհուրդի որոշումը՝ իրենց քաղաքից հեռանալու մասին։ Զեկուցումից անմիջապէս յետոյ՝ Ռոստոմը դարձաւ Աբրահամին.

— Աբրահամ, դու պիտի մնաս և կռուես։

Շեշտը կտրուկ է, և հրամայական։ Ազգ. Խորհուրդի նախագահը պէտք է կռուէր.

— Լա՛ւ, պատասխանեց Ա. Գիւլխանդանեան առանց ոեւէ դժգոհանքի.

Ջուր մաղուեց բոլորի գլխին. Պապաշան—Լեւոն Թադէոսեանը— խոր յուզումի մէջ էր։ Պարզ էր որ Ռոստոմի Աբրահամին մնա՛լ ձգողը չէր Բագու՝ դաժան թուրքերի ձեռքը։

Ու պիտի կռուէին Ռոստոմն ու Աբրահամը Բագուի փողոցներում, թուրքերի ձեռքով, իրենց կողքին ունենալով նաեւ ուրիշներ...

Ո՛չ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բագուի Կեդր. Կոմիտէն չէ, կարող խուրացնել նման առաջարկ։ Եւ գերակշռեց հաւաքականութեան կամքը»։

Բոլշեւիկները, Համաձայնականներու մէջ տեսնելով աւելի

մեծ թշնամի, չուզեցին շարունակել Բագուի մէջ կռիւը՝ Թուրք և գերման ուժերուն դէմ, որոնք քաղաք մտան 1918 Սեպտ. 15ին։ Հայութիւնը տուաւ 29.060 կորուստ և մօտ մէկ միլիոն րուպլի նիւթական վնաս (տես «Բագուի Մեծ Սարսափները», Բ. Իշխանեան)։

Հազիւ տասը օր ետք, Սեպտ. 27ին, Պուլկարիա՝ պարտըւած ըլլալով՝ զինադադարի առաջարկ կը բերէ. Սեպտ. 30ին կը ստորագրէ իրեն առաջարկուած պայմանները։ Փաստօրէն Թուրքիա ևս պարտուած էր, որ իր անձնատուութիւնը կը ստորագրէ 1918 Հոկտ. 30ին Մունդրոսի մէջ, «Ակամեմնոն» անգլիական ռազմանաւին վրայ։

ՄԻՍԱՔ ԹՈՐԼԱՔԵԱՆ

Բագուի ջարդարարներէն Ջիւանշիրի ահաբեկիչը

Հակառակ Բագուի կռիւներու աղէտալի վերջաւորութեան, անվարան կարելի է ըսել, որ այդ դիմադրութիւնը ազատեց Հայաստանը իրական բնաջնջումէ. Թրքական զինական ուժերը քաշելով դէպի Բագու։

Թուրքիոյ և Ռուսաստանի պարտութեամբ, Կովկասի երեք հանրապետութիւնները կ'ամրապնդեն իրենց ազգային անկախութիւնները։ Հայաստան կ'ապրի իր խանդավառութեան շրջանը։ Տեղի կ'ունենան խորհրդարանական ընտրութիւններ 1918 Յունիս 21—23։ Գիւլխանդանեան երեսփոխան կ'ընտրուի Դաշնակցութեան ցանկով։ Նորընտիր խորհրդարանը կը բացուի 1919 Օգոստոս 1-ին վարչապետ կ'ընտրուի Աղեքսանդր Խատիսեան, որուն դահլիճին մէջ Ա. Գիւլխանդանեան կը ստանձնէ ներքին գործերու և արդարադատութեան նախարարութիւնները։ 1920ի Մայիսեան դէպքերէն ետք, Բիւրօ կառավարութեան մէջ կը վարէ ելմտական նախարարութիւնը։

Թուրքասվետ դաւադրութեան զոհ կը դառնայ մանուկ Հայաստանը։ Թրքական բանակը Կարսը գրաւելէ ետք Ալեքսանդրապոլ կը մտնէ և հայկական կառավարութիւնը կը ստիպուի զինադադար խնդրել։ Իբրև պատուիրակ, Աղ. Խատիսեանին

կ'ընկերանայ Գիւլխանդանեան, որոնք կը ստորագրեն Դեկտ. 2ի Ալեքսանդրապոլի դաշինքը։ Նոյն օրը, աւելի կանուխ, Ս. Վրացեանի կառավարութիւնը արդէն իշխանութիւնը յանձնած էր սովետական ներկայացուցիչին։ Ալեքսանդրապոլի դաշինքը իրաւական արժէքէ զուրկ մնաց բայց անոր կնքումով Թուրք բանակը պատրուակ չունեցաւ յառաջանալու դէպի Երեւան։ Սովետները համայնավար քարոզչութեամբ քայքայած էին հայկական բանակը, բայց իրենք ալ ուժ չունէին դիմադրելու Թուրքերուն։

Պատուիրակութեան նախագահ Ալ. Խատիսեան կը յանձնարարէ Աբրահամին՝ չվերադառնալ Երեւան, վախնալով որ բոլշեւիկները զինք կարող են բանտարկել։ Ան կը մերժէ ու Խատիսեանի հետ կ'երթայ Երեւան՝ զեկուցելու նոր իշխանութեան, մանաւանդ որ սովետ պատուիրակ Սիլինի գիտակցութեամբ կնքուած էր Ալեքսանդրապոլի դաշինքը։

Հայաստանի մէջ դեռ ձերբակալութիւններ չսկսած, Աբրահամ կ'անցնի Թիֆլիս ու հոնկէ՝ Պոլիս։

1933ի Հ. Յ. Դ. ԺԲ. Ընդհ. Ժողովէն մինչեւ 1938ի ԺԴ. Ընդհ. Ժողովը, Աբրահամ Փարիզի մէջ զբաղեցաւ Դաշնակցութեան Դիւանի դասաւորումով (մօտ 100 հազար վաւերագիր)։

Մեր յուզումով ու դառնութեամբ կ'արձանագրենք, որ բոլշեւիկները Փարիզի վերագրաւումէն ետք, ձերբակալել կուտան Աբրահամը իր զաւկին հետ միասին։ Ան բանտը կը մնայ տասնեմէկ ամիս (1944 Հոկտ. 20 — 1945 Սեպտ. 26)։ Երկու անգամ հիւանդանոց կը փոխադրուի։ Յառաջացած տարիքի մէջ դժուար էր իրեն համար տոկալ բանտային պայմաններուն։ Մայիս 9ին բանտէն կը գրէ ընկ. Հրանդ Սամուէլին.

«Ամբողջ գիշեր ես քրտնած վիճակի մէջ եմ։ Շապիկս, անկողինս ջրի մէջ են։ Տարրական յարմարութիւնները պակասում են։ Իմ հիւանդութիւնները շատ են. լայնացած սրտի, որի հետեւանքով յաճախ լինում են սրտի կրիզներ մօտ երկու ամիս առաջ բանտում պատահեց այնպիսի կրիզ, որ կարող էի մեռնել եւ հրաշքով կենդանի մնացի։ Բանտային պայմաններում անկարելի է բժշկուել եւ հաւանօրէն մի օր պիտի այս հիւանդութիւնը ինձ տանի. .»։

Սեպտ. 26ին բանտէն վերջապէս կ'ազատուի, բայց ֆիզիքապէս արդէն քայքայուած եւ հիւծուած։ Դեկտեմբերի վերջը կոլիիի կը բռնուի, սաստիկ տաքութիւնը կ'ազդէ սրտին վրայ։

կաղանդի առաւօտը, 1948 Յունուար 1-ին, յանկարծ ոտքի կ'ել-լէ, յայտնելով կնոջը. թէ այլեւս տաղջացած է. և կ'ուզէ ածիլուիլ. բայց ուժաթափ կ'իյնայ: Օգնութեան հասնող բժիշ-կը կը հաստատէ մահը, որ առաջ եկած էր սրտի պայթումէն:

Յուղարկաւորութիւնը կը կատարուի Յունուար 4ին. Նաւա-գոյնով ծածկուած դագաղին կը հետեւի ընկերներու և բարե-կամներու բազմութիւն մը: Աբրահամ կը թաղուի Մոնմարնասի գերեզմանատունը: Դամբանականներ կը խօսին մեր ընկերնե-րէն Գ. Բալայեան, Հ. Սամուէլ, օտարներէն՝ Ակակի Չխէնկէլի (Նախկին վարչապետ Կովկասեան Համադաշնակցութեան և Փա-րիզի նախկին դեսպան Վրաստանի): Չխէնկէլի կը շեշտէ, որ հանգուցեալը ծանօթ դէմք մըն էր ամբողջ Կովկասի մէջ, որուն գործունէութիւնը կը գնահատէին բոլորը: Չխէնկէլի իր խոր վրդովմը կը յայտնէ, որ «Յեղափոխութեան օրրան Ֆրան-սայի մէջ՝ յեղափոխական անձնուէր մարդիկ բանտ կը նետ-ուին»:

Աբրահամ Գիւլխանդանեանի կատարած բազմածիր և բազ-մաբովանդակ գործը հայ յեղափոխական շարժման ղեկավարու-թեան և Անկախ Հայաստանի պետական կեանքի կազմակեր-պումին մէջ, պիտի մնայ անմոռանալի և խոր երախտագիտու-թեան արժանի՝ գալիք սերունդներուն համար:

ՀԱՏՈՒԱԾ ՄԸ Ա. ԳԻՒԼԽԱՆԴԱՆԵԱՆԻ «ԲԱԳՈՒԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏ»ԷՆ

Համաշխարհային պատերազմի վերջին գործողութիւնն էր, որ տեղի էր ունենում պատմական Փայտակարանում և յա-ւերժական կրակների աշխարհ՝ Բագւում:

1917 թուի ռուսական յեղափոխութեան զարգացման հետ, բոլշեւիկեան պրոպականդայի ազդեցութեան տակ, քայքայուել էր ե՛ւ ռուսական բանակը: Անսանձական խուճապային տրամա-դրութեամբ վարակուած ռուս զօրքը ձգելով իր զէնքերը եւ լքելով պատերազմի ճակատը, տարերային կերպով «դէպի տուն» էր գնում. միանգամայն ի չիք դարձնելով անօրինակ հերո-սութեամբ և անթիւ զոհերով սրբագործուած բոլոր նուաճում-ները...

Ռուսական բանակի քայքայումով կենդանանում էր կիսամեռ Տաճկաստանը, և վճռում էր ոչ միայն Թուրքահայաստանի, այլ և ամբողջ Անդրկովկասի ճակատագիրը...

Տաճիկներին անհամբերութեամբ սպասում էին կովկասեան թաթարները և ամէն տեսակ օժանդակութիւն էին ցոյց տալիս նրանց։ Վրացիները լաւագոյն դէպքում մնում էին չէզոք։ Այնպէս որ, պատմական դէպքերի դասաւորմամբ, ռուսական բանակի ամբողջ ծանրութիւնը իրենց թոյլ ուսերի վրայ պէտք է վերցնէին հայերը, որոնց զինուորական ուժերի մեծագոյն մասը գտնւում էր Կովկասեան շրջանից հեռու, գերմանական և աւստրիական ճակատներում։

Հակառակ այդ միանգամայն աննպաստ պայմաններին, հայութիւնը ցուցադրում էր անհաւատալի մեծ կորով և յանդուգն նախաձեռնութիւն։ Անհաւասար ուժերով ելլելով արշաւող թշնամու դէմ՝ նա ամէն կերպ աշխատում էր կասեցնել նրա առաջխաղացումը։

Լերան կատարից գահավիժող ձեան գնդակի նման ժամէ ժամ մեծացող և ուժեղացող թշնամին կարողացաւ յետ գրաւել ամբողջ Տաճկահայաստանը և արշաւում էր Անդրկովկասի վրայ։

Ընկնում էին մեր ամրոցները։ Հրդեհւել և աւերւել էին ծաղկուն մեր քաղաքներն ու աւանները։ Ժողովուրդը հազարներով, տասնեակ հազարներով տեղահան էր լինում՝ թշնամու սուրից ազատուելու համար։ Բայց և այնպէս, թշնամու առաջխաղացումը չէր արագանում, որովհետև իւրաքանչիւր քայլ, ամէն մի թիզը թշնամին պիտի խլէր զէնքի ուժով, իր արեան գնով և մեծ զոհերով։ Նա յաղթում էր, սակայն յաղթում էր մեծ կորուստներով...

*
* *

Անդրկովկասի արշաւանքը տաճիկների առաջ բաց էր արել նորանոր երազանքների անսահման հորիզոններ։ Անյուսօրէն կորցնելով իր բոլոր երկրամասերը Արեւմուտքում, տաճիկը իր հայեացքը ուղղել էր դէպի Արեւելք։ Եւ Անդրկովկասը այն նախադուռն էր, որի միջոցով նա պիտի միանար Անդրկասպեան երկրի հետ, պիտի զարթեցնէր սարթերին, պիտի կապէր իր հետ Հիւսիսային Պարսկաստանը, պիտի անցնէր Աֆղանիստան եւ՝ կանգնելով Հնդկաստանի շեմքին՝ պիտի ստեղծէր անծայրածիր մի մահմեդական աշխարհ։

Այսպէս էին մտածում տաճիկ ղեկավարներ և այսպէս էին ներշնչում իրենց կռուող բանակին։ Տաճիկը համոզուած էր որ դա երազ չէ, այլ իրականութիւն*)...

Տաճիկների Անդրկովկաս արշաւելը կարեւոր և անհրաժեշտ էր գերմաններին։ Բագուի վառելանիւթը, որին այնքա՜ն մեծ կարիք ունէր գերման բանակը նոր հեռանկարներ պիտի բանար գերման հրամանատարութեան առջեւ, ինչպէս որ գրում էր զօրավար Է. Լիւդենդորֆ. Գերման հրամանատարութիւնը համոզուած էր, որ վառելանիւթի պակասը լրացնելուց յետոյ, պիտի կարողանայ ջախջախել Դաշնակիցներին...

Սակայն, այդ ծրագիրները ջուրն ընկան, որովհետեւ հայ ժողովուրդը կատաղօրէն դիմադրեց թշնամուն։

Վերջին դիմադրական կռիւները տեղի ունեցան Բագուի պատերի տակ և տեւեցին այնքան ժամանակ, որ ոչ տաճիկները և ոչ գերմանները հնարաւորութիւն ունեցան իրենց ծրագիրները իրականացնել։ Բագուն պայքարեց հերոսաբար։

Բագուի հերոսամարտը համաշխարհային պատերազմի կարեւոր դրուագներից մէկն է և ունի իր ուրոյն տեղը։ Նա արժէք է ստանում երկու տեսակէտից։

Նախ՝ Դաշնակիցների յաղթանակի տեսակէտից, որովհետեւ Բագուն կարողացաւ աւելի քան չորս և կէս ամիս պահել թըշնամու առաջխաղացումը և թոյլ չտալ նրան օգտուելու Բագուի քարիւղից — նաւթից։ Բացի այդ, արգելք եղաւ տաճկական ուժերին անցնելու Հիւսիսային Պարսկաստան, որով հնարաւորութիւն ընծայեց Դաշնակիցներին, գլխաւորապէս բրիտանական ուժերին, բաւարար զօրք կեդրոնացնելու Մահմետական Պարսկաստանում և այսպիսով միանգամայն փոխելու պատերազմի բախտը։

Ապա մեզ՝ հայերիս տեսակէտից մեզ համար Բագուն ունեցաւ այն կարեւոր նշանակութիւնը, որ ստիպեց տաճիկներին աչքի առաջ ունենալ և՛ հայերի քաղաքական պահանջները, հայերին զիջել Երեւանի նահանգում մի փոքրիկ հողամաս, որ անշուշտ պայմանաւորուած էր Բագուի գոյութեամբ և Բագուի անկումից յետոյ վերջ պիտի տրուէր նաև այդ հողամասին։

---

(1) Բագուի պատերի տակ սպաննուած եւ գերի բռնուած տաճիկ սպաների մօտ գտնուեցին բազմաթիւ նամակներ եւ գրութիւններ այդ ուղղութեամբ։

Բագուն, դէպի ինքը գրաւելով տաճկական բոլոր ուժերը, տոկաց տաճիկներին, հակառակ նրանց բարբարոսական բնազդին, համեմատաբար քիչ նեղութիւն պատճառել Անդրկովկասի հայութեան։ Թէև, համաձայն հայերի հետ կնքած պայմանագրութեան, դէպի Բագու գնացող թրքական զօրամասերը անցնում էին Նորակազմ Հայաստանի վրայով, այնուամենայնիւ, իրենց թիկունքը չվտանգելու նպատակով, նրանք չէին ձեռնում խաղաղ հայ բնակչութեան։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

«Յուսաբեր», 1946 Յունուար 26, «Յառաջ» 1946 Յունուար 6, «Հայրենիք» 1946 Յունուար 8, «Հայրենիք» ամսագիր 1947 թիւ 1. «Ազդակ» շաբաթօրեակ 1946 Յունուար 25 և Փետր. 1 թիւերուն մէջ յօդուածներ կան Աբրահամ Գիւլխանդանեանի կեանքին և գործին նուիրուած։

Ա. ԳԻՒԼԽԱՆԴԱՆԵԱՆ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ԱՄՍԱԳՐԻ ՄԷՋ

Բագուի դերը մեր ազատագր. շարժման մէջ.	1924	թիւ	3
Ապակեդրոնացումը և Հ. Յ. Դ-ը.	1925	»	1
Հայ թաթարական ընդհարումները	1932—1935		
Դաշնակցութեան ոստիկանութիւնը	1936	»	7
Բագուի շրջանի մեր գործիչները	1936	»	3—12
	և 1937	»	1— 3
Ե՞րբ հիմնուել է Հ. Յ. Դ-ը	»	»	2
Հ. Յ. Դ-եան սկզբնական ծրագիրը	»	»	3— 4
Հ. Յ. Դ-եան առաջին քայլերն ու գործիչները	»	»	6—11
Նախ քան Դրօշակը եղած հրատարակութիւնները	»	»	12
Նոր կեանքի արշալոյսին	1938	»	1
Գաղափարական և յեղափոխական շարժումները Կ. Պոլսոյ շրջանին մէջ	»	»	2
Յեղափոխական շարժումը Վանի մէջ	»	»	4— 6
Ալեքսանդրապոլի շրջանի գործիչները	»	»	7

Կարսի և Երևանի գործիչները	1938	*թիւ* 8
Բագուի մեր առաջին գործիչները	»	» 10
Յեղափոխական շարժումը Կարինի մէջ	1939	» 9, 10
Յեղափոխական շարժման սկիզբը Տարօնի մէջ	»	» 12, 1
Յեղափ. խմբումները Թիֆլիս քաղաքի մէջ	1940	» 6, 8
Բագուի հերոսամարտը	1941	» 9—12

«Վէմ»*ի* 1933 *թիւ* 2*ին մէջ՝ «Օգոստոս* 5*ը»։*

«Մայիս 28» *գրքոյկին մէջ (Փարիզ)՝ «Բագուն Հայաստանի անկախութեան և նորա պաշտպանման տեսակէտից»։*

Ա. Գիւլխանդանեանի *գործերը առանձին հատորով.*

Հայ-թաթարական ընդհարումներ, *Փարիզ*, 1933

Ազգային շարժումների դրդապատճառները 19րդ դարում, *Փարիզ*, 1939

Յեղափոխական հայուհիներ, *Փարիզ*, 1939

Կովկաս երկիրը, ժողովուրդը եւ պատմութիւնը, *Փարիզ*, 1943

ՆԻԿՈԼ ԱՂԲԱԼԵԱՆ

Տաղանդաւոր գրական քննադատ, ներհուն բանաստեղծ, վաստակաւոր ուսուցչապետ. Դաշնակցութեան գաղափարախօս, յիսուն տարի շարունակ գրչով ու խօսքով հայ մշակոյթը պանծացուց, հանդիսանալով հայ ժողովուրդի ամենէն փայլուն և ամենէն սիրուած դէմքերէն մէկը։

Նիկոլ Աղբալեան ծնած է Թիֆլիս՝ Հաւլաբար թաղը 1875 Մարտ 24ին (1)։ Ան իր կեանքի մասին կը գրէ («Ազդակ» Շաբաթօրեակ, Ա. տարի թիւ 1) Սայաթ Նովայի նուիրուած ուսումնասիրութեան սկիզբը.

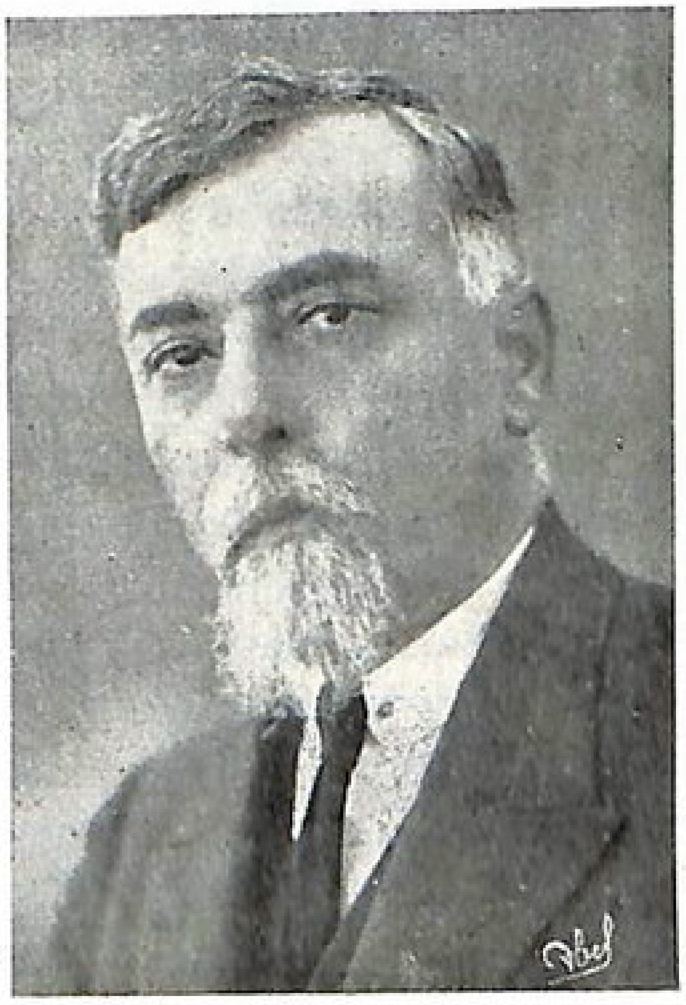

«Ես ծնած ու մեծցած եմ նոյն այն քաղաքի —Թիֆլիս— և նոյն այն թաղի մէջ — Հաւլաբար, ուր ծնած և ապրած է Սայաթ Նովան։ Իր մահն ի ծնունդէն բաժնուած է ութսուն տարի, բայց իմ մանկութեան շրջանին Թիֆլիսը պահած էր շատ հին հետքեր անցեալ շրջանից։

Հայրս քէֆ սիրող արհեստաւոր էր, սիրում էր խմել ու խաղ կանչել սովորաբար թաթար բայաթիներ, մանաւանդ երբ իր ազգականները գալիս էին գիւղէն։

---

(1) Այս թուականը առած ենք *Հայրենիք* տարեգիրքի 1948ի հատորէն (էջ 204), ուր լոյս տեսած է Աղբալեանի համառօտ ինքնակենսագրութիւնը։

Մայրս, որ մի բարեպաշտ կին էր. նոյնպէս սիրում էր երգել վրացերէն, բայց աւելի՝ բայաթիներ։ Շատ գրասէր էր. այսինքն սիրում էր կարդացնել ու լսել. Լսելով թէ հեռաւոր թաղում — Ս. Սարգսի թաղում — մէկը «Վէրք Հայաստանի» ունի, յիշում եմ մի օր ձեռիցս բռնած գնաց այն թաղը և հազար աղաչանքով խնդրեց այդ գիրքը. որի մասին լսած էր թէ շատ լաւ գիրք է և տուն բերելով ու հարեւան կանանց գլխին հաւաքելով՝ տուեց որ կարդամ»։

Ընտանեկան այս շրջանակին մէջ է. որ կը մեծնայ Աղբալեան, յաճախելով նախ թաղին վարժարանը, ապա Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցը, որուն ընթացքը չաւարտած՝ կը մեկնի Էջմիածին և կ'ընդունուի Գէորգեան Ճեմարանը։ Կրթական այս հաստատութենէն դուրս եկած են անուանի մտաւորականներ եւ հանրային գործիչներ։ Աղբալեան հազիւ երկու տարի կը մնայ հոն, աշակերտական ըմբոստութեան մը հետեւանքով, խումբ մը դասընկերներու հետ, կը հեռանայ Ճեմարանէն։ Երկու ամսուան ընթացքին ոտքով կը շրջի Արեւելեան Հայաստանի կարեւոր մասը, այցելելով վաթսունըչորս գիւղ և քաղաք. մօտէն կը ծանօթանայ երկրին ու ժողովուրդին։

Աղբալեան կը վարէ ուսուցչական պաշտօններ Կաղզուան, Ագուլիս Շուշի, ապա Ներսիսեան վարժարանը։ Ժամանակին մեծ մասը կ'անցընէ ընթերցանութեամբ. ի՛ր սեփական ճիգով կը ծանօթանայ հայոց պատմութեան ու գրականութեան։ Ունենալով արուեստագէտի խառնուածք, շուտով ի յայտ կուգան գեղագէտի ու գրական քննադատի իր կարողութիւնները։

Ն. Աղբալեան առաջին անգամ կը սկսի գրել Թիֆլիսի «Մուրճ» ամսագրին մէջ, արեւելահայ գրականութեան ու նոր հեղինակներու մասին։ Խորաթափանց երիտասարդ քննադատին կը պարտինք յայտնաբերումը երիտասարդ բանաստեղծ Աւետիք Իսահակեանին, որուն քերթուածներու առաջին փունջին՝ «Երգեր ու վէրքեր» ու մասին 1898ին «Մուրճ»ի մէջ լոյս կ'ընծայէ ուսումնասիրութիւն մը։

1900—1901ին Ն. Աղբալեան արդէն մաս կը կազմէր Թիֆլիսի հայ մտաւորական ընտրանիին։ Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեան կը պատմէ, որ այդ թուականներուն երբ ինք նոյն քաղաքին մէջ առաջնորդական փոխանորդի պաշտօն կը վարէր, իր մօտ կը հաւաքուէին խումբ մը մտաւորականներ՝ գրական, հասարակական խնդիրներու շուրջ մտքեր ու փոխանակութիւն

ունենալու համար։ Աղայեանի, Յ. Թումանեանի, Մուրացանի և ուրիշներու խմբակին մէջ էր Նիկոլ Աղբալեանը։

Բուռն փափաք ունէր բարձրագոյն ուսում ստանալու, բայց զուրկ էր նիւթական միջոցներէ. Կ'անցնի Ռուսաստան և, շնորհիւ իր գեղեցիկ ձայնին, դպրապետի պաշտօն կը վարէ Ս. Փեթրպուրկի հայոց եկեղեցիին մէջ, կարենալ հետեւելու համար գրականութեան և ընկերային գիտութիւններու համալսարանին։ Բայց Մոսկուայի մէջ է որ կը յաջողի տարի մը յաճախել համալսարան։

Այս շրջանին Աղբալեան անյագօրէն կը կարդայ և լայնօրէն կը ծանօթանայ ռուս գրականութեան, ռուս ընկերային շարժումներուն, ռուսերէնի միջոցաւ՝ ֆրանսական և մասամբ անգլիական գրականութեան։ Նիւթական անձուկ պայմաններ կը ստիպեն զինք կէս թողուլ ուսումը Դարձեալ ուսուցչութեամբ զբաղելէ ետք կը յաջողի անցնիլ Ֆրանսա։ Իբրև ունկնդիր կը հետեւի Սորպոնի դասընթացքներուն, ուր որպէս ուսուցիչ կ'ունենայ ժամանակի ֆրանսական ականաւոր դէմքերը և մասնաւոր պաշար կ'ամբարէ միջազգային գրականութեան ու ընկերային շարժումներու մասին։ Լօզանի մէջ տարի մը կը յաճախէ համալսարան։ 1904ին կը յարի Դաշնակցութեան։ Կուսակցական գործերով, իբրև Բիւրոյի ներկայացուցիչ կը հանդիպի Եգիպտոս (1905ին)։ Նոյն տարին կը վերադառնայ Կովկաս ու դարձեալ Դաշնակցութեան գործերով ժամանակ մը կը մնայ Կարսի շրջանը։

Այլեւս Աղբալեանի համար գրական, կրթական և կուսակցական աշխատանքները կ'ընթանան զուգահեռ։ Եւ ի՜նչքան ճիշդ են, իր մահէն քանի մը ամիսներ առաջ, գրած սա տողերը. «Սուրը չթողեց, որ երգիչ դառնամ, երգը չթողեց, որ մարտիկ դառնամ»։

1905ին Թիֆլիս Յ. Թումանեանի բնակարանը կը հաւաքուէին ծանօթ մտաւորականներ։ Հինգերորդ յարկն էր հաւաքավայրը, որուն վերնատուն անունը տուած էին։ Յ. Թումանեան, Ղ. Աղայեան, Լ. Շանթ, Ն. Աղբալեան, Աւ. Իսահակեան, Դ. Դեմիրճեան շաբաթը մէկ—երկու անգամ հաւաքուելով զրոյցներ կ'ունենային հոն և կը կարդային իրենց պատրաստած գործերը։

1907ին դարձեալ կուսակցական գործերով Աղբալեան կ'երթայ արտասահման, ատեն մը կը մնայ Եգիպտոս։ Տարի մը

ետք կը վերադառնայ Թիֆլիս 1909ին կրթական պաշտօնով և կուսակցական պարտականութիւններով կը մեկնի Պարսկաստան։ Մինչեւ 1912 կը վարէ Թեհրանի մէջ ազգային վարժարանի տնօրէնութիւնը, ունենալով կրթական բեղուն գործունէութիւն մը։

Հայ տառերու գիւտին 1500 ամեակը և հայ տպագրութեան 400 ամեակը կը տօնակատարուին Թիֆլիսի մէջ 1912ին։ Ն. Աղբալեան հոն վերադարձած է և Յ. Թումանեանի հետ հրապարակային դասախօսութիւններով կը պանծացնէ հայ մշակոյթը։

Աղբալեան այս թուականին կը զբաղի ուսումնասիրելով Սայաթ Նովան, որմէ ետք, տարիներ շարունակ կը հաւաքէ ու կը մեկնաբանէ հայ աշուղին երգերը, երեք լեզուներով երգուած։

Հայ տառերու և տպագրութեան յոբելեանին առիթով, 1913ին Թիֆլիսի մէջ լոյս կը տեսնեն Ստեփաննոս Նազարեանցի Երկերը։ Հատորին սկիզբը Աղբալեան գրած է հեղինակին կենսագրականը (41 էջ), ուր կ'անուանէ Նազարեանը «իր ժամանակի մարգարէն», «հայի կուլտուրական ինքնագիտակցութեան առաջին մարմնացումը»։

Նոյն տարին Ն. Աղբալեան կը սկսի հրատարակել «Նոր Հոսանք» մեծածաւալ հանդէսը, ուր տեղ կը գտնեն գրական, քննադատական լուրջ ուսումնասիրութիւններ։ Այս պարբերականի՝ մէջ է, որ ան գրի կ'առնէ Լ. Շանթի «Հին Աստուածներ» թատերգութեան նուիրուած ուսումնասիրութիւն մը, որ այս ճիւղին մէջ կը կազմէ իր գլուխ գործոցը, ինչպէս է «Հին Աստուածներ»ը իբրև թատերգութիւն։

Արեւելահայ ամենէն հեղինակաւոր քննադատն էր Աղբալեան, որուն կարծիքները թանկարժէք էին բոլորին համար։ Արդարեւ Աղբալեանի խորաթափանց տեսողութեան և անաչառ դատումին շնորհիւ, մասնաւոր ուշադրութեան և գնահատանքի առարկայ կը դառնային 1898ին Աւետիք Իսահակեանի «Երգեր ու Վէրքեր»ը, 1908ին Վահան Տէրեանի «Մթնշաղի անուրջներ»ը, 1912ին Ա. Զօրեանը իր պատմուածքներով և վերջապէս, 1919ին Եղիշէ Չարենց։ Հետագային այս երիտասարդները հրապարակ եկան իրենց տաղանդի կատարելութեամբ և անմահ ստեղծագործութիւններով, արդարացնելով մեծ քննադատին գուշակութիւնները իրենց մասին։ Նոյնպէս Եգիպտոսի երիտա-

սարդ բանաստեղծներէն Ժագ Յակոբեան առաջին անգամ յայտնաբերուեցաւ Աղբալեանի կողմէ։

1913ին Արշակ Ջամալեանի հետ Աղբալեան կը վարէ Թիֆլիսի «Հորիզոն» թերթի խմբագրութիւնը։ Այդ շրջանին երկուքն ալ կ'երթան Կարին, կը մասնակցին Հ.Յ.Դ. Ընդհ. Ժողովին և այդ առթիւ կ'այցելեն Տաճկահայաստանի քանի մը քաղաքները։

Կուգայ 1914ի պատերազմը։ Աղբալեան անդամ է Ազգային Խորհուրդին և Հայ Կամաւորական գունդերու կազմակերպիչ մարմինին։ Այս հանգամանքով կը շրջի Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրուած շրջանները, կը կազմակերպէ հայ գիւղացիութեան վերադարձը ու վերաբնակումը նոր վայրերու մէջ։

1917ի Փետրուարեան ռուս յեղափոխութեան օրերուն, Թիֆլիսի մէջ, Աղբալեան կուսակցական և հրապարակային հաւաքոյթներու մէջ կը շեշտէ այն միտքը թէ մենք վստահելու ենք մեր սեփական ուժերուն և աւելորդ յոյսեր տածելու չենք Ռուսաստանի նկատմամբ։ Սովետներու մասին ան կ'ըսէ. «Այս խորհուրդները դժբախտութիւն պիտի բերեն ոչ միայն Ռուսիոյ գլխին, այլեւ աշխարհին...»։ («Ազդարէզ» 1947 Սեպտ 11)։

Անկախ Հայաստանի Խորհրդարանի անդամ է Աղբալեան, որ իր պերճախօսութեամբ և մարգարէական շունչով հայոց անկախութեան գաղափարը կը ժողովրդականացնէ։

Խիստ յատկանշական է, որ ան կը հանդիսանայ հիմնադիրը վերածնող Հայաստանի համալսարանին, ուր իբրեւ դասախօս կը համախմբէ տաղանդաւոր և գիտուն հայ մտաւորականներ։

Հրաւէրներ կ'ուղղէ նաև արտասահմանի արեւմտահայ գրագէտներուն։

1920ի Բոլշեւիկներու Մայիսեան ապստամբութեան շրջանին, Աղբալեան անձամբ կ'երթայ վտանգուած շրջանները, կը յուսադրէ խռովուած զինուորները և գիւղացիները։ Իսկ Խորհրդարանի բեմէն կը մերկացնէ դաւադիրները՝ յայտարարելով. «Մենք պաշտպանում ենք մեր ազատութիւնը Ռուսաստանի դէմ, կ'ուզէ այն լինի բոլշեւիկեան, ցարական թէ ռամկավարական. կը նշանակէ, պաշտպանում ենք հայ ժողովուրդի աշխատանքի ազատութիւնը»։

Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք, 1921 Փետր. 9ին, բոլշեւիկներու կողմէ բանտ կը նետուի Աղբալեան։ Փետրուարեան ապստամբութեան ատեն, ժողովուրդը կը կոտրէ բանտի դռները և ստոյգ մահէ կ'ազատէ նաև Աղբալեանը, որ իրեն յատուկ

սրամտութեամբ կ՚ըսէ. «Հայութիւնը երկարացրեց իմ կեանքը, ես ալ ինչ որ ունիմ պիտի տամ հայութեան»։

Տարագիր մտաւորականներու հետ ան կ՚անցնի Զանգեզուր, ապա՝ Ատրպատական, ուր երկու լաւ գործեր կը կատարէ. Գըլխաւոր դաստիարակն է կուսակցական դպրոցին, որուն հետեւող տարագիր երիտասարդներէն շատեր հետագային զանազան գաղութներու մէջ պիտի տարածէին Դաշնակցութեան գաղափարաբանութիւնը։

Անոր երկրորդ գործը եղաւ Փետրուար 18ի ժողովրդական ապստամբութեան մասնակցող քանի մը տասնեակ վարիչներուն, իր հսկողութեան տակ, գրի առնել տալ Փետրուարեան ապստամբութեան դէպքերը մանրամասնօրէն։ Այդ յուշերը այժմ կը մնան Դաշնակցութեան արխիւին մէջ և պէտք է որ օր մը օգտագործուին հայոց նորագոյն պատմութեան համար, իբրեւ թանկարժէք վաւերաթուղթ։

Թաւրիզ կեդրոնացած մտաւորականներ, գործիչներ հետըզհետէ կը ցրուին ուրիշ գաղութներ։ Ն. Աղբալեան և Լ. Շանթ կը հրաւիրուին Աղեքսանդրիոյ Ազգ. վարժարանը, որուն տնօրէնութիւնը կը վարէ Աղբալեան, հինգ տարի, մինչեւ 1928։ Դեռ այսօր ալ Աղեքսանդրիոյ և Գահիրէի հայ գաղութի ազգային, մշակութային կեանքի երիտասարդ վարիչներուն մօտ նշմարելի է Աղբալեանի և Շանթի շունչը։

1928ին կը հիմնուի, Եգիպտոսի դաշնակցական ընկերներու աջակցութեամբ, Համազգային Կրթական եւ Հրատարակչական Ընկերութիւնը, որուն կարեւորագոյն գործը կը հանդիսանայ Պէյրութի Հայ Ճեմարանի հիմնարկումը Լ. Շանթի և Ն. Աղբալեանի տնօրէնութեամբ։

1929ին Փարիզ գումարուած Հ. Յ. Դաշնակցութեան 11րդ Ընդհ. Ժողովին կը մասնակցին երկուքն ալ։ Այդ օրերուն, ընկ. Ս. Վրացեանի պնդումով, Աղբալեան գրի կ՚առնէ իր համառօտ ինքնակենսագրութիւնը, ուր կ՚ըսէ.

«Աշխատակցել եմ «Մուրճ»ին (հին և նոր), «Նոր Հոսանք»ին, «Հայրենիք»ին (Ամսագիր) «Յուսաբեր»ին, «Ռազմիկ»ին (Պալքան), «Հանդէս Ամսօրեայ»ին, «Բազմավէպ»ին, «Արարատ»ին, «Լումայ»ին։ Թիֆլիսի մեր թերթերին, Թեհրանի եւ Թաւրիզի մեր թերթերին (անունները չեմ յիշում)։

«Խմբագիր եմ եղել «Նոր Հոսանք»ի, «Հորիզոն»ի, «Գործ»ի,

«Հայաստանի Աշխատաւոր»ի (իբրեւ անդամ խմբագրութեան), «Ազատամարտ»ի (Թիֆլիս)։

«Առանձին գրքեր, կարելի է ասել, չունիմ։ Միայն մի գրքոյկ — «Սոցիալիստ Յեղափոխականների ծրագիրը»։

«Կոչումս ի՞նչ է» — ես էլ չգիտեմ։ Ոմանք ասում են քննադատ եմ։ Ուրիշների կարծիքով, մատենագիր եմ։ Ուրիշ բաներ էլ են ասում, իմ գիտցածովս ես էլ, շատերի պէս, ամէն բան եմ և ոչինչ եմ։ Այս է հայ մտաւորականի ճակատագիրը։ Գլխի քո» («Հայրենիք» Տարեգիրք 1948)։

Այս տողերը ցոյց կուտան Ազբալեանի համեստութիւնը եւ «դերվիշ»ի բնաւորութիւնը։

Փարիզ գումարուած 1929ի Հ. Յ. Դ. Ընդհ. Ժողովը, մասնաւոր բանաձեւով մը կը գնահատէ Համազգայինի կազմութիւնը։ Ընդհ. Ժողովի աշխատանքներու տպաւորութեան ներքեւ է, որ Ազբալեան «Դրօշակ»ի մէջ գրի կ'առնէ «Մտածումներ Հ. Յ. Դաշնակցութեան մասին» յօդուածաշարքը, ուր այնքան պայծառ ու յստակ կերպով կը վերլուծէ ու կը մեկնաբանէ կուսակցութեան Կանոնագիրը ու Ծրագիրը։ Յօդուածաշարքը լոյս կը տեսնէ նաեւ առանձին գրքոյկով։

1930ին, Պէյրութի Հայ Ճեմարանի բացումով, կը սկսի Ազբալեանի գործունէութեան նոր դաշտը հայաշատ կեդրոնի մը մէջ։ Մինչեւ իր մահը, 17 տարի շարունակ, կը հանդիսանայ Ճեմարանի սիւներէն մէկը, դասաւանդելով հայոց գրականութեան պատմութիւն և գրաբար։ Դպրոցէն դուրս, կու տայ հրապարակային դասախօսութիւններ, որոնց թիւը կը հասնի մինչեւ 200ի, ասոնց մէկ մասը գրի առնուելով լոյս կը տեսնէ մամուլին մէջ և բարեբախտաբար փրկուած կ'ըլլան կորուստէ։

Պէյրութ հաստատուած շրջանին կ'աշխատակցի հայ պարբերականներու՝ բանասիրական, քննադատական ուսումնասիրութիւններով, որոնց ցանկը կու տանք առանձին։

Մանաւանդ Միջին Արեւելքի մեր երիտասարդ մտաւորականները մեծ բան կը պարտին Նիկոլի շունչին և լուսաւոր միտքերուն։ Ան գիտէր նաեւ ժողովրդականացնել գաղափարները և զանոնք տարածել զանգուածներուն մէջ։ Եգիպտոսի, Լիբանանի, Սուրիոյ, Իրանի հայութիւնը անցնող քառորդ դարու ընթացքին վերելք մը ունեցաւ ազգային գիտակցութեան ու հայ մշակոյթի զարգացման մէջ. Ազբալեան գաղափարներու մեծագոյն սերմնացանը եղաւ այդ ժամանակաշրջանին։

Հայրենասիրութիւնը իր մէջ գիտակից և խոր ապրում մըն էր։ Իր կինը ու զաւակները մնացած էին Հայաստան, որոնց կարօտով տեւապէս կը տառապէր։ Յուզումով կ'երգէր իր ամենէն շատ սիրած երգը.

«Ասում են դիմացիր, ես ո՞նց դիմանամ.
Թղթիկ մ'էլ չես գրի, դարդերդ իմանամ»։

Խորհրդային իշխանութիւնը քանի մը անգամ փորձեց օգտագործել Աղբալեանի հայրենաբաղձութիւնը և զանազաններու միջոցով հրաւէր ուղղեց վերադառնալու հայրենիք։ Ան ընդառաջ չգնաց, որովհետեւ վարժուած էր ազատութեան մէջ ստեղծագործելու. իր խառնուածքը, իր համոզումները չէին կարող հանդուրժել կաշկանդում և պարտադրութիւն։

Աղբալեան, իր գաղափարապաշտութեան կողքին, ունէր նաև կազմակերպական շնորհ։ Չէր ուզեր ոչ ոքի բեռ ըլլալ ուղղակի կը սարսափէր այն գաղափարէն, թէ ծերութեան տարիներուն կրնար բեռ ըլլալ ուրիշներուն։ Այս մտահոգութիւնը իր մտաւոր աշխատանքներու հրատարակութեան և իր առողջութեան տեսակէտէն օգտակար չեղան. ապրեցաւ խնայասիրութեամբ։ Սակայն Ճեմարանին մէջ կազմակերպեց, իր պատասխանատուութեան ներքեւ, տպարան մը, որուն հասոյթներով յաջողեցաւ տէր ըլլալ սեփական բնակարանի մը Շթորայի մէջ։ Այդ բոլորը Աղբալեան կտակեց Հայ Ճեմարանին, որուն հիմնադրութեան ու յառաջդիմութեան տրամադրած էր իր կեանքին վերջին քսանամեակը ամբողջովին։

Աղբալեանէն կը մնան, «Համազգային»ի Կեդր. Վարչութեան մօտ, տրցակ մը ձեռագիր և Սայաթ Նովայի բառարանը լրիւ, հրատարակութեան պատրաստ։ Իր աշակերտներուն եւ «Համազգային»ի պարտականութիւնը պիտի ըլլայ հաւաքել անոր գրութիւնները պարբերական մամուլէն և լոյս ընծայել այդ բոլորը, որ մեծ արժէք կը ներկայացնեն հայ գրականութեան, բանասիրութեան և պատմութեան համար։

Իր մահէն քանի մը օր առաջ, Շթորայի մէջ, խումբ մը հայ գրողներու հետ, հիմը կը դնէ Հայ Գրողներու Միութեան և կը ստանձնէ Հայ Գրողներու Վարչութեան Նախագահութիւնը. բայց վրայ կը հասնի իր մահը։ Վերջին երկու տա-

րիներուն կը տառապէր թեթև չնչարգելութենէ և կէս առ կէս զեղջած էր ճեմարանի իր դասերը։

Համօ Օհանջանեանի մահէն (1947 Յուլիս 31) երկու շաբաթ ետք, Օգոստ. 14էն 15ի գիշերը, Ն. Աղբալեան յանկարծամահ կ'ըլլայ 72 տարեկանին Շթորայի իր բնակարանին մէջ։ Հայութեան անզուգական երկու զաւակները, Համօն և Նիկոլը, մտերիմներ էին կէս դարէ ի վեր։

Շթորայի իր բարեկամները կը պատմեն, թէ մահուան գիշերը ընկեր Աղբալեան շատ զուարթ տրամադրութիւն ունեցած է։ Ոտքով կատարուած երկար պտոյտէ մը վերադառնալով, իրիկունը կ'անցընէ ընկերներու և բարեկամներու հետ, իր սովորական զուարթամտութեամբ կը խօսի, կատակներ կ'ընէ, կ'երգէ նոյնիսկ և յետոյ թուղթ կը բանայ։ Հիւրերու մեկնումէն վերջ, ժամը գիշերուան 11ի ատենները, խոհանոց կը մտնէ և հոն յանկարծակի տագնապէ մը բռնուած գետին կ'իյնայ անշունչ։ Ոչ ոք լուր կ'ունենայ աղէտէն։ Առաւուն կանուխ երբ իրեն սուրճ տանող հայ օրիորդ մը (ճեմարանի շրջանաւարտուհիներէն) վեր կը բարձրանայ, զարմանքով կը տեսնէ որ Ն. Աղբալեան կօշիկներով և հագուստով պառկած է խոհանոցին մէջ։ Վայրկեան մը կը խորհի, թէ իր սիրելի ուսուցիչին քունը տարած է հոն և չէ կրցած անկողին մտնել։ Կը մօտենայ, կ'ուզէ արթնցնել, կը շարժէ թեւը և զգալով յանկարծ թէ մարմինը սառած է՝ բարձրաձայն կը ճչայ։ Վարէն ու քովէն տնեցիները օգնութեան կը հասնին։ Բժիշկներ կը հաստատեն, թէ Ն. Աղբալեան մեռած է մօտ 6 ժամէ ի վեր։

Թաղումը կը յետաձգուի Օգոստ. 19ին։ Պէյրութի հայութիւնը անխտիր կը սգայ ու կ'ողբայ կորուստը մեծ հայուն. քանի հազարէ աւելի սգակիրներու բազմութիւն մը կը հետեւի անոր դագաղին, որ եռագոյնով պատած էր։ Թաղումի ատեն դամբանականներ կը խօսին եկեղեցական և աշխարհական ներկայացուցիչներ, վեր առնելով Աղբալեանի անկորնչելի յիշատակը, կատարած փառաւոր գործը՝ հայրենիքի և օտարութեան մէջ։

ՆԻԿՈԼ ԱՂԲԱԼԵԱՆԻ ՄԻՏՔԵՐԷՆ

«Նայե՞լ էք արդեօք վերջալոյսին կամ, առաւօտը վաղ, լուսապարար բարձրութիւնից մառախլապատ ձորերին. ինչպէ՜ս մշուշը պատառոտուն ծուէններով հանդարտ ծծում է անդունդների վրայ և մերթ բաց է անում վիհեր, որտեղից՝ խեղդուողի նման, անտառը կարկառում է իր կանաչ ձեռքերը դէպի վեր։ Այս մռայլ ու հմայիչ տեսարանի առաջ մարդ մոռանում է ամէն ինչ. ե՛ւ կեանք, ե՛ւ մահ, ե՛ւ վիշտ ու խնդութիւն, սիրտը թաթաւում է զօրեղ յուզումով. թւում է թէ սլանում էք այն քուլայ ամպի մէջ, որ չոյելով այս մենաւոր ժայռի ճակատը անցնում է աջից. կամ այս կապուտաչեան ծաղկի մէջ, որ բուսել է ոտքիդ տակ անդնդավէժ քարափի ճեղքից. զգում էք այն ժամանակ մարդու և բնութեան նոյնութիւնն ու միութիւնը. կարծես կորցնում էք ամէն բան և հալուելով, չքանալով բնութեան մէջ ձեռք էք բերում ամէն ինչ...։

«Երգ ու վերքից յետոյ» («Բանբեր» Բ. Գիրք 1904)

*
* *

«Պէտք է սովորեցնել խստօրէն տարբերել ազգութիւնը դաւանանքից. հասկացնելով թէ ազգութիւնը մէկ է, մինչդեռ դաւանանքները կարող են մի քանի լինել, որ կրօնը մարդու կապն է իր Աստծու հետ, իսկ ազգութիւնը մարդու կապն է իր հայրենիքի և մշակոյթի հետ, որ այս երկուսն ևս ի նկատի ունին յաւերժական կեանքը՝ բայց մէկն անձնական կեանքի տեւողութիւնը հանդերձեալի մէջ, միւսն ազգային մշակոյթի տեւողութիւն այս աշխարհում. որ մարդկային ինքնագիտակցութեան այս ձեւերը իրար չեն ժխտում իբրեւ սկզբունք և նպատակ որովհետեւ նրանք գոհացում են տալիս տարբեր պահանջների՝ մէկն անձնական է, միւսն հանրային, մէկը հաւաքում է նոյն դաւանութեան անդամներին, միւսը նոյն ազգութեան զաւակներին, դաւանական խմբակցութիւնները մասնական են, ազգը հանրական»։

«Ակօս» թիւ ԻԱ—ԻԲ

⁂

Նազարեանն (Ստեփաննոս) իր «Հիւսիսափայլ»ով այն բարձր անջրպետն է, որ հայոց հին դպրութիւնը բաժանում է նոր գրականութիւնից։ Մինչեւ Նազարեանի երեւալը կար կրօնական գրականութիւն աշխարհաբար լեզուով։ Նա է, որ իր տաղանդաւոր աշխատակիցների հետ ստեղծեց աշխարհիկ գրականութիւն աշխարհաբար լեզուով։

... Նազարեան իր ժամանակի մարգարէն է, որ ժողովուրդին ցոյց է տալիս փրկութեան ուղին։ Նա հայի կուլտուրական ինքնագիտակցութեան առաջին մարմնացումն է և կուլտուրական ինքնապաշտպանութեան առաջին մեծ մարտիկը։ Նազարեան նշանակում է մի ամբողջ շրջան հայ մտքի զարգացման պատմութեան մէջ և մի յեղաշրջում լեզուի և գրականութեան։ Այդքանը բաւական է, որ յաւիտեան անմահ մնայ նրա անունը և միշտ քաջալերիչ ու դաստիարակիչ նրա օրինակը։

«Ստեփաննոս Նազարեանի երկերը», 1913, Յառաջաբան

Ն. ԱՂԲԱԼԵԱՆ

⁂

«Յունական չափազանց ոգին այսօր փոխած է իր անունը, բայց ոչ էութիւնը. սա կոչւում է «գիտական ոգի»։ Այս ոգու պակասն է, որ շարժում է հայու անոսկր լեզուն և ստեղծում է ծաղկեցումներ։ Կայ և խորին ու ներքին պատճառ, որ սնունդ է տալիս այդ ոգուն — ինքնաշեշտում մի բնական պահանջն է դա, որ մի զէնք է գոյութեան պայքարի մէջ։ Միմիայն իրական չափերի անտեսումով և սեփական չափազանցումով կարող է տկարն ու փոքրը իր ներքին աշխարհի մէջ հաւասարել մեծին ու հզօրին կամ առնուազն համեմատուել նրանց հետ։ Դրանո՛վ միայն նա ազատւում է նուաստութեան նկուն և քայքայիչ ազդումից։ Դարեր շարունակ այս վերաբերումը կիրարկելով դառնում է ազգային մտայնութիւն և մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս Խ. Աբովեան իր Զանգին և Րաֆֆին իր Թարթառը պատկերում են Նիագարայի չափերով։

Մեր զգայաչափը շատ է նրբազգաց, ամենանուրբ ջերմաչափի պէս, մեր նեարդները շատ են առաձիգ. շիւղը մեր հոգում

դառնում է գերան՝ աննշան յաջողութիւնը մեզ հանում է մինչեւ երկինք եւ անյաջողութիւնը անդունդ է տանում: Մեր երեւակայութիւնը շատ է սլացիկ եւ գիւրաթիւ: Իրականութիւնն իր իսկական չափերով տեսնելու կարողութիւնը մեզ պակասում է: Գիտական ոգու երկարատեւ մարզանք պէտք է հոյլին խելքի բերելու համար: Մենք հարազատ զաւակն ենք դասական պապերի:

Մաշթոց մեր վարդապետն է եւ Փաւստոս ու Կորիւն մեր դասընկերը:

«Ե. Դուրու գրական ըմբռնումը» 1938

*
* *

«Պատմութիւն Հայոց գրականութեան» յառաջաբանին մէջ կը գրէ.

«Յեղափոխական շարժումը դուրս հանեց ինձ իմ ակօսից, տարուբերուեցայ կեանքի ալիքների հետ, բայց եւ հետամուտ մի կողմից մեր գրականութեան, միւս կողմից հանուր գիտութեանց: Սակայն կեանքն անողոք է եւ չի նայում մեր սրտին ու տենչերին: Սիրել պէտք է լիովին: Հմտութիւնը պահանջում է անձնուէր նեղացում: Կեանքը բազմազան էր, գրաւիչ, իսկ հանուր գիտութիւնը լայն ու հմայիչ: «Ասուրը չթողեց, որ երգիչ դառնամ, երգը չթողեց որ մարտիկ դառնամ»: Ես կ'ուզէի այնպիսի մի հմտութեան տիրանամ, որ հայերէն ամէն գիրք ու թերթ կարդացած լինեմ: Չհասայ իմ ուզածին: Թէեւ տարիներ աշխատեցի կ'անքիս ներածի չափով: Աստանդական կեանքիս ընթացքին աշխատեցի անտես արած գրքերն ու թերթերը նայել. ամէնին հասնիլ չկարողացայ: Կենսական եւ գրական ու նոր խնդիրներ առաջ եկան, այս ու այն գիտունքս խորացնելու պահանջն ունեցայ, մտաւորական ճիգս ու եռանդս չայլօրէն ծախսեցի եւ տեսայ թէ լաւագոյնին ձգտելով՝ լաւին չհասայ: Շատ բան իմացայ, բայց ոչ հիմնովին: Գիտութիւններն ինձ սնունդ դարձրի, մինչդեռ պէտք էր նրա մի ածուն մշակէի: Ուրիշ վայելքներիս զուգահեռ՝ գիտութիւնն ինձ համար վայելք եղաւ՝ փոխանակ պարտք դառնալու»:

*
* *

Գրականութիւնը մէկ երեսն է մշակոյթի, ուստի գրակա-

նութեան պատմութիւնը մէկ ճիւղն է մշակոյթի պատմութեան։ Մշակոյթի տարբեր երեսները — կրօն, տնտեսութիւն, արուեստ, պետութիւն, իրաւունք — անջատ երեւոյթներ չեն, այլ կապուած են իրար։ Ընկերային զարգացման մի որոշ աստիճան պէտք է, որ գիր ու գրականութիւն ստեղծուի։ Կրօն և պետութիւն ազդում են գրականութեան վրայ։ Պատմական պայմաններ յաճախ որոշում են գրականութեան ուղղութիւնը։ Ազգամիջեան յարաբերութեանց ընթացքին ազգից ազգ անցնում են ոչ միայն տարազ ու բարիք, ապրանք ու արհեստ, այլ և գաղափար ու ոճ, գրական նիւթեր ու տեսակներ։ Գրական շատ երեւոյթներ իրենց մեկնութիւնն ու զուգահեռը գտնում են մշակոյթի պատմութեան մէջ։ Զարմանալի չէ այս երեւոյթը։ Նոյն մարդ արարածն է, որ հանճարում է կրօն և կառուցում պետութիւն, նոյն ինքն է, որ մշակում է արհեստ ու արուեստ և ստեղծում գրականութիւն, ուստի անբնական չէ, որ միեւնոյն մարդու տարբեր արգասիները առընչակից լինեն իրար և կազմեն եթէ ոչ ներդաշնակ՝ առնուազն մի կապակից միութիւն՝ ժամանակի երկայնքին։ Այս իսկ պատճառով գրականութեան պատմագիրը պէտք է բաւարար հմտութիւն ունենայ մշակոյթի պատմութեան՝ իր ընտրած գիտաբաժինը լաւապէս մշակելու համար։

«Պատմութիւն Հայոց Գրականութեան»

∴

«... Դաշնակցականն այսպիսով իր անձի մէջ վերակազմում է Նոր հայութեան տիպարը, բորբոքելով ժառանգական արութեան կայծերը, որ մնացած են անթեղուած և յարաճուն խիզախութեամբ խարանելով ու սպիացնելով ժառանգական ստրկութեան վէրքերը։ Այս բարոյական յեղաշրջումը ամենից աւելի յատկորոշ գիծն է մեր կուսակցութեան։ Սասունցի Դաւթի աւանդական տիպարն է, որ կենդանանում է «դաշնակցական»ի մէջ, յեղաշրջելով մի դարաւոր մտայնութիւն։ Այս յեղաշրջման ճամբին «դաշնակցականը» կորցնում է շատ անձնական շահեր և խզում է շատ թանկագին կապեր, բայց նրա աչքին չեն երեւում այս կորուստները, որովհետեւ մի կողմից խթանում է կանոնագրի պահանջը՝ «ամէն ջանք թափել», որին նա յանձնառու է դարձած, միւս կողմից կշտամբում կամ քաջալերում է

նահատակ ընկերների թանկագին յիշատակը. որ հսկում է անմար. ընկերներ, որ ոչ մէկ բանով պակաս էին նրանից և յաճախ շատ բանով առաւել, և որոնք սակայն մեռան պայքարի ճամբին, կուսակցութեան դրօշը թողնելով իրան։ Դաշնակցութիւնը այսպիսով մի ուրոյն բարոյական աշխարհ է, ուրոյն ըմբռնումներով ու բարքերով, որ ստեղծում ու սնուցանում է ուրոյն տիպարներ։ Համեմատէք ուրիշ քաղաքական կուսակցութիւններ նրա հետ և կը տեսնէք անդնդախոր տարբերութիւնը։ Սա ոչ թէ շահակից անձերի միութիւն է, այլ արիացող տիպարների ընկերութիւն։ Այստեղ ոչ թէ անձնական եւ նիւթական շահն է, որ կապում է մարդկանց, այլ բարոյական ուխտի նոյնութիւնն է որ դարձնում է ընկեր և Ծրագիր Կանոնագրի միութիւնը՝ համընթաց։

«Մտածումներ Հ. Յ. Դաշնակցութեան մասին»

*
* *

Հատուած մը Ն. Աղբալեանի ճառէն, որ արտասանուած է Հայաստանի Խորհրդարանի բեմէն.

«Ազգերի ազատութեան գաղափարը բուրժուական հասկացողութիւն չէ, ինչպէս շաղակրատում են մի քանի իմաստակներ. ազգերի ազատութիւն կը նշանակէ աշխատանքի ազատութիւն։ Երբ մենք հպատակ էինք, մեր աշխատանքն էր հպատակ, ուստի ամէն մէկ ռամկավար պէտք է հասկնայ, որ հայ ժողովուրդին ազատելով ռուսական լծից՝ ազատած կը լինենք հայ ժողովրդի աշխատանքը ռուս ժողովրդի շահագործումից։ Իսկ երբ մենք պաշտպանում ենք մեր ազատութիւնը Ռուսաստանի դէմ, կ՚ուզէ այն լինի բոլշեւիկեան, ցարական, թէ ռամկավարական, կը նշանակէ պաշտպանում ենք հայ ժողովրդի աշխատանքի ազատութիւնը»։

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ ՆԻԿՈԼ ԱՂԲԱԼԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Նիկոլ Աղբալեանի մահը մեծ կորուստ էր հայ մտաւորական կեանքի և գրականութեան համար։ Առաջին ծանօթութիւնից սկսած նորա թողած տպաւորութիւնը մեզ վրայ եղել է ուրջ, իր խօսքին և գործին տէր մարդու գիտակցութեամբ։

Առաջին անգամ նորա հետ առիթ ենք ունեցել ծանօթա-

նալու Թիֆլիսում 1901 թուականին, երբ առաջնորդական փոխանորդի պաշտօն էինք կատարում այնտեղ և պարբերաբար մեզ մօտ հաւաքւում էին հայ գրողներ և մտաւորականներ, գրական և հասարակական խնդիրների մասին մտքերի փոխանակութիւն ունենալու, Աղայեանի, Յովհաննէս Թումանեանի, Մուրացանի և այլոց հետ. նրանցից մէկն էր և Նիկոլ Աղբալեանը։ Ապա 1918—1920 թ. թ. երբ նա լուսաւորութեան մինիստր էր, առիթ ունէինք աւելի յաճախ հանդիպելու պաշտօնական եւ այլ հանգամանքներով։ Քանի թուականին բացուեցաւ Հայաստանի համալսարանը, մի պատմա լեզուաբանական բաժանմունքով. մենք էլ դասախօսներից մէկն էինք և մեզ վիճակուած էր հայ արուեստի և պատմութեան ամբիոնը։ Առիթ ունէինք հետեւելու, թէ ինչպէս Աղբալեանը որպէս լուսաւորութեան մինիստր տարուած էր համալսարանի բացման և հաստատութեան հոգսերով։

«Ակօս» ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

*
* *

Ժամանակակից վերծանողն էր Նիկոլ Աղբալեան։ Բեղուն և մշտանորոգ։ Տոկուն և բազմակողմանի։ Իսկապէս աննման՝ իր մտածումի և աշխատանքի եղանակով, իր պրպտումի և հիւսուածքի նորութեամբ, եթէ ոչ յանդգնութեամբ։

Վտակի մը պէս կը հոսէին, օրինակ, իր նկարագրութիւնները հայ «գրիչ»ներու մասին, Կարդալով զանոնք, դուք ձեր առջեւ կը գտնէիք ընտանի դէմքեր։ Ձեզի կը թուէր թէ անոնք ձեր աչքին առջեւ էին դեռ երէկ, թէ կ'ընդօրինակէին, կը գրէին, կը պատկերազարդէին հազարաւոր աչքերու տակ։

Մինչդեռ դարերու փոշին խաւ կապած էր անոնց դէմքերուն և գործերուն վրայ։

Նիկոլ Աղբալեան գիտցաւ այդ փոշին մաքրել վարպետի հմտութեամբ և ձեր առջեւ պարզել իւրաքանչիւր գրիչի հարազատ պատկերն ու աքնաջան վաստակը

Ան կրցաւ ճեղքել դարերու աղջամուղջը, գտնելով հայ մտքին ու գրքին երկունքը, անոր տեւականութեան ու ծաւալման գաղտնիքը։

«Յառաջ», 1947 Սեպտ. 28 Ն.

***

Ն. Աղբալեանի քարոզած գաղափարաբանութիւնը և դաւանած կրօնը հայութիւնն էր՝ պատմական շքեղ անցեալով և տառապալից ներկայով, մշակութային հարստութեամբ և ազգային երազներով։ Ծոջապատին վրայ թողած իր անձի յորձանուն պատկառանքը կը սնանէր հպարտանքի այն ակերէն, որոնք կը բխին ժողովուրդի ծոցէն և կ'երթան ոռոգելու նոյն ժողովուրդի բեկորներուն հոգիին ծարաւ դաշտերը։

Ո՞ւր է գաղտնիքը առաքեալներու մեծութեան, եթէ ոչ աստուածային յորդ լոյսի մը մէկ ցոլարձակ ճառագայթը գտնալուն մէջ։ Ն. Աղբալեան գիտցաւ այս աշխարհի վրայ շրջիլ որպէս հարազատ շաւիղ մը՝ հայ ժողովուրդի անվախճան արեգակէն արձակուած։ Ան հզօր, կենսունակ, պայծառ և հպարտ զգաց ինքզինք ծագումով և ատոր համար ալ պայծառացուց, զօրացուց և հպարտացուց իր խարխափող ազգակիցները։ Առանց ժառանգական կապի այս վառ գիտակցութեան և հաւատարմութեան՝ ոևէ մեծութիւն կիսկատար է միշտ։

Ինք և իր ազգութիւնը մէկ ամբողջութիւն կը կազմէին՝ իրարմով հպարտ և իրար լրացնող։

«Ակօս» — Մ. ԻՇԽԱՆ

***

... Նիկոլը ոգին էր հայ ժողովուրդին, շունչն ու թռիչքը մեր արիւնոտ պատմութեան և կշռոյթն ու թափը ներկայի և ապագայի մեր ոգորումներուն։ Այդ ոգին գերագոյն իմաստն է մեր պատմութեան, որ վերջին վաթսուն տարուայ ընթացքին ձեւ ու մարմին առաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան մէջ, նոյնացաւ ու գործեց Աղբալեանի մտքին ու հոգիին մէջ։

... Հայ մտքի պայծառ տեսանողը, հայ մշակոյթի անխոնջ մշակը մեռաւ, մնաց անոր շունչը, մնաց ոգին, որ վախճան չունի, որ մահ չունի։

«Արեւելք» — ԱՐՄԷՆ ԱՆՈՅՇ

***

Լսե՞լ էք իր հոյակապ և պերճ խօսքը, իր թաւշային և ականջ շոյող ձայնը, որ քեզ քաշում էր, կլանում, կապկպում

ու գերի դարձնում իր խօսքին, իր մտքին և իր յայտնած գաղափարներին։

Տեսե՞լ էք ընկ. Նիկոլին՝ կանգնած բեմի վրայ, իր փառահեղ գլուխը աջ թեքած... եթէ լուռ կենար՝ պիտի կարծէիք մի չքնաղ քանդակ է վերածննունդի դարին պատկանող մի հանճարեղ արձանագործի... իսկ երբ խօսում էր՝ զգում էիք, որ ձեր դիմացը կանգնել է մի մեծ արուեստագէտ և եթէ նրա ուսերին փռէիք մի ծիրանի՝ նա կը դառնար Արքայ Լիրը։

«Արեւելք» Մ. ՄԱՐՈՒԹԵԱՆ

*
* *

Ն. Աղբալեան բարձրօրակ մտաւորական էր. մէկ եղակի ու բախտաւոր պատեհութեամբ նա իր մէջ խտացրել էր և՛ մեծ ստեղծագործողին, և՛ մեծ ժողովրդականացնողին։ Նրա հանճարը երբեք չէր գնում մէկ անգամ բացուած, ուրիշների գծած ուղիներով. նա ինքն էր գծում նոր ուղի իրեն և ուրիշների համար. նա առաջնակարգ բանասէր-լեզուաբան էր, այդ սահմանում նոր տեսութեան հիմնադիր գիւտարար։ Գալիք տասնամեակներում նրա տեսութիւնը պիտի դառնայ հայ գիտունների ուսումնասիրութեան խնդիրը։

«Ազդարար», 1948 Օգոստ 19 ԳԱՌՆԻԿ ԳԻՒԶԱԼԵԱՆ

*
* *

Իրականին մէջ Ն. Աղբալեան բանաստեղծական հոգի մը ունէր և արուեստով ու բանաստեղծութեամբ մշակուած միտք մը Ան իր ներքին մղումներով՝ գրագէտ մըն էր, գեղարուեստական ապրումներով զեղուն։ Այդ զեղումը գրական-գեղարուեստական էջերով չարտայայտեց, այլ քննադատութեան և վերլուծումներու հունով ընթացաւ։ Սակայն իր վերլուծումներն ու քննադատութիւնները իրենց կառոյցով, լեզուով ու ոճով գեղարուեստական ամենէն ընտիր էջերու վայելքը ունին։

«Ակօս» թիւ ԻԱ—ԻԲ Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

*
* *

Իր անհատական կեանքը իբրեւ պարզագոյն կենսաձեւ—իր համեստութեամբ, խոնարհութեամբ, բարութեամբ, իր ուղղամտութեամբ, արդարութեամբ— իր առաքելատիպ անձին, իր

մարգարէական խօսքերուն ետին կը գտնէ հին հայու հարազատ տիպարը։ Իբրեւ անյեղլի սկզբունքի և անխաթար նկարագրի տէր մարդ՝ ան իր անձը գրաւական կը դարձնէ իր դաւանած գաղափարաբանութեան։ Կան մարդիկ, որոնք կ'ազնուանան գաղափարներու ազդեցութիւնով, կան ուրիշներ, որոնք կ'ազնուացնեն գաղափարը։ Ն. Աղբալեան վերջիններէն էր։ Իր ամբողջ կեանքի ընթացքին փառքի հետամուտ չեղաւ, սակայն փառքը կրնկակոխ հետեւեցաւ իրեն։

«Ակօս» թիւ ԻԱ—ԻԲ

*
* *

Դասախօսը։

... Կ'որոտար Ն. Աղբալեան մերթ իբր արքայ, կը մռնչէր մերթ իբր զօրավար ու կ'ուռայէր մերթ իբր մեղքերու ծովուն մէջ տուայտող միայնակեաց։ Հայոց արքայական շրջանը իր ամբողջ պերճութեամբ ու շքեղութեամբ կը փռէր իր պատանի ունկնդիրներուն դիմաց։ Ոսկեդարը ամբողջ իր մատենագիրներով կը տողանցէր անոնց սեւեռուն աչքերուն առջեւէն։ Ու Ն. Աղբալեան ապրումով, ներապրումով, իր էութեան յատին մասնիկներով համակ թրթիռ զգայութիւն դարձած՝ կը շարունակէր իր դասախօսութիւնը։ Բառերը՝ մերթ կարկաչուն վտակ, մերթ շառաչուն ջրվէժ՝ կենդանի, պայծառ գոյնով. ակնատես ու ստոյգ վկայութիւններով կարծէք, կը ներկայացնէին հայոց անցեալի փառքը, ինչպէս նոյն այդ անցեալին մռայլ ու մութ էջերը։

«Ակօս» թիւ ԻԱ—ԻԲ Գ. ԲԱՆԵԱՆ

*
* *

Իր մտաւոր և հոգեկան կառուցուածքով, իր բնաւորութեան մի շարք գծերով Ն. Աղբալեանը յիշեցնում էր հին յոյն փիլիսոփաներին։ Սոկրատը ոչ մէկ գիրք գրեց։ Իր վարդապետութիւնը նա քարոզում էր բանաւոր, ժողովրդական հաւաքոյթների ժամանակ, հանրային տօնակատարութիւնների ընթացքին, հռչակաւոր ճեմարաններում։ Ն. Աղբալեանը գրել չսիրեց Սոկրատի պէս. մանաւանդ իր կեանքի վերջին շրջանում, և իր գիտութիւնը, իր մտքերը, իր փիլիսոփայութիւնը փոխանցում էր հանրութեանը բանաւոր կերպով՝ յաւուր պատշաճի ելոյթների ժամանակ և ամէնից շատ՝ իր ամենօրեայ զրոյցների ընթաց-

քում։ Բայց Սոկրատը աւելի բախտաւոր եղաւ քան Աղբալեանը։ Նոյն փիլիսոփան ունեցաւ իր աշակերտների շարքում Պղատոնն ու Քսենոփոնը, որոնք գրի առան իրենց ուսուցչի քարոզները և փրկեցին նրա ուսմունքը ապագայ սերնդի համար։

«Ակօս» Ա. ԽՈՆԴԿԱՐԵԱՆ

* * *

Աղբալեան աւելին էր, քան հմուտը, աւելին քան խորաթափանց քննադատը, քան մեծ հաւատաւորը՝ հայ ժողովուրդին ու մշակոյթին հանդէպ։ Արուեստագէտ մըն էր ան, բարձրագոյն ըմբռնումով, որ կը յայտնուէր ոչ միայն գիրին ու գրականութեան մարզերէն ներս, ոչ միայն գիրքերու ու գրողներու աշխարհին մէջ, ոչ միայն բեմերու վրայ իբր անզուգական ու հմայիչ տրիբուն, այլեւ իր առօրեայ, սովորական կեանքին մէջ։ ... Դժուար է գտնել մէկը, ի՛նչ տարիքէ և սեռէ ալ ըլլայ, որ յուշ մը պահած չըլլայ իրմէն, խօսք մը, բառ մը, ինքնատիպ ասութիւն մը, իմաստութիւն մը, սրամիտ դիտողութիւն մը կամ քաղցր, անմոռանալի խորհրդածութիւն մը։

«Յուսաբեր» 1947 Օգոս. 21

* * *

Հայ խօսքին մոգական գաւազանը կրող Մովսէսն էր անիկա, որ իբրեւ Նահապետ և Մարգարէ շրջեցաւ և անջրդի ժայռերէ իմաստութեան ականակիտ աղբիւրներ ժայթքեցուց։ Իր հմտութիւնը, իր տաղանդը և իր սիրտը բաշխեց ժողովուրդին՝ պատարագի նշխարին պէս, հայ բեմերուն այս անզուգական պատարագիչը։

«Ազդակ» Շաբաթօրեակ 1947 Օգոս. 29

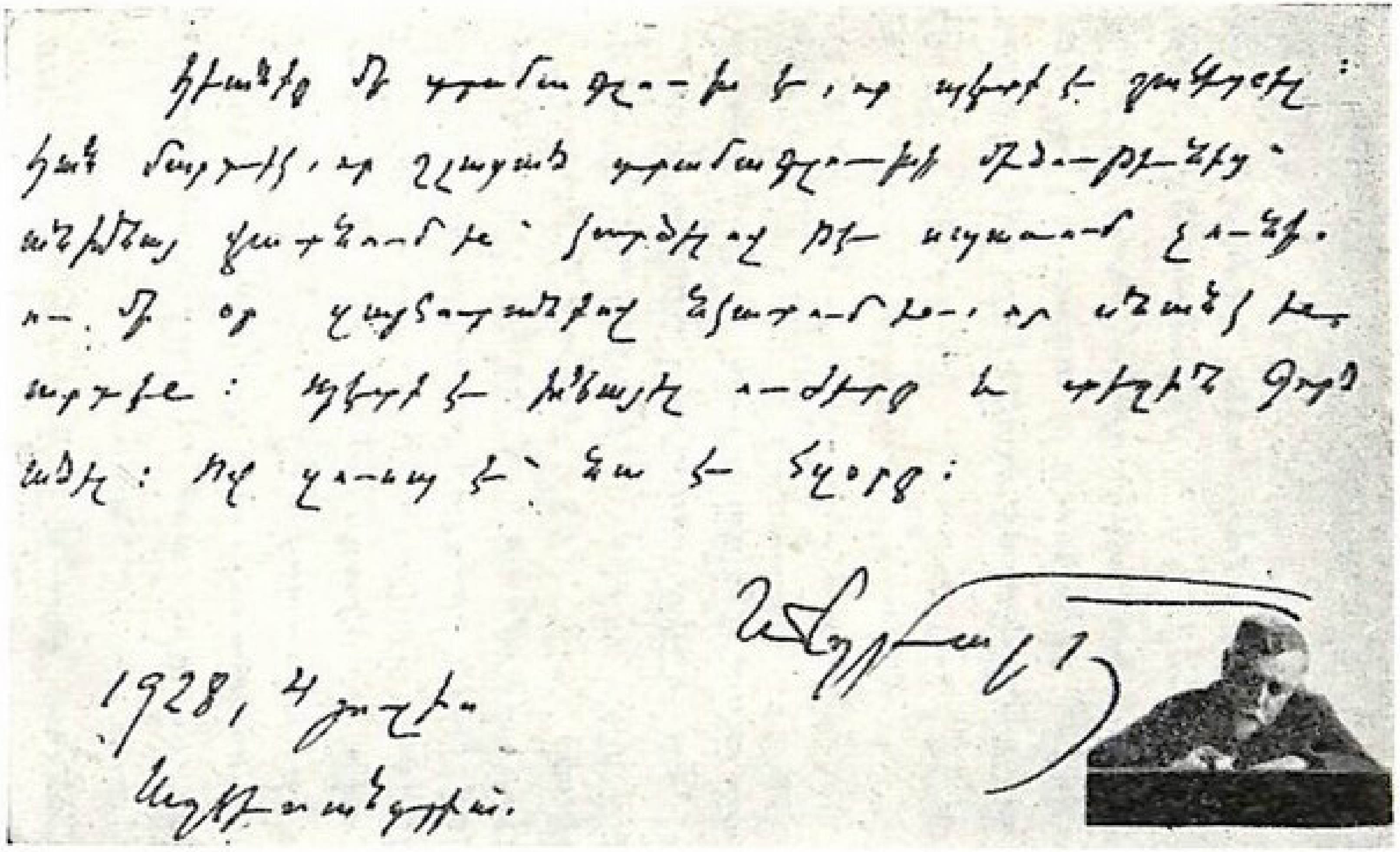

Ն. ԱՂԲԱԼՅԱՆԻ ՁԵՌԱԳԻՐԸ

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Ն. Աղբալեանին նուիրուած բազմաթիւ յօդուածներ լոյս տեսած են, իր մահուան առիթով, հայ օրաթերթերու և պարբերականներու մէջ։ Առանձնապէս յիշատակութեան արժանի է «Ակօս»ի ԻԱ—ԻԲ թիւը, ուր գրութիւններ ունին.

Կ. Սասունի — *Խորաթափանց քննադատը*

Գ. Գիւզալեան — *Նիկոլ Աղբալեան*

Հ. Յ. Մըքըրեան — *Ն. Աղբալեանի բանասիրական վաստակը*

Գ. Բանեան — *Ն. Աղբալեան դասախօսը*

Մ. Իշխան — *Մեծ Հայը*

Գ. Բ. — *Կենսագրական ուրուագծեր*

Ժ. Ս. Յակոբեան, Հ. Իփէքեան, Ա. Երկար — *բանաստեղծութիւններ.*

Նոյն թիւին մէջ կան վկայութիւններ հայ մամուլէն Աղբալեանի մասին և էջեր Աղբալեանի գրականութենէն։

Ն. ԱՂԲԱԼԵԱՆԻ ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԾ ԳՈՐԾԵՐԸ

1.— Ռուս Յեղափոխականների Ծրագիրը, *Պոսթըն*, 1909

2.— Բանասէրի Յուշագիրը (*Լեզուաբանական պրպտումներ*) 22 *տետրակ*, 400 *էջ*, *Պէյրութ*, 1937

3.— Մտածումներ Հ.Յ. Դաշնակցութեան մասին, *Փարիզ*, 1930

4.— Մեր Կանոնագիրը (*խորհրդածութիւններ*), *Պէյրութ* 1937

5.— Կրկին մեր Կանոնագիրը, *Պէյրութ*, 1937

6.— Պատմութիւն Հայոց Գրականութեան, *հատոր Ա. Պէյրութ*, 1947

7.— (*Անտիպ*). «Սայաթ Նովայի Բառարան»ը *երեք հարիւր էջէ բաղկացած, լրիւ գործ մը։*

— «Հայրենիք» ամսագրի մէջ. — *Ն. Հանգոյց* — Լեւոն Թադէոսեանի Յուշերը (1923 *Մայիս*, 1925 *Նոյեմբեր*)

Մ. Ծաքիրեանի Յուշերը — (1923 *Մարտ*)

Սամսոնի Յուշերը (1923 *Օգոստ.* 1924 *Փետրուար—Օգոստ.*)

Գիւտ Եպիսկոպոս (1937 *Մայիս*)

Ե. Դարու Գրական Ըմբռնումը (1938 *Փետր.*)

Գողթան Երգերի մասին (1927 *Յուլիս*, *Օգոստ.*)

Դիտողութիւններ Հայ Լեզուի մասին (1928 *Փետր.—Հոկտ.*)

Տեսութիւն ճեշտագրութեան (1929 *Մարտ*)

— Ն. Աղբալեանի *մանրամասն մատենագրութիւնը Հայր Ն. Մըքըրեանէ՝ «Ակօս»ի ԻԴ. թիւին մէջ։*

ԱՐՇԱԿ ՋԱՄԱԼԵԱՆ

(Ա. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ)

Արտաքինով ներկայանալի, բնաւորութեամբ դիւրահաղորդ, օժտուած բացառիկ ուշիմութեամբ տաղանդաւոր կազմակերպիչ և միշտ լաւատեսութեամբ տրամադրուած դէպի գործը։

Քաղաքական, մտաւորական և յեղափոխական ասպարէզներուն մէջ հաւասարապէս ի յայտ եկան իր բնատուր ձիրքերը։

Ծնած էր Գանձակ 1882ին, բարեկեցիկ ընտանիքի մէջ։

Դեռ պատանի տարիքին՝ կը մեռնի մայրը. Արշակ որբ կը մնայ իր փոքր եղբօր և քրոջ հետ։ Բայց երբեք զրկանքներու չ'ենթարկուիր, որովհետեւ ունէր հոգածու հայր մը, իսկ մայրը գումար մը կտակած էր իր զաւկի կրթութեան համար։

Արշակ Գանձակի հայկական նախակրթարանը կը յաճախէ. երբ ցարի հրամանով 1892ին կը գոցուին հայոց վարժարանները, հայրը զինք կ'ուղարկէ Գանձակի ռուսական դպրոցը՝ իր ապագայ առեւտրական գործերը ղեկավարելու համար։

Արշակ արտակարգ ընդունակութիւններ ցոյց կուտայ ռուսերէն լեզուի և մաթեմաթիքի մէջ։ Բայց հետագայ դէպքը պատճառ կ'ըլլայ, որ ան ստանայ հայեցի կրթութիւն։ Վանի Ցայնկոյներու դպրոցի ուսուցիչներէն Պլուզ Կարօն, որ 1896ի ջարդերուն գաղթական դարձած և ապաստանած էր Էջմիածին, հազարի մօտ փախստական վանեցիներու հետ, Խրիմեան Հայրիկի կողմէ կը ղրկուի Գանձակ։

Պլուզ Կարոն, ժողովրդական դէմք մը, շուտով կը բարեկամանայ Արշակի հայրենասէր հօր՝ Ջամալին հետ, որ սկսած էր մտահոգուիլ իր զաւկին ռուսացումէն։ Պլուզ Կարոն կը սկսի հայերէն լեզուի և ազգային պատմութեան դասեր տալ Արշակին, որ, իբրեւ յառաջադէմ աշակերտ, ուսուցիչին խորհուրդով կ'ուղարկուի Էջմիածինի Գէորգեան ճեմարանը։

1897 Սեպտեմբերին Արշակ Գանձակի Առաջնորդի յանձնարարական նամակով և տարեկան 200 րուբլի թոշակով կ'ընդունուի Էջմիածնի ճեմարանին Գ. դասարանը։ Ճեմարանի այդ շրջանի 275 աշակերտներէն հազիւ 3 4 հոգին թոշակ կը վճարէին, միւսները առհասարակ ձրիավարժ էին։ Արշակ կ'արձանագրուի իր մականունով. Խահայեան. հետագային է որ ան կը գործածէ Ջամալեան մականունը։

Սահակ Զթչեան իր դասընկեր Արշակի դպրոցական կեանքի մասին կը գրէ. («Հայրենիք» ամսագ. 1941 թիւ 5)։

«Իր աշխոյժ բնաւորութեամբ, իր ընկերական և մտերիմ բնաւորութիւնով Արշակը մեր դասարանի ամենից սիրուած աշակերտն էր։ Երբ նա բացակայ էր, դասարանը լուռ աշխատում էր, իսկ երբ նա ներս էր մտնում, թէկուզ կամացուկ, դասարանում կարծես մի կենդանի շունչ էր շարժւում։ Բոլորս այդ լաւ էինք զգում՝ և զգուշանում էինք այդ յայտնել նրան, որ չլինի թէ յանկարծակի մի կատակ բաց թողնի և զբաղմունքները խանգարի։

«Ամէն արձակուրդից յետոյ, Սեպտեմբերին երբ աշակերտները յետ էին վերադառնում, մեր դասարանը անհամբեր սպասում էր Արշակի գալստեան։ Սպասում էինք, որ նա գար եւ պատմէր իր հերոսութիւններից։ Եւ երբ ուշանում էր, բոլորս էլ տխուր էինք և միմեանց հարցնում. «Փաթթոիկը» դեռ չեկա՞ւ... Եւ երբ նա հասնում էր, նստեցնում էինք, լաւ եմ յիշում, բարձր նստարաններից մէկի երեսի վրայ, խմբւում էինք շուրջը և հետաքրքրութեամբ լսում նրան»։

Արշակ Գանձակի մէջ շփում ունէր մտաւորականներու եւ ժողովրդական լայն խաւերու հետ, կ'երթար թատրոն, գաղտնի պատախօսութիւններու և, արձակուրդէն ետք, մտքի նոր պաշարով կը վերադառնար ճեմարան։ Թատերախաղի կը վերածէ Մուրացանի «Գէորգ Մարզպետունի»ն և ինք կը ստանձնէ գլխաւոր դերը։ Աշակերտութեան մէջ աչքի կը զարնէ իր ուշիմութեամբ և համարձակութեամբ։ Երբ պէտք կ'ըլլար տեսուչին

կամ Խրիմեան Հայրիկին մօտ պատգամաւոր ուղարկել. Արշակին կը տրուէր այդ պարտականութիւնը եւ ան յաջողութեամբ կը պաշտպանէր աշակերտութեան պահանջները։

Ճեմարանի բաժինը 1901ին աւարտելէ ետք, Արշակ տարի մը կը հետեւի Լազարեանին, որ համալսարանի նման էր եւ որուն հետեւող ուսանողները որոշ ազատութիւններ ունէին։ Անոնք գաղտնի կը կարդային «Դրօշակ» եւ կը հրատարակէին ձեռագիր «Նաւակ» անունով մեծածաւալ ամսաթերթ մը, ուր Արշակ հասարակական խնդիրներու մասին կը գրէ։ Շարադրութեան համար կը պատրաստէ ուսումնասիրութիւն մը, «Սոցիալական Հասարակական Գաղափարները Րաֆֆիի «Խենթ» եւ «Կայծեր» վէպերում» խորագրով։ Գրականութեան ուսուցիչ Մանուկ Աբեղեան ուսուցչական կաղմի ուշադրութեան կը յանձնէ այս արժէքաւոր շարադրութիւնը, որ կը կարդացուի միացեալ լսարանին մէջ։

Րաֆֆիի երկու վէպերուն մէջ արտայայտուած մտքերէն Արշակ հանած էր այն եզրակացութիւնը, թէ հայ ժողովրդի վերածնունդին համար՝ անհրաժեշտ են հայրենիքի ազատութիւնը։ Հայրենիքի ազատութիւնը կարելի է ձեռք բերել միայն կռիւով, իսկ մշակութային զարգացման համար պէտք է բացնել նորագոյն մանկավարժական մեթոտներ, նաեւ, իբրեւ օժանդակ, բարենորոգուած հայ եկեղեցի.... Վերջին միտքը թէեւ քննադատութիւններու առարկայ կը դառնայ, բայց Արշակ գիտէր որ իր տեսուչ Կարապետ Վրդ. Տէր Մկրտիչեան (գերմանական համալսարան աւարտած) կողմնակից էր ծիսական մասերու կրճատման։

Ճեմարանի աշակերտութեան մէջ կը սկսի գաղտնի շարժում մը, դպրոցը աւարտելէ ետք երկիր մտնելու համար։ Արշակ աշակերտական այդ խմբակին հետ է։ Տեսչութիւնը կ՚իմանայ, որ Առաջին Լսարանը գաղտնի թերթ կը հրատարակէ. կը մտահոգուի աշակերտութեան այն մասը, որ կ՚ուզէր շարունակել Լսարանի երկրորդ տարին եւ որոշում կը տրուի, որ արձակուրդի առթիւ, թերթի թիւերը Արշակին հետ տարուին Գանձակ։ Այդպէս ալ կ՚ընեն, գաղտնի թերթի խնդրով այլեւս չի զբաղիր Տեսչութիւնը. աշակերտները կը յայտնեն, որ Արշակը իր հետ տարած է թերթերը. ան այլեւս չի վերադառնար Ճեմարան։

Թէեւ մտաւորական ձիրքերով օժտուած, բայց իր տաքարիւն խառնուածքով եւ ստացած ազգային կրթութեամբ, Արշակ

կանուխէն կը նետուի հասարակական կեանքին մէջ, ուր կային այրող հարցեր և որոնց հանդէպ կարելի չէր սիրողի դերին մէջ մնալ։

Գանձակի մէջ սկսած էին հայ-թաթարական կռիւները։ Արշակ կը մասնակցի ցարական ոստիկանի մը ահաբեկումի գործին, որուն համար եօթը ամիս բանտ կը մնայ։ Ազատ արձակուելէն ետք, 1905ի աշնան, կը մեկնի Գերմանիա և կը հետեւի համալսարանի ընկերային գիտութիւններու ճիւղին։

Ան հիմնադիրներէն է Հ. Յ. Դ. Եւրոպայի Հայ Ուսանողական Միութեան, որ կը հրատարակէր «Ուսանող» արժէքաւոր պարբերականը և քանի մը գրքոյկներ՝ հայերէն, ֆրանսերէն եւ գերմաներէն լեզուներով։ Ուսանողական Միութեան կողմէ կը մասնակցի Դաշնակցութեան 1907ի Վիեննայի Ընդհ. Ժողովին և արժանաւորապէս կը ներկայացնէ ազգային դատով տոգորուած հայ ուսանողութիւնը։

Արշակի երիտասարդական շրջանի գործունէութեան մասին, Համօ Օհանջանեան կը վկայէ

«Առաջին անգամ Արշակին հանդիպել եմ Թիֆլիսի մէջ 1903 թուին, երբ նա եկել էր Գանձակից զեկուցանելու Գանձակի կազմակերպական և հասարակական կեանքի մասին։ Հազիւ 21 տարեկան մի երիտասարդ, բայց արդէն եռանդուն գործիչ, բարձրահասակ, բարեկազմ և վառվռուն, սև աչքերով եւ խոհուն և մշակուած մտքերով և արտայայտութիւններով կը թողնէր շատ գրաւիչ տպաւորութիւն։ Կ'երեւար որ առաջնակարգ դեր կը կատարէր Գանձակի տեղական կազմակերպական և ընդհանուր հասարակական կեանքին մէջ»։ Վիեննայի Ընդհ. Ժողովին Արշակի մասնակցութեան մասին խօսելով, Համօն կը շարունակէ.

«Ընդ. Ժողովին մէջ խաղաց խոշոր դեր իբրև երիտասարդութեան ներկայացուցիչ և շատ նպաստեց ժողովի խաղաղ վերջանալուն։ Արշակը մնաց արտասահման շարունակելու իր բարձրագոյն ուսումը։ Ես վերադարձայ Կովկաս՝ հետս ունենալով անոր մէկ բաւական լայնածաւալ գրութիւնը — Դաշնակցութեան տեսաբանութեան մասին, գրուած նոր նախագծի և ծրագրի ոգով։ Երբ 1908 թուի վերջին ես ձերբակալուեցայ ցարական կառավարութեան կողմէ, քոլս բռնուեցաւ և այդ յօդուածը, որի տակը ստորագրուած էր Ա. Խաչակեան։ Դատախազը շատ աշխատեց իմանալ, թէ ո՛վ է այդ Խաչակեանը,

բայց ի զուր։ Դատախազը շատ կը գնահատէր այդ յօդուածը եւ նրանով կը դատէր Դաշնակցութեան տեսաբանութեան մասին։

1909ին Ջամալեան կը վերադառնայ Կովկաս, ուր սկսած էր հալածանք Դաշնակցութեան դէմ, հրապարակի վրայ քիչեր կ'երեւէին, որոնց հետ, ինք՝ եռանդուն եւ անվեհեր, գործի կը լծուի։ Չորս տարի պատմութիւն կը դասաւանդէ Թիֆլիսի Ներսիսեան վարժարանը, նոյն ատեն Ն. Աղբալեանի հետ «Յառաջ» օրաթերթը կը խմբագրէ։ Այս ժամանակաշրջանին Ն. Աղբալեանի հետ կ'այցելէ Կարին եւ Տարօն։

Վրայ կը հասնի 1914ի եւրոպական պատերազմը։ Արշակ Դաշնակցութեան Բիւրոյի անդամ է, նոյն ատեն կամաւորական խումբերու վարիչ։ Ուսանողներէ բաղկացած կամաւորական խումբի մը գլուխ անցած, որոնց մէջ կը գտնուէր նաեւ Միկոյեան, կ'երթայ Վասպուրականի ճակատը ու կը մասնակցի կռիւներուն։

Թիֆլիսի Ազգ. Խորհուրդի գործօն անդամներէն է։ Աւելի ետք, ռուս. յեղափոխութեան հետեւանքով, Կովկասի Նորակազմ Սէյմի մէջն է եւ կը մասնակցի ասոր կազմէ ղրկուած պատուիրակութեան, որ, Երզնկայի մէջ, Վէհիպ փաշայի հետ կը կնքէ առաջին զինադադարը, յանուն կովկասեան ժողովուրդներուն։

Ճակատի արագ քայքայումով, խուճապ կը տիրէ Թիֆլիսի մէջ։ Կը խորհուի դիմել Թուրքիոյ զինակից Գերմանիոյ՝ աղէտի մը առջեւը առնելու համար։ Այս նպատակով Պերլին ղրկուած պատուիրակութեան անդամ է Արշակ Ջամալեան։

Թուրքիա, պարտուելով Համաձայնականներէն, կը քաշուի Կովկասէն։ Հայաստանի Հանրապետութեան փառքի օրերը կու-գան։ Քանի մը ամիսով, Ջամալեան Հայաստանի արժանաւոր դեսպանն է Թիֆլիսի մէջ, ապա, 1919ին, կ'անցնի Հայաստան, կ'ընտրուի խորհրդարանի անդամ եւ զինահաւաքման արտակարգ քոմիսէր։ 1920ին կը ստանձնէ հաղորդակցութիւններու նախարարութիւնը։ Իր օրով է, որ երկաթուղագիծը կը բերուի մինչեւ Երեւան քաղաքը։ Ալեքսանդրապոլի մէջ կը հաստատուի վայրաշարժերու եւ վակոններու նորոգութեան գործարան մը։

Բացառիկ կարողութիւններ ունէր իբրեւ կազմակերպիչ, ճկուն դիւանագէտ էր արտաքին յարաբերութիւններու ընթացքին։ 1920 Օգոստ. 10ին, Թիֆլիս, սովետական ներկայացուցիչ Լեկրանի հետ կը ստորագրէ զինադադարի համաձայնութիւն մը,

որու հիման վրայ կը դադրին Շարուր—Նախիջեւանի ճակատի կռիւները։

Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք, կ'անցնի Թիֆլիս, ապա՝ Պոլիս։ Արտասահմանի մէջ Արշակի ունեցած քսան տարուան կեանքը լեցուն է հանրային կուսակցական բեղուն գործունէութեամբ։

Ան լաւ գիտէր, որ տարագիր բազմութիւններուն և արտաքին քաղաքական աշխարհին մէջ, Դաշնակցութիւնը շատ անելիք ունի։ Հաւատքով ու եռանդով տրամադրուեցաւ հոն, ուր դրական գործ մը կար կատարուելիք։

Հ. Յ. Դ. Ամերիկայի Կեդր. Կոմիտէն 1923ին իր շրջանը, իբրեւ գործիչ կը հրաւիրէ Արշակը, որ երկու տարուան ընթացքին նոր թափ մը կու տայ կազմակերպական կեանքին, կը զօրացնէ մասնաւորապէս Հ. Կ. Խաչը, կազմելով նոր մասնաճիւղեր։

Աւելի ուշ՝ նոյն Հ. Կ. Խաչը կը տարածէ Եւրոպայի, Պալքանի և Մերձաւոր Արեւելքի շրջաններուն մէջ. աստիճանաբար կը դառնայ այդ Միութիւնը հայ կեանքի մէջ ամենէն ժողովրդական և օգտակար կազմակերպութիւնը։

Նոյն վայրերուն մէջ Դաշնակցութեան շուրջ համակրանք և խանդավառութիւն կը ստեղծէ Արշակ, իր դիւրահաղորդ բնաւորութեամբ հռետորական ձիրքով և մտքի լայն հորիզոնով։

1925—1933 Փարիզի մէջ վերհրատարակուած «Դրօշակ» ամսագրի խմբագրութեան մաս կը կազմէ։ Ջամալեան, իր լայն զարգացումով, կոչումն ունէր դառնալու Դաշնակցութեան լաւագոյն մէկ տեսաբանը։ Դժբախտաբար ան յարատեւ շարժման մէջ էր, միշտ կլանուած կազմակերպական աշխատանքներով և արտաքին քաղաքական յարաբերութիւններով և ժամանակ չունեցաւ տեսաբանական հարցերով զբաղելու։

Արշակ ճկուն դիւանագէտ և հռետոր գործիչ էր. գիտէր կարեւորը զատել նուազ կարեւորէն, օտար լեզուներէն ռուսերէնի, գերմաներէնի, ֆրանսերէնի իր ծանօթութիւնը առաւելութիւն մըն էր, որպէսզի ան դառնայ Դաշնակցութեան և Հայաստանի Հանրապետութեան «շրջուն դեսպան»ը՝ բազմաթիւ երկիրներու մէջ։

1921ին կը մասնակցի Ռիկայի մէջ Եոֆէի և Սահակ Տէր Գաբրիէլեանի (երկուքն ալ հետագային գնդակահարուած) հետ կատարուած բանակցութիւններուն։

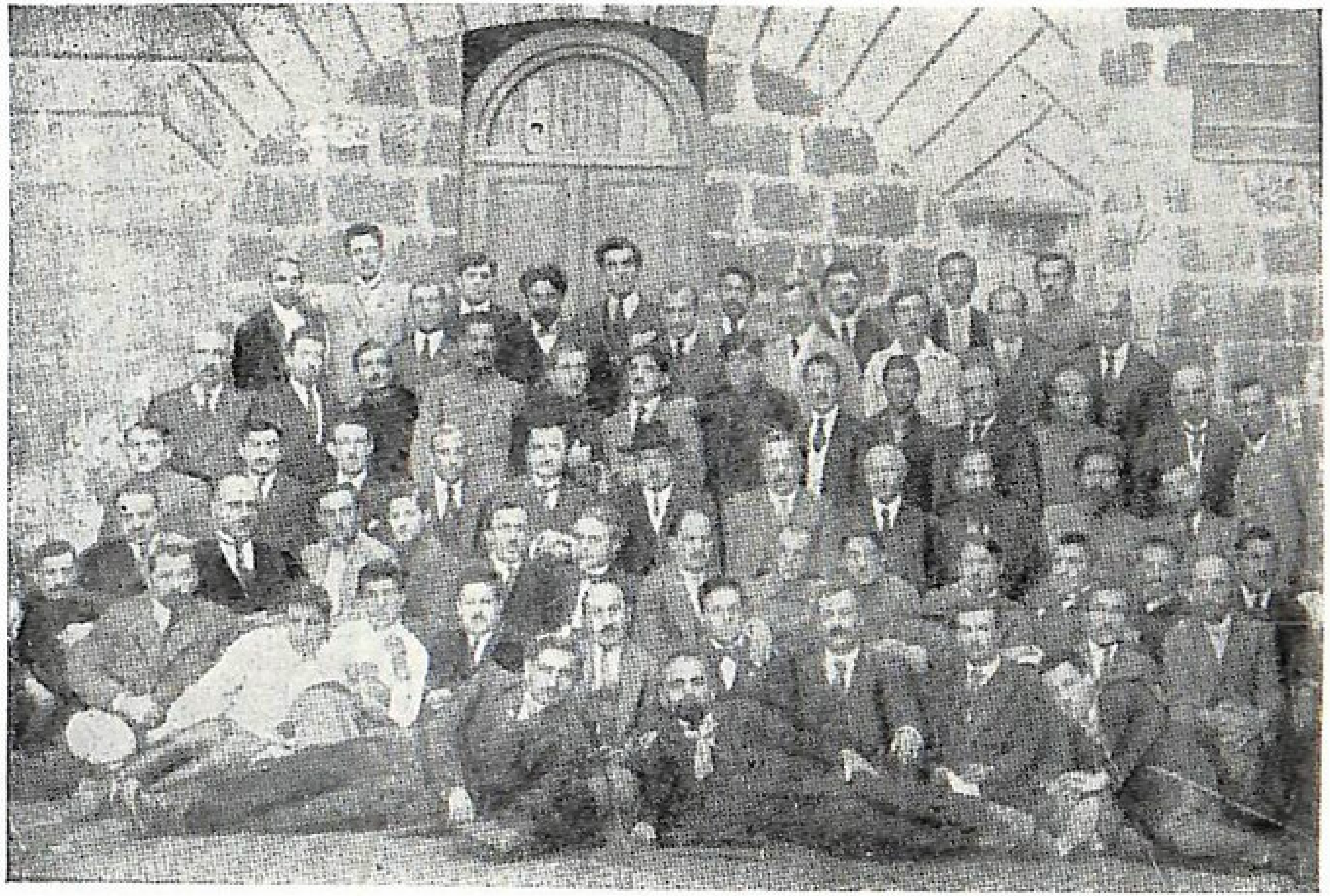

Հ. Յ. Դ. Թ-ՐԴ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԸ, 1919-ԻՆ, ԵՐԵՒԱՆ

Ա. կարգ.— Սիմոն Վրացեան, Գէորգ Ղազարեան։

Բ. կարգ.— Վարոս Բաբայեան, Դրօ Կանայեան, Աշակերտական Միութեան երկու ներկայացուցիչներ, Վահան Խորէնի, Մինաս Վերածին, —, Ռուբէն Տէր Մինասեան, —, —, —, Բժ. Յովսէփ Տէր Դաւթեան։

Գ. կարգ.— Կորիւն Ղազարեան, Աբր. Գիւլխանդանեան, —, —, Վահագն Բրմոյեան, — Խսրով Պապայեան, Զաւէն Կորկոտեան, —, —, Եփրեմ Սարգիսեան, Համբարձում Տէրտէրեան, Պապաշա (Յ. Թաղլասեան) —.

Դ. կարգ.— Մինաս Մակարեան, Տիգրան Աւետիսեան, Կարօ Սասունի, Արամ Սաֆրաստեան, —, Աղեքսանդր Խատիսեան, Իշխան Արղութեան, փրոֆ. Աստ. Խաչատուրեան, Սիրական Տիգրանեան, Արշակ Ղազարեան, Նիկոլ Աղբալեան։

Ե. կարգ. Արշակ Յովհաննէսեան, —, Լեւոն Զաւաֆեան, Մուշեղ Աւետիսեան, Միշա Արզումանեան, Շաւարշ Միսաքեան, —, Հմայեակ Մանուկեան, —, Յովհաննէս Տէվէճեան, Հայկ Սարգիսեան, Մարտիրոս Յարութիւնեան, Մալխաս։

Զ. կարգ.— Արշակ Մեհրաբեան, Արշակ Ջամալեան, Սերգէյ Եոլչեան, —, Գերասիմ, Բալայեան, Արսէն Միքայէլեան, —, —, Արտաշէս Բաբալեան, Տիգրան Ծամհուր, Միհրան Օզանեան, Արտեմ Թումեան, Համազասպ Նորհատեան։

1925ին կը ներկայացնէ Դաշնակցութիւնը՝ վերակազմուած Աշխատաւորական Բ. Միջազգայնականի Մարսէյլի համագումարին մէջ։ Հոն կ'արծարծէ քիւրտ ժողովուրդին դէմ եղած քէմալական հալածանքները, և մասնաւոր բանաձեւով մը Միջազգայնականը իր համակրանքը կը յայտնէ քիւրտերու վարած ազգային պայքարին համար։

Արշակ Երեւան գումարուած Հ. Յ. Դ. 9րդ Ընդհ. Ժողովէն սկսեալ մասնակցած է մեր բոլոր Ընդհ. Ժողովներուն։ Մինչեւ 1933 տեւապէս եղած է Բիւրոյի անդամ։ Իսկ այդ թուականէն ետք, մինչեւ իր մահը, եղած է Դաշնակցութեան քաղաքական գործիչը։ Սերտ յարաբերութիւններ պահած է կովկասեան ժողովուրդներու ներկայացուցիչներուն հետ։ Յաճախ ճամբորդած է Եւրոպայի քաղաքական կարեւոր կեդրոնները և տարներու մէջ միշտ շահագրգռութիւն առեղծած է հայ ժողովուրդի անկախութեան ձգտումին հանդէպ։ Իր նախաձեռնութեամբ կազմուեցաւ, 1934ին, հայ-վրացական Միութիւնը։ Երկու բախտակից ժողովուրդներու փոխյարաբերութիւններուն նուիրուած ամենէն լուրջ ուսումնասիրութիւնը ինք գրած է «Հայրենիք» ամսագրի մէջ (1928 թիւ 6–12, 1929 թիւ 4 6)

Արշակը ճանչցած էի Երեւան, իբրեւ նախարար և հետոյ Կամսարական շրջանին զինք մօտէն ճանչցողներէն կ'իմանայի, որ ան ջերմ հայրենասէր մըն էր և յայտ ըն եւրոպական գաղափարներու պաշտպան։ Հետագայ տարիները ցոյց տուին, որ Արշակ ոչ միայն զգացումով, այլ նաև խոր ըմբռնումով և տրամաբանութեամբ գիտէր բազմաչարչար հայ ժողովուրդի շահերը գերադասել միջազգային յեղափոխութեան գաղափարաբանութենէն։ Ան հաւատքով և անկեղծութեամբ կը հաշտեցնէր ազգային և միջազգային գաղափարները, ընդունելով որ ատոնք ներհակ չէին իրարու և մարդկային կեանքին մէջ իրենց առանձին տեղը ունէին։ Բայց սեփական անկախութենէ զրկուած հայութիւնը պէտք էր, որ նախ տիրանար իր հայրենիքին, որպէսզի ազգերու ընտանիքին մէջ կարողանայ ծառայել համամարդկային գաղափարներու նուաճումին։

Այս ըմբռնումներով առաջնորդուեցաւ ան և տարագիրի ցուպը ձեռք առաւ։ Սպաներու ոքարէն վերադարձիս 1921ի գարնան, երբ արտասահման պիտի անցնէի, ընկերներու յանձնարարութեամբ Թիֆլիս գացի տեսնելու Արշակի ընտանիքը։ Կինը դաշնակի դասեր կուտար, սակայն բոլշեւիկները արգի-

լած էին անոր աշխատիլ, և խեղճը մտահոգուած էր իր փոքրիկներուն ճակատագրով։

Տարիներ ետք, երբ Փարիզ դարձեալ իր տունը եղայ, տեսայ որ «տերվիշ» Արշակը երբեք փոխուած չէր։ Ան իր ընտանիքէն առաջ ազգին կը պատկանէր իրապէս։ Քանի մը անգամ այցելեց Յունաստան։ Անմիջապէս մտերմութիւն կը ստեղծէր շրջանի գործօն ընկերներուն հետ։ Յուզումով կը վերյիշեմ, երբ երեկոյ մը իր հետ ճաշի գացած էինք Աթէնք՝ տարաբախտ Միհրան Փափազեանին, զոր այնքան կը սիրէր Արշակ։ Իրենց ուշիմութեամբ և «տերվիշ»ի բնաւորութեամբ երկուքը նմանութեան գիծեր ունէին։ Ներկայ էր նաև մեր խոստմնալից երիտասարդ ընկերներէն Գրիգոր Գըլըճեան։ Միհրանի հիւրասէր և ազնիւ կինը՝ Արշալոյս, որ Հ. Կ. Խաչի ատենապետուհին էր, իր երկու զաւակներով, Սերքօ և Ալիս, ուշադրութեամբ կը հետևէին մեր զրոյցներուն։ Արշակ իր հայրենասիրական բաժակաճառերով հմայած էր ամէնքը։

Յաջորդ օր իր հետ այցելեցինք բանտ, ուր մէկուկէս տարիէ ի վեր կը մնային մեր հինգ ընկերները բոլշեւիկներու դէմ մղուած պայքարի մը հետևանքով։

Արշակ թէև երկար չմնաց Յունաստան, բայց մեր ընկերները մնացին խորապէս տպաւորուած իրմէն։ Անոնց մէջ պայքարի ոգին աւելի թափ առաւ։ Յեղափոխութեան համար նոր մարտիկներ և նոր զոհեր պատրաստուեցան։ Եւ Միհրան, կինը Արշալոյս, զաւակը՝ Սերքօ, բանաստեղծ Մանուկեան տարիներ ետք, 1944 Դեկտեմբերին, վայրագ բոլշեւիկներու կողմէ նահատակուեցան։ Անոնք գացին միանալու իրենց այնքան սիրած Արշակի հոգիին։

Այսպէս գաղութէ գաղութ, իր այցելութիւններու ընթացքին, Արշակ ոչ միայն կազմակերպական, մշակութային, քաղաքական ընթացիկ գործեր կը կատարէր, այլ նաև աչք ունէր տեսնելու արի և ինքնազոհ երիտասարդներ և անոնց սրտի կրակը կը վառէր՝ ի փառս հայրենիքին։

Վերջին անգամ, 1940ի ձմեռը, Արշակ եկաւ Փարիզ, տեղեակ պահելու համար իր ընկերները Բ. Համաշխարհային պատերազմի յայտարարութեամբ Եւրոպայի մէջ ստեղծուած նոր կացութեան։ Պէյրութի ճամբով ան վերադարձաւ Փարիզ։ Հազիւ հոն հասած, կը սկսի Ֆրանսական ճակատի փլուզումը։ Ինք պիտի հեռանար Փարիզէն, բայց վերջին պահուն չունենար կարելիու-

թիւն։ 1940 Յունիս 13 թուակիրով Փարիզէն կը գրէր Գահիրէի իր ընկերներուն.

«Եթէ որեւէ հրաշքով պատերազմական գործողութիւնների ընթացքը չփոխուի, սա երեւի իմ վերջին նամակը կը լինի ձեզ՝ եթէ ոչ յաւիտեանս յաւիտենից, գէթ բաւական երկար ժամանակի համար։ Պատճառն այն է որ ես, չնայած ցանկութեանս, հնարաւորութիւն չունիմ այստեղից դուրս գալու»։

Դժբախտաբար այդ երկտողը կ'ըլլայ Արշակի վերջին գրութիւնը։ Ան կը կտրուի իր ընկերներէն, որոնք լուր չեն ունենար իր մասին։ Միջին Արեւելք այցելութեան առեն վարակուած էր թանչքէ և խանգարուած էր իր առողջութիւնը։ Ան երբեք չէր գիտեր հանգստութիւն և անտարբեր էր դէպի իր առողջութիւնը։

1940ի ձմրան, Դեկտ. 7ին, հիւանդ վիճակով կը վերադառնայ ճամբորդութենէ մը և 39.5 աստիճան տաքութեամբ անկողին կ'իյնայ 22 օր կը խնամուի, բայց իզուր. թոքերու բորբոքումը կը յառաջանայ և Դեկտ 27ի առաւօտ յաւիտեան կը փակէ իր յոգնաբեկ աչքերը Դեկտ. 29ի Կիրակի օրը համազգային յուղարկաւորութիւն կը կատարուի։ Դամբանական կը խօսին, բացի հայկական կազմակերպութիւններու ներկայացուցիչներէն, Չխենկելի՝ վրացիներու, Մուհարրէմով՝ ազրբէջանցիներուն, Անտրէ Ֆայեէ՝ ֆրանքե-հայկական միութեան կողմէ։ Մարմինը կը թաղուի Թիէի գերեզմանոցը, վաղամեռիկ եղբօր՝ Վաղարշակի մօտիկ։

Ջամալեան տեւապէս աշխատակցած է դաշնակցական մամուլին՝ ընկերային քաղաքական, գրական նիւթերու շուրջ։ Սարվազեան ստորագրութեամբ գրած է երեք թատերգութիւններ «Տարերքի ընդվզումը», «Գծից դուրս» և «Նահապետ Նահապետեան»։ Կը սիրէր բանաստեղծութիւնը. զօրաւոր յիշողութեան տէր ըլլալով, ժամերով կ'արտասանէ իր սիրած բանաստեղծներէն՝ մանաւանդ Յովհ Թումանեանէ, որուն նուիրուած ուսումնասիրութիւն մըն ալ հրատարակեց «Վէմ» հանդէսին մէջ։

Հակառակ իր մտաւորական պաշարին և հմտութեան, ժամանակ չունեցաւ երկարաշունչ գործ մը ձգելու։ Ան ամբողջովին քամուեցաւ ու սպառեցաւ կազմակերպական, քաղաքական աշխատանքներու մէջ։ Մեր ժողովուրդի բոլոր դասերուն և հոսանքներուն մօտ լաւագոյն յիշատակ մը ձգեց։ Օտարներէն շատեր Արշակով լաւապէս ծանօթացան հայ ժողովուրդի դատին և հայ քաղաքական գործիչին։

Ա. ՋԱՄԱԼԵԱՆԻ ՄԻՏՔԵՐԷՆ

Հայ ժողովուրդը գիտէ, որ Դաշնակցութիւնը միշտ կանգնած է եղել իր վճռած կամ պաշտպանած գործի յետեւը ամբողջ հասակով, կատարեալ անկեղծութեամբ եւ բոլորանուէր անձնազոհութեամբ։ Նա համոզուած է նաեւ, որ եթէ վաղը նոր զոհաբերութեան եւ նոր արիւնի հարկադրանքն ստեղծուի Հայկական Դատը «մեռեալ կէտից» շարժելու համար՝ դարձեալ դաշնակցականներն են շարժուելու վտանգաւոր դիրքերի վրայ, դարձեալ նրանք են նուիրաբերելու առաջին լուման — լինի դա չարքաշ աշխատանք, դրամ թէ արիւն — որպէսզի գործը քալէ։

«Դրօշակ» 1930 Նոյ.—Դեկտ.

* * *

Զարաշուք հայ հրապարակագիրներից մէկը չգիտենք ինչ առթիւ, ասել է մի անգամ, թէ հայ ժողովուրդը տարուայ 365 օրերից որեւէ մէկը կարող է ազգային տօն դարձնել, բացի Մայիս 28ից, որովհետեւ վերջինս հայոց նորագոյն պատմութեան ամենադառն օրն է։ Այսպէս դատելով՝ ոչ մի քրիստոնեայ չպէտք է տօնի Քրիստոսի ծնունդը, որովհետեւ դրա հետ կապուած է յիշողութիւնը այն անագորոյն հալածանքների, որոնց երեսից փախստական Մարիամն ու Յովսէփը Բեթլեհէմի մսուրն էին ապաստանել՝ անասունների աղբի մէջ, չոր ծղօտի վրայ ծնունդ տալու նոր կրօնի հիմնադրին... Բոլոր ծնունդները կապուած են մայրական անելի տանջանքների հետ. քանի՜, քանի՜ մարդիկ աշխարհ են գալիս վիրաբոյժի դանակի տակ՝ իրենց ծնողի արիւնը խառնելով։ Բայց մի՞թէ մենք նման պատճառներով հրաժարւում ենք տօնել մի մեծ մարդու ծննդեան տարեդարձը, եթէ նա երախտագիտական զգացումներ է յարուցանում մեր մէջ։

«Դրօշակ», 1928 Մայիս

Որեւէ պետական ռեժիմ ֆիզիքական ուժով յաղթահարելուց առաջ, պէտք է յաղթահարել գաղափարական ուժով։ Մին-

չեւ որ տիրող ռէժիմը պարտուած չլինի տիրուած մարդկանց մեծամասնութեան հոգիների եւ գիտակցութեան մէջ՝ անկարելի է նրան բանի ուժով պարտութեան մատնել։ Յանկարծական coup d'étatներով կարելի է փոխարինել մի կառավարութիւն միւսով, մի միապետի տեղ ուրիշին գահ բարձրացնել, բայց սա պետական ռէժիմի փոփոխութիւն կամ տապալում չի նշանակում։ Վերջինս միշտ կազմուած է ընկերային խաւերի, յաճախ խիստ հոծ զանգուածների, տեղատուութեան եւ մակընթացութեան հետ. Իսկ այսպիսի տեղատուութիւններն ու մակընթացութիւնները, իրենց արմատներն ունենալով երկրի տնտեսական եւ ընկերային փոխյարաբերութիւնների մէջ, հանրային կեանքում նախ գաղափարների բախման ձեւով են հանդէս գալիս, ապա միայն ֆիզիքական զինուած կամ անզէն ուժերի ընդհարման յանգում։

«Դրօշակ», 1927 Դեկտ.

*
* *

Պէտք է նկատի ունենալ, որ արտասահմանեան այսօրուայ պայմաններում մէկին իսկական դաշնակցական դառնալը այլեւս այնպէս դիւրին չէ, ինչպէս որ էր երէկ, երկրի մէջ։ Այնտեղ դաշնակցականը իր կուսակցական աշխատանքն սկսում էր, կարելի է ասել, հէնց առաջին օրից գործօն պայքարի թոհ ու բոհի մէջ նետուելով, յաճախ հրի ու սրի դէմ կանգնելով։ Սրա համար էլ երկրում դաշնակցական արձանագրուածը շատ կարճ ժամանակամիջոցում թրծւում էր կուսակցական կարգապահութեան եւ պարտաճանաչութեան մէջ։ Այստեղ, արտասահմանում, յեղափոխական գործի այս նպաստաւոր պայմանները չկան եւ, դրա համար, կրկնակի եւ եռակի աշխատանք է հարկաւոր Դաշնակցութեան շարքերը դիմող երիտասարդներին կուսակցական գիտակցութեան բերելու, նրա քաղաքական մտածողութիւնը յստակացնելու եւ կարգապահութեան ու պարտաճանաչութեան ոգին նրա մէջ մշակելու համար։

Պէտք է նկատի ունենալ նաեւ, որ ներկայիս դաշնակցականից աւելի՛ մեծ հասունութիւն է պահանջւում քաղաքական եւ կազմակերպական հարցերի մէջ, քան թէ առաջներում։

«Դրօշակ» 1930, թիւ 301

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ ՋԱՄԱԼԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Իբրև հանրային գործիչ մինչև մրուրը քամեց դառնութեան բաժակը իր բեղուն ու փոթորկալից կեանքի ամբողջ ընթացքին. տուաւ ինչ որ ունէր և տուաւ հաւատքով ու նուիրումով։

Երբ ողջ էր՝ ոչինչ չակնկալեց մեզնից. սակայն երբ մեռած է՝ իր հոգին արդար իրաւունքով պիտի պահանջի մեզնից, որ Արշակի աճիւնները չլքենք օտարութեան մէջ, այլ տանենք եւ ամփոփենք իր երկրի ծոցում։

Եթէ հայ ժողովուրդը իր այս մեծ վարձատրանքին արժանի զաւակներ ունի, արժանաւորի մէջ առաջիններից է եղերաբախտ Արշակը։

«Յուսաբեր» Վ. ՆԱՒԱՍԱՐԴԵԱՆ

* * *

Յաւիտենական երիտասարդն էր ան իր գանգուր մազերովը, ուր ճերմակը երբեք տեղ չգտաւ, երկայն հասակովը՝ որ միշտ մնաց բարտիի նման ուղիղ ու սլացիկ. բարձր ու լայն ճակատովը ուր կեանքի արօրը երբեք չկրցաւ ակօս բանալ, և փոքր այլ յարաշարժ աչքերովը, ուր միշտ գծագրուած մնաց մանկական ժպիտ մը։

Կ'աշխատէր գիշեր ու ցերեկ. կը պրպտէր բոլոր հնարաւորութիւնները, կ'օգտագործէր բոլոր առիթները նպաստ մը բերելու համար հայ դատին, որուն անխոնջ ու հաւատացեալ ուխտաւորն եղաւ ամբողջ տասնեակ տարիներ։

«Ազդակ»

* * *

Տարիների կշիռը շատ թեթև էր իր ուսերին վրայ. Կայտառ էր և առոյգ՝ պարմանիի նման։ Աշխատունակ, կորովի եւ վառվռուն՝ դեռ երէկ վազվզում էր դէպի նորածագ Արշալոյսը։ Տարիներ ունէր իր հոգու մէջ։ Կարծես կեանքը նրա մէջ յառնում էր լուսեղէն նոր զգեստներով և գունեղ փթթումներով և նրա հայեացքը գտնում էր վարդագոյն տեսիլներ։

Մանը և Ջամալեան.

Մարդի համար անպատրաստ զուգակցութիւն։ Ապրե՞լ ես նրա հետ գէթ կարճ ժամանակ, դու կը մոռնաս մահն ու մահուան գաղափարը։ Որովհետեւ նա ամակ կարող էր, ու դուլ աշխատանք և խրախուսիչ յուսատեսութիւն։

«Յուսաբեր» ԵՐ. ԽԱԹԱՆԱՍԵԱՆ

*
* *

Ջամալեան հայ գաղափարապաշտ շարժման ծնունդն էր եւ միանգամայն դրօշակիր՝ երէց անոր. հայ յեղափոխութեան քուրային մէջ թրծուած այն արու կերպարանքներէն, որոնք յեղափոխական ուխտը տարին սահմանէ սահման, սիրտէ սիրտ ու միտքէ միտք, անհուն հաւատքով և անսասան համոզումով։ Անոնցմէ՝՝ որոնք ճանչցան իրենց ժողովուրդը ու սիրեցին զայն, չափեցին անոր վիշտը և իրենցը դարձուցին. ճանչցան հայրենիքը այս ժողովուրդին. անոր անցեալի փառքը ու ներկայի տագնապը, անոր ցա՛ւը, ու նուիրուեցան անոր լուծումին։ Ու նուիրուեցան հաւատքով ու համոզումով զգացումո՛վ մը խելայեղ զոհաբերութեան. մոռնալով անձնականը և յիշելով միայն հաւաքականը, ազգայինը, հայրենականը։

«Յուսաբեր»

*
* *

Ա. Ջամալեանն էլ մէկն էր այն հերոսներից, որ մաքառեց հայրենիքի ազատութեան համար, անվերջ պայքարեց և յոգնած ու վաստակած՝ փակեց իր աչքերը ընդմիշտ։ Նա էլ ընկաւ պայքարի ճանապարհին, բայց ինչպէս մեծ անգլիացի բանաստեղծ Պայրընն է ասում.—

«Նրանք երբեք չեն մոռացուի, որոնք մեռնում են մի մեծ դատի համար. կոճղը կարող է ծծել նրանց լերդ արիւնը. նրանց գլուխը կարող է արեւի տակ ծածկուել կանաչով. նրանց մարմինները կարող են կախուել քաղաքի դարպասից և ամրոցի պատերից, - բայց էլի նրանց հոգին կը քայլի ազատ։ Թէև տարիներ սահեն և ուրիշներ բախտակից դառնան նրանց, նրանք միայն կ'աւելացնեն մտայլ և խորհող խորհուրդներ, որ պիտի յաղթահարեն բոլոր մտքերին և առաջնորդեն աշխարհը վերջ ի վերջոյ դէպի ազատութիւն»։

Ա. Ջամալեանը մեր ժողովուրդին առաջնորդեց դէպի ազա-

ութիւն եւ վաղուան մեր հայրենիքի պանթէոնում՝ հայ ժողովուրդը նրան էլ մի կոթող պիտի կանգնեցնի, որի վրայ գուցէ արձանագրուի.—

«Փոքրիկի պէս եկաւ,
Փոքրիկի պէս անցաւ՝
Հայի փոքրկատ կեանքից»։

Այո, ափսոս որ Ջամալեան այդքան արագ և վաղաժամ անցաւ հայի, դեռ ևս, փոքրկատ կեանքից։

«Հայրենիք» ամսագ. 1941 թիւ 6 — ՍԱՀԱԿ ԶՕԶԵԱՆ

Ա Ղ Բ Ի Ւ Ր Ն Ե Ր

Ա. Ջամալեանի *յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ*

Պատմական մոմենտը եւ Հ. Յ. Դ.ը — *«Ռազմիկ»* 1908 *Օգոստ.* 23

Տաճկահայ ուսանողութիւն — *«Ռազմիկ»* 1908 *Սեպտ.* 27

Հայ-վրացական կնճիռը — *«Հայրենիք» ամսագիր*, 1928 *թիւ* 6–12 *և* 1929 *թիւ* 4—6

Արիւնոտ տասնամեակը — *«Հայրենիք» ամսագ.*, 1928 *թիւ* 4

Ընկերվարական ծրագիրների փոփոխութիւնը — *«Հայրենիք» ամսագ.*, 1931 *թիւ* 8

Հ. Յ. Դ. եւ ընկերվարութիւնը — *«Հայրենիք» ամսագ.*, 1931 *թիւ* 11-*էն* 1932 *թիւ* 5

Յ. Քաջազնունի եւ Հ. Յ. Դ.ը — *«Հայրենիք» ամսագ.*, 1924 *թիւ* 3—9

Տարերքի ընդվզումը (տռամա) — *«Հայրենիք» ամսագ.*, 1932 *թիւ* 1

Համաշխարհային յեղափոխութիւնն էլ... — *«Դրօշակ»*, 1925 *թիւ* 245

Հակախորհրդային գաղափարաբանութիւնը — *«Դրօշակ»*, 1927 *թիւ* 271

Վերաշինութեան խնդիրը — *«Դրօշակ»*, 1925 *թիւ* 248

Ստրկական համակերպութիւն — *«Դրօշակ»*, 1926 *թիւ* 252

Դաշնակցութեան ինքնակազմալուծումը — *«Դրօշակ»*, 1926 *Յուլիս*

Մարքսիզմի փոխակերպութիւնները — *«Դրօշակ»*, 1926 *թիւ* 251—253

Ազգային հարցը մարքսիզմի քուրայում — *«Դրօշակ»*, 1928 *թիւ* 277

Կազմակերպական խնդիրներ — *«Դրօշակ»*, 1929 *թիւ* 287—288

Պատերազմի վտանգը եւ Միութեան սահմանների վրայ եւ Հ. Յ. Դ.ը — *«Դրօշակ»*, 1930 *թիւ* 300

Երիտասարդութեան կազմակերպումը — *«Դրօշակ»*, 1930 *թիւ* 301

Ամենայն Հայոց բանաստեղծը (Յովհ. Թումանեան) — *«Վէմ»* Ա. Բ.

Ամստերտամի Ինտերնացիոնալը — *«Յուսաբեր»*, 1923 *Փետր.* 27

Կարլ Մարքս (մահուան քառասնամեակին առթիւ) — *«Յուսաբեր»*, 1923 *Ապրիլ* 26

Իսկ ի՞նչ է անում Ինտերնացիոնալը — *«Յուսաբեր»*, 1923 *Յունիս* 5

Հայաստանի անկախութեան խնդիրը եւ Ռուսաստան — *«Յուսաբեր,»* 1938 *Յունիս* 8—11

Ա. Ջամալեանին *նուիրուած են «Յուսաբեր»ի* 1941 *Յունուար* 7 *և* 18, *«Հայրենիք»ի* 1941 *Յունուար* 5 *և* 17, *«Ազդակ»* 1941 *Մարտ 2ի թիւերը։ Սուրիոյ շրջանի ընկերները* 1941*ին Հալէպի մէջ հրատարակեցին Ա. Ջամալեանին նուիրուած գրքոյկ մը։*

Յուշեր Արտակ Ջամալեանի մասին — *Սահակ Զթչեան, «Հայրենիք» ամսագ.*, 1941 *թիւ* 5—6

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԽԱՏԻՍԵԱՆ

Մեր հանրային գործիչներուն ոմանք իրենց նկարագրով և կատարած աշխատանքով նմանութեան բազմաթիւ գիծեր ունին։ Այդ տեսակէտէն աչքի կ'իյնան մանաւանդ Դաշնակցական մտաւորականներէն և հայդուկներէն շատերը։

Խատիսեան ինքնատիպ էր իր բնաւորութեամբ և հանրային կեանքով։ Անոր մէջ միացած էին եւրոպական և ռուսական մշակոյթը, հայ ազնուական բարքեր, նոյն ատեն ժողովրդասիրութիւն։

Խատիսեան ընտանիքը իր ժողովուրդին տուաւ աչքառու զաւակներ։ Բայց անոր համբաւը բարձրացնողը եղաւ Աղեքսանդրը։ Կոստանդինը –երէցը– որ ծնած է 1874 Փետր. 17ին Թիֆլիս, Դաշնակցութեան հիմնադիրներուն մէջ կը գտնուէր, բայց չուտով քաշուեցաւ, իր գործունէութեան գլխաւոր ասպարէզը դարձնելով Բագուի կուլտուրական միութիւնը։ Մինչ Աղ. Խատիսեան, որ կանուխէն խառնուած էր Կովկասի քաղաքական կեանքին, ռուս յեղափոխութենէն ետք յարեցաւ Դաշնակցութեան, տեսնելով հոն աւելի մեծ կարելիութիւններ իր ժողովուրդին ծառայելու համար։

Խատիսեան ընտանիքի մասին ընկ. Վ. Ն. կուտայ հետեւեալ տեղեկութիւնները («Յուսաբեր», 1945 Ապրիլ 7).

«Չորս եղբայրներ էին Խատիսեանները,— Կոստանդին, Աղեքսանդր, Գէորգ և Լեւոն։

Տարիքի կարգով Ալեքսանդրը երկրորդն էր։

Չորսն էլ, ինչպէս, ստացած էին բարձրագոյն կրթութիւն,— Կոստանդինը՝ Պետերբուրգ (լեռնային ճարտարագէտ), Ալեքսանդրը՝ Խարկով (բժիշկ), Գէորգը՝ Մոսկուա (իրաւաբան) և Լեւոնը՝ Միւնխէն (ճարտարագէտ)։

Չորս եղբայրներից ցարդ ողջ մնացած էր միայն Ալեքսանդրը։

Ամենից մեծը՝ Կոստանդինը, հիւանդութեան զոհ գնաց, սրանից չուրջ 35 տարի առաջ, Բաքու։

Ամենից կրտսերը՝ Լեւոնը, 1920ի հայ-թուրք պատերազմի խառնակ օրերին կառավարական մասնաւոր պաշտօնով գտնւում էր Կարս–Օլթի շրջանում. գնաց և այնտեղից այլեւս ետ չեկաւ. իր դիակն իսկ չգտնուեց։

Եղբայրներից երրորդը՝ Գէորգը, անդրկովկասեան հանրապետութեանց խորհրդայնացումէն յետոյ մնաց Թիֆլիս, ուր, դոցենտ-ի հանգամանքով, պաշտօնավարում էր Թիֆլիսի համալսարանում, գրաւելով տնտեսական իրաւունքի ամբիոնը։

Տարիներ առաջ լուր առինք, որ բնաւորութեամբ այս մեղմ ու արկածներից հեռու մարդը Խարկովի մօտ երկաթուղային արկածի զոհ գացած է։

Ալեքսանդրի մահով, այսպէս ուրեմն, մեռած կը լինեն Խատիսեան բոլոր եղբայրները։

Երկուսը՝ Կոստանդինը և Լեւոնը, մեռան անզաւակ, միւս երկուսը՝ Ալեքսանդրը և Գէորգը, իրենցից յետոյ ձգեցին մէկական մանչ զաւակ։

Ալեքսանդրի զաւակը, հազիւ 20–21 տարեկան, Փարիզ է. միւսի մասին, որ գտնւում է Թիֆլիս, լուր չունենք։

Սերած էին Խատիսեան հին ու ազնուական տոհմից՝ ժառանգելով ոչ միայն տոհմի արիւնը, այլեւ տոհմը անուանի դարձնող առաքինութիւնները։

Իրենց հայրը Յովհաննէս Խատիսեանն էր, Թիֆլիսի նահանգապետից յետոյ դիրքով երկրորդ անձը քաղաքում, Թիֆլիս նահանգի պետական կալուածների կառավարիչը։

Իրենց մայրը՝ Մարիամ — ծնեալ Ղամբարեան — ժամանակի լուսաւոր կանանցից էր, գրական խառնուածքով. հեղինակ երկու—երեք վէպերի, լոյս տեսած հայերէն լեզուով և Մարինեան ծածկանունով։

Իրենց պապը (մօր կողմից)՝ Ղամբարեան նահանգային

դատախազ էր Թիֆլիսում. իրենց մօրեղբայրն էր համայն Ռուսիոյ անուանի պրոֆեսորներից Իւրիյ Ղամբարեան՝ «քաղաքացիական իրաւունք»ի հեղինակաւոր մասնագէտ, որ, աւելի ուշ, մեր մանուկ Հանրապետութեան շրջանին, հրաւիրուեց իբրեւ Հայաստանի Համալսարանի տնօրէն (ռեկտոր)։

Իրենց մօրաքոյրը կինն էր Մոսկուայի Համալսարանի Խորհուրդի քարտուղար Քրիստափոր Քանանեանի, որ եղբայրն էր Մոսկուայի Լազարեան Ճեմարանի հանրածանօթ բազմամեայ տնօրէն Գէորգ Քանանեանի։

Խատիսեան եղբայրների մէջ տոհմական էր նաև հանրութեան ծառայելու տենչը։

Բոլորն էլ տոգորուած էին մէկ ընդոծին և առաքինի յատկութեամբ,— հանրային մշակ լինել այն հասարակութեան մէջ, ուր ապրում են իրենք»։

Աղեքսանդր Խատիսեան Թիֆլիսի գիմնազիոնը աւարտելէ ետք, բժշկութիւն ուսած էր երեք տարի Մոսկուա և երկու տարի Խարքով։ Բայց փոքր տարիքէն ան տպաւորուած էր հանրային կեանքի շարժումներէն։ Իր շրջապատի պայմանները ու դէպքերը գիտութեան համար պատրաստուած երիտասարդը նետեցին քաղաքական ասպարէզ։

Խատիսեանի կեանքին գլխաւոր գիծերը կուտանք՝ քաղելով իր իսկ յուշերէն, «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը» (Հայրենիք ամսագ. 1923 Նոյեմ.)։

«Հասարակական եւ քաղաքական գործունէութիւնս ես սկսած եմ Կովկասի մէջ 1900 թուականին, Թիֆլիսի քաղաքային վարչութեան մէջ, ուր ներկայացուած էին, ցարական ռէժիմի իւրայատուկ պայմաններուն հետեւանքով, կովկասեան բոլոր ազգութեանց մտաւորական տարրերը։ 1902—1906 ես քաղաքային վարչութեան խորհրդական էի. 1906—1910 Թիֆլիսի քաղաքագլուխի օգնական եւ 1910—1917 Թիֆլիսի քաղաքագլուխ։ Մեծ պատերազմի սկիզբէն մինչեւ 1917 թ. եղած եմ Կովկասի 44 քաղաքներու միութեան նախագահ, իսկ 1915—1917 Հայոց Ազգային Բիւրոյի նախագահ» (Թիֆլիսի քաղաքապետութեան շրջանին, 1914ի պատերազմի սկիզբը, հայ կամաւորական շարժումի գլխաւոր ղեկավարներէն մէկն եղաւ՝ Մեսրոպ եպիսկ. Մագիստրոսի և Սամսոն Յարութիւնեանի հետ)

... Իբրեւ Թիֆլիսի քաղաքային վարչութեան պաշտօնեայ՝ ես բազմաթիւ առիթներ եմ ունեցած չփուելու և ծանօթանալու

Կովկասի և Ռուսաստանի բոլոր քաղաքական կուսակցութեանց գործիչներուն հետ, սկսած ամենավերի խաւերէն մինչև ամենաբարձրը, աջակողմեաններէն մինչև ծայրայեղ ձախակողմեանները, նահանգապետներէն մինչև փոխարքաները իսկ 1914 թ. նաև ցարը: Իսկ իբրև Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչ՝ ես ծանօթացած եմ դաշնակիցներու ներկայացուցիչներուն Կովկասի մէջ, ինչպէս նաև Թուրքիոյ պետական զանազան գործիչներու: Ասոր վրայ աւելցնեմ, որ՝ իբրև Թիֆլիսի քաղաքագլուխ և կովկասեան քաղաքներու միութեան նախագահ՝ ես մասնակցած եմ 1916 թ. համակովկասեան համագու-

Վարչապետ Աղ. Խատիսեան Երեւան, զօրանցքի ատեն

մարին Կովկասի մէջ զեմստվոյի (գաւառային ինքնավարութիւն) նախագիծը մշակելու համար, իսկ 1915, 1916 և 1917 թուերուն համայն Ռուսիոյ քաղաքներու և զեմստվոներու համագումարներուն, և իբրև Հայոց Ազգային Բիւրոյի ներկայացուցիչ շարունակ միջնորդ եմ հանդիսացեր հայ կամաւորական խմբերու և Կովկասի փոխարքայի ու Կովկասեան բանակի շտաբի մէջ:

«1900 թ. Յունուարին ես եկայ Թիֆլիս, իմ ծննդավայրը՝ Նոր էի աւարտել ռուսական համալսարանի բժշկական բաժինը:

Թիֆլիսը իմ պապենական քաղաքն է: Իմ պապը՝ Ղամ-

բարեւոն, եղած է հոն նահանգային դատախազ. հայր՝ պետական կալուածներու կառավարիչ, իսկ մայրս՝ հայ գրող. մօրեղբայրս համալսարանի փրոֆէսոր էր, իսկ միւս մօրեղբայրս՝ պետական գանձի կառավարիչ. եղբայրս ալ ինժեներ էր Պաքուի մէջ։ Կը թուէր թէ մեր ընտանիքը, այսպիսի կապեր ունենալով, այնքան ալ մօտ պիտի չըլլար Հայաստանի կարիքներուն եւ հոգերուն։ Բայց իրականին մէջ այդպէս չէր։ Հայրս, ըլլալով կաբեւոր պաշտօնեայ մը ռուսական ծառայութեան մէջ, միաժամանակ հայոց Անանեան դպրոցի հոգաբարձուն էր։ Մայրս շարք մը հայերէն վէպեր գրած է։ Եղբայրս՝ Կոնստանտինը Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմնադիրներէն մին է, ինչպէս նաեւ Բագուի Հայոց Կուլտուրական Միութեան հիմնադիրը։ Ան մէկն էր այն հաւատացեալ մտաւորականներէն, որ Հայաստանի ապագան տասնեակ տարիներ առաջ Երեւանի նահանգին մէջ կը տեսնէր։ Մինչդեռ մենք բոլորս ծնած ենք Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսի մէջ եւ սորված էինք ռուսական դպրոցներու մէջ»։

Խատիսեան Իզմիրլեանի կաթողիկոսական ընտրութեան մասնակցած է Ռուսիոյէն իբրեւ պատուիրակ, իսկ անոր թաղման ներկայ եղած է իբրեւ Թիֆլիսի քաղաքապետ։ Ս. Բեթեպուրկի մէջ տեղի ունեցած Դաշնակցութեան դատավարութեան, իբրեւ վկայ գացած է Խատիսեան ու երեք ժամ տեւող ճառով մը ջանացած է արդարացնել, որ Դաշնակցութիւնը 1905–906 և 907 թուերուն ուրիշ բան չէր ըներ, բայց եթէ պաշտպանել հայ ազգաբնակութիւնը թաթար աւազակախումբերու դէմ, որոնք կազմակերպուած էին ռուս վարչութեան տականքներուն կողմէ։

1914-ի պատերազմէն առաջ, Խատիսեանի նախաձեռնութեամբ հաւաքուած են Կովկասի 44 քաղաքներու ներկայացուցիչները եւ կազմած են կովկասեան քաղաքներու Միութիւնը, զինք ընտրելով անոր գլխաւոր լիազօր եւ նախագահ։ Այդ Միութիւնը 32 հազար անկողիններով նոր հիւանդանոցներ բացաւ եւ ունէր նիւթական լայն միջոցներ։ Կովկասեան Միութեան մէջ 19 հազար պաշտօնեաներ կային, որոնց երկու երրորդը հայեր էին։ Միութեան գործիչներուն մէջ էին Համօ Օհանջանեան, Յ. Քաջազնունի, Տոքթ. Ա. Բաբալեան, Խ. Կարճիկեան, Ռ. Տէր Մինասեան, բոլորն ալ Հայաստանի Հանրապետութեան ապագայ նախարարներ։

1917ի Փետրուարեան յեղափոխութենէն ետք կը փոխուի

Անդրկովկասի ներքին պատկերը։ Թիֆլիսի մէջ տեղի կ'ունենան քաղաքապետական նոր ընտրութիւններ։ Վրացիները ամէն ջանք կը թափեն ու կը յաջողին իրենց ազգակիցը ընտրել քաղաքապետ։ Խատիսեան այդ մասին կը գրէ.

«... Թիֆլիսի մէջ ընտրութիւնները կը ղեկավարէին եւ մեծամասնութիւն ստացան մենշեւիկները, այսինքն վրացիները, որոնց ձայն տուաւ նաև ռուսերու և հայերու մէկ մասը, այլապէս անոնք պիտի չյաղթանակէին։ Քաղաքագլուխ ընտրուեցաւ երդուեալ հաւատարմատար Էլիավան։ Ես թողուցի իմ պաշտօնը, զոր վարեր էի տասը տարի։ Բայց գրեթէ անմիջապէս յետոյ, Օգոստոսին, ընտրուեցայ Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ։ Այս ընտրութիւնը նշանակալից էր հայերու համար։ Հսկայ Թիֆլիսի քաղաքագլուխը կը փոխադրուէր Ալեքսանդրապոլ, որ հազիւ 40 000 բնակիչ ունէր։ Շատ յատկանշական էր և գրեթէ մարգարէական այն հեռագիրը, որով զիս կը հրաւիրէին Ալեքսանդրապոլ։ Հեռագիրը կ'ըսէր. «Դուք՝ ինչպէս առասպելներու հերոսը՝ ոտք կոխելով հայրենի հողի վրայ, անմիջապէս պիտի զգաք ձեզ հզօր և պիտի սկսիք նոր դարաշրջան մը մեր ժողովուրդի պատմութեան մէջ»։ Եւ իրաւ, հազիւ վեց ամիս անցած՝ Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխը դարձաւ Հայաստանի Հանրապետութեան արտաքին գործոց նախարար։

«1917 Սեպտեմբերի սկիզբն էր որ ես փոխադրուեցայ Ալեքսանդրապոլ, ամբողջ 17 տարի Թիֆլիսին ծառայելէ ետք։ 47 տարեկան էի այն ատեն»։

1917 Հոկտեմբերի սկիզբը Ալեքսանդրապոլէն կը մեկնի Մոսկուա, քաղաքներու համագումարին։ Անոր աւարտումէն ետք Հոկտեմբեր 22ին կ'երթայ Պետերսպուրգ, ուր ներկայ կ'ըլլայ պոլշեւիկեան յեղափոխութեան։ Հոկտեմբերի վերջին օրը կը մեկնի Թիֆլիս, ուր կը պատմէ իր հանդիպումը Շահումեանի հետ.

«... Թիֆլիսի մէջ իշխանութիւնը չէր անցած պոլշեւիկներու ձեռքը, և անոնց կողմէ կարծես լուրջ փորձեր ալ չէին ըլլար գրաւելու իշխանութիւնը։ Հետեւեալ օրը, վաղ առաւօտեան, ինձ մօտ եկան ուքթ. Զաւրեանը և Ստեփան Շահումեանը։

Զաւրեանի համար բոլոր անցքերը մէկ արժէք ունէին միայն, որ չափով որ անոնք կրնային նպաստել հայկական հարցի լուծման և Թրքահայութեան ազատագրման։

Պոլշեւիկներու իշխանութիւնը Զաւրեանին չէր թուեր ար-
գելք մը իր տեսակէտին իրականացման համար։ Այդ պատճառով
ալ ան կը պահէր իր մօտ Շահումեանը, որու ձերբակալման
հրամանը տրուած էր կովկասեան իշխանութեան կողմէ։ Բերած
էր Շահումեանը ինծ մօտ՝ կարդալու համար այն յայտարարու-
թիւնը զոր իր յղացումով և Շահումեանի միջամտութեամբ
պիտի հրատարակէր իր կողմէ Լենինը Թրքահայաստանի ինքնա-
վարութեան մասին ազգերու ինքնորոշման հիման վրայ։ Զաւ-
րեան արդէն պատրաստած էր այդ յայտարարութեան նախագի-
ծը, որուն Շահումեանը հաւանութիւն տուաւ իր ներկայու-
թեան և յանձն առաւ անմիջապէս ուղարկել Փեթերսպուրկ իր
անձնական բարեկամ Լենինին, հրատարակութեան համար։ Եւ
իրաւ, այդ յայտարարութիւնը տեղի ունեցաւ պաշտօնապէս եւ
նոյնիսկ մտաւ պոլշեւիկներու հիմնական սահմանադրութեան
մէջ։

Ռուսական ճակատի քայքայման հետեւանքով, 1917 Դեկտ.
5ին Երզնկայի մէջ զինադադար կը կնքուի կովկասեան կոմիսա-
րիատի և Թուրքիոյ միջև։ Քիչ վերջ, Թուրքերը կը խախտեն
զինադադարը և կը ստիպեն Սէյմը երթալ Տրապիզոնի խորհըր-
դաժողովին։ Պատուիրակութեան անդամ կը նշանակուին Ալ.
Խատիսեան, Յ. Քաջազնունի, խորհրդականներ՝ Ռ. Տէր Մինաս-
եան և Լէօ։

«Պատրաստուելով Տրապիզոն երթալ, ես,— կը գրէ Ա.
Խատիսեան,— ինծ հետ վերցուցած էի կովկասեան զինուորա-
կան շտապէն աշխարհագրական քարտէս մը, որ այսօր ալ ինծ
մօտ է և որ հետագային բոլոր քոնֆերանսներու առեն սեղանի
վրայ էր. անոր վրայ կնայէր փաշան. Վէհիպ փաշան, Րէուֆ
պէյը և Պէքիր Սամի պէյը յաջորդաբար գծեր են Հայաստանի
սահմանները, կամենալով ունենալ նաև Թրքահայ Խորհուրդի
կարծիքը. Ես դիմեցի անոր անդամ Վահան Փափազեանին,
խնդրելով ինծ գրաւոր կերպով տալ իրենց պահանջները Թըր-
քահայաստանի սահմաններու մասին։ Պէտք է ըսեմ, որ անոր
տուած սահմանները գրեթէ նոյնն էին ինչ որ հետագային գծեց
նախագահ Ուիլսըն»։

Ռուսերը կնքեցին Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագիրը և Թուր-
քերուն զիջեցին Կարսը, Արտահանը և Պաթումը, երբ Տրապիզո-
նի մէջ կը բացուէր խորհրդաժողովը։ Թուրքերը ստիպեցին, որ
Սէյմի պատուիրակները ընդունին ռուսերու կողմէ կատարուած

զիջումը։ Բայց Թիֆլիսին Սէյմը ետ կանչեց Տրապիզոնի իր պատուիրակները։

Խատիսեան կը մասնակցի կովկասեան հանրապետութեան դահլիճներուն՝ նախ Կեկեչկորիի, ապա Ջխենկելիի վարչապետութեամբ՝ իբրև ելեւմտական նախարար։

1918 Մայիս 28-ի Հայաստանի Անկախութեան յայտարարութենէն ետք, կ'երթայ Պաթում՝ իր հետ ունենալով Քաջազնունին և Պապաջանեանը, կը ստորագրէ Պաթումի դաշնագիրը (Յունիս 4)։ Թուրքերու հրաւէրով, Յունիս 14-ին, Ահարոնեան, Պապաջանեան և Խատիսեան Կ. Պոլիս կ'երթան, մասնակցելու համար Կեդր. Եւրոպայի եւ Անդրկովկասի պետութիւններու խորհրդաժողովի մը, որ կը ձգձգուի, մինչև վրայ կը հասնի ընդհանուր զինադադարը։

Յ. Քաջազնունիի դահլիճին մէջ Խատիսեան ստանձնեց արտաքին նախարարութիւնը. իսկ 1919-ին, Յ. Քաջազնունիի Ամերիկա մեկնելէն ետք, ան դարձաւ Հայաստանի վարչապետ մինչև 1920 Մայիս։

Խատիսեանի վարչապետութեան շրջանին Հայաստան ներքնապէս կազմակերպուեցաւ ու սկսաւ միջազգային կեանքի մէջ հետաքրքրութեան առարկայ դառնալ։ Սովի, աւերի ու արեան մէջէն երկիրը նոր դուրս եկած՝ ներքին, խնամատարական, առողջապահական, կրթական, հաղորդակցութեան, արդարադատութեան նախարարութիւնները եռանդուն աշխատանքի լծուեցան։ Աղեքսանդրապոլի մէջ բացուեցաւ երկու բաժիններով (պատմա-լեզուագիտական եւ տնտեսագիտական) Հայաստանի առաջին համալսարանը։ Բոլորովին նոր հայկական բանակ կազմուեցաւ ու գրաւեց նոր շրջաններ։ Եւրոպական պետութիւնները ճանչցան Հայաստանի կառավարութիւնը փաստական կերպով, նշանակեցին իրենց դիւանագիտական ներկայացուցիչները։ 1919 Մայիս 28ին, Անկախութեան առաջին տարեդարձին, յայտարարուեցաւ երկու Հայաստաններու միացումը, խորհրդարան մուտք գործեցին նաև արեւմտահայ երեսփոխաններ։ (Միացման այս քայլը իրաւական գետնի վրայ ճանչցան մեծ պետութիւնները յաջորդ տարի, Սեւրի դաշնագրով)։

Խատիսեանի վարչապետութեան օրով, ամբողջ 14 ամիս, Հայաստան նուիրուեցաւ իրական շինարարութեան մը, արագօրէն յառաջդիմելով։ Խատիսեանի աշխատունակութիւնը, կազ-

մակերպական տաղանդը, դիւանագիտական յարաբերութիւններու մէջ իր շնորհը զգալի էին միշտ։

1920 Մայիս մէկի աշխատաւորական ցոյցերը Հայաստանի կեանքը կը դնէին նոր փուլի մը մէջ։ Բագուի գրաւումը Կարմիր Բանակին կողմէ, իսկ Քեմալական Թուրքիոյ վերականգնումը միւս կողմէն, կ'ունենային իրենց անմիջական ազդեցութիւնը Հայաստանի վրայ։ Բացառիկ դէպքերու հետեւանքով, Հ. Յ. Դ. Բիւրոն կը ստանձնէ կառավարութիւնը և պարտակա-

Ալ. Խատիսեան Իզմիրի մէջ

նութիւն կու տայ Խատիսեանին այցելել արտասահմանի հայ գաղութները ու կազմակերպել Հայաստանի առաջին ներքին փոխառութիւնը։

Խատիսեան կ'երթայ Պաթում, Պոլիս, Փարիզ, Լոնտոն, Մանչեսթըր, Համ, Եգիպտոս, Աթէնք, Իզմիր, դարձեալ Պոլիս և կ'անցնի Պուլկարիա ու Ռումանիա։ Անօրինակ խանդավառութիւն կը ստեղծէ հայրենաբաղձ զանգուածներուն մէջ։ Դարերու ստրկութենէն ետք, առաջին անգամ էր, որ մեր ժողովուրդը կը դիմաւորէր հայ պետութիւնը խորհրդանշող անձնաւորութիւնը։ Ամէն հոսանքի և ամէն դասակարգի պատկանող հայեր, պահպանողականը և յեղափոխականը, չքաւորը և

մեծահարուստը, մտաւորականը և ստրացած հայը գուրգուրա՛-քով, խանդավառութեամբ կը շրջապատեն Հայաստանի ներկայացուցիչը։ Նրբին փախստութեան յայտարարութիւններու ընթացքին, մանաւանդ ժողովրդական դասը հայրենասիրական պոռթկումներ կ'ունենայ։

Իր հանդիպած բոլոր երկիրներու կառավարութեան պետերուն կ'այցելէ ու հետաքրքրութիւն կը ստեղծէ վերածնուած Հայաստանի հանդէպ։ Եգիպտոսի հանգուցեալ Ֆուատ թագաւորի մասին հետեւեալը կը պատմէ Խատիսեան. «Ան արտայայտեց իր կատարեալ գոհունակութիւնը հայկական պետութեան կազմուելու առիթով, մանրամասն հարցուփորձ ըրաւ անոր դրութեան և կարիքներու մասին, միեւնոյն ժամանակ մեծ գովասանքով խօսեցաւ Եգիպտոս բնակող հայերու մասին։ ... Հարցուց մեր դրօշակի գոյներու մասին և երբ իմացաւ, սրամտօրէն նկատեց. «Ես այստեղ կը հասկնամ այդ գոյները. կարմիր գոյնի արիւնով դուք ձեռք էք բերած ձեր անկախութիւնը, և որպէսզի Վանի կապոյտ երկինքը լոյս սփռէ քաղաքակրթուած և Ազատ Հայաստանի վրայ, հարկաւոր է նարնջագոյն տարկայ, այսինքն ոսկի-դրամ»։

Հայ-թրքական պատերազմի հետեւանքով Խատիսեան կը հարկադրուի ընդհատել արտասահմանի իր այցելութիւնը ու վերադառնալ Երեւան։ Քեմալական բանակը, շնորհիւ օտար պետութիւններու զինական ու քաղաքական աջակցութեան, ձեռնարկած էր յարձակողական ու առաջին հերթին ներխուժումի զոհ կը դառնար Հայաստան։ Բարոյալքուած հայ բանակը կը նահանջէ, և դարձեալ Աղեքսանդր Խատիսեանին կը վիճակուի տխուր պարտականութիւնը՝ ստորագրելու պարտութեան դաշինքը Դեկտ. 2ին, Ալեքսանդրապոլի մէջ։ Նոյն օրը Երեւանի մէջ Դաշնակցութիւնը զիջած էր իշխանութիւնը Խորհրդային նոր կայացուցիչին։

Խատիսեան հետեւեալ կերպով կը պատմէ իր կողմէ Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի ստորագրումը. («Հ. Հ.-եան ծագումն ու զարգացումը», էջ 270).

«Վաղ առաւօտ, Դեկտ. 2ին մենք իմացանք, որ բոլշեւիկեան հրամանատարը Բուրլանտերայէն ուղարկած է Քարաբեքիր փաշային հետեւեալ շնորհաւորական հեռագիրը. «Ռուսաստանի պրոլետարիատից ողջոյն Թուրքական պրոլետարիատին»։

Մենք կը սպասէինք հեռագրի, Հայաստանի նոր կառավա-

րութենէն։ Երեկոյեան ժամը 6ին ինձ հրաւիրեց ուղղակի հեռագրաթելի մօտ Դրօն, որ ըսաւ հետեւեալը.—

«Յեղափոխական կառավարութեան անունից յայտնում եմ ձեզ, որ դուք ազատ էք ստորագրել դաշնագիրը կամ ոչ»։

Լաւ գիտնալով դաշնագիր ստորագրելու կամ մերժելու ամբողջ պատասխանատուութիւնը, ես երկրորդ անգամ հարցուցի.

«Արդեօք կառավարութիւնը ստորագրելո՞ւ կողմ է թէ մերժելու։ Մենք սպասում ենք որոշ և պարզ հրահանգների»։

Դրօն պատասխանեց.

«Ես ձեզ ասացի արդէն։ Գործեցէ՛ք համաձայն ձեր հասկացողութեան։ Ես խօսում եմ ընկեր Սիլինի և իմ անունից»։

... Գիշերուայ ժամը 2ին (Դեկտ. 2էն լոյս 3ը) դաշնագիրը ստորագրուեցաւ երկու պատուիրակութիւններու կողմէ»։

Խատիսեան երբ կը վերադառնայ Երեւան, կը տեսնէ Դրօն և Սիլինը, որոնք կը հաստատեն, թէ ճիշդ հասկցած էր իրենց թելադրանքը։ Յեղափոխական իշխանութիւնը կ'ո՛ւզէր, որ ստորագրուէր դաշնագիրը, բայց ոչ իր անունով։ Խատիսեանին թոյլ կը տրուի, որ մնայ Երեւան, բայց երկու շաբաթ ետք կը տեսնէ մթնոլորտի փոփոխութիւնը ու իշխանութեան արտօնութեամբ կը հեռանայ Երեւանէն, 1920 Դեկտ 16ին։ Թիֆլիսի մէջ կը ստանայ հեռագիր մը, Փետր. 10ին, Ահարոնեանի կողմէ. մեկնելու Փարիզ։ Հոն կ'ընկերանայ Ահարոնեանին Լոնտոնի ու աւելի ետք Լօզանի խորհրդաժողովներուն, գործակցաբար Նուպար փաշայի և Նորատունկեանի, գերմարդկային ճիգ կը թափեն պաշտպանելու հայ դատը։ Բայց Թուրքիան սիրաշահուեցաւ Դաշնակիցներու և Սովետներու կողմէ։ Խատիսեան այլեւս մաս կազմեց Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան, որուն նախագահն էր Ա. Ահարոնեան։ Խատիսեան, իբրև փոխ նախագահ, տարիներով վարեց դիւանագիտական աշխատանքները։ Ահարոնեանի հիւանդութենէն ետք (1934), գլխաւորապէս Խատիսեանին վրայ կեդրոնացաւ պատուիրակութեան աշխատանքը։ Նոյն ատեն ան հաշուապահական պաշտօն մը ունէր առեւտրական տան մը մէջ, պատուիրակութեան ծախքերը թեթեւցնելու համար։

Քաղաքական մարզի մէջ Խատիսեանի կատարած բազմաթիւ աշխատանքներուն կարգին յիշենք 1940 Մարտ 14ին իր ներկայացուցած յուշագիրը՝ Մ. Նահանգներու նախագահի արտակարգ ներկայացուցիչ Սըմնըր Ուէլսի։

Ազ. Խատիսեան Հայ Դատի պատմականը ընելէ ետք, յանուն Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան, կը պահանջէ.

«ա.— Պատերազմէն ետք, Հայաստան դարձեալ ճանչցուի Ազատ և Անկախ պետութիւն մը։

բ.— Ջնջուի խորհրդային իրաւակարգը, որ բացարձակապէս անհաշտ է հայ ժողովուրդի տոհմային բարքերուն։

գ.— Հայաստանի սահմանները ընդարձակուին դէպի Թուրքիոյ հայկական նահանգները, այնպէս մը որ պարունակէ նախագահ Ուիլսընի կողմէ Հայաստանին տրուած հողերը, ստեղծելու համար ապրելու կարողութիւն ունեցող պետութիւն մը եւ արտասահմանի 800.000 հայերը կարելիութիւն ունենան վերադառնալու իրենց երկիրը և հոն հաստատուելու։

դ.— Այժմէն միջոցներ ձեռք առնուին, որպէսզի Հայաստանի քաղաքային բնակչութեան կեանքը և ինչքերը պաշտպանուին, երբ պատերազմը կը հասնի Կովկասի սահմանները և թրքական զօրամասեր կ'արշաւեն Հայաստանի վրայ»։

Պատերազմի շրջանին Խատիսեան Պատուիրակութեան կողմէ սերտօրէն կը գործակցէր Ազգ. Պատուիրակութիւնը փոխարինող Հայ Գաղթականական Մարմինին հետ, որուն ներկայացուցիչներն էին պ. պ. Լ. Բաշալեան և Ա. Չօպանեան։ Փարիզի գերման գրաւումին հետեւանքով, ան Պորտոյ կը մեկնի ֆրանսական կառավարութեան հետ։ Զինադադարի կնքումէն ետք կը վերադառնայ Վիշի, յետոյ Փարիզ։ Նացիական գրաւման շրջանին, իշխանութիւնները գաղթական. օֆիսները իրենց հսկողութեան տակ կ'առնեն և Խատիսեան այլեւս չի ստանձներ քաղաքական որեւէ աշխատանք։

Ֆրանսայի վերագրաւումէն ետք, համայնավարներու կողմէ անհիմն ամբաստանութիւններու հետեւանքով, կը բանտարկուի Խատիսեան։ Երկու ամիս ետք ազատ կ'արձակուի, բայց առողջութիւնը խանգարուած և հոգեպէս ճնշուած էր այլեւս։ Իր մահկանացուն կը կնքէ 1945 Մարտ 10ին։

Թաղումը կը կատարուի Մարտ 14ին Փէր Լաշէզի գերեզմանատունը, ազգային յուղարկաւորութեամբ և մեծ շուքով։ Ներկայ կ'ըլլան ֆրանսացի զօրավարներ Պրեմոն, Տարտինեի եւ Շըվալիէ, Վրաստանի, Ազրպէյճանի և Հիւս. Կովկասի նախկին նախարարներ, ազգային, մշակութային, երիտասարդական կազ-

մակերպութիւններու ներկայացուցիչներ։ Դամբանականներ կը խօսին Հ. Սամուէլ, Ա. Զօպանեան, Անտրէ Ֆայիէ, Զխենկելի և ուրիշներ։

Խատիսեանի գրական աշխատանքը եղաւ իր յուշերը — «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը» և «Քաղաքապետի մը յիշատակներ» — «Հայրենիք» ամսագրին մէջ։ Առաջինը տպագրուեցաւ նաև առանձին հատորով Աթէնքի մէջ։ Կովկասի և Հայաստանի դէպքերը հոն պատմուած են պարզ ոճով մը, փաստերու և իրողութիւններու առատ թւումով։

Խատիսեան իրատես և բեղմնաւոր պետական գործիչ մը եղաւ։ Ան ժողովրդական քուէարկութեամբ քաղաքապետ ընտրուած էր Թիֆլիս, ուր վրացական, ռուսական և հայկական շահեր զիրար կը խաչաձեւէին։

Հայ ժողովուրդը օտար ազգերու տուած է բազմաթիւ պետական ու զինուորական դէմքեր։ Անոնցմէ ոչ ոք, հայ կեանքին վերադառնալէ ետք, կրցած է շաղախուիլ նոր միջավայրին հետ, ինչպէս է պարագան Խատիսեանի համար։

Ան ֆիզիքապէս քաջառողջ, բնաւորութեամբ կենսուրախ և սրամիտ էր։ Խանդավառ բեմբասաց էր, անոնման դամառա։ Գրասենեակի մարդ չէր, կը սիրէր բազմութիւնները։ Սրտով բարի, անյիշաչար, կուսակցական կեանքին մէջ կարգապահ, ան տէր էր չափի զգացումի և գործակցութեան ոգիի։ Խատիսեանի կարողութիւնները և կատարած գործը յարգանք կը պարտադրեն ամենուն։

Յուսահատութեան դառնութեան զգացումը անծանօթ մնաց Խատիսեանին։ Մինչ լուռութեամբ մօտեցաւ հանրային կեանքին, յաղթահարելով ամէն խոչընդոտ։ Քաղաքական ամենէն վտանգաւոր պահերուն գիտցաւ պատասխանատուութիւններ վերցնել, չխորհեցաւ իր անձնական վարկի մասին ու գործեց իրատեսօրէն։ Եղաւ շրջահայեաց ազգային գործիչը։

Իբրև Թիֆլիսի քաղաքապետ, Հայաստանի պատուիրակ, նախարար և հանրային մարդ, ընդհանրապէս Կովկասի և մասնաւորապէս հայ պատմութեան մէջ անոր անունը կը գրաւէ արժանաւոր տեղ մը։

ԽՈՒՄԲ ՄԸ ԸՆԿԵՐՆԵՐ, 1929-ԻՆ՝ ՓԱՐԻԶ

ՆԱԽՈՐԴ ԷՋԻ ԽՄԲԱՆԿԱՐԸ

—, Աղեքսանդր Խատիսեան, Կոպեռնիկ Թանտրճեան, Բժ. Յովսէփ Դուքեան, —, Լեւոն Շանթ, Արշակ Ջամալեան, Աբրահամ Գիւլխանդանեան, Շաւարշ Միսաքեան, —, Նիկոլ Աղբալեան, Ռուբէն Տէր Մինասեան, Դրօ Կանայեան, —, —. Սիմոն Վրացեան, Կարօ Սասունի. —. Արտաւազդ Հանրմեան։

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԽԱՏԻՍԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

— Նա բազմատաղանդ հասարակական գործիչ էր։

Փայլուն հռետոր, անձնուէր և բացարձակապէս անկաշառ և անփառասէր։ Բազմակողմանի զարգացումի տէր անձնական կեանքի մէջ վերին աստիճանի համեստ, անմրցակից խօսակից և գրող հասարակական խնդիրների շուրջ. բայց այս բոլորից բարձր և կարեւոր յատկութիւնը, որ նա ունէր՝ պետական գործիչի յատկութիւնն էր. ամէն մի երեւոյթ, որով նա զբաղւում էր, նա բարձրացնում էր մինչև պետական նշանակութեան աստիճանի. բոլոր խնդիրներին նա մօտենում էր իբրեւ պետական մարդ, գտնում և դրսեւորում էր այդ խնդիրների մէջ պետական գծեր և զարգացնում էր այդ գծերը։ Դառնալով Թիֆլիսի քաղաքագլուխ, նա կարողացաւ բարձրացնել Թիֆլիս քաղաքը ամբողջ Ռուսաստանի առաջնակարգ քաղաքների աստիճանին և ի յայտ բերաւ բոլորի համար պետական նշանակութիւնը այդ քաղաքի։

... Այս բոլոր պաշտօնների մէջ Ալ. Խատիսեան ի յայտ բերաւ արտակարգ աշխատունակութիւն, անձնուիրութիւն հայ ժողովրդի դատին, անփառասիրութիւն և համեստութիւն թէ՛ պետական և թէ կուսակցական կեանքի մէջ, օտարների հետ յարաբերութիւն պահելու արտաքոյ կարգի ընդունակութիւն։

«Հայ պետական մարդը» ՀԱՄՕ ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆ
«Յուսաբեր» 1945 Ապրիլ 7

*
* *

— Բազմաշնորհ մարդ էր, խանդավառ բեմբասաց, երբ մանաւանդ խօսում էր բազմահոծ ու խանդավառ բազմութեանց

առջեւ. արտակարգօրէն ճկուն էր եւ դիւրաւ յարմարող կացութեանց. իր խառնուածքով գործի մարդ էր, բայց ոչ տեսաբան, ուստի սկզբունքները եւ տեսութիւնները տիրակալող իշխանութիւն չունէին իր վրայ. նրանց վրայ իշխում էր ինք եւ միշտ մնում էր հանրօգուտ գործի մէջ։

Մենաւոր խուցը իրեն համար չէր, սիրում էր բազմութիւնները եւ այդ բազմութեանց կապուած աշխատանքն ու գործը։

Ցիկլոպապէս առողջ էր եւ արտակարգօրէն աշխատունակ։

Ամերիկեան իմաստով քաղաքական գործիչ էր, յարմարագոյն մարդկանցից դիւանագիտական աշխարհի համար։

Սրտով բարի էր, անոխակալ եւ հաճոյակատար. գիտէր օգնութեան հասնել ոչ միայն բարեկամներին, այլեւ հակառակորդներին, երբ իր օգնութեան կը դիմէին։

Քաջ էր իբրեւ հանրային գործիչ. անվախօրէն միշտ ներկայ էր այնտեղ, ուր իր պարտականութեանց բերումով պէ՛տք էր որ ներկայ լինէր։

Սիրում էր փառքը, սակայն ոչ թէ դրամից ծնած, այլ հանրային գործից. ուստի մեռաւ անդրամ (երբ կարող էր մեծահարուստ լինել), բայց մեռաւ՝ գործ եւ անուն ձգելով։

... Եւ, վերջապէս, հայ էր. իր հոգում միշտ վառ պահեց տոհմական սէրը դէպի իր ժողովուրդը, որին ի սպաս բերաւ իր բոլոր կարողութիւնները։

«Յուսաբեր» 1945 Ապրիլ 7 Վ. ՆԱԽԱՍԱՐԴԵԱՆ

* * *

— Ոչ թէ հանրային գործիչ, այլ հանրային մարդ էր մեր հանգուցեալ ընկերը։

Խատիսեան այն քիչերէն մէկն էր, որ մէկդի դրած էր «սեփական գործը», ինչպէս շատեր կ'ըսէին՝ ջուրը նետած էր իր երկար տարիներու աշխատանքին արդիւնքը եւ ինքզինքը ամբողջովին դրած էր ի սպաս հանրութեան։

... «Եթէ գործիչ մը, — ըսաւ ան ինձ առիթով մը, — պարկեշտ տրամադրութիւններով ասպարէզ իջած է եւ վստահ է իր աշխատանքի օգտակարութեան, ան երբեք ազդուելու չէ իր դէմ եղած յարձակումներէն. ապա թէ ոչ՝ ասպարէզի վրայ պիտի մնային թուլամորթ համբակներ, եւ ամէն հանրային ձեռնարկ դատապարտուած պիտի ըլլար ձախողման»։

Խատիսեանի կեանքն ու գործը ամենէն համոզիչ ապացոյցն են իր այս տեսակէտին ճշդութեան։

... Խատիսեանի լաւագոյն յղացումներէն մէկն էր Թիֆլիսի ժողովրդական համալսարանը, որ բացուեցաւ 1906ին և ուր շաբաթը երկուական երեկոյ յատկացուած էր ռուսերէն, հայերէն և վրացերէն դասախօսութիւններու։ Հայ դասախօսները՝ Հ. Առաքելեան, Գ. Խաժակ և Լ. Նազարեանց կ'աւանդէին Արեւելքի պատմութիւնը, քաղաքատնտեսութիւն ու ընկերաբանութիւն։ Համալսարանը, որ առաջին իսկ օրերէն կրցած էր գրաւել լայն խաւերու համակրանքը, դժբախտաբար երկար կեանք չունեցաւ. ռուս իշխանութիւնները, որոնք խէթ աչքով նայած էին նման «անբարեյոյս» հաստատութեանց, չհանդուրժեցին նաեւ անոր գոյութեան։

«Յուսաբեր» 1945 Ապրիլ 7 — Լ. ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

*
* *

Կը հաւատար. և ինչ որ կարեւոր էր, գիտէր ներշնչել այդ հպարտութիւնն ու հաւատքը, առանց բառերու խաղին. ոչ իսկ հին պատմութեան փառքերուն նպաստին, այլ միայն մօտիկ անցեալին լոյսովը. առօրեայ դէպքերու փաստարկութեամբը. Մօտաւոր, անմիջական ապագային ճշգրիտ պատկերացումովը։ Պատկերացում՝ որուն առջեւ կը լուծուէր սահմաններու կնճիռը, դառնութիւնը չքանալու աստիճան. չէ՞ որ սահմանները պայմանաւորուած են, յաճախ, ժողովուրդի մը կամքով, անոր զոհաբերութեան զգացումով և իրաւունքին անսասան գաղափարով։

Իրատես էր, կը ճանչնար կեանքը. կ'ըմբռնէր պատմութեան ընթացքը, մարդերը և դէպքերը և ատոր համար ալ կրցաւ քալել հայ կեանքին հետ ու մեծութեան հասնիլ։

Կուսակցական էր, դաշնակցական, բայց գիտցաւ պահել պետական մարդու և կուսակցական մարդու միջև հաւասարակշռութիւնը։ Կարգապահ ու հաւատարիմ կուսակցական հրահանգներուն, բայց աչալուրջ՝ պետական շահերուն, ներդաշնակութեան սահմանագիծը գտած ըլլալով իրատեսութեան իր հարուստ զգացումով։

«Յուսաբեր» 1945 Ապրիլ 7 — Գ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

*
* *

Ա. Խատիսեանի մահուամբ ոչ միայն հայ ժողովուրդը, այլեւ կովկասեան բոլոր ժողովուրդները կորսնցուցին մեծ մարդ մը, քաջասիրտ, անկեղծ բարեկամ մը։

Ողբալը օգուտ մը չունի. ան անդարձօրէն բաժնուած է մեզմէ։ Պիտի մտածենք ստեղծել նոր Խատիսեաններ, Ահարոնեաններ, Արմէն Գարոներ և նման գործիչներ։ Անոնց թողուցած գործերն ու յիշատակն է, որ մնացողները պիտի առաջնորդէ դէպի անյուսահատ պայքար, համաձայն ստեղծուած նոր պայմաններուն։

Իմ խոր ցաւակցութիւնները կը միացնեմ ուրիշներուն, ուղղուած իր այրի տիկնոջ և երախտապարտ զաւակին՝ Ժորժին։

«Հայրենիք» 1945 — Ապրիլ 13 Յ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ

*
* *

Խատիսեանի անձը կենդանի վկայ մըն էր Հայկ. Հանրապետութեան հիմնարկութեան. Ճարտասան, միաժամանակ հոգեբան էր։ Իր ճառերով հայրենաբաղձ հայութեան սրտին մէջ կը թարմացնէր հեռաւոր Հայաստանի յիշատակները և անոր սէրը կ'արթարթէր ուծանալու և այլասերելու հակամէտ հոգիներու մէջ։ Իր գրութիւնները՝ անսեթեւեթ ու միշտ առարկայական՝ հետաքրքրութեամբ կը կարդացուէին։ Տարիներ առաջ իր յուշերը հրատարակեց «Հայրենիք» ամսագրին մէջ (լոյս տեսան իբրև գիրք Աթէնքի մէջ՝ «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը» խորագրով)։

Ժամանակակից պատմութիւնը պիտի յիշէ Ա. Խատիսեանը, իբրև ճկուն քաղաքագէտ և եռանդուն հայրենասէր։

«Յառաջ» 1945 Ապրիլ 17 ՀՐԱՆՏ - ՍԱՄՈՒԷԼ

*
* *

Ա. Խատիսեան հետեւեալ տողերով կ'աւարտէ «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը» հատորը.

«Ժողովուրդներու և պետութիւններու կեանքը կը տեւէ դարեր, հազարաւոր տարիներ. Իմ յուշերու մէջ առնուած է

պզտիկ ժամանակաշրջան մը, պատմական տեսակէտով, վայ-կեան մը միայն, բայց անհունօրէն կարեւոր վայրկեան Ասիկա այն վայրկեանն է, երբ մեր ազգը՝ միացած խանդավառութեան մը մէջ՝ նորէն ստեղծեց իրեն համար անկախ ազգային կեանք։

«Ես ջանացի ցոյց տալ ծագումը այդ կեանքի եւ անոր զարգացման ելեւէջները, մանաւանդ ան վայրկեանները, երբ ես ինքս եղայ դէպքերու ականատեսը։ Բայց կեանքը կանգ չ՚առներ եւ միշտ կը շարժի առաջ։ Եւ կեանքի մէջ ամէն բան կը փոխուի։ Պիտի փոխուին, իհարկէ, եւ Հայաստանի Հանրապետութեան կեանքի զարգացման ապագայ պայմանները։ Ան շատ ուրախութիւն ու վիշտ պիտի տեսնէ դեռ։ Բայց թո՛ղ անոր համար ալ հարազատ դառնայ նշանաբանը այն քաղաքի, որի մէջ կը գրուին սոյն տողերը.

«Կը տատանի, բայց չի սուզիր»։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Հայաստանի ծագումը եւ զարգացումը — Ալ. Խատիսեան տպգր. «Նոր Օր», Աթէնք

Նոյնը — «Հայրենիք» ամսգ. 1923—1927 թիւ 8 ;

Քաղաքապետի մը յուշերը — Ալ. Խատիսեան, «Հայրենիք» ամսգ., 1932 Մայիս

Ալ. Խատիսեանին նուիրուած «Յուսաբեր»ի 1945 Ապրիլ 7 թիւը

Ալ. Խատիսեանի յիշատակին — «Ասպարէզ» 1945 Ապրիլ 6

Ալ. Խատիսեանի թաղումը — «Յուսաբեր». 1945 Ապրիլ 21

Սգահանդէս Ալ. Խատիսեանի յիշատակին — «Յուսաբեր», 1945 Յունիս 19

⊙⊙⊙

փետրուարին, երբ ինքն էլ, ես էլ արդէն իրաւունք էինք ստացել մեկնելու արտասահման։

Կարեւոր է յիշել մի կէտ եւս մեր և մեծամասնական յարաբերութեանց մասին։ Մեր ձերբակալութիւնից 8-10 օր առաջ Ս. Զիլինգարեանը, Զաւրիեւը և ես փորձեցինք նորէն, Սահակ Տէր Գաբրիէլեանի միջոցով (որ բաւական մօտ էր Լենինի հետ) յաջողցնել մի անգամ վիժած խորհրդակցութիւնը։ Մեր կողմից ընտրուեցին մենք երեքս, իսկ մեծամասնականների կողմից, Լենինի կարգադրութեամբ Կամենև (իբրև նախագահ յանձնաժողովի), Ավանէսով և Ս. Տէր Գաբրիէլեան։ Առաջին նիստը նշանակուած էր Օգոստ. 27-ին, Ավանէսովի մօտ։ Որոշուած ժամին մենք գնում ենք այնտեղ, երկար սպասում, բայց ոչ ոք չի գալիս։ Նոյն գիշերը մենք ձերբակալուեցինք։ Վերջը, մի կարեւոր մեծամասնական վրդովւում պատմում է մերոնց, որ Ավանէսովը և իր արբանեակները նորէն յաջողում են ոչ միայն վիժեցնել խորհրդակցութիւնը, այլև ձերբակալել տալ մեզ»։

Լիպարիտ Ոսկանեանէն հեռանալէն ետք, արդէն պատերազմը վերջացած էր. Հայաստանի Հանրապետութեան փառքի օրերն էին։ Գերմանիոյ մայրաքաղաքին մէջ Լիպարիտ կը նշանակուի գործակից և խորհրդական՝ Հայաստանի Հանրապետութեան դեսպան Գրինֆիլտի մօտ։

Հայաստանի փլուզումէն ետք, 1921 Մարտ 15ին Պերլինի մէջ դաշնակցական Սողոմոն Թեհլիրեանի կողմէ ահաբեկուեցաւ հայկական ջարդերու թիւ 1 պատասխանատու Թալէաթը։ Թեհլիրեան յետ դատավարութեան ազատ արձակուեցաւ։ Այս դատին տարուած արտակարգ աշխատանքներուն մէջ Լիպարիտ իր մասնակցութիւնը ունեցաւ։

Լօզանի Խորհրդաժողովին առիթով, Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութեան կողմէ հրատարակուած ֆրանսերէն քանի մը հրատարակութիւններու պատրաստութեան մէջ Լիպարիտ եւս բերած էր իր աջակցութիւնը Փարիզի մէջ։

1928ին կուգայ Եգիպտոս, ուր կը պաշտօնավարէ Զակազիկ. Կամսարական հաստատութեան մէջ։ Ասոր փակումէն ետք, Գահիրէ կը փոխադրուի, ու մնայուն աշխատակից կը դառնայ «Յուսաբեր»ի. իսկ աւելի ետք՝ խմբագրութեան անդամ։ Նոյն ատեն կուտայ անհատական դասեր գերմաներէն, ռուսերէն և հայերէն լեզուներու։ Ինք օգնած է նաև շատ մը երիտասարդ

երիտասարդուհիներու՝ անոնց երաժշտական պատրաստութեան մէջ.

Իր վերջին տասը տարին մանաւորապէս անցուց ամբողջովին «Յուսաբեր»ի շէնքին մէջ. կը բնակէր հարեւան տան մը մէջ, ուրկէ կուգար խմբագրատուն, ամբողջ օրը հոն անցընելու համար։ Կը սիրէր զրոյց ընել ընկերներու հետ, հաճելի էր զինք լսել։ Շարժուն համայնագիտարան մըն էր։ Արուեստ, գրականութիւն, ընկերային գիտութիւններ, քաղաքականութիւն, Դաշնակցութեան պատմութիւն, բոլոր մարզերէն միշտ նորութիւն մը ունէր պատմելիք։ Չէր սիրեր լսել, կը ձանձրանար մտիկ ընել, կ'ուզէր որ միշտ ինք պատմէր։

Ամէն լեզուի բառարաններ իր սեղանին վրայ շարուած էին, ամէն վայրկեան անոնցմէ մին կը թղթատէր, կրկին ու կրկին ստուգում մը կատարելու համար։ Այլեւս սրբագրութիւնը իրեն համար մոլութիւն դարձած էր։ Ընկերները կատակով կ'ըսէին, թէ Լիպարիտ իր գրած եւ հրատարակած յօդուածն ալ կը սրբագրէ, եթէ չանդրադառնար թէ ինքն է անոր հեղինակը։ Շնորհիւ իր այս բծախնդրութեան եւ հայ լեզուի հանդէպ իր ունեցած գուրգուրանքին, ուրիշներուն ալ սիրցուց իր մայրենի լեզուն։

Շատերու համար ան եղաւ կատարեալ ուսուցիչ մը. Թէեւ ինք շատ քիչ բան արտադրեց։ Վերջին տարիները դարձած էր չափազանց ջղային ունենալով սուր յաղութիւն, կը նեղուէր ամէն տեսակ աղմուկէ, նոյնիսկ փսփսուքէ։ Քանի մը անգամ հիւանդանոց գնաց քննութեան եւ կազդուրումի համար։ Թէեւ ընտանեկան հոգածութենէ զուրկ, բայց միշտ վայելեց մեր բոլոր ընկերներու գուրգուրանքը։ Ինքն ալ նոյն գուրգուրանքը ունէր անոնց հանդէպ. կարծէք այդ զգացումով ալ ամէն մէկին կ'ընէր տեղի ու անտեղի դիտողութիւններ։ Միշտ ալ իրաւունք պիտի տրուէր Լիպարիտին, բոլորը գիտէին թէ ան զուրկ էր չարութեան զգացումէ, ընդհակառակն ունէր մանկունակ հոգի մը։

Քանի մը ամիս մնաց Գահիրէի Վիքթորիա հիւանդանոցը, ուր նոյն ատեն փոխադրուեցաւ Համօ Օհանջանեան, որուն մահը չիմացնելու համար միջոցներ ձեռք առնուած էին, բայց օտար թերթէ մը իմացաւ Լիպարիտ իր սիրած ընկերոջ անակնկալ կորուստը։

Օգոստոսի մէջ (1947) երբ Դրօն եկաւ Գահիրէ, առաջին անգամ այցելեց Լիպարիտին, որպէսզի՝ չյուզուի նախապէս զինք

պատրաստեցի այդ ուրախ լուրին համար և ինչքան ինքզինք երջանիկ համարեց այդ անակնկալ հանդիպումին համար։

1947 Սեպտեմբեր 23ին կորսնցուցինք Լիպարիտը մօտ 75 տարեկան հասակին, Այն Շէմս ապաքինարանին մէջ, ուր իր փափաքով փոխադրուած էր վերջին շաբաթները։ Ան կը տառապէր լեարդի խլրդէ։ Թաղումը կատարուեցաւ Սեպտ. 24ին Գահիրէի հայոց գերեզմանատունը. դամբանականներէ ետք Օր. Գոհարիկ Խաչատուրեան, մեր ողբացեալ ընկերոջ գնահատած երգչուհին, լացով ու հեծեծանքով երգեց մեղմաձայն Լիպարիտի դաշնաւորած երգերէն մէկը. իսկ ներկաները երգեցին «Յառաջ Նահատակ»ը, ի յարգանս անմոռանալի արուեստագէտին, մտաւորականին ու հաւատաւոր դաշնակցականին։

ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆՆԵՐ

Բժ. Եր. Խաթանասեան — *Հայոց աշխարհի ամենաշքեղ և գեղեցիկ վայրերից՝ Լօռիի այս արուեստասէր զաւակը, որ ապրել էր փարթամ լեռների, սրտապարար հովիտների և կարկաչուն ջրերի հոգին, չէր ոգեւորւում սոսկ գեղեցկութիւններով։ Իր հոգին դողն ունէր գեղեցիկին, հրացումի սարսուռը՝ բնութեան և արուեստի հանդէպ, բայց դրանք ապրելու համար, մտքի, սրտի և մարմնի բովանդակ ջիղերով և զարկերով, անհրաժեշտ էր որ բնութիւնը լինէր հայրենի։*

Լիպարիտը այսպէս մարդ էր։ Արուեստագէտ իր ամբողջ էութիւնով։ Արուեստ էր, ինքնեկ և ինքնաբուխ արուեստ նաև իր կենցաղն ու կենցաղագիտութիւնը։ Յարգանք բոլորի հանդէպ, յափշտակութիւն բարիին և գեղեցիկին նկատմամբ։

Մթերել էր համայնագիտական հմտութիւն։ Իրազեկ էր բոլոր ընկերային հարցերին, գիտակ՝ փիլիսոփայական ուսմունքին, ստացած էր համալսարանական կրթութիւն, բայց նաև ձեռնամուխ եղած արուեստի զանազան ճիւղերին։ Ինքնաշխատութիւնով և յամառ տքնանքով տիրացել էր երաժշտութեան գաղտնիքներին ուսումնասիրել նկարչութեան և ճարտարապետութեան մարզերը։ Ոչ միայն լաւ գիտէր մի քանի եւրոպական լեզուներ, այլ հմուտ էր նրանց շարայարական, բանասիրական և ստուգաբանական մանրամասներին։ Գրել էր բա-

նաստեղծութիւնների մի շարք. «Ազատամարտ» շաբաթաթերթի մէջ «Յիշի՛ր մահը» խորագրով և Ռ. Լեռնեան ծածկանունով։

«Յուսաբեր», 1947 Սեպտ. 26

***

Գրիգոր Գասպարեան.— *Հէգ բարեկամ, կարծես զգացիր, որ հարազատներէդ հեռու պիտի փակես աչքերդ, ահա թէ ինչո՛ւ մահէդ հազիւ օր մը առաջ, խնդրեցիր Արաքսէն որ համբուրէր քեզ. բախտաւոր աղջիկ, երկիւղածութեամբ ու խանդաղատանքով համբուրած էր քեզ և դուն ալ զինքը, ըսէ՛, հոգւոյդ վերջին պատարագն էր այդ, չէ՞. ուզեցիր հարազատի մը շրթներուն վերջին հպումովը վերադառնալ հո՛ն, վերադառնալ կ՚ըսեմ, որովհետեւ դո՛ւն՝ Լիպարիտ Նազարեանց, մեզմէ չէիր, ուրիշ աշխարհէ մը եկած էիր, բարութեան ու զոհաբերութեան առաքեալ։*

Ու գիտե՞ս. մահդ ալ անապատական առաքեալի նման եղաւ. հեռու սիրելիներէդ, շիջեցար հատնող ճրագի մը պէս, անձայն ու անշշուկ. գիտեմ, արդէն հալած կապոյտ աչքերդ հարազատներ որոնած պէտք է ըլլան, և դալուկ շրթներդ վերջին մեղեդի մը պէտք է ունեցած ըլլան առկախ, չէ՞ որ համակ մեղեդի էիր դուն...

Ճակատագի՞ր թէ դիպուած, ի՞նչ փոյթ. քիչ յետոյ մօտդ կը հասնէր քու շատ սիրած տղադ, Գրիգոր Տէր Պօլեանը, որ զաւկի մը պէս լացաւ ու դողդոջացող մատներով գոցեց հայրենաբաղձ աչքերդ. չեմ գիտեր թէ պատուհանէդ տեսնուող ծառաստանները նմա՞ն էին Լոռիի գեղեցիկ պարտէզներուն...։ Այդ «խենթ» տղան վարդի ջուրով օծեց քեզ, քու սիրած աշուղիդ հետ հիմա կարող ենք ըսել, «վարդայ ջրով թաց ես, էլի, չկայ միզ նման», և իրաւ ալ չկայ քեզ նման։

«Յուսաբեր», 1947 Սեպտ. 27

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ ԼԻՊԱՐԻՏ ՆԱԶԱՐԵԱՆՑԻ ՄԱՍԻՆ

Իբր արուեստի քննադատ՝ թերեւս լաւագոյնն էր մեր մէջ։ Ունէր երկարամեայ փորձառութիւն, բազմակողմանի զարգացում և ճաշակ ու բարեխղճութիւն։ Նախադասութեան մը, նոյնիսկ բառի մը վրայ յաճախ երկար կը խորհրդածէր և քանի

մը անգամ կը գրէր ու կ'ուրէր. փնտռելով բուն և արտայայտիչ բառը. հարցնելով յաճախ իր շրջապատին և բաղդատելով զայն օտար լեզուներու ոճաբանութեանց հետ։ Կոմիտասէն Պոլիս և յետոյ Եգիպտոս՝ իբր այդ՝ հեղինակութիւն մը ճանչցուած էր, որովհետև ո՛չ միայն ունէր նրբացած ճաշակ, այլ և ծանօթ էր բեմին, երաժշտականին ու ատեղնաշարին և ձայներու խաղին ու օրէնքներուն։

Իր ոճը՝ որ ճիշդ իրն էր, հանգարտաքնաց ու ճշգրիտ ըլլալու ճիգով մը, աշխատանքով ձեռք բերուած էր լեզուին հետ, զոր հայ դպրոցէն դուրս սորված էր։ Մաքուր էր իր հայերէնը, ընտրողական աշխարհաբար մը, արևմտահայ ու արևելահայ լեզուներու զգոյշ ու ներդաշնակ խառնուրդի մը ծնունդ։ Բայց հաճելի էր իր պարզութեան ու ճշգրտութեան համար մասնաւորապէս։ Եթէ կը պակսէր անոր ջիղ ու կրակ, բայց ատոնց փոխարէն ունէր ան յստակութիւն ու բարեխղճութիւն, իր յետին մանրամասնութեանց և կէտադրութեան մէջ իսկ։

«Հայրենիք» Գ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

*
* *

Մի դէմք, որ ուրոյն նկարագիր ունէր, ինքնատիպ անհատականութիւն՝ բնութիւնից օժտուած պէս պէս շնորհքներով, որ, սակայն, մնաց «թեթև սահանքով» կեանքի մակերեսից՝ հեռը տանելով մտքի և հոգու աստուածատուր գանձերը, առանց խորունկ հետք թողնելու յետևից։

... Հակառակ իր իմացական բարձր կարողութեանց ու մտաւոր հարուստ պաշարին, օժտուած բազմապիսի ձիրքերով Լիպարիտը, ինչպէս իր անհատական, այնպէս և հասարակական կեանքի բոլոր ասպարէզներում մնաց սիրող՝ այս բառի ամենալայն իմաստով։ Սիրող գրագէտ, սիրող բանաստեղծ, սիրող արուեստագէտ, սիրող լրագրող, սիրող հանրային գործիչ։ Բուրեղ հոգի, ազնուական միտք և լաւ մարդ ու լաւ ընկեր և — մտաւորական դէմք էր։

Կեանքի ուրիշ պայմաններում, մեզանից տարբեր մի ժողովրդի մէջ, Լիպարիտը, իր մտաւոր ու հոգեկան բարձր յատկութիւնների շնորհիւ, թերևս դառնար ազգային մեծ դէմք։ Մեր դաժան պայմաններում, նա իր ժողովրդին տուեց նուա-

ւագոյնը իր ունեցածից։ Բայց ինչ որ տուեց՝ դրա համար էլ երախտապարտ լինենք, ու պահենք մեր սրտում սիրելի Լիպարիտի — այդ մտաւորական դերվիշի — թանկագին յիշատակը։

«Յուսաբեր» Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

***

Հմուտ մըն էր ինք, կրնամ ըսել նոյնիսկ՝ բազմահմուտ մը։ Լայն էր ու բազմազան հմտութեան իր «պարունակ»ը։ Սուր յիշողութիւնը, որով օժտուած էր, աւելի եւս կը շեշտէր այս «պարունակ»ին հաստատուն արժէքը։ Մեզի համար «յուշատետր» մըն էր ինք։ Իրեն կը դիմէինք՝ ամէն անգամ որ պէտք ունենայինք ստուգելու բառ մը, թուական մը, անուն մը, դէպք մը։ Դրեթէ բնաւ չէր սխալեր իր մեկնութիւններուն կամ ճըշդումներուն մէջ։

Կրնամ ըսել, թէ շրջուն համայնագիտարան մըն էր մեր սիրելի ընկերը։

... Լաւ տրամադրութիւն ունեցած օրերուն՝ հաճելի զրուցակից մըն էր։ Կարելի էր ժամերով խօսիլ հետը կամ մտիկ ընել զինք՝ առանց ձանձրանալու։ Կը պատմէր բեկորներ իր յուշերէն եւ մանրավէպեր ժամանակակից կամ անհետացած մեր ընկերներու կեանքէն։ Սրամիտ էր ու սրախօս. նուրբ հեգնանքի սուր սլաքներ կը նետէր երբեմն աջ ու ձախ, տեղին եւ պարագային համեմատ։

Այս բազմաշնորհ մարդէն ո՛չ իսկ հատոր մը կը մնայ այսօր։

«Յուսաբեր» 1947 Սեպտ. 27 Բ. ԹԱՇԵԱՆ

***

Երբ կը տեսնէի զինքը գրասեղանին առջեւ, գլուխը հակած գիրքի մը կամ թերթի մը վրայ, միշտ ինքնամփոփ, իր մտքին եւ սրտին միջեւ գտած անխզելի ներդաշնակութեան մը չափը, կ'ափսոսայի վրդոված ըլլալուս համար իր բեղմնաւոր եւ լուսահեղ առանձնութիւնը։

Կիրակի առաւօտ մը գացի քանի մը վայրկեան նստիլ իր սնարին մօտ, երբ կը գտնուէր ան քաղաքին հիւանդանոցը։ Ան-

կողնին վրայ հոս ու հոն գրուած հայերէն և գերմաներէն գիրքերը աւելի տեղ կը գրաւէին կարծես քան իր պղտիկցած, մազերուն սպիտակ գոյնովը ծեփուած մարմինը։

Բաց հատոր մը կար ձեռքին մէջ։ Ո՞վ գիտէ. Թերևս բառի մը, տողի մը համար ամբողջ երկար օրեր սիրտ մաշեցուցած էր ան։ Ընդելուզիչ վարպետի մը գոհարներուն համար ունեցած գուրգուրանքը, զմայլահար խնամքը կը զգար ան հայ բառերուն հանդէպ։ Եւ այսպէս էր որ իր մտքին մէջ անշէջ կախարդանքի մը գեղեցկավառ ցոլքերը կային միշտ։

«Յուսաբեր» 1947 Նոյ. 1 ԱՐՍԷՆ ԵՐԿԱԹ

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Լիպարիտին *նուիրուած է «Յուսաբեր»ի* 1947 *Սեպտեմբեր* 27*ի թիւը. բացի խմբագրականէն՝ յօդուածներ ունին Տ. Միսաքեան, Բ. Թաշեան, Ս. Վրացեան, քերթուածներ՝ Արսէն Երկաթ, Գէորգ Չէքիճեան։ Խօսուած դամբանականներ։ Լ. Նազարեանցէն գրութիւն մը՝ Վ. Նեմիրովիչ Դանչենկոյի մասին, որուն «Եփրատի ափին» բանաստեղծութիւնը թարգմանուած էր Լիպարիտէն։*

ԼԻՊԱՐԻՏ ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ “ՅՈՒՍԱԲԵՐ„Ի ՄԷՋ

Սարհատ, 1930 *Յուլիս* 5
Յ. Զաւրեան, 1930 *Յուլիս* 24
Թոռոմ, 1930 *Նոյեմբեր* 15
Հայր Աբրահամ, 1933 *Ապրիլ* 20
Մտաւորականը (Մ. Վարանդեան), 1934 *Ապրիլ* 30
Մեծ աւանդապահը (Պապաջա), 1935 *Դեկտ.* 25
Յեղափոխական տաքեալը (Հրաչ). 1936 *Օգոստոս* 29
Հայ ժողովրդ. երգը և Կոմիտաս, 1935 *Մայիս* 7
Ամբողջական մարդը (Սեպուհ), 1940 *Օգոստոս* 17
Է. Ականունի, 1942 *Ապրիլ* 21, 25
Գրիգոր Զօհրապ, 1943 *Յունուար* 2
Հանրային մարդը (Ալ. Խատիսեան), 1945 *Ապրիլ* 7

Դատաւորը (Բժ. Յ. Տէր Դաւթեան), 1946 Յուլիս 27
Զիկֆրիտ Վագնէր, 1930 Սեպտ. 8
Վագնէր, 1933 Փետր. 18, 22
Դրականը Վակնէրի երկերի մէջ. 1933 Մարտ 18, 23, 25
Հայ Կարօտը. 1933 Դեկտ. 23
Հայութիւնը և Արիականութիւնը. 1934 Մարտ 20—27
Ցեղին գաղափարը, 1934 Փետր. 3
Ներքին մենախօսութիւն. 1933 Փետր. 11
Ազգային ընկերվարութեան շուրջ, 1933 Սեպտ. 16—20
Հայերը իբրև կրողները հնդեւրոպական ճարտարապետական մտածման, 1934 Ապրիլ 4
Երաժշտական կրթութիւն, 1934 Ապրիլ 7
Օտարները հայութեան մասին, 1934 Ապրիլ 13, 14

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ԱՄՍԱԳՐԻ ՄԷՋ

Կոմիտաս Վրդ.ի ինքնակենսագրութիւնը. 1924 Թիւ 7
Դեւը. 1926 Թիւ 12
Մեծ աղէտի նախօրէին, 1927 Թիւ 4, 5, 7, 8
Մեծ աղէտի օրերուն, 1928 Թիւ 5, 8
Անտեսուած քսանհինգամեակ մը. 1928 Թիւ 1
Արմէն Գարօ, 1936 Թիւ 8
Երբ մառախուղը կ'իջնէ (տրամա) 1923 Թիւ 1, 2
Բանաստեղծութիւններ, 1922 Թիւ 2. 1928 Թիւ 1, 9

ԲԺ. ՅԱԿՈԲ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

Զմիւռնիոյ շրջանը, թէեւ հեռու Հայաստանէն, բայց հոն բնակած հայութիւնը մշակոյթով և քաղաքական ապրումներով միշտ հայրենի աշխարհին կապուած զգացած է ինքզինք։

Զմիւռնիան ականաւոր մտաւորականներու շարքին, տուած է նաեւ յեղափոխական դէմքեր, որոնց մէջ բացառիկ տեղ մը կը գրաւէ Բժ. Յակոբ Յովհաննէսեան։

Ան ծնած է 1890ին՝ Էօտէմիշ, որ Զմիւռնիայէն երկաթուղիով 4½ ժամ հեռու փոքր քաղաք մըն է ուր կը բնակէին 200 տնուորի չափ հայեր։ Ասոնք երեք հարիւր տարի առաջ Կովկասէն եկած գաղթականներ էին, որոնց խօսած լեզուն նման է Ղարաբաղի բարբառին։

Յակոբ դեռ փոքր էր, երբ հայրը՝ Մահտեսի Սարգիս Յովհաննէսեան՝ Էօտէմիշէն կը փոխադրուի Զմիւռնիա և առեւտրական հրապարակի վրայ պատուաւոր դիրք մը կը գրաւէ, զբաղելով թուղի վաճառականութեամբ։ Ան ուշիմ մէկն էր և ինքնաշխատութեամբ սորված էր հայերէն, յունարէն և թուրքերէն լեզուները։

Մահտեսի Սարգիսի մանչ զաւակներն էին Յովհաննէս, Յակոբ, Թադէոս, Հրանդ, Լեւոն և աղջիկը՝ Թագուհի։ Հօր մտահոգութիւնն էր իր զաւակներուն ուսում տալ. ուստի զանոնք կ'ուղարկէ նախ հայկական վարժարան։

Յակոբ կը յաճախէ Զմիւռնիոյ Մեսրոպեան դպրոցը, որ ունեցած է տիպար կրթական մշակներ։ Բաղդատաբար Պոլսոյ, քաղաքականապէս աւելի ազատ պայմաններ կային Զմիւռնիոյ մէջ, որ եւրոպական քաղաք մը կը նկատուէր և Թուրքերը զայն կ'անուանէին «Կեավուր Իզմիր»։

Յակոբ Մեսրոպեան բարձրագոյն նախակրթարանը կ'աւարտէ 12 տարեկանին։ Հայրը զինք կը ղրկէ Ֆրանսացիներու Սէն Ժոզէֆ երկրորդական դպրոցը, որու շրջանը եւս կ'աւարտէ 15 տարեկանին։ Երկու վարժարաններուն մէջ ալ արտակարգ ուշիմութիւն ցոյց տուած էր ան, միշտ դասարանին մէջ առաջին հանդիսանալով։

Մեսրոպեան վարժարանի տնօրէն ծանօթ դաստիարակ Թովմաս Պօյաճեան տարիներ ետք, հրապարակային հանդէսի մը ընթացքին, կը պատմէ միջադէպ մը Յակոբի կեանքէն։ Տնօրէնը պատժած էր զինք և կը պահանջէր ներողութիւն խնդրել, իսկ Յակոբ կը մերժէ։ Հայրը, բնաւորութեամբ խիստ, իր զաւակը կը տանի տնօրէնին մօտ ներողութիւն խնդրելու համար։ Յակոբ կ'առնէ թուղթ մը, կը գրէ ներողութեան գիր մը և տակը կը ստորագրէ՝ Ոմն։ Թովմաս Պօյաճեան այդքանով կը գոհանայ նկատելով մանուկին արժանապատուութեան խոր զգացումը։

Ֆրանսական դպրոցը աւարտելէն ետք, Յակոբ երեք տարի վաճառականի մը մօտ պաշտօնեայ կ'ըլլայ։

Սուլթան Համիտի բռնապետութեան շրջանին, Զմիւռնիոյ շրջանը մտած էին Հրաչ Թիրեաքեան Գ. Խաժակ, աւելի ետք՝ Ռուբէն Զարդարեան։ Ընտրեալ և ինքնազոհ երիտասարդներու խումբ մը յեղափոխական կազմակերպութեան շուրջ բոլորուած էր։ Անոնց մէջ էր Յակոբ և մեծ եղբայրը՝ Յովհաննէս։ Իսկ Յակոբ շատով աչքի կը զարնէ իր ճարպիկութեամբ և անվախութեամբ, յեղափոխականներուն կ'օգնէ, գաղտնի նամակներ փոխադրելով։

1908ի Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումին 18 տարեկան էր Յակոբ։ Տաղանդաւոր երիտասարդը, մտաւոր լայն պաշարով, տաքարիւն բնաւորութեամբ, արագ կերպով հանրային, կուսակցական կեանքի մէջ կը փայլի։ Է. Ակնունի, Ա. Վռամեան, Յ Գալֆայեան կ'այցելեն Զմիւռնիա։ Մանաւանդ Ակնունի ջերմօրէն կը գնահատէ Յակոբի հռետորական ձիրքերը։

Բոլորովին երիտասարդ տարիքին ան իբրև գործիչ կը զրկուի Փոքր Ասիոյ հայաշատ կեդրոնները, մասնաւորապէս Սեբաստիոյ գաւառը, ուր կը տանի նոր շունչ և խանդավառութիւն։

Յակոբ կ'որոշէ բարձրագոյն ուսում առնել. հայրը զինք կ'ուղարկէ Պէյրութի բժշկական համալսարանը։ 1910—1914 բժշկութիւն ուսանելով հանդերձ, ան նոյն ատեն յեղափոխութեան քարոզիչ է ուսանողական շրջանակներու մէջ՝ Պէյրութ և արձակուրդի ամիսներուն՝ Զմիւռնիա։

Իր ընկերներէն Երուանդ Աթանասեան, այդ շրջանին նոյնպէս բժշկական ուսանող, Յակոբի մասին կը գրէ «Դրօշակ»ի մէջ (1926 թիւ 255-257), Արմէն Արբուն ստորագրութեամբ.

«Պերճախօս էր, համոզկեր, և ունէր մոգական հայեացք։ «Ով որ կը համարձակի ինձ չունկնդրել, կը գամեմ», կ'ըսէր և իրապէս, եթէ չյաջողէր իր գունեղ լեզուով ու հզօր շունչով ուշադրութիւն հրաւիրել, կը բաւէր որ անտարբեր ունկնդիրին աչքերուն մէջ նայէր, զայն զինաթափելու համար։

1910-ին կ'երթայ Պէյրութ, իբրև բժշկական ուսանող։ Բայց ի՞նչ ուսանող։ Ե՛ւ ուսանողական միութիւններու ժողովներուն, ե՛ւ միթինկներու, բանախօսական համախմբումներուն Յակոբն է, որ իր յեղափոխական հզօր շունչը կը պտտցնէ։ Համազգային միթինկներու մէջ կամ Հ. Յ. Դ. և կամ ուսանողներու ներկայացուցիչն էր, անոնց բերանը։ Զաւարեանի սգահանդէսին այնպէս յուզեց ունկնդիրները, որ շատեր լաց եղան։ Այնքա՜ն ուժեղ էր իր խօսքը ու հատու։

Պէյրութի ֆրանսական համալսարանէն բժիշկ ելաւ 1914ին, պատերազմէն քիչ առաջ։ Հիւանդ էր ու ջղային։ Թերահաւատներուն կ'ըսէր վերջին օրերը Իզմիր մեկնելէ առաջ — «Ա՜հ, ցարդ իմ հեքս լսեցիք, այսուհետև ունկնդրեցէք իմ մուրճի հարուածներուն»։

Պէյրութ գտնուած տարիներուն Յակոբ բացի հայկական շրջանակներու մէջ իր ունեցած գործունէութենէն զարկ կու տայ նաև արաբական շարժումին, թէ՛ արաբ ուսանողութեան և թէ անոր ղեկավար տարրին հետ բանակցութիւններ կը վարէ յանուն Դաշնակցութեան և կը յաջողի սերտ գործակցութիւն մը ստեղծել երկու ժողովուրդներու վարիչ դէմքերուն միջև։

Յակոբ, պատերազմի տարին, կրկին վերադարձած էր Պէյրութ, երբ քանի մը տասնեակ հայ ընտանիքներ կը ձերբակալուէին Իզմիրի մէջ հետևեալ պայմաններուն մէջ.

Վալի Բահմի հայոց Առաջնորդ Ինճէեան եպիսկ.էն և հայ մեծահարուստներէն կը պահանջէ հայ յեղափոխականներու ցանկ մը. Ապագայ վրէժխնդրութենէ մը վախնալով. Առաջնորդարանի անդամներու խմբակը կը դիմէ ամօթալի արարքի մը։ Եկեղեցիի բեմէն Առաջնորդը կը թելադրէ ժողովուրդին մասնաւորաբար պատրաստուած քուէատուփի մը մէջ ձգել յեղափոխականներու անուանացանկը։ Հազիւ քանի մը հոգիներ այդ մատնութեան մասնակից կ'ըլլան. իսկ Առաջնորդը ցանկ մը կը ներկայացնէ Վալիին, որ իր կատարած ձերբակալութիւնները կ'արդարացնէ հայերու կողմէ կատարուած այս ցուցմունքով։

Ձերբակալուածներուն մէջ էին Յակոբին եղբայրները, բացի Հրանդէն, որ գաւառ գացած էր, նոյնպէս իրենց հայրը և մայրը։ Աւելի ուշ կառավարութիւնը կ'իմանայ Յակոբին Պէյրութ ըլլալը, ուրկէ կը բերուի շղթայակապ. երկու ամիս հետիոտն քալելէ ետք։

Բանտին մէջ. Յակոբ բժշկութիւն կ'ընէ. կը դարմանէ հիւանդներ և կ'ազատէ ծեծէ։ Բայց ուրիշ բանտարկեալներ, նոյնպէս Յակոբին հայրը, վայրագաբար կը ծեծուին և կը խոշտանգուին։

Կուգայ բանտարկեալ յեղափոխականներու դատավարութեան օրը։ Ոչ մէկ փաստաբան. իր վախէն, չի ստանձներ ամբաստանեալներու պաշտպանութիւնը։ Յակոբ Թուրքերէն լեզուով ամբողջ մէկուկէս ժամ տեւող հոյակապ պաշտպանողական մը կը խօսի, ի, խօսքերը դատաւորներուն ո ղղելով կ'ըսէ. «Դուք պատմութեան առջև պատասխանատու պիտի ըլլաք. որովհետև երկիրը դէպի կործանում կ'առաջնորդէք մեզ նման երիտասարդներուն թոյլ չէք տար իրենց հայրենիքին ծառայելու և անարդարութեամբ անոնց կեանքին վերջ կուտաք»։

Ներկաները կուլան, դատաւորները կը յուզուին, բայց հրամանը Իթթիհատի կեդրոնէն էր։ Դատաւորները մահապատիժի փոխարէն ցմահ բանտարկութեան և աքսորի պատիժը կուտան։

Երկու օր առաջ, բանտին մէջ արդէն մեռած էր Յակոբին հայրը. որուն ոտքերը սաստիկ ծեծի հետևանքով փտախտի ենթարկուած էին։ Մահտեսի Սարգիս, մահուան վերջին րոպէներուն, իր տասը տարեկան զաւակը՝ Լեւոնը համբուրելով, Թուրքերէն լեզուով բարձրաձայն կ'ըսէ անոր.

— «Ինթիքամ ալընըզ» (վրէժխնդիր եղէք)։

Փոքր ըլլալուն համար կարելի էր Լեւոնը փախցնել, բայց Յակոբ, տեսնելով անոր ճարպիկ և ուշիմ բնաւորութիւնը, ուզած էր որ մօրը ընկերանայ տարագրութեան ընթացքին։

Իզմիրէն 60—70 հոգի կ՚աքսորուին դէպի Աֆիոն Գարահիսար, ուր կը զատեն այրերը և կը ղրկեն Գոնիա, ապա՝ Պօզանթի։ Այստեղ մեծ թիւով տարագիր բազմութիւններ խճողուած էին և թանչքի հիւանդութիւնը մեծ աւեր կը գործէր։ Իզմիրէն մեկնելու ատեն ազնիւ կին մը երկու դեղին ոսկի տուած էր Յակոբին, որ պահած էր իր մօտ նեղ օրերու համար։ Բայց այդ գումարով ան դեղեր կ՚առնէ և հիւանդներ կը դարմանէ։ Մեծ եղբայրը՝ Յովհաննէս գիտել կու տայ, թէ իրենք ի՛նչ պիտի ընեն, երբ դրամի պէտք ունենան, թէ տարագիրներէն մարդիկ կային որ դրամ ունէին իրենց գօտիներուն մէջ պահած։ Բայց Յակոբի զգայուն հոգին չէր կարող անտարբեր մնալ թշուառութեան հանդէպ։

ՍՈՂՈՄՈՆ ԹԷՀԼԻՐԵԱՆ

Ջարդարար Թալեաթ փաշայի ահաբեկիչը

Պօզանթիէն այս խումբը կը քշուի աւելի հարաւ։ Դրամ ունեցողներ կառք կը վարձեն, Յովհաննէսը, Յակոբը, Թագւորը և ուրիշներ եօթը օր կը քալեն։ Յոգնութեան և սնունդի պակասի հետեւանքով Յակոբ կը հիւանդանայ ճամբան և կը մեռնի 1915ի վերջերը Իսլահիէի մէջ։ Գերման զինուորական բժիշկ մը, որ Յակոբը կը ճանչնար Պէյրութէն և հմայուած էր անոր արտակարգ կարողութիւններէն, կը գոչէ. «Աշխարհ մեծ մարդ մը կորսնցուց»։

Ամէն պարագայի հայ ժողովուրդը իր տաղանդաւոր մէկ զաւակը կորսնցուց այնքան երիտասարդ տարիքին։

Զինադադարին, երբ կոտորակուած հայ ժողովուրդը կրկին

յարութիւն առաւ և տարագրութենէ երբ Իզմիր վերադարձան աքսորականներ, ամէնքը յուզումով կը պատմէին Յակոբին ցոյց տուած արիութիւնը և նկարագրի ազնիւ գիծերը տառապանքի օրերուն։

Հրաշքով իրմէ ազատած էին սնտուկ մը ձեռագրեր, որոնք պահուած էին հայ ընտանիքի մը կողմէ։ Մանրամասնօրէն գրի առած էր իր տպաւորութիւնները, դէպի գաւառ իր կատարած ճամբորդութիւնները, իր խօսած ճառերը և շարք մը ուսումնասիրութիւններ։ Դժբախտաբար այս բոլորը կորսուեցան Իզմիրի վերջին աղէտին։

Զմիւռնիոյ և Նօտէմիշի հայ երիտասարդութիւնը խորապէս ազդուած էր Յակոբի ցանած յեղափոխութեան սերմերէն և անոր եղերական վախճանէն։ Հայաստանի անկախութեան շրջանին տասնեակ մը երիտասարդ զինուորականներ և մտաւորականներ փութացին հայրենիք, տեսնելով ազգային երազներու իրականացումը։ Յակոբին ու իր հօր՝ Մահտեսի Սարգիսին հոգիները այդ պատմական օրերուն հրճուեցան ի տես Հայաստանի քաղաքական վերածնունդին և քաջ հայորդիներու վրէժխնդրական արարքներուն։

ՍՏԵՓԱՆ ԵՍԱՅԵԱՆ

Գահիրէի հայ գաղութը անցեալին համբաւ ունեցած է, իբրեւ հայ պանդխտականներու կեդրոն։ Տարիներու ընթացքին է, որ Դաշնակցութիւնը իր գաղափարներով հոն հաստատուն արմատներ տարածեց։

Պայքարի այդ ճամբուն վրայ հետեւողական և յամառ աշխատանք կատարող առաջիններէն է Ստեփան Եսայեան։ Խոր համոզումներու տէր, նկարագրով պարկեշտ և անձնուէր, երիտասարդ տարիքէն մինչեւ իր մահը, ամբողջ քառասուն տարի, հանրային մարզը մէկ րոպէ իսկ չտկարացաւ իր մէջ։

Ծնած է Կեսարիոյ Կերմիր գիւղաքաղաքին մէջ։ Հայրը, Սերովբէ Եսայեան, արջառավաճառ (ճելէպ) եղած է, յարգուած և յանդուգն մարդ իր գիւղին և շրջականներուն մէջ։ 1893ին կը մեռնի, երբ զաւակը՝ Ստեփան՝ 13 տարեկան էր։ Մայրը՝ Հռիփսիմէ կը մեռնի 1918ին, Գահիրէի մէջ։ Ստեփան ունեցած է երկու քոյր և երկու եղբայր, որոնցմէ ողջ է մէկ եղբայրը՝ Յարութիւնը։

Ստեփան առանձին սէր և պատկառանք ունեցած է իր հօր հանդէպ, որուն համար կ'ըսէր. «Ասլա՛ն պապա ունէի»։ Ստեփան գիւղի եօթնամեայ վարժարանը աւարտած է։ Հետագային կեանքի մէջ է, որ ուսումնատենչ երիտասարդը ինքնաշխատութեամբ զարգացում ձեռք կը բերէ։ Գիտէր չորս լեզուներ՝ հայերէն, ֆրանսերէն, արաբերէն և թուրքերէն։ Բայց անոր կարողութիւնը լեզուներու մէջ չէր.

յուսապէս ուսումնասիրած էր իր ազգին հին և նոր պատմութիւ-թիւնը, չափազանց ընթերցասէր էր և ծանօթութիւններ ունէր ամէն հարցի մասին։

Ինչ որ էական էր, Ստեփան ունէր սեփական ըմբռնում, դատում հայ կեանքը յուզագրգռող ամէն հարցի մասին։ Եզրակացութիւններու կը յանգէր խոր պրպտումներէ և քննութիւններէ ետք ու այլևս անդրդուելի կը մնար իր համոզումներուն մէջ։

1897ին գիւղին վարժարանը աւարտելով, երկու տարի ուսուցչութիւն կ'ընէ նոյն վարժարանին մէջ։ Իր ծանօթներէն մին, այդ տարիներուն Ստեփանի կեանքի մասին կ'ըսէ. «Սիրահար էր որսի և հնութեանց, երբ գիւղէն բացակայէր, ուրեմն կա՛մ որսի էր և կամ կը դեգերէր հին և աւեր շէնքերու և դարաւոր տապանաքարերու աշխարհին մէջ՝ անխօս իրերէն մեր անցեալի մասին խօսք մը քաղելու համար»։

Հայ յեղափոխական շարժումի ազդեցութիւնն էր երիտասարդներու վրայ։ Ստեփան՝ անդրադառնալով այդ շրջանին՝ կը գրէ. «Իմ մանկական հոգիիս ամբողջ թափով ես սիրեցի այդ շարժումը, իմ տարեկիցներուս հետ միասին, շատ հաւանօրէն ազդուելով շրջապատը լեցնող անօրինակ խանդավառութենէն։ Եւ այնուհետեւ, քանի ծաւալ ու խորութիւն կը ստանար շարժումը, մենք հանգիստ չունէինք և բուռն յուզագրգռութեամբ կը հետեւէինք օրուան լուրերուն և խօսակցութիւններուն։ Աւագ դասարաններու աշակերտներէն, երբեմն նաև ուսուցիչներու փսփսուքներէն մենք գիտէինք թէ նոր ձերբակալութիւններ են կատարուած, թէ «կումիթա»ները պետական փոստին վրայ են յարձակած, թէ այսինչ կամ այնինչ գիւղին մէջ ահաբեկումներ են կատարուած, «խումբ»ին մարդոց ձեռքով հայ մատնիչներու անձին դէմ ևն. ևն... Մէկ խօսքով՝ մենք ամբողջովին տարուած էինք և օրը օրին, վայրկեանը վայրկեանին կ'ապրէինք, այն ատենուան խօսքով, «Սուրբ Գործ»ին բոլոր ելևէջները»։

(«Յուսաբեր», 1925 Հոկտ. 10)։

Ստեփան նոյն յօդուածին մէջ, «Ի՞նչպես մեռայ Դաշնակցութեան մէջ» խորագրով, կը պատմէ թէ 1899 Մայիսին Աղեքսանդրիա գացած է: Հոն իր միակ ծանօթը եղած է Կեսարիոյ Ս. Սարգիս վանքին նախկին վանահայր Դանիէլ վարդապետը, որ մասնակցած էր յեղափոխական շարժումներուն և հին բարեկամն էր Եսայեան ընտանիքին։

Ստեփան կը դիմէ Դանիէլ վարդապետին, որ զինք կ'ընդունի գուրգուրանքով և անվերջ հարցումներ կ'ընէ Երկրի մասին։ «Նա կը շարունակէր հարցեր տալ - կը գրէ Ս. Եսայեան - բայց ես մի քանի կարճ պատասխաններէ յետոյ, դադրած էի խօսելէ։ Սեղանին վրայ աչքիս զարկաւ «Դրօշակ»ի պակասաւոր մէկ համարը — կեանքիս մէջ առաջին անգամ կը տեսնէի «Դրօշակ»ը — ուր նախորդ թիւերէ շարունակուած յօդուածի մը մէջ կուտային Աղբիւր-Սերոբի կենսագրականը։ Ես ամբողջովին կլանուած էի թերթով և աչքերովս կը լափէի յօդուածը, երբ վարդապետին թաւ ձայնը արթնցուց զիս։

«— Բայց դու այլևս չե՛ս պատասխաներ ինծի։

«— Հայր Սուրբ, այս թերթին միւս էջերը ո՞ւր են։

«— Դու բաժանո՞րդ ես, Հայր Սուրբ, այս թերթին, նախորդ համարները չունի՞ս։

«— Բաժանորդ չեմ, բայց միշտ կը բերեն ինծի։ Թերթերը չեմ պահեր, որովհետև միշտ կը գողնան անպիտանները։

«— Բայց ես կ'ուզէի անպատճառ...

«— Դու իմ հարցերուս պատասխան տուր։ Ես երեկոյին քեզ կը տանիմ Դրօշակեաններու սրահը, ուր կը գտնաս քո բոլոր փնտռածները։

«Երեկոյին վարդապետը զիս տարաւ Մոնֆերատոյի շէնքին մէջ փոքրիկ խանութ մը, ուր մէկ քանի երիտասարդներ նըստած կը կարդային կամ կը խօսակցէին։ Պատերու վրայէն կախւած մէկ քանի պատկերներ և ապակեփեղկի մէջ ցիրուցան նետուած գրքեր և brochures' առաջին վայրկեանին իսկ հրապուրեցին զիս։ Եւ ես այն օրուընէ սկսեալ, քանի մը կարճ շաբաթներ որ մնացի Աղեքսանդրիա, ամէն օր կանոնաւոր կերպով քաշուած ու ամչկոտ քայլերով, յաճախեցի և կարդացի ինչ որ գտայ այդտեղ։ Այն ատեն Դաշնակցութեան գործիչն էր պարոն Սեպուհը, շատ սիրուն և համակրելի երիտասարդ մը, մեզի ծանօթ Պանը Օթմանի Հրաչը, որ կը վարէր կուսակցութեան և ընթերցատան գործերը։ Եթէ չեմ սխալիր, հոն էր այդ ժամանակ նաև Վահագն Տաթևեանը, Դաշնակցութեան հին գործիչներէն»։

Իր յօդուածը Ստեփանը կը վերջացնէ հետևեալ տողերով.—

«Յաջորդ տարին միայն (այսինք՝ 1900-ին) Գահիրէի մէջ պաշտօնապէս արձանագրուեցայ Դաշնակցութեան խումբերուն մէջ, բոլորովին չեմ յիշեր ինչպէս, ո՞ւմ միջոցաւ և ինչ

հանգամանքներու տակ։ Բայց այն երեկոյին, երբ ես առաջին անգամ անցայ Մոնֆերատոյի փոքրիկ խանութի չեմքէն ներս, այդ վայրկեանին իսկ վճռուած էր իմ քաղաքական ճակատագիրը։ Ես մկրտուած էի Դաշնակցական՝ Հնչակեան Դանիէլ վարդապետի պատուական կնքահայրութեամբ»։

Դաշնակցութեան ղեկավար դէմքեր, թէև կարճ ժամանակամիջոցով, հանգիպած են Եգիպտոս։ 1896 Յունուարին Արմէն Գարօ կոմիտէներ կազմած է Աղեքսանդրիա ու Գահիրէ։ Աւելի ետք եկած է Հրաչ Թիրեաքեան։ Իսկ 1904–1905ին Ս. Զաւարեան, Կիլիկիա և Պէյրութ կատարած համբորդութիւններու ընթացքին, երկու անգամ հանգիպած է Եգիպտոս։ Իսկ բժ. Կարապետ Փաշայեան, որ 1894ին Արխանեանի խումբին հետ Երզնկայի մէջ մահուան դատապարտուած և ապա ազատ արձակուած էր անգլիական դեսպանի միջնորդութեամբ, ժամանակ մը Պարսկաստան մնալէ ետք, 1904-1908 հաստատուած էր Եգիպտոս

Այս գործիչներու այցելութիւնները անհետևանք չեն անցնիր։ Հրաչ Թիրեաքեանի հրաւէրով 1902ին Իզմիր կ'երթայ Մինաս Խաչատուրեան և մասնակից կ'ըլլայ հոն տարուած աշխատանքներուն։

Իսկ 1905ին եգիպտարնակ հինգ դաշնակցական երիտասարդներ կ'որոշեն միջոցներ գտնել Երկիր երթալու և Սուրբ Գործին տրամադրուելու։ Այս խումբին անդամներն են Մկրտիչ Եփրեմեան, Բրգնիքցի, Պօղոս Բէհեաեան, Ֆէնէսեցի, Սեդրակ Պալըգճեան, Կեսարացի, Տիգրան Եաղուպեան, Պոլսեցի և Ստեփան Եսայեան։

Վ. Նաւասարդեան Ս Եսայեանին նուիրուած կենսագրականին մէջ («Հայրենիք» ամսգ 1941 թիւ 5-7) երկարօրէն կանգ առած է այս հինգ երիտասարդներուն և մանաւորապէս Ստեփանին Երկիր անցնելու համար թափած ջանքերուն վրայ և այդ առթիւ աչքէ անցուցած է Ս. Պալըգճեանի և Տ. Եաղուպեանի կողմէ իր տրամադրութեան տակ դրուած 700 է աւելի նամակները։

Այս խումբին հինգ ուխտեալները Երկիր պիտի մտնէին տարբեր ժամանակներու մէջ և տարբեր կէտերէ, գործունէութեան վայր ունենալով Սև ծովի ափերէն մինչև Սեբաստիոյ հարաւը։

Խումբի անդամներէն Պօղոս Բէհեաեան (այլ անունով Եգիպտացի Արշակ) 1905 Հոկտ. 2 թուականով կը գրէ Տ. Եա-

զուպեանին, որ Սեդրակ Պալըգճեան տեսնուած է Տոքթ. Կ. Փաշայեանին հետ, անոր պարզած է իրենց ծրագիրը և կ՚աւելցընէ. «Տոքթորը այս խնդրոյ առթիւ չափազանց ուրախութիւն յայտնելով Պալըգճեանի՝ ըսած է, որ այս գործը մեր Յեղափոխական պատմութեան մէջ եզակի բան մը պիտի ըլլայ, աւելցընելով, որ եթէ այս գործը Զաւարեանը իմանալու ըլլայ՝ խիստ գոհ և ուրախ պիտի ըլլայ։ Այլեւս երկար բարակ գրելու պէտքը չկայ կարծեմ. խնդիրը կը հասկնաք»։

Աւելի ուշ՝ Սեդրակ Պալըգճեան, որ նիւթապէս ամենէն ապահովն էր խումբին մէջ, գրեթէ ձգած է իր պաշտօնը Մելքոնեան ծխախոտագործարանին մէջ, կը գրէ երկիր մեկնելու մասին իր ընկերոջ՝ Տիգրան Եաղուպեանին.

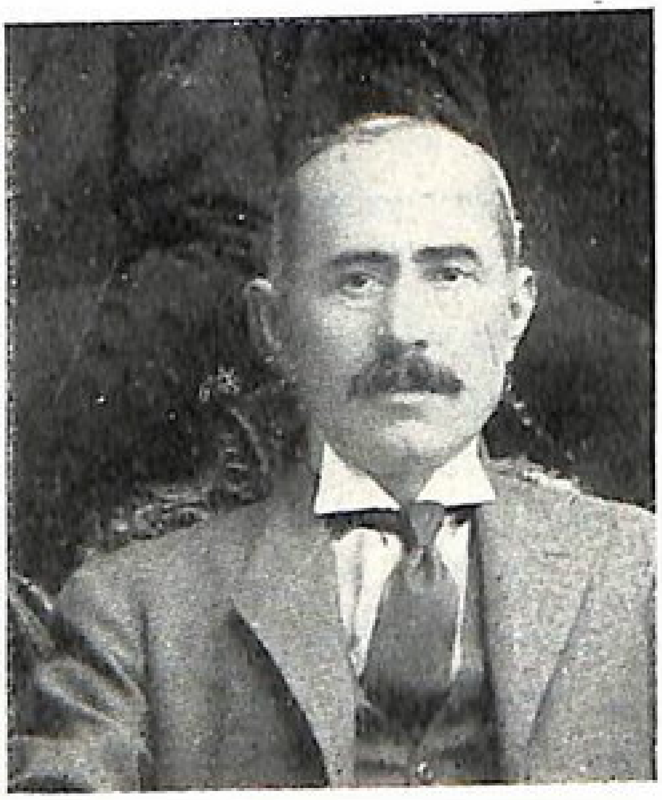

ՍԵԴՐԱԿ ՊԱԼԸԳՃԵԱՆ

«Մենեակ, ճերմակեղէն, իրեղէն,— ոչինչ ունիմ. ինքս և չանթա մը միայն կայ. ուրեմն այսպէսով և այս վիճակովս կազմ ու պատրաստ կը սպասեմ»։

Ծրագրուած գործի մասին դժբախտաբար կը պակսին մանրամասնութիւններ։ 1906 Յունուարին Ս. Զաւարեան Եգիպտոս է։ Այս մասին Տ. Եաղուպեան, 1940 Օգոստ. 29 թուակիր նամակով, հետեւեալ տեղեկութիւնը կուտայ Վ. Նաւասարդեանին. «Մենք դիմեցինք Զաւարեանին և պահանջեցինք, որ կազմակերպութիւնը ստանձնէ մեր ծրագրած գործը և մենք ինքզինքնիս տրամադրենք իրեն։ Զաւարեանը պատասխանեց, թէ կազմակերպութիւնը այդ գործի համար պիւտճէ չունի. այն ատեն Ս. Պալըգճեան և Մ. Եփրեմեան յօժարեցան իրենք ծախսել մինչեւ 250 ոսկի։ Խումբի առաջին ժողովը եղաւ Գահիրէ, Զաւարեանի ներկայութեամբ։

Զաւարեանի մեկնումէն ետք, 1906 Մայիսին, խումբը իր միջոցներով 15 ոսկի կուտայ Ստեփանին և զայն ճամբայ կը հանէ դէպի Երկիր։ Մինչեւ այդ մեկնումը Ստեփան կը պաշտօ-

նավարկէր Մելքոնեան հաստատութեան մէջ։ Ստեփան ամիս մը կը մնայ Կիպրոս, բայց կը ձախողի իր մեկնումը և խիստ ընկճուած կը վերադառնայ Փոր-Սայիտ։ Ընկերները զինք կը քաջալերեն՝ ըսելով, որ այդ անյաջողութիւնը նշանակութիւն չունի և իրենք կը պահեն ընկերական ջերմ սէրը իրենց սրտերուն մէջ։

Նոյն խումբին կարգադրութեամբ և աջակցութեամբ, 1906 Յուլիս 6ին, Ստեփան Յունաստանի վրայով կը մեկնի Իզմիր ուրկէ պիտի անցնէր երկրին ներսերը։ Կարելի չըլլար Իզմիր նաւէն դուրս ելլել, որովհետև իրեն հոն սպասող ընկերները ոստիկանութեան հետապնդումին ենթարկուած էին։ Բայց նաւը մինչև Տրապիզոն երթալէն ետք, կրկին կը վերադառնայ Իզմիր և Ստեփան կը յաջողի ցամաք ոտք դնել։

Դաշնակցութիւնը Եըլտըզի մահափորձին զուգահեռ, պատրաստութիւններ տեսած էր յեղափոխական դէպքեր յառաջացընել Իզմիրի մէջ, բայց ծրագիրը ձախողանքի մատնուած էր Հրաչ Թիրեաքեանի ձերբակալութեամբ։ Քաղաքին մէջ ահաբեկումի ենթարկուած էին հայ լրտեսներ և մեծահարուստ Պալեօզեանը։ Այս դէպքերուն հետևանքով ոստիկանութիւնը խիստ հետապնդումներու ենթարկած էր կասկածելիները։ Աւելի ետք Ստեփան հոն կ'երթայ։ Կ'իմանայ որ Եգիպտոսէն հոն գրուած նամակի մը հետևանքով ոստիկանութիւնը լուր ունեցած էր Ստեփանի ներկայութենէն։ Ան կը ստիպուի երկու ամիս մնալ ընկերներու կողմէ պատրաստուած թաքստոցը (կը կարծուի որ այդ թաքստոցը եղած է Իզմիրի հայոց գերեզմանատան մէջ)։

Իզմիրէն կը հարկադրուի հեռանալ, այս գործին հետևանքով Վարդան Ց. Փափազեան կը ձերբակալուի և ցկեանս բերդարգելութեան կը դատապարտուի։ Ստեփան տեղ մը կը մնայ Այտըն-Զմիրլի երկաթուղագծին վրայ Սոնդուրլու գիւղը և հազիւ 1907 Յունիսին կը հասնի իր ծննդավայրը՝ Կերմիր։ Ամբողջ տասը ամիս, թաքստոցէ թաքստոց, ոստիկանական հետապնդումի ենթակայ, կ'ապրի դառնութեամբ լեցուն կեանք մը։

Օսմանեան Սահմանադրութեան շրջանին, Եսայեան պարտականութիւններ կը ստանձնէ Պոլսոյ Պատասխանատու Մարմնին կողմէ, որուն հետ ունեցած է երկար թղթակցութիւններ, տալով ստոյգ տեղեկութիւններ ստեղծուած նոր կացութեան մասին։ Պատասխանելով Պատասխանատու Մարմնի 1908 Հոկտ. 1—14 թուակիր նամակին, Ստեփան կը գրէ.

«Վերջին երևոյթները հետևանքով՝ ժողովուրդին մէջ կը տեսնուի զինուելու տրամադրութիւն մը, բայց դժբախտաբար զէնքի չգոյութեան պատճառաւ չենք կարող գոհացում տալ այս մասին եղած դիմումներուն։ Ցանկալի էր, որ «կարողանայինք օգտուիլ այդ պատեհութենէն՝ զինելու համար ժողովուրդը։ Նախորդ նամակով գրած էի այդ մօտ. նորէն կը շեշտեմ, որ զէնք ստանալու միջոցներու մասին մտածելով դիւրութիւններ ցոյց տայիք. ժողովուրդը տրամադիր է ամէն գնով զէնք բերելու. նկատի ունեցէք խնդրեմ այս կէտը։ Կեսարիոյ համար ներկայիս մէջ անհրաժեշտ են զէնք և կազմակերպութիւն»։

Ստեփան, քանի մը շաբաթ ետք. կ'իմացնէ Պատասխ. Մարմինին, որ Էֆքէրի մէջ կազմակերպութեան խումբերուն թիւը հասած է 18ի, որոնցմէ 15ը քաղաքին և 3ը Թալասի մէջ ու օրէ օր աճելու վրայ է ընկերներու թիւը. կ'ընտրուի Կեսարիոյ կոմիտէն, որուն հետ կապ կը պահէ Պատաս. Մարմինը։ Օսմ. Երեսփ. Ընտրութիւններուն համար տեղի կ'ունենայ պայքար, բայց կը յաջողին ընտրուիլ Թուրք մոլեռանդ թեկնածուները, որոնց դէմ կը կազմակերպուին ազատական Թուրքերու և հայերու քուէի միթինկներ.

Գաւառի հայութեան զինումին մեծ կարևորութիւն կը տրուի։ Պատասխ. Մարմինը կը գրէ Կեսարիոյ կոմիտէին. «Պատրաստ ենք ձեզի հայթայթել տասը կրականոց ատրճանակներ՝ որքան ուզէք, բաւական է որ փոխադրութեան գինն ու միջոցները դուք ճշդէք»։ Կը յանձնարարուի Իզմիրի գծը։

Այս նախզգուշութիւնները, պատրաստութիւնները մեծապէս կ'օգնեն, որպէսզի Կեսարիոյ հայութիւնը Ատանայի ջարդի ատեն ազատ վտանգէ։ Բարձրաստիճան հայ կղերական մը, որ այդ շրջանը այցելած է, հետևեալ յայտարարութիւնը ըրած է. «Եթէ կուսակցութիւնները չըլլային Կեսարիա՝ այդ հայաշատ քաղաքը Ատանայէն շատ աւելի չարաղէտ տեսակէն սպանդանոցի մը պիտի վերածուէր։ Կուսակցութիւնները իրական և ռազմական հիանալի կազմակերպութիւն մը ստեղծած են, հընչակեան և դաշնակցական միացած են և զարմանալի կարգապահութեամբ 10—12 խումբեր կազմած և քաղաքին այլ և այլ կէտերուն վրայ ռազմական դիրք բռնած, և այս դիրքերուն վրայ օրերով աննման կարգապահութեամբ մնացեր են։ Գիշերները թեւ–թեւ խմբակներու բաժնուած քաղաքին մէջ շրջագայեր են, պետութեան մէջ պետութիւն ստեղծելով։ Այս կազ-

մակերպութիւնը այնքան հռչակ հանած է, որ Թուրք խուժանին մէջ տարապէս զարհուրանք տիրած է։ Այնպէս որ նա իր մորթէն վախնալով, դիմած է կառավարութեան որ պաշտպանէ զինքը։ Արդար ըլլալու համար պէտք է ընդունիլ, որ այդ պարագային համար Կեսարիան իր ազատումը կը պարտի կուսակցութեանց («Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ», *Ա. Ալպօյաճեան*)։

Բ. Օհանեան, նոյն գրքին մէջ, բազմաթիւ վկայութիւններ կը յիշէ, որ Թուրք խուժանը ուզած է յարձակիլ հայաշատ վայրերու վրայ, բայց ետ կեցած է այդ քայլէն, որովհետև «հայերը ի վիճակի էին կեանքերնին սուղ ծախելու»։

Ս. Եսայեանի մօտ գտնուած բազմաթիւ նամակներ ցոյց կուտան, որ ան տևապէս զբաղած է զինելու Կեսարիոյ հայութիւնը և յաջողած է այդ նպատակին մէջ։

1909*ի վերջը Ստեփան Պոլսոյ վրայով կը վերադառնայ Եգիպտոս, հոն հաստատուելու համար։ Թէև այս թուականէն սկսեալ ան պաշտօնապէս գործիչ չէ, բայց գործօն ծառայութեան մէջ է միշտ, կը շարունակէ իր թղթակցութիւնները Երկրի հետ։* 1910 *Փետր.* 2 *թուականով կը գրէ Պոլիս, Ռ. Զարդարեանին, լուր տալով որ «Սէրպէսթի» ի տէր Մէվլանզատէ Րիֆաթը Գահիրէ հաստատուած է և սկսած է իր թերթի հրատարակութեան. «Նա կողմնակի դիմումներ ըրած է մեր ընկերներէն մէկուն՝ բանակցութեան մտնելու. Դաշնակցութեան հետ յանուն կազմակերպութեան մը, որուն հետ կապուած են եղեր իբր թէ Իշխան Սապահէտտին և այլ ծանօթ դէմքեր, պատրաստակամութիւն յայտնելով միևնոյն ժամանակ պէտք եղած հաւաստիքը ընծայել այդ մասին»։*

Աստիճանաբար Ստեփան կը դառնայ Եգիպտոսի մեր կազմակերպութեան սիւնը։ Իր անձնական կեանքը ևս նոյն թափով կը զարգանայ։ Նախ կարճ ժամանակով կը մնայ Երուանդ Լալայեանի ագարակը, 1911*ին կը մտնէ Մանթաշեան Հաստատութեան մէջ, որու Գահիրէի ճիւղին տնօրէնի պաշտօնը կը վարէ* 1920*էն մինչև* 1940։ 1914*ին կ'ամուսնանայ օր. Զապէլ Էհրամճեանի հետ (կարինեցի)՝ Ռստոմի և Եղիշէ Թոփչեանի սանուհիներէն։ Կ'ունենան հինգ զաւակներ՝ Վաղգէն, Գեղանոյշ, Շաւէ, Թագուհի և Սերովբէ (Սերօ)։ Ուխտ ըրած էր զանոնք Հայաստանի մէջ մկրտել տալու։ Այդ բախտը չունեցաւ և* 1928*ին իր հինգ զաւակները միասին մկրտել տուաւ՝ կնքահայրութեամբ ընկերներ Համօ Օհանջանեանի, Նիկոլ Աղբալեանի,*

Լեւոն Շանթի եւ Վահան Նաւասարդեանի, Նայեանի հինգ զաւակներն ալ այժմ Դաշնակցութեան շարքերուն մէջ են։

Ա. Համաշխարհային պատերազմին Եգիպտոս դարձաւ հայութեան համար կարեւոր կեդրոն մը, ուր ապաստանեցան Մուսա Տաղէն ազատագրուած հայեր, օգնութիւն եղաւ կամաւորական շարժումին, միջկուսակցական համաձայնութեամբ ստեղծուեցաւ Ազգային Միութիւն, պատուիրակներ ղրկուեցան Ամերիկա. այս բոլոր գործերուն մէջ Ստեփանը ղեկավարող դէմքըն էր։

1919ին այցելեց Փարիզ եւ Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակներ Ա. Ահարոնեանի եւ Հ. Օհանջանեանի հետ խորհրդակցութիւններ կատարեց եւ վերադարձաւ Եգիպտոս այն յոյսով, որ շուտով Հայաստան պիտի երթար։

1915-1921 ինք վարեց «Յուսաբեր»ը, գործի մղելով աշխատակիցներ եւ խմբագիրներ։ Ստեփանի ջանքերով, թերթին սեփականատէր Լալայեանցի մահէն ետք, հանգուցեալին այրին թերթը փոխանցեց Դաշնակցութեան։

Նիւթապէս խիստ համեստ պայմաններու մէջ լոյս կը տեսնէր «Յուսաբեր»։ Հայ գիրին սիրահար Ստեփան գլխաւոր աջակիցը եղաւ այդ նեղ օրերուն թերթին յարատեւութեան եւ երբ արտասահմանէն մտաւորական նոր ուժեր եկան Եգիպտոս, Ստեփան գիտցաւ մտաւոր եւ հոգեկան կապ ստեղծել անոնց հետ ու ժամանակի ընթացքին Դաշնակցութիւնը իր մամուլով, եւ կազմակերպական մեքենայով պատուաւոր տեղ մը գրաւեց եգիպտահայ կեանքին մէջ։

Առանց մասնակցելու Թեմական կամ Քաղաքական ժողովներուն, միշտ կը զբաղէր գաղութը յանգրգող հարցերով։ 1936ին է, որ առաջին անգամ ըլլալով մասնակցեցաւ Գահիրէի Թեմականին. իր ներկայութիւնը բարերար ազդեցութիւն ունեցաւ, շատեր իրմով ճանչցան Դաշնակցութիւնը, լաւագոյն տպաւորութիւններ կրելով։

Երբ Համաշխարհային Բ. պատերազմը սկսաւ, տենդագին կերպով կը հետեւէր դէպքերու զարգացման, համոզուած էր, որ այլեւս պիտի իրականանային հայ ժողովուրդի ազգային բաղձանքները։ 1930էն ի վեր հիւանդ էր եւ ունեցած էր թեթեւ կաթուած. բայց անհոգ էր իր առողջութեան մասին։ 1940 Փետրուար 20ի գիշերը յաւիտենապէս փակեց իր աչքերը։

Հիւանդութեան օրերուն, իր սգաւոր կնոջ ներկայութեան տխուր ձայնով երգած է իր սիրած աշուղին երգը.

— Թէ կու պակսի՝ Քեզ կու պակսի, աշխարհումէն բան չի պակսիր...

Բոլոր ընկերները և Եգիպտոսի գաղութը ամբողջովին կը զգային, որ իրենց համար մեծ մարդ մը պակսած էր։ Յուղարկաւորութիւնը կատարուեցաւ իսկապէս համազգային մեծ շուքով։ Իսկ մահէն վեց օր ետք, փետր. 26ին Գահիրէի Թեմական Ժողովի նիստը բանալով, ատենապետ Կարօ Պալեան յարգանքի արժանի տուրքը տալով ըսաւ.

«30 տարիներէ ի վեր ընկեր զինակիցներ եղած էինք, միասին պայքարած և միասին աշխատած։ Հանգուցեալ Եսայեան վեհանձն, առիւծասիրտ և զոհաբերող ոգի մը ունէր։ Գիտէր զոհել և զոհուիլ ազգին համար, իտէալի մը համար։ Համակ կեանք ու եռանդ էր ան, հանրութեան համար աշխատիլը իրեն համար իտէալ մը համարած էր։ Ամէնքս ալ հայրենասէր ենք. կը սիրենք մեր ազգը բայց ան տարբեր էր։ Ազգասիրութիւնը, հայրենասիրութիւնը անոր մէջ կիրք մը դարձած էին, ան պատրաստ էր ինքզինքը զոհելու ազգին համար»։

Ստեփանի մարմինը երբ գերեզման կը դրուէր, իր ընկերները դագաղին մէջ դրին ափ մը հող՝ Հայաստանէն բերուած, Հայկական Եռագոյնը և «Յուսաբեր»ի փետր. 20ի թիւը, որ Ստեփանի մահը կը գուժէր։ Հայրենիքը, անոր ազատագրական պայքարը և հայ մամուլը կը կազմէին երրորդութիւն մը, որուն ամրօրէն կապուած էր Ստեփանի կեանքը։

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ ՍՏԵՓԱՆ ԵՍԱՅԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Առաջին անգամ տեսած եմ Ստեփանին 1919ին, Փարիզ։ Եկած էր Հ. Հ. պատուիրակութեան այցելութեան և ունեցած առանձին, մտերիմ խօսակցութիւն Ա. Ահարոնեանի հետ։ Նրա խոհուն և ազնիւ դէմքը քաշեց ինձ դէպի ինքը։ Ծանօթացայ հետը և անմիջապէս այնպէս մտերիմ զգացի ինքզինքս նրա հետ, որ կարծես երկար տարիների բարեկամներ էինք։

... Ինձ վիճակուեց գալ Եգիպտոս և այստեղ, ի շարս միւս ընկերների, ես գտայ ամենամտերիմ և ամենասիրելի

Ստեփանին, որ աննկատելի դարձրեց ինձ համար պանդուխտի վիճակը։ 17 տարի ապրեցանք սիրտ սրտի, ու ես հասկցայ թէ ի՛նչ ոսկի սիրտ և զմայլելի հոգի ունէր Ստեփանը, որքա՛ն կապուած էր Հայրենիքի ազատագրութեան գաղափարին և ի՛նչ զոհողութիւնների ընդունակ էր այդ գաղափարը իրականացնելու համար։

«Յուսաբեր 1940 փետր. 24 ՀԱՄՕ ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆ

*
* *

Պարզ դաշնակցական *չէր, մարմնացումն էր* Դաշնակցակա Ցուբեան, *— բարքերի, ըմբռնումների, զգացումների, տենչերի և սովորոյթների մէջ հզօր, ինքնատիպ ու ներդաշնակ աշխարհ, շատ աւելի շքեղ ու համապարփակ, քան կուսակցական պարզ դաւանագիրն է։*

Անկախ այս բոլորից, իր անձը առնելով ընտանեկան, ազգակցական, կուսակցական և ազգային շրջանակներից դուրս, Ստեփանը, իբրև մարդ, *իբրև մէկ անդամը մարդկային մեծ գերդաստանի,* լա՛ւ մարդ *էր։ ...Լաւ և անթերի հայ էր։*

Ամբողջական *Հայաստանը (իբրև* Հայրենիք*) և* ամբողջական *հայ ժողովուրդը (իբրև ազգ) եկած և վեհափառօրէն տեղաւորուած էին իր հոգեկան աշխարհում։*

Մի խորհրդաւոր բան կար իր սիրոյ մէջ դէպի հայրենի հողը։

Մահուան նախորդող շաբաթներին, երբ զգալապէս տկարացած էր արդէն և իր հոգու գաղտնի ծալքերի տակ հաշտուած մահուան գաղափարի հետ, հարազատների խնդրանքին՝ հոգ տանել իր առողջութեան և հետևել բժիշկների խորհրդին, — Ստեփանը համոզումով և հաւատքով պատասխանում էր շարունակ.

— Դեղեր բան չեն ընէր. Հայաստա՜ն, Հայաստա՜ն, զիս Հայաստա՜ն տարէք և ես ձեզի խօսք կուտամ չմեռնիլ...։

Հայրենիք ամսագ. 1941 թիւ 7 Վ. ՆԱԽԱՍԱՐԴԵԱՆ

*
* *

Իր անունին կապուած չեն խոշոր գործեր կամ շարժումներ, ըլլայ հանրային կալուածէն ներս, ըլլայ կուսակցական կամ մասնաւոր։ Բայց դժուար է գտնել կալուած մը, ուր չհաստատէք իր ներկայութիւնը, կամ նշանակելի շարժում մը՝ որուն մասնակցած չըլլայ ինք։

. . Խառնուածքով հոյաւոր, կարողութիւններով բազմա-

կողմանի մէկն էր, անհատականութիւն մը, որ կերտուած էր տարիներու ընթացքին, կեանքին ու գիրքերուն, մարդերուն ու անոնց գործերուն հետ շփուելով, անոնց հետ պայքարելով, յամառօրէն մաքառելով և յաղթահարելով յաճախ։

...Գործ մը ըլլալէ աւելի, գործունէութիւն մըն էր, շարժումի մէջ եղող ոյժ մը. նոր բացատրութեամբ մը՝ ուժական խառնուածք մը, որ կը յայտնուէր ամէն կալուածի մէջ և իրեն համար տեղ մը կը գրաւէր ու ինքզինք լսելի կը դարձնէր։

«Յուսաբեր» 1940 Փետր. 24 Դ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

*
* *

Ստեփան Եսայեանի գերեզմանի առջև սիրտը հառաչ չունի։ Մի ջահակիր է որ ընկաւ, նրա վրայ արցունք չունինք. քանզի ջահն է որ պէտք է վեր բռնել նրան հասցնելու իր հանգրուանին։

Ստեփանին կեանքը մի ապացոյց է, որ այս աշխարհը պէտք է և կարելի դրախտի վերածել. Դա հաւատաւոր մարդու կեանքն է։ Զոհն ու զոհաբերութիւնը նրա համար բնութիւն էին և ոչ առաքինութիւն։ Հաւատքը՝ մղում էր. և արիութիւն՝ արգասիք։

Իտէալը մի կիրք էր. մի անխոնջ և անսպառ ոյժ, որ երբեք չդադարեց մռնչելուց։

Իտէալը Հայաստանն էր, որի համար չդադարեց մտածելուց, աշխատելուց և զոհելուց։

Իտէալը երկիւղ չէ ճանաչել. Ստեփանը քաջ, արի և անվախ եղաւ իր կեանքի, իր գործունէութեան, մինչև անգամ իր հիւանդութեան և օրհասական օրերին։

«Յուսաբեր» 1940 Փետր. 29 Տոքթ. Ե. ԽԱԹԱՆԱՍԵԱՆ

Ա Ղ Բ Ի Ւ Ր Ն Ե Ր

Ստեփան Եսայեան — Վ. Նաւասարդեան, «Հայրենիք» ամսագիր, 1941 Թիւ 5—7

«Յուսաբեր»ի 1941 Փետր 24 թիւը նուիրուած է Ստեփան Եսայեանին։ Յօդուածներ ունին Համօ Օհանջանեան, Դ. Մխիթարեան, Բժ. Եր. Խաթանասեան Վարդան Քառաթեւ, Բ. Թաշեան, Հ. Ամիրեան, Բ. Զէրիճեան, Գ. Զէքիճեան (բանաստեղծութիւն), դամբանականներ են ։

Ի՞նչպէս մեռաւ Դաշնակցութեան մէջ — Ս. Եսայեան, «Յուսաբեր», 1925 Հոկտ. 10

ԱՐՍԷՆ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

Ղարաբաղի անուանի տոհմի մը զաւակն է Արսէն Միքայէլեան. պատանի տարիքէն տրամադրուեցաւ հանրային կեանքին։ Կովկաս, Տարօն, Հիւսիսային Ամերիկա և ամենէն ետք Հարաւային Ամերիկա, միշտ շրջեցաւ իր ժողովուրդին մէջ. ապրեցաւ անոր ցաւերով, ոգևորուեցաւ անոր ազգային պայքարով և հանդիսացաւ սիրուած ժողովրդական գործիչը։

Իր հօրեղբայրը՝ Տիրան արքեպիսկոպոս, որ ներկայիս Հիւսիսային Ամերիկա կ'ապրի, պրպտումներով յաջողած է իրենց տոհմի անցեալը հասցընել մինչև 1632 թուականը։ Իրանի Ղարգաղի շրջանէն Մելիք Մուշկամբարեան կը գաղթէ Ղարաբաղ և Շուշիէն 20 մղոն հեռու կը հիմնէ Նորաշէն գիւղը, որ հետագայ երեք դարերու ընթացքին՝ 1632էն մինչև 1920—25 կը մնայ իր տոհմի բնակավայրը։

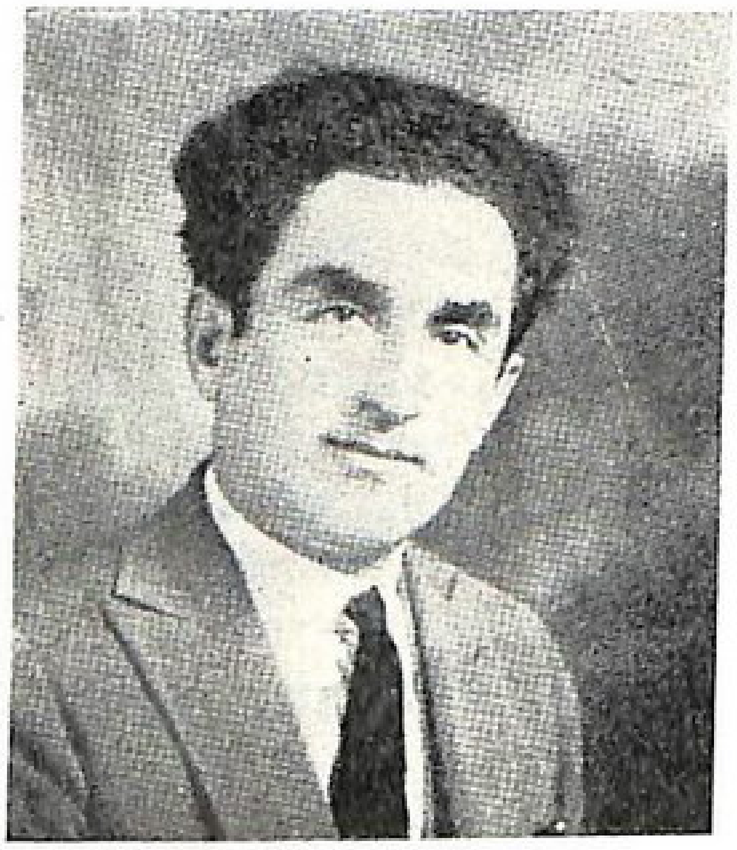

Մելիք Մուշկամբարեանի կրտսեր եղբայրը կը ձեռնադրուի քահանայ, Տէր Յովհաննէս անունով. Անոր մահէն ետք տոհմը իր վրայ կ'առնէ Տէր Յովհաննէսեան մականունը, որ շարունակուած է մինչև եաք։

Այս գերդաստանին մէջ, 1812ին ծնած է Յովսէփ բէկը՝ Արսէնին պապը, որ ունեցեր է վեց զաւակներ, երեքը աղջիկ և երեքը տղայ. մեծը՝ Բէգլար, միջնեկը՝ Միքայէլ, իսկ կրտսերը՝ Տիգրան, հետագային Տիրայր արքեպիսկոպոս Տէր Յովհաննէսեան։

Միքայէլը պատրաստուած մտաւորական մըն է եղած, իբրև ուսուցիչ սերունդներ դաստիարակած է։ Ան ամուսնացած է Ղարաբաղի ծանօթ տոհմերէն Փիրումեանի աղջկան Սոնայի հետ։

Միքայէլի և Աննայի զաւակներէն մէկն է Արսէնը, որ ծնած է 1885ին Նորաշէն գիւղը և հետագային իբրև մականուն գործածած է իր հօր անունը՝ կոչուելով Արսէն Միքայէլեան։

Արսէնը Միքայէլի և Աննայի երկրորդ զաւակն է։ Արսէնէն զատ ունեցեր են հինգ զաւակ եւս. մեծը՝ Արմենակ, որ ողջ է և կը գտնուի Երեւան. Սարգիսը սպաննուած է Ա. համաշխարհային պատերազմին. երեք քոյրերը և Արսէնի ծեր մայրը կ'ապրին Երեւան։

Նախնական կրթութիւնը Արսէն ստացած է իր ծննդավայր Նորաշէն գիւղը, իր ուսուցիչ հօր ձեռքին տակ։

Շուշիի թեմական դպրոցի տեսչութիւնը 1897ին կը ստանձնէ Արսէնի հօրեղբայրը՝ Տիրայր վարդապետ, որ համալսարանական կրթութեամբ օժտուած եկեղեցական մըն էր։ Արսէնի ծնողքը գիւղէն զինք կ'ուղարկեն Շուշի, ուսում ստանալու համար հօրեղբօրը խնամքին տակ։

Արսէն Միքայէլեան, «Դէմքեր և դէպքեր» խորագրին տակ, «Արմէնիա»ի (Պ. Այրէս) 1941 Յունուար 7 և 10ի թիւերուն մէջ կը պատմէ իր պատանեկան յուշերը.

«Չորս հոգի էինք մենք, - կը գրէ Արսէն, — Վահանը (Նաւասարդեան), Արտեմը Գաբրիէլը և ես։ Վերջին երեքը կը սորվէինք Շուշուայ թեմական դպրոցի մէջ և կը ստանայինք հայեցի կրթութիւն։ Վահանը, դեռ փոքր հասակէն որբ՝ իր հօրմէն, կը սորվէր ռուսական դպրոցի մէջ և մեր պատանեկան երազներուն և ծրագիրներուն մասնակից էր, ստանալով հայեցի կրթութիւն։

Այս խումբը առանձին ժողովներ կը գումարէ. պատանեկան խանդավառութեամբ և վառ երեւակայութեամբ կը պատրաստուի օգնելու Թրքահայաստանի ազատագրութեան։ Մեր հայ գուկները քաղաքին մէջ հաղորդակցութիւններու համար կը գործածեն այս վառվռուն պատանիները։ Արսէնի մայրը օր մը զայրացած կ'ըսէ իրեն. «Թաղեմ քու վարժապետներդ գլուխը։ Ամէն օր պտոյտ, պտոյտ։ Անգամ մ'ալ չլսեցի, որ ասէ թէ տունը նստիր և դասերդ սորվիր»։

1901ին Շուշիի թեմական դպրոցի տեսուչն է Բենիկ վարդապետ, յետադիմական և անպիտան մէկը։ Պատանիներու խումբը, տարիքով իրենցմէ աւելի չափահաս Արամի և Իշխանի ղեկավարութեամբ, դպրոցական հանդէսի մը պահուն, աղմկալի ցոյց մը կը կազմակերպեն Բենիկ վարդապետին դէմ, որ հետա-

գային, պոլշեւիկներու օրով, եղաւ «Ազատ Եկեղեցի» թերթին խմբագիր։

Տիրայր վարդապետի յանձնարարութեամբ և անոր օգնութեամբ, Արսէն կ'երթայ Էջմիածնի Գէորգեան Ճեմարանը, ուր կրթութիւն ստացած են մեծ թիւով մտաւորականներ և գործիչներ։

Բայց յեղափոխական շարժումով ոգեւորուած էր նաև Ճեմարանի աշակերտութիւնը։ Արսէն, իր ըմբոստ խառնուածքով և պատանեկան տարիքէն իր կրած տպաւորութիւններով, հեռու չի մնար այս խմորումներէն և օրին մէկը խումբ մը աշակերտներու հետ կ'արտաքսուի Ճեմարանէն։

1903ին կը մտնէ Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցը, զոր կ'աւարտէ 1906ին։ Հազիւ 21 տարեկան, իբրև գործիչ կը շրջի Ախալցխա, Ախալքալաք և Բաթում։ Կ'աշխատակցի Թիֆլիսի «Հորիզոն» և Բագուի «Արև» թերթերուն։

Կը պատրաստուի Երկիր երթալ, բայց հարազատներու թելադրանքով կը մեկնի Ս. Փեթերսպուրգ, ստանալու համար համալսարանական կրթութիւն։ Կը հետևի իրաւաբանութեան և մանկավարժութեան։

1914 Մայիսին Արևելեան Բիւրոն իրեն կը յայտնէ, որ ընկերները զինք գործիչի պաշտօնին կը հրաւիրեն Մ. Նահանգներու մէջ։

Նոյն ատենները ուրիշ հրաւէր մըն ալ կը ստանայ Ս. Փեթերսպուրգի եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան կողմէ, փրոֆ. Ն. Ադոնցի միջոցով. կ'առաջարկէին կազմակերպել ուսանողներու խմբակ մը՝ ուսումնասիրութեան ենթարկելու համար Մուշի և Սասունի շրջանները։

Արսէն կ'ընդունի նաև երկրորդ առաջարկը։ «Որովհետև — կը գրէ իր յուշերուն մէջ — գեղեցիկ պատեհութիւն մըն էր՝ տեսնելու այնքան երազած Հայաստանը, անցնելու սահմանի միւս կողմը՝ ապրելու հայ գիւղացիներու մէջ, տեսնելու անոնց ցաւը, ուսումնասիրելու այդ շրջանի քաղաքական-տնտեսական կեանքը և բազմակողմանի ծանօթութիւններով մտնելու Ամերիկա»։

1914 Յունիսին երկու երիտասարդ ընկերներու հետ ճամբայ կ'ելլէ Կարս-Սարիղամիշ, Կարին-Սբ. Կարապետ, Մուշ և Սասուն, ուր կ'իմանան եւրոպական պատերազմի մասին: Օտարականներ կը սկսին հեռացուիլ Թուրքիայէն։ Արսէնն ալ հակ-

ղութեան տակ կը ղրկուի Կարին, ուր կ'ազատուի Ռոստոմի միջամտութեամբ և չուտով կը մեկնի Տրապիզոնի ճամբով Պոլիս։ Հանդիպումներ կ'ունենայ ղեկավար ընկերներու հետ, Մասնաւորապէս Ի.։ Ակնունին կը քաջալերէ զինք և բարի ճանապարհ մաղթելով կ'ըսէ.

— «Լսի՛ր, Արսէն, երբ Ամերիկա հասնես և քեզ հրաւիրեն հրապարակային ժողովի մէջ խօսելու, դու պիտի տեսնես մի մեծ բազմութիւն հայ ղարիպների՝ մաքուր հագուստներով, ածիլուած երեսներով, ոսկէ շղթաներով և փայլուն մատանիներով... Ու մի վայրկեան պիտի կածես, թէ փրոֆեսօրների խորհրդակցական և կամ ուսանողական ժողովի մէջ ես։ Չվախենաս, հա՛. դրանք բոլորը մեր համեստ և աշխատաւոր հայ գիւղացիներն են՝ կարօտ հայրենի ծուխին և Հայաստանի կապուտակ երկնակամարին։»

Կովկասէն Թուրքիա անցնելու ատեն է, որ Արսէն կը սկսի Տէր Յովհաննէսեանի փոխարէն Միքայէլեան մականունը գործածել։

Պատերազմի ամբողջ տեւողութեան Արսէն կը մնայ Ամերիկա. կը շրջի քաղաքէ քաղաք, կ'ոգեւորէ հայրենակարօտ գաղութը։ Տխուր լուրեր կը հասնին Երկրէն. ցաւակից է բոլորին։ Այս օրերուն, պահ մը ան կ'առանձնանայ և կը պատրաստէ «Դրուագներ Հ. Յ. Դ. գործունէութիւնից» և աւելի ետք՝ «Քաղաքական դէպքեր Հայոց Պատմութեան մէջ» երկերը, հայրենասիրական շունչով գրի առնուած։

Պատերազմի աւարտումին, 1919ին, իբրև ամերիկահայութեան պատգամաւորներէն մէկը կը մասնակցի Փարիզի Ազգային Համագումարին, ապա Երևան՝ Հ. Յ. Դ.եան 9րդ Ընդհ. Ժողովին:

Հանրապետութեան կառավարութիւնը մասնաւոր առաքելութեամբ Արսէնը կը ղրկէ Ղարաբաղ, նախապատրաստելու այդ շրջանի հայութիւնը, որպէս զի միանայ մայր հայրենիքին։ «Հայրենիք» ամսագրի 1923 թ. 7-12՝ թիւերուն մէջ «Ղարաբաղի վերջին դէպքերը» խորագրին տակ գրի առած է այդ օրերու իրադարձութիւնները և իր կատարած աշխատանքները։ Այնուհետև յառաջացան ըմբոստութիւններ. գլխաւորապէս գիւղերու հայ բնակչութիւնն էր, որ գործօն մասնակցութիւն բերաւ այդ շարժումներուն։

1919 Դեկտ. 7ին Արսէն գնդ. Ջ. Մ.ի հետ կը հասնի

Ղարաբաղ և Գիւլիստանի Ջիւանշիրի շրջանէն ետք կ'երթայ Խաչէն, Շուշի. «Զինոյած, որ մայրս — կը գրէ Արսէն — եկել էր ինձ տեսնելու 6-7 տարուայ բացակայութիւնից յետոյ. միայն մէկ ժամ կարողացայ լինել նրա հետ և առաւօտեան ժամը 4ին, Ա. Ա.ի հետ ճամբայ ելայ դէպի Տումի՝ մասնակցելու Թևանի միջադէպի հաշուեյարդարին»։ Կը կազմուի Ղարաբաղի ինքնապաշտպանութեան կեդր. Մարմին, կը տեսնուին պատրաստութիւններ. Բայց Ազրպէյջանի կառավարութիւնը արդէն ճնշիչ միջոցներու կը դիմէ։

Ղարաբաղի հայութեան 8րդ համագումարը տեղի կ'ունենայ 1920 փետր. 28ին Շոշ գիւղը, մասնակցութեամբ 96 պատգամաւորներու՝ Գիւլիստանի, Ջիւանշիրի, Խաչէնի, Վարանդայի և Դիզակի շրջաններէն ընտրուած։ Քաղաքի ներկայացուցիչները, թիւով 23, չեն մասնակցիր համագումարին։ Դիտել տանք, որ հայ բոլշեւիկները կը պաշտպանէին «Ղարաբաղը Ազրպէյջանին միացնելու տեսակէտը՝ պատճառաբանելով, թէ Շուշի-Եւլախ խճուղիով Ղարաբաղի հայութիւնը տնտեսապէս աւելի կապուած է համեմատաբար հարուստ Ազրպէյջանի հետ, քան Զանգեզուրի լեռների վրայով աղքատ Հայաստանի հետ։ Անոնց իսկական նպատակն այն էր, որ թոյլ պահեն «Դաշնակցական կառավարութիւնը»՝ Ղարաբաղի անջատումով և եթէ ապագային Ռուսաստանը գայ՝ Ղարաբաղը գործածեն զինուորական յենակէտ Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ կռուելու համար», կը գրէ Ա. Միքայէլեան.

Ընդհարումները կը սկսին Ղարաբաղի մէջ։ Ազրպէյջանի կանոնաւոր բանակը յարձակման կ'անցնի։ Խմբապետ Տէր Ղազարը — Միհրանի ահաբեկիչը — կը յաջողի գրաւել Ասկերանի կիրճը, որ ռազմական մեծ նշանակութիւն ունէր. կը խզուին Շուշիի ու Աղդամի և Աղդամի ու Բաքուի յարաբերութիւնները։ Բայց փամփուշտի պակասի հետեւանքով, Տէր Ղազար կը նահատակուի Ասկերանի մէջ և կիրճը կը վերագրաւուի թշնամիին կողմէ։

Նոյն ատենները տեղի կ'ունենայ Շուշիի ողբերգութիւնը։ Նահանգապետ Սուլթանով կը յաջողի հաւատացնել ժողովուրդին որ ջարդ տեղի պիտի չունենայ, եթէ չդիմադրեն։ Երկուքէն երեք հազար հոգի կը հաւաքուին Ազրպէյջանի կողմնակից յայտնի ռուսամոլ և թրքամոլ Գիգի աղայի տունը, իսկ բնակչութեան միւս մասը կ'անցնի գաւառ, որովհետև Սուլթանովի

կողմէ հայ տուներու մէջ տեղաւորուած զինուորները քաղաքը հրդեհի տուած էին։ Սուլթանով վարարար «կատղած զինուորներու ու ամբոխի քմահաճոյքին կը յանձնէ 2–3000 հայ քաղաքացիներ»։

Հայաստանի Հանրապետութիւնը զբաղած էր թաթարներու խռովութիւնները զսպելով Պէօյուք Վեդիի, Զանգիբասարի, Կարսի շրջաններուն մէջ և չկարողացաւ զինական ոյժ ղրկել Ղարաբաղ։ Ապրիլ 17ին Ղարաբաղ կը հասնի Դրօն, կ'ընդունուի մեծ խանդավառութեամբ և կարճ ժամանակի ընթացքին կը յաջողի 3000 զինուորներ կազմակերպել, բայց Հայաստանի մէջ ստեղծուած Մայիսեան բոլշևիկեան ըմբոստութիւնը և Ազրպէյջանի խորհրդայնացումի դէպքերը կը ստիպեն Դրօն իշխանութիւնը յանձնել բոլշևիկներուն և հեռանալ Ղարաբաղէն։

Արսէնի Ղարաբաղի առաքելութեան մասին Յ. Ամատունի հետևեալը կը պատմէ.

«1920ի Յունիս ամսոյ վերջերը, երբ ես Կ. Պոլսէն Հայաստան գացի որոշ գործով մը, փափաքեցայ տեսնել նաև Արսէնը։

Հանդիպեցայ անոր Երևանի «Պուլվար»ը։ Գտայ չափազանց տխուր և մելամաղձոտ։ Ան նման չէր իմ տեսած Արսէնին։ Նոր վերադարձած էր Ղարաբաղէն, ուր գիտէի թէ գացած էր որոշ առաքելութեամբ մը։

Յայտնի էր, թէ այդ առաքելութիւնը անցած էր անյաջող, և անոր ծանրութեան տակ էր, որ կը ճնշուէր Արսէն։

Հասկնալի փափկանկատութեամբ մը, ես չուզեցի որևէ բան հարցնել Ղարաբաղի գործերուն մասին, չնայելով որ շատ կը հետաքրքրուէի իմանալ գործի ձախողութեան պատճառները։

Գիտէի, թէ իմ հետաքրքրութիւնը ախորժելի պիտի չըլլար Արսէնին։

Իմ վերադառնալէն առաջ, երբ առիթ ունեցայ հանդիպելու նաև բժիշկ Ռուբէն Իւզբաշեանին, ան ինծի տուաւ Արսէնի առաքելութեան հետ կապուած քանի մը տեղեկութիւններ։

Իւզբաշեանի համոզումով՝ Արսէն յարմարագոյն մէկը չէ եղած յանձնարարուած գործին համար։ Այդ իրողութիւնը կ'ըմբռնէ եղեր ինքը՝ Արսէնը։ Եւ երբ Բիւրոն որոշած է ղրկել զինք Ղարաբաղ այդ առաքելութեամբ, ան մերժած և ընդդիմացած է ընդունիլ, պարզապէս այդ գործին իր անյարմարութիւնը բացատրելով։ Բայց Բիւրոն պարտադրեր էր զայն անմի-

ջաղէս մեկնելու։ Եւ իբրեւ կարգապահ ընկեր, Արսէնը մեկնե. է Թիֆլիս՝ անկէ անցնելու համար Ղարաբաղ։

Զուգադիպօրէն այդ պահուն Արսէն կը հանդիպի բժ. Իւզբաշեանին, կը յայտնէ անոր իրեն յանձնուած առաքելութիւնը եւ այդ գործին իր անյարմարութիւնը։ Եւ կը խնդրէ անկէ, որպէսզի Բիւրոն զինքը ազատ կացուցանէ այդ պարտականութենէն։ Կ՚ըսէ թէ պիտի սպասէ Թիֆլիս, մինչեւ որ պատասխան ստանայ իր այս վերջին դիմումին։

Բժիշկ Իւզբաշեան կը կատարէ այդ յանձնարարութիւնը, բայց Բիւրոն չի փոխեր իր որոշումը եւ կը հրամայէ Արսէնին անմիջապէս մեկնիլ Ղարաբաղ» («Հայրենիք» 1941 Ապրիլ 27)։

Ընդունելով հանդերձ, որ Արսէնին տրուած էր խիստ պատասխանատու եւ դժուար իրագործելի առաքելութիւն մը, բայց հետագայ դէպքերը ցոյց տուին, որ ստեղծուած ձախողանքը արդիւնք էր օտար քաղաքական մեծ ուժերու սադրանքին եւ Արսէնը մեղք չունէր պատահած ձախողանքին մէջ։

Առաջին անգամ Արսէնը տեսայ 1920ի աշնան, երբ Իգդիրէն քանի մը օրով գացած էի Երեւան։ Արդէն սկսած էր հայ-թրքական պատերազմը եւ մայրաքաղաքին մէջ գումարուած ժողովրդական մեծ միթինկի մը ընթացքին, Վահան Մինախորեան եւ Արսէն Միքայէլեան խօսեցան հայրենաշունչ ճառեր, հնչեցնելով վտանգի ահազանգը։

Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք Արսէն անցաւ Կ. Պոլիս, բոլորովին ընկճուած պատահած աղէտալի դէպքերէն եւ ուզեց առանձնանալ։ Պոլսոյ ընկերները զինք հանգիստ չձգեցին եւ ան ստացաւ իր նախկին կորովը։ Դարձեալ Յ. Ամատունի կը գրէ.

«Կ. Պոլսոյ մէջ կուսակցական գործերու աշնան եւ ձմրան շրջանը սկսած էր, Թաղային մարմինները ամէն օր գործիչի մը ներկայութեան պէտքը կը զգային։ Եւ նկատի ունենալով, որ Արսէն Կ. Պոլիս կը գտնուէր, ընկերները կը փափաքէին, որ իբրեւ նոր եւ ներկայանալի դէմք մը, ան այցելէ իրենց։

Սկիզբէն Արսէն բաւական դժուարութեամբ յանձն առաւ, գրեթէ իմ ստիպումներուն տեղի տալով։ Բայց հետզհետէ գտնելով իր հոգեկան վիճակը, ան ամբողջապէս փոխուեցաւ եւ նուիրուեցաւ կուսակցական աշխատանքներու։ Այլեւս պէտք չկար խնդրելու, որ երթար այս կամ այն Թաղային ընկերական ժողովներուն եւ հրապարակային հաւաքոյթներուն։ Ան պատրաստ

էր հաճոյքով ընդունելու բոլոր հրահանգները։ Իր թողուցած տպաւորութիւնը գերազանցօրէն լաւ էր։

1921 Յունիսին Արսէն կը վերադառնայ Հիւս. Ամերիկա, ուր կը մնայ քանի տարի (նախապէս հոն եղած էր հինգ տարի)։ Այս երկար տարիներուն Արսէնի միակ զբաղումն ու մխիթարանքը եղաւ կուսակցական աշխատանքը։ Գործիչ, խմբագիր, կեդրոնական կոմիտէի անդամ, քարտուղար, անդադար տքնեցաւ Դաշնակցութեան համար։ Քանի մը անգամ փորձեց իրեն համար առանձին կեանք ստեղծել, միշտ անյաջող։

Իր գործակից ընկերներէն Կոպեանիկ Թանտրճեան կը պատմէ.

«Տարի մը, 1928ին էր կարծեմ, Արսէնին հետ երկուքս ալ յոգներ, նոյն իսկ ձանձրացեր էինք գործիչի կեանքէն. ուղղակի փախանք Պոսթընէն. կանգ առինք Ֆիլատելֆիա, այդ պատուական ընկերներու քաղաքը. Պզտիկ արձակուրդէ մը յետոյ, ապրուստ էր պէտք, նոր գործ սորվեցանք. աւելի ճիշդը իրր թէ սորվեցանք. դարձանք բծահան (սփաթըր). գործ առինք Չէսթըրի մէջ, փոքր քաղաք մը Ֆիլատելֆիոյ կից. առտու իրիկուն կ'երթեւեկէինք Ֆիլատելֆիա, ապրելու համար մեր սիրած ընկերներուն հետ։ Սկիզբները կը բնակէինք մէկ սենեակի մէջ, մեր քսակի պարպտացումէն վերջ—խեղճ ու կրակ, յաւիտենական գործիչի ճակ...,— ունեցանք առանձին սենեակներ։

«Շահ, ազգային կեանք, ընկերական մթնոլորտ.. քաղցր ու չինաքար ամիսներ անցուցինք իրարու հետ, մինչեւ իմ Եւրոպա մեկնումը։

«... Օր մըն ալ կէսօրին, ամառուան տաքին, երբ գործարանին էինք աշխատանքի մէջ, Արսէնը, յանկարծ սրտնեղած, նետեց մէկ կողմ ձեռքի բծահան գործիքը, «ես կ'երթամ, Կոպեա», ըսաւ ու մեկնեցաւ։

«Տաքցած էր բանի մը, չեմ գիտեր. այդպէս էր մշտազըւարթ Արսէնը իր սրտնեղած պահերուն. Այդպէս են, գէթ իմ ճանչցած բոլոր ղարաբաղցիները. Հայոց աշխարհի հերոս լեռներէն իրենց հետ են բերած այդ բնաւորութիւնը. արտակարգօրէն զուարթ, կատակախօս ու ակնթարթի մէջ փոթորկող»։

Վարդգէս Ահարոնեան Արսէնի մասին կը գրէ.

«Քիչ կան հանրային գործիչներ, որ այնպէս նուիրուած են մեր ազգային պայքարին, ինչպէս Արսէնը։ Իր անսպառ եռանդի երեք քառորդը նուիրած էր հանրային գործին եւ միայն մէկ

չնչին մասը իր անհատական կեանքին։ Ամերիկա եկած ամէն մէկը քիչ շատ հանգստաւէտ կեանքի պայմաններ է ստեղծել իրեն համար, բայց ոչ Արսէնը և իր նմանները։ 15 տարի առաջ Արսէնը մտաւ Էն Արբորի համալսարանի իրաւաբանական ճիւղը։ Ամերիկայի հայ փաստաբաններու մէջ ամենափայլունը պիտի լինէր նա, եթէ համբերութիւն ունենար լրացնելու համալսարանը։ Ուրիշ մէկը կ'անէր, բայց ոչ Արսէնը։ Երկու տարի համալսարանը յաճախելուց յետոյ Արսէնը կիսատ ձգեց և նորից նետուեց հասարակական կեանքի ասպարէզը։ Հանրային կեանքից դուրս կեանք չկար Արսէնի համար։ Նրա նման քանի՞ն ունենք հիմա, երբ մռայլ անտարբերութիւնն է իջել մեր ազգային կեանքի վրայ» («Հայրենիք» 1941 Ապրիլ 27)։

Երկրորդ անգամ Արսէնին հանդիպեցայ 1938ի ամառը, Գահիրէ։ Երկու ամսուան կուսակցական աշխատանքներու ընթացքին միշտ եղայ իրեն հետ և առիթ ունեցայ մօտէն զինք ճանչնալու։ Այլևս երիտասարդ և դիւրագրգիռ Արսէնը չէր, ընդհակառակն, իր լայնախոհութեամբ և ուղղամիտ ընթացքով ուրիշ ընկերներու օրինակ հանդիսացաւ։ Վիճելի հարցերու մէջ յամառօրէն պահեց իր համոզումները։ Ընկերներու վրայ թողուց լաւագոյն տպաւորութիւն։

Հիւս. Ամերիկա վերադարձէն ետք, 1940 Սեպտ. 18ին կը մեկնի Հարաւային Ամերիկա, իբրև կուսակցական գործիչ և «Արմենիա» թերթի խմբագիր։ Հազիւ եօթը ամիս ապրեցաւ այդ նոր գաղութին մէջ, բայց շուտով կենդանութիւն ստեղծեց իր շուրջը։ Մտաւոր հզօրութիւն մը ունեցաւ դէպի նոր սերունդը։ Իր նախաձեռնութեամբ Դաշնակցութեան դրօշին տակ կազմուած «Արմենիա» Երիտասարդական Միութիւնը աստիճանաբար դարձաւ գաղութին ամենէն կենսունակ կազմակերպութիւնը, որ այսօր հազարէ աւելի երիտասարդ-երիտասարդուհիներ կը համրէ իր շարքերուն մէջ։

1941 Ապրիլ 8ին, 16 օր տեւող թոքատապի հիւանդութենէն մեռաւ Արսէն Պուէնոս Այրէսի մէջ, խոր կսկիծի մատնելով իր ընկերները։

Առանձին սիրով կապուած էր Ամերիկայի մեր ընկերներուն, որոնք ուզեցին անոր աճիւնը փոխադրել իրենց մօտ։ Որովհետև պատերազմի հետեւանքով կարելի չէր, անոր մարմինը այրել տուին, իր բաղձանքին համաձայն։ Արժանթինի մեր ընկերները հրաժեշտի և յարգանքի ցոյց մը կազմակերպեցին

իրենց սիրելի գործիչի աճիւնի փոխադրութեան առեն։ Իսկ Հիւս. Ամերիկայի Հ. Յ. Դ. 48-րդ Պատգամ. Ժողովը 1941 Յուլիս 5ին, իր աշխատանքներու աւարտումին, յանկարծ ընդունեց Արսէնին իւղաներկ նկարը և աճիւնը։ Պատգամաւոր ընկերներ դրուատեցին իրենց յաւէտ սիրելի գործիչին կեանքն ու գործը։

Ամերիկայի հայ գաղութէն ներս, մասնաւորապէս Դաշնակցութեան ընտանիքին մէջ, Արսէնի ստեղծած ժողովրդականութեան մասին Վ. Նաւասարդեան կը գրէ.

«Գիտէի իր նկարագիրը և լաւ էի իր այս կապի մասին։ Սակայն երբ 1936ի ամառը Ամերիկա անցայ՝ գտայ աւելին, քան կ'ակնկալէի։ Արսէնը պաշտպանուած էր բոլորին, և բոլորը պաշտպանում իրեն։ Ճարերից աւելի չաղախուած էր ընտանիքներին։ Եւ այստեղ էր իր ուժի գաղտնիքը։ Իշխում էր դաշնակցական ընկերների վրայ, որովհետեւ իշխում էր Դաշնակցական ընտանիքների մէջ։ Ծերե՞ր, երիտասարդնե՞ր և մանուկնե՞ր, — Դաշնակցական ընտանիքների բոլոր անդամները — ու մանաւանդ փոքրեր — հարազատացած և մտերմացած էին Արսէնին և կապուած իրեն հարազատ անձնէն ջերմ զգացումներով» (Յուսաբեր 1942 Ապրիլ 11)։

Արսէնին համար ընտանեկան կեանք գոյութիւն չունեցաւ. ան մնացած էր նոյնիսկ իր հարազատները և ջերմ սիրով կապւած Դաշնակցութեան մեծ ընտանիքին, որուն համար տքնեցաւ ամբողջ կէս դար։ Ղարաբաղի քաջարի ժողովուրդի հին տոհմերէն մէկուն զաւակը՝ Արսէն տարագիր հայութեան ազատագրութեան հաւատքը ամրապնդեց մինչև իր ամբողջ կեանքը անվերապահ նուիրեց անոր։ Տարագիր ամբողջ հայութիւն ու մեր կազմակերպութիւնը, որ աշխատած էր Արսէն Միքայէլեան, պիտի յիշեն միշտ զինքը գուրգուրանքով ու երախտագիտութեամբ։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Արսէն Միքայէլեանին *նուիրուած է* «Հայրենիք»*ի* 1941 *Ապրիլ 27ի թիւը։ Կենսագրական յօդուածներ ունին* — Տոքթ. Ն. Տ. Ս Թաշճեան, Յ. Ամասունի, Արսէն Թէրլէմէզեան, Մուսասիրցի. Մ. Օզանեան. Ստեփաննոս Բենյ. Կարապետեան, Արշակ Եաղուպեան. Լաղօ. Մանասէ Սեւակ, Անդր. Տէօմպէլէկեան, Արփինէ Եղիկեան։

— «Յուսաբեր»*ի* 1942 *Ապրիլ 11ի թիւը նուիրուած է իր յիշատակին։ Կենսագրական յօդուածներ ունին* — Վ. Նաւասարդեան. Բ. Թաշեան, Գ. Լազեան Յովհ. Զալըգեան, Գրիգոր Սեւան, *նամակ մը* կաթողիկոսական պատուիրակ Հարաւային Ամերիկահայոց Գարեգին Արք.է
— «Արմէնիա»*ի քանի մը թիւերուն մէջ կան Ա. Միքայէլեանին նուիրուած յօդուածներ*.

Ա. ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ԱՄՍԱԳՐԻՆ ՄԷՋ

Ղարաբաղի վերջին դէպքերը, 1923 *թիւ* 7—12
Գործիչի մը յուշերէն. 1931 *թիւ* 4
Սեպուհ (կեանքն ու գործը), 1—3, 1941, 1—5։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՄԱՏՈՒՆԻ

Առանց փայլուն ձիրքեր ունենալու, շնորհիւ իր գաղափարական նուիրումին, բացառիկ ողջմտութեան և հայրենասիրութեան, մեր լաւագոյն ազգային գործիչներէն մին հանդիսացաւ։

Յովհաննէս Ամատունի ծնած է 1877 Մայիս 10ին Խարբերդի Խուլու (Թլկատին) գիւղը. ծանօթ գրագէտ Թլկատինցիի ծննդավայրը։ Նախնական կրթութիւնը կը ստանայ գիւղի դըպրոցին մէջ։ Հետագային ինքնաշխատութեամբ է, որ ձեռք կը

բերէ ընդհանուր զարգացում։ Ի բնէ ուշիմ ըլլալով, մանաւանդ կեանքի փորձառութեամբ, ան կրնար մրցիլ շատերու հետ, որոնք թէեւ բարձրագոյն կրթութիւն ստացած էին, բայց իրենց ամբարած ծանօթութիւնները չէին կարող արժէքաւորել։

22 տարեկանին կ՚երթայ Հիւս. Ամերիկա. կը հաստատուի Պրաքթընի մէջ և, մասնագիտութիւն մը չունենալով, գործարանի մը մէջ կը սկսի աշխատիլ իբրեւ պարզ գործաւոր։ Երկու տարի ետք, 1901-ին, կը մտնէ Դաշնակցութեան շարքերը և շուտով աչքի կը զարնէ ու կը սկսի ղեկավար դեր կատարել։

Հիւս. Ամերիկայի կազմակերպութեան առաջին տաղանդաւոր գործիչ Վռամեանն է, որ առաջ կը քաշէ Ամատունին (իր բուն մականունով Աղքատեան), իր հետ կը տանի բանախօսելու և զինք կը մղէ աշխատակցելու «Հայրենիք»ին։ 1907ին Վռամեան երբ կը մեկնի Դաշնակցութեան Ընդհ. Ժողովին, ընկեր-

ներուն կը յանձնարարէ Ամատունին լծել կուսակցական բանաւոր և գրաւոր քարոզչութեան։

1908ին Ամատունի կը վերադառնայ իր ծննդավայրը։ Բ. Շահպազի հետ միասին Խարբերդի շրջանին մէջ եռուն կեանք կը ստեղծեն, Օսմանեան Սահմանադրութեան օրերուն։ «Հայրենիք»ի մէջ (1946 Մայիս 26) Լութֆի Մինաս, կազմակերպուած ցոյցի մը մասին խօսելով, կը գրէ. «Երկյարկանի Առաջնորդարանի (Խարբերդի) տանիքին վրայ երեւցան երկու նոր դէմքեր՝ Բարսեղ Շահպազ և Յ. Ամատունի, որոնք՝ հակիրճ բանախօսութիւնով՝ Հուրիյէթին միտքը բացատրելէ յետոյ, բազմութիւնը տարին դէպի կառավարական պալատ . . Ողբացեալ Շահպազը բոցավառ և դիւթական երիտասարդ մըն էր, իսկ Ամատունին՝ ծանրախոհ և զուսպ»։

Ամատունի ժամանակ մը կը զբաղի գիւղական շրջաններու կազմակերպութեամբ և տարի մը ետք կը վերադառնայ Հիւս. Ամերիկա։

1914ին կ՚որոշէ երթալ Երկիր և հոն հաստատուիլ տեւական կերպով։ Պատերազմը արգելք կ՚ըլլայ այս բաղձանքին իրագործման։ Ատեն մը Պուլկարիա մնալէ ետք, կը յաջողի անցնիլ Կովկաս։

Կամաւորական շարժումը սկսած էր, աշխարհի ամէն անկիւններէն հայրենասէր երիտասարդներ մայր հայրենիքի հրաւէրին կը պատասխանեն։ Ամատունին, իբրև փորձառու գործիչ կը մասնակցի կամաւորական խումբերու կազմակերպութեան և Թրքահայաստանի գրաւումին, արժէքաւոր գործեր կը տեսնէ Երկրի մէջ։ Այդ օրերու մասին Յովհ. Տ. Յովհաննէսեան կը գրէ («Հայրենիք», 1946 Մայիս 26).

«Առաջին անգամ իրեն հանդիպեցայ 1918-ին. նախ Մամախաթունի և քանի մը ամիս վերջ՝ Կարնոյ մէջ։

Պատմական և պատասխանատու օրերու մէջ կ՚ապրէինք։ Ամատունին կանչուած էր Թիֆլիզ՝ Արեւմտահայ Համագումարի. Ազատամարտի հրատարակութեան և հայրենիքի պաշտպանութեան կարևոր գործերու մասին խորհրդակցելու համար։

Այդ օրերուն Կարին եկած էր Հ. Յ. Դ. հիմնադիր Քրիստափոր Միքայէլեանի որդին՝ Ռուբէնը, իբրև ընդհանուր բժշկապետ այդ շրջանի։ Հացկերոյթ մը կուտայինք ի պատիւ Ռուբէնի՝ իրեն բարի գալուստ մաղթելու համար հայրենիքի մէջ. որուն փրկութեան համար իր հայրը կեանքը զոհաբերած էր։

Ռուբէն խօսեցաւ կարճ՝ բայց յուզուած և կուռ ճառ մը։ Յեղափոխական՝ իր ոգիով, համամարդկային՝ իր գաղափարներով և հայկական՝ իր կարօտով և յուզումով։

Ամատունին խօսեցաւ բոլորիս կողմէն՝ բարի գալուստէն աւելի հայրենիքի կարիքներու, նոր զոհաբերութեան, համահայկական պարտաւորութիւններու և գալիք փորձութիւններու մասին։ Կը խօսէր փորձուած գործիչ մը. հայ մարդ մը և հայրենասէր մը. որ խօսքը գործին խառնած էր և կ'ապրէր ինչ որ կը քարոզէր։ Կը զոհաբերէր և կ'աշխատէր այն հայրենիքին համար, որուն համար տակաւին երիտասարդութեան օրերուն զինուորագրուած էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան շարքերուն։

Տիգրան Աղամալեանի (ուրիշ նահատակ մը, որուն անուանին և յիշատակին ալ արդարութիւն չէ եղած մինչև հիմա...) գրասենեակին ենք. կամաց կամաց կը ծանօթանանք Ամատունիի աշխատանքներուն Մամլախաթունի մէջ։ Անիկա հոն միայն իբրև պաշտօնեայ չէր նստած, այլ կապ ու յարաբերութիւն ստեղծած էր շրջակայ քիւրտ ցեղապետներուն հետ և անոնցմէ մէկ քանիէն ստորագրութիւն առած էր, որով յանձնառու կ'ըլլային գործակցելու հայկական ուժերուն, ռուսերու նահանջի պարագային, պաշտպանելով երկիրը Թուրքերու դէմ։ Ճիշդ է որ այս բոլոր ստորագրութիւնները բան մը չարժեցին, երբ սկսաւ մեր նահանջը, բայց անոնք կը ցուցնեն հեռատես գործիչի մը ճիգերը և յստակօրէն կը ցոլացնեն անոր հեռատես, գործունեայ և հայրենասէր գործիչի դիմագիծը»։

Իսկ Նաւ. Պօյաճեան կը յիշատակէ, որ Ամատունին «իր բնածին վարչական կարողութեամբ և դիւանագիտական ճկուն միջոցներով յաջողեցաւ վայելել անգլիական քաղաքացիի մը առանձնաշնորհումները ի նպաստ հայ բանակի յաջողութեան։ Կասպից ծովի շուրջ գտնուող անգլիական զինուորականութեան մօտ մեծ ընդունելութիւն գտաւ, և Կասպից ծովու վրայով կրցաւ առատ ռազմամթերք փոխադրել տալ հայ քաջ բանակին»։

Զինադադարէն ետք, Ամատունի Վլատիկովկասէն կը վերադառնայ Երևան, ապա 1918 Դեկտ.ի վերջը Հ. Յ. Դ. Բիւրոյէն լիազօրութիւններով Պոլիս կ'երթայ։ Ու հոն կը սկսի իր գործունէութեան ամենէն փայլուն շրջանը։ Դաշնակից գրաւման բանակներու հրամանատարութիւններուն հետ անհրաժեշտ էր սերտ կապեր հաստատել, Թուրքերու մօտ պահուած մեծ թիւով

հայ որբեր կային, գաւառէն եկած գաղթականութիւն մը մեծ կարիքներ ունէր. այս բոլոր գործերուն համար Ամատունի անփոխարինելի անձնաւորութիւն մը եղաւ։ Դաշնակցութեան յարգուած ներկայացուցիչն էր Պատրիարքարանի և Ազգ. Կեդր. Վարչութեան մօտ, որոնք դժուարին հարցերու լուծումը կը վստահէին Ամատունիին։

Քեմալական իշխանութիւններու գործունէութեան և ռազմական պատրաստութիւններու մասին, Ամատունին ստոյգ տեղեկութիւններ կը հաղորդէր Երևան՝ Հայաստանի Հանրապետութեան։

Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք, մինչև Պոլսոյ գրաւումը Քեմալական բանակի կողմէ, երկու տարուան շրջանին, դարձեալ Ամատունին է արտաքին յարաբերութիւնները պահողը մանաւորապէս անգլիացիներուն և ամերիկացիներուն մօտ, որոնք միշտ իրեն հանդէպ վստահութիւն ունեցան, իբրև պարկեշտ և լուրջ մարդու։

1922 Սեպտ.ին, Իզմիրի անկումէն ետք ծայր տուաւ նաև Պոլսէն հայկական հոծ բազմութեան մը արտագաղթը դէպի պալքանեան երկիրները, տասը հազարէ աւելի հայ որբեր փոխադրուեցան Յունաստան։ Աւճագային այդ օրերուն Ամատունին նախախնամական գործեր տեսաւ։

Ինք ևս 1922ի Դեկտ.ին մեկնեցաւ Պուլկարիա, ուր ժամանող հայ գաղթականութիւնը ունեցաւ կարգ մը դժուարութիւններ։ Պուլկար կառավարութիւնը չէր ուզեր, որ քաղաքներու մէջ մնային նորեկ գաղթականները և զանոնք սկսաւ քշել դէպի գիւղերը։ Այս գործի կարգադրութեան և խնամատարական աշխատանքներու մէջ Ամատունին ունեցաւ իր պատուաւոր մասնակցութիւնը։

Յետոյ անցաւ Ֆրանսա, Պալաքեան եպիսկ. ի հետ մասնակցեցաւ Ֆրանսահայ Թեմի կազմակերպութեան։ 1927ին իբրև գործիչ Հ. Յ. Դ. Բիւրոյի կողմէ քանի մը ամիսով եկաւ Յունաստան։ Այս շրջանին է, որ իրեն հետ ունեցայ մտերիմ գործակցութիւն։ Իր խորհուրդներով մեծապէս օգտակար եղաւ Յունաստանի մեր ընկերներուն, որոնք առ հասարակ երիտասարդներ էին։ «Նոր Օր»ի խմբագրատունը այդ ատեն երկու քառակուսի մեթրնոց սենեակ մըն էր, Ամատունին գիտցաւ քաջալերել մեր ջանքերը։

Ֆրանսա վերադարձէն ետք, 1928ին դարձեալ կ՚երթայ Ամերիկա։ Ժամանակ մը գործիչի պաշտօնով կը շրջի քաղաքէ քաղաք, ապա կը մտնէ «Հայրենիք»ի խմբագրութեան մէջ. 1931ին

կեցը. Կոմիտէի կողմէ կը ղրկուի Ֆրէզնօ, իբր «Ասպարէզ»ի խմբագիր և Քալիֆորնիոյ շրջանի գործիչ. այս պաշտօնները կը վարէ մինչև 1940ի աշունը։

Թէև այդ թուականէն ետք կուսակցական պաշտօն մը չունէր, բայց միշտ կ'աշխատակցէր «Հայրենիք» օրաթերթին և ամսագրին։ Կ. Թանտրճեան իր մասին կը գրէ (Հայրենիք, 1946 Մայիս 26).

«Անցեալ տարի, մի քանի ամսով Քալիֆորնիա այցելութեանս առթիւ, կարելի է ըսել թէ միասին էինք ամէն օր, յաճախ իր բնակարանին մէջ, որը նոր էր գնած և որուն վրայ ունէր մասնաւոր գուրգուրանք մը։

Կը սիրէր իր տունը, ոչ միայն իբր բնակարան իր և իր ազնիւ կնոջը, այլ իբրև սեփականութիւն, իբր հալալ և քրտնաթոր աշխատանքի վաստակ։ Անոր մասին խօսելու առեն իր և իր կեանքի ընկերոջ խօսքերուն մէջ կը տեսնէի անսահման ինքնագոհացում մը։ Այդ տունը գնուած էր ազգային վաստակաւոր գործիչի մը և իր կնոջը պտուղի գործարաններու մէջ թափած քրտինքով, ան ալ յառաջացեալ տարիքի մէջ։

— Բաւական է աւելի երկար տարիներ ազգին համար գործեցի, — կ'ըսէր ան — հանգիստի մը տէր չեղայ։ Երկու տարուան իմ և կնոջս գործարանի աշխատանքովը տունի տէր եղանք։ Փառք Աստուծոյ, մեր ծերութեան օրերուն համար երդիք մը ունեցանք։

Աւա՜ղ, կարճատև եղան այդ վայելքի օրերը...»։

1946 Ապրիլ 22ին Ֆրէզնոյի մէջ կը մեռնի Ամատունի 69 տարեկան հասակին մէջ։ Քալիֆորնիոյ շրջանի մեր ընկերները խուռն բազմութեամբ կը կատարեն իրենց վաստակաւոր գործիչին թաղումը։

Ան 45 տարիներ անդադար և անշեղ կերպով ծառայեց իր կուսակցութեան ու ազգին։ Խառնուածքով յեղափոխական մը չէր, խաղաղասէր մարդու մը ողջմտութիւնը կ'ունենար իրեն ծանօթացող մը։ Բայց առանց աղմուկի Հիւս. Ամերիկայէն մինչև Կովկաս և մանաւանդ Պոլսոյ մէջ անուանի գործիչներու չափ պատասխանատու աշխատանքներ վարեց։ «Լղքատեան» խեղճ մականունը երբեք չէր պատշաճեր Ամատունիին, որ սրտով միշտ մնաց հարուստ։ Երբեք չսիրեց պատեհապաշտութիւնը, կուսակցական կեանքէն ներս և դուրս հանրային կեանքին մէջ միշտ գիտցաւ պաշտպանել իր համոզումները.

տանց նկատումները և վարանումները։ Հեռուէն կամ մօտէն զինք ճանչցողները միշտ լաւագոյն տպաւորութիւն մը ունեցած են Յ. Ամատունիէն, որ գիտցաւ իր համեստ կարողութիւնները առաւելագոյն չափով տրամադրել իր ժողովուրդին և իր հայրենիքին։

ՀԱՏՈՒԱԾ ՄԸ Յ. ԱՄԱՏՈՒՆԻԻ ՅՈՒՇԵՐԷՆ

«Դաշնակիցներու և գլխաւորապէս բրիտանական զինուորական իշխանութիւններու հետ մեր յարաբերութիւնները փոխադարձաբար անհրաժեշտ էին նաև տեղեկատուութեանց տեսակէտէն։

Անգլիական տեղեկատու բաժինը կազմուած էր մեծ ճարտարութեամբ և կը ստանար լաւագոյն արդիւնք։ Բարեբախտաբար, անոնք չէին զլանար հաղորդել մեզի այն տեղեկութիւնները, որոնք կապ ունէին Հայաստանի և ընդհանրապէս հայ ժողովուրդին հետ։

Անգամ մը, կարծեմ 1919-ի վերջերը, երբ պատահաբար կը գտնուէի տեղեկատու բաժնի գրասենեակը, յանկարծ ներս բերին ձերբակալուած հնդիկ երիտասարդ մը, չարչարեալ վիճակի մէջ։ Օգնական հրամանատար հազարապետ Հէյ չափազանց խիստ վարուեցաւ կալանաւոր երիտասարդին հետ, որ կը խօսէր անգլերէն շատ սահուն կերպով և կ'ուրանար, թէ ինք կը զբաղի քաղաքական գործերով։

Երիտասարդը իր անունը տուաւ՝ Մուստաֆա Սաղըր, կրօնքով մուսուլման, Կալկաթայէն։ Իր ուրացումները արժէք մը չունեցան։ Անոր օձիքը բաց չթողուցին և դրին զայն բանտ։

Չանցած մէկ շաբաթ, Թուրք Միլլի գաղտնի շրջանակներու մէջ լուր տարածուած էր, թէ Հնդկաստանի Խալիֆայական կոմիտէն զրկած է երիտասարդ ներկայացուցիչ մը՝ մասնակցելու Միլլի ղեկավարութեան աշխատանքներուն։ Բայց Անկարա մեկնելէ առաջ ան օձիքը տուած էր անգլիացիներու ձեռքը և բանտարկուած։

Այսքանը բաւական էր, որ Միլլի գործակալները ետևէ ըլլային զայն փախցնելու բանտէն։ Իսկապէս ալ յաջողեցան կազմակերպել այս փախուստը։

Փախուստէն անմիջապէս յետոյ, անգլիական զինուորա-

կան կեդրոնը գաղտնի հրահանգ տուաւ ամէն կողմ, ամէն գնով ձերբակալելու հնդիկ երիտասարդը, զոր, ըստ երևոյթին, արդէն Թուրքերը Թողուցեր էին Անկարա։ Երեք տարի յետոյ միայն պարզուեցաւ, թէ՝ այս Օքսֆորտէն շրջանաւարտ երիտասարդ հնդիկը կը մասնակցի եղեր Միլլի կեդր. Գործադիր Խորհուրդին, որ կը վարէր պայքարը ընդդէմ Դաշնակիցներուն։

1920-*ի Ապրիլի վերջերն էր, որ հազարապետ Հէյ ինծի տուաւ մէկ օրինակը այն համաձայնութեան, որ ստորագրուած էր Անկարայի Միլլի կառավարութեան և Մոսկուայի խորհրդ. կառավարութեան միջև* 1920 *Ապրիլ* 2 *թուականով։*

Այս գաղտնի զինակցութեան պայմաններուն համաձայն, Խորհրդային Միութիւնը կ'ընդունէր Թուրքիոյ Ազգային Ուխտի սահմանները Անդրկովկասի վերաբերեալ մասը, որ գծուած էր Պրեստ Լիթովսկի դաշնագրութեամբ ճշդուած սահմաններու հիմունքներով։ Նաև Խորհրդային կառավարութիւնը ոչ միայն կը խոստանար Թուրքիոյ տալ դիւանագիտական և զինուորական օժանդակութիւն, այլ և կը խոստանար բանալ ճանապարհ Անդրկովկասի (իմա Հայաստանի) մէջէն՝ կապ հաստատելու համար երկու պետութիւններու բանակներուն միջև։

Ասիկա կըչ նշանակէր անշուշտ դաւադրութիւն մը Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութեան դէմ։

Անգլիական տեղեկատու բաժանմունքը ստացած էր այս համաձայնագրի կամ զինակցութեան լուսանկար մէկ օրինակը։ Հազարապետը, տալով ինծի անոր մէկ օրինակը, յանձնարարեց որ ապահով կերպով հասցնենք Հայաստանի կառավարութեան։ Խնդրեց միայն, որ այդ մասին բնաւ չխօսուի դուրսը, որպէսզի ա) *Թուրքերը տեղեակ չըլլան թէ անգլիական զինուորական իշխանութեան ծանօթ է գոյութիւնը այդ գաղտնի զինակցութեան և* բ) *չվտանգուի տեղեկատուն։*

Ի հարկէ, այս յանձնառութիւնը տառացի կերպով կատարուեցաւ։ Դուրսը ոչ ոք իմացաւ այս եղելութիւնը։

1920-*ի Մայիսեան ապստամբութենէն առաջ, Լևոն Շանթի պատուիրակութիւնը մեկնեցաւ Մոսկուա բանակցութիւններու համար. կ'ենթադրեմ թէ կառավարութիւնը տեղեկացուցած պիտի ըլլար պատուիրակներուն՝ այսպիսի զինակցութեան մը պայմաններու մասին։*

Մոսկուայի բանակցութիւններու ընթացքին, խիստ յատ-

կանչական պարագայ մըն էր այն, որ Խորհրդային կառավարութիւնը կը փորձէր միջնորդ ըլլալ Հայաստանի և Թուրքիոյ միջև, պայմանաւ որ նախ՝ Հայաստանի կառավարութիւնը հրապարակային յայտարարութեամբ մը իր կապը խզէր Փարիզի Խաղաղութեան Խորհրդաժողովին հետ և յետ կանչէր Եւրոպայէն իր դիւանագիտական ներկայացուցիչները։

Ըստ երեւոյթին, կար դաւադրական այն դիտաւորութիւնը, որ Հայաստանի կառավարութիւնը, իր քաղաքական կապերը աշխարհէն խզելէ յետոյ, հարկադրուած պիտի ըլլար ընդունելու Թուրքախորհրդային գաղտնի դաշնագրին մէջ նախատեսուած Թուրքիոյ ազգային սահմաններու Անդրկովկասի վերաբերեալ մասը.

Ի հարկէ, Հայաստանի պատուիրակութիւնը մինչև վերջ պնդեց, որ նախ ըլլայ միջնորդութիւնը և. եթէ երկու կողմի համար ալ նպաստաւոր լուծում ստանան սահմանային հարցը և այլ խնդիրներ, Հայաստանի կառավարութիւնը Եւրոպայէն ետ պիտի կանչէ իր պատուիրակութիւնը։

Այդ ժամանակ, ի հարկէ. ոչ Մոսկուան և ոչ ալ Թուրքիոյ Միլլի իշխանութիւնը գիտէին, թէ Հայաստանի կառավարութիւնը տեղեակ էր իրենց առաջադրած գաղտնի զինակցութեան պայմաններուն.

1923-ի սկիզբները միայն, Մուստաֆա Սաղըրի ձերբակալութեամբ Անկարայի մէջ, յայտնի եղաւ, թէ Թուրքերու բանտէն փախցուած և Անկարա փոխադրած հնդիկ երիտասարդն է եղած լրտեսն անգլիական բանակի տեղեկատու բաժնին։

Մուստաֆա Սաղըր աւելի քան երեք տարի եղաւ Միլլի Գերագոյն Խորհուրդի մէկ անդամը. իբրև ներկայացուցիչ Հնդկաստանի Մահմետական Խալիֆայական կոմիտէին, բայց իրապէս լրտեսը անգլիական բանակի լրտեսական բաժնին։»

Էնկիւրիի «Հաքիմիէթի Միլլիյէ» պաշտօնաթերթը 1923-ի սկիզբը հրատարակեց Մուստաֆա Սաղըրի ձերբակալութեան, դատավարութեան և մահապատիժի լուրը։

«Հայրենիք» ամսագ. 1941 թիւ 7

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ Յ. ԱՄԱՏՈՒՆԻԻ ՄԱՍԻՆ

Մեր ողբացեալ ընկերը չափաւոր ընկերվարական մըն էր, խորապէս նուիրուած ազատ ժողովրդապետութեան։ Ան հաւատաւոր զինուոր մըն էր քաղաքական այն բոլոր ազատութիւններուն, զոր անհատը կը վայելէ արեւմտեան երկիրներու, մասնաւորապէս Միացեալ Նահանգներու կամ Մեծն Բրիտանիոյ մէջ։ Այդ պատճառով ան, ըլլալով հանդերձ համոզուած հակահամայնավար մը, երբեք չէր կրնար ոեւէ համակրանք ունենալ հակահամայնավար նացիներու ալ հանդէպ, որոնց անհաշտ թշնամին եղաւ պատերազմի սկիզբէն մինչեւ վերջ։

Ոչինչ այնքան յստակ կերպով ցոյց չէր կրնար տալ ընկ. Յ. Ամատունիի քաղաքական հասուն, առողջ եւ յստակատես միտքը, քան այն յօդուածները, զոր ան գրեց վերջին վեց-եօթ տարիներու ընթացքին «Հայրենիք» օրաթերթի մէջ միջազգային քաղաքական հրատապ իրադարձութեանց մասին։ Ընթերցողը կը յիշէ անշուշտ, որ մեր ողբացեալ ընկերը իր այդ յօդուածներուն մէջ երբեք չշեղեցաւ գաղափարական դեմոկրատի ու ազատականի շիտակ ճամբայէն, երբեք պատեհապաշտական հակումներ ցոյց չտուաւ դէպի օրուան ամբոխային տրամադրութիւնները։

Թէեւ ընկ. Յ. Ամատունի գրական մեծ պաշար չունէր եւ ոչ ալ փայլուն ընդունակութիւններ, բայց իր գաղափարական արտասովոր նուիրումին, ազնիւ նկարագրին, զօրաւոր հայրենասիրութեան եւ բացառիկ ողջմտութեան ու մտքի հաւասարակշռութեան շնորհիւ, կրցաւ 45 տարի անընդհատ արդիւնաւոր կերպով ծառայել այնպէս, ինչպէս չեն կրցած ծառայել իր կուսակցութեան ու ազգին շատ մը բարձրագոյն կրթութեան եւ փայլուն ընդունակութիւններու տէր մտաւորականներ։

«Հայրենիք» խմբգր. 1946 Մայիս 26

*
* *

Ընկ. Ամատունի կը մեկնի մեզմէ՝ աւելի քան քառասուն տարիներու հանրային արդիւնաշատ կեանք մը ձգելով իր ետին. տարիներով եղած է կուսակցական գործիչ եւ խմբագիր.

Պոլիս և այլուր իր լայն մասնակցութիւնը բերած է Ազգային Մարմիններուն, պտըտած և գործած է Թրքահայաստան, Կովկաս Պալքաններ, Յունաստան, Եգիպտոս, Ֆրանսա և Ամերիկա, անդամակցած է կուսակցական բարձրագոյն մարմիններու և մասնակցած կուսակցական Խորհրդաժողովներու և Ընդ. Ժողովներու, աշխատակցած է հայ մամուլի զանազան օրգաններու և աջակցութիւնը բերած զանազան հանրօգուտ հաստատութեանց և կազմակերպութիւններու։

Սրտով բարի, նկարագրով ազնիւ և պարկեշտ. ջերմօրէն հայրենասէր և ժողովրդապաշտ, կուսակցական աւանդութիւններով հարուստ և կարգապահ ընկ. Ամատունի բարձր գաղափարներու և հանրօգուտ գործերու սերմնացան մը եղած է մեր կեանքին մէջ

Իր մահով Դաշնակցութիւնը կը կորսնցնէ վաստակաւոր գործիչ մը, իսկ իր ժողովուրդը՝ առաքինի և արժէքաւոր զաւակ մը։

«Յուսաբեր» 1946 Մայիս 13

*
* *

Տէր էր համոզումի՝ քաջութեան աչքառու չափով մը։ Պատեհապաշտութիւնն իրեն համար օտար և խոտելի մնաց։ Դրեց և խօսեցաւ համարձակօրէն այն, որուն ինք իրապէս կը հաւատար, առանց կարեւորութիւն ընծայելու, թէ ինչ բանէ կ՚ախորժէր և ինչ բանէ կը խորշէր ամբոխը։

Ուրիշ առաքինութիւն մը, որով փայլեցաւ մեր տարաբախտ ընկերը, իր ճակտի արդար քրտինքով ապրելու առաքինութիւնն էր։ Անգամ իր յառաջացած տարիքին մէջ, ինչպէս իր երիտասարդութեան օրերուն, ամէն անգամ որ հանրային ծառայութեան մէջ իրեն առջեւ բաց ասպարէզ մը չգտաւ, անտրտունջ դիմեց ամենէն խոնարհ և սեւ աշխատանքին իսկ, իր նոյնքան աշխատասէր և նուիրուած լծակցին հետ ի խնդիր օրապահիկի մը։

Ընկեր Ամատունիի մահուամբ ամերիկահայ գաղութն ընդհանրապէս և Դաշնակցութիւնը, մասնաւորապէս, կը կորսնցնեն խոհեմ և թանկագին անդամ մը։

Խմբագրական «Ասպարէզ»ի

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

«Հայրենիք»ի 1946 Մայիս 26ի թիւը նուիրուած է Յ. Ամատունիին, ուր յօդուածներ ունին Կ. Թանտրճեան, Յովհ. Տէր Յովհաննէսեան, Լութֆի Մինաս, Սահակ Զթճեան, Նազ. Պօյաճեան, Վահան Ս. Աճէմեան Հ. Ա. Դարպասեան և խմբագրական։
«Ասպարէզ», 1946 Մայիս 17, Յ. Ամատունիի յիշատակին — Մելիք Շահ։
«Հայրենիք» տարեգիրք, 1947

Յ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ԱՄՍԱԳՐԻ ՄԷՋ

Հայրենիքը 1901ին, 1923 թիւ 7
Յունահայ գաղութը. 1928 թիւ 5
Պատմութիւնը խեղաթիւրելու փորձ մը, 1928 թիւ 2
Ռամկավարներու հակահայաստանեան մարզանքները, 1941 թիւ 5
Մեր յարաբերութիւնները Դաշնակիցներու հետ, 1941 թ. 7
Հայկական բանակի օգնութեան մարմինը, 1941 թիւ 9
Զմիւռնիոյ հայ գաղութը, 1941 թիւ 8
Հայերու իրաւական գրութիւնը զինադադարէն ետք, 1941 թիւ 10
Անկարա, Մոսկուա, Երեւան, 1943 թիւ 1
Կ. Պոլսոյ Ազգ. Կեդր. Վարչութիւնը, 1943 թիւ 2
Դաշնակիցներու եղկելի նահանջը, 1943 թիւ 4
Տիգրան Քելեկեան և Գատրի պէյ, 1943 թիւ 5
Գերմանիոյ մեղսակցութիւնը, 1943 թիւ 6
Վահան Խորասանճեան, 1946 թիւ 1
Դրուագ մը Պուլկարիոյ բարեկամութենէն, 1946 թիւ 3
Գիւտ եպիսկ. և Ալի Կալիպ պէյ, 1946 թիւ 4

ՄԻՆԱՍ ՎԵՐԱԾԻՆ
(ՖԱՐՀԱՏ)

Պարտիզակցի Մինաս Դոստայեան՝ Ֆարհատ, Մեծուն Շնորհալի, Վերածին ծածկանուններով երկար տարիներ հայ մամուլին և հայ հասարակական կեանքին մէջ իրեն յատուկ տեղ մը գրաւեց։ Թրքական բանտերէն ազատելէն ետքն է, որ ինքզինք կոչած է Վերածին անունով։

Ծնած է 1882 Մայիսին։ Նախնական ուսումը առած է Պարտիզակի Ազգ. Ներսէս-Շուշանեան երկսեռ վարժարանին մէջ։ Հազիւ 14—15 տարեկան, կիսատ ձգած է վարժարանը և գացած Պուլկարիա, իր մօրեղբօր Լեւոն Թորոսեանի մօտ։

Պատանի տարիքէն եղած է կրակոտ և անվախ, որդէն սկսած է ենթարկուիլ յեղափոխական շարժումներու ազդեցութեան, և ծնողքը ալ ի զգուշութիւն զինք կը հեռացնեն Թուրքիայէն։

Մինաս քանի մը տարի կը մնայ Պուլկարիա։ 1900ին կը հանդիպի Ժընեւ և հոն կը մտնէ Դաշնակցութեան շարքերը։ Ապա կ'երթայ Լոնտոն, ուր կ'աշխատի և նոյն ատեն կը հետեւի գիշերային դպրոցի մը, ձեռք ձգելով որոշ զարգացում։

Օսմանեան Սահմանադրութեան, կը վերադառնայ իր ծննդավայրը, 1908ի աշնան, տասներկու տարուան բացակայութենէ մը ետք։ Պոլսոյ մէջ կը ծանօթանայ Սիմոն Զաւարեանին։ Ինքն իսկ կը գրէ այս մասին.

«Զաւարեանը սկիզբէն իսկ սիրեցի։ Համակրելի, դիւրա-

հաղորդ և ժողովրդասէր մարդ մըն էր։ Գիւղը, գիւղացիները, կենդանիները և բնութիւնը շատ կը սիրէր։ Իրմէ տարբեր չէի ես ալ։ Զաւարեան կը հետաքրքրուէր պատմութեամբ, աշխարհագրութեամբ և հնագիտութեամբ։ Ճիշդ նոյն հակումներն ունէի ես ալ»։

Զաւարեանի հետ 1909ի ձմեռը կ'այցելեն Պարտիզակ։ Մ. Վերածին այս այցելութեան մանրամասնութիւնը գրի առած է «Հայրենիք» ամսագրի 1931 Փետրուարի թիւին մէջ։

1909ի աշնան Մինաս կը համբորդէ «Լոնտոն Թայմզ»ի թղթակցին հետ դէպի Կովկասեան Հայաստան, Թրքահայաստան, Լազիստան և Սև ծովի ափերը։

Ուղեւորութենէն վերադարձին այս անգամ Պարտիզակ կ'այցելեն Յարութիւն Շահրիկեանի հետ որու մասին կը գրէ.

«Շահրիկեան սկիզբէն պաղ երեւցաւ ինծի, անժպիտ։ Հաւանօրէն ես ալ իրեն թուեցայ այդպէս։ Զոր. ամէն խօսքի և նախադասութեան մէջ բծախնդիր, կը քաշուէր բան մը ըսելէ իրեն, կարծես բառ մը. կէտ մը շեշտ մը կը փնտռէր քննադատելու և վերագրումներ ընելու։ Գուցէ իր նպատակը այդ չէր, բայց այդպէս էր տպաւորութիւնս։ Կը յարգէի զինքը, կ'ակնածէի իրմէ և երբեմն ալ կը մտածէի. «Ահա հակիրճին մէջ մազ փնտռող իսկական մարդը»։

«Շահրիկեանը հասկնալու համար մեծ ճիգ պէտք էր, վերլուծում, ներհայեցողութիւն, վերծանում և վերամշակում։ Եւ վա՜յ քեզի, եթէ այս հզօր ճիգիդ մէջ սանտիմ մը պակաս չափէիր։

«... Վարպետ ու ճարտար էր Շահրիկեան գործնական հարցերու նկատմամբ իր արտայայտութեանց մէջ։ Մեր կուսակցութեան տեսական մասը կը բացատրէր, ընկերներու միտքը կը պատրաստէր, իսկ գործնական քայլերու պատասխանատուութիւնը կը թողուր տեղացի ընկերներուն»։

Մ. Վերածին մեծապէս կ'ազդուի մեր երկու մեծ ընկերներու հետ ունեցած շփումէն։ Եւ անոնցմէ թելադրուած կը սկսի ուսումնասիրել հայ գաղութները փոքր Ասիոյ շրջանին մէջ։ Կը շրջի քաղաքէ քաղաք, հին և նոր նիւթեր կը հաւաքէ մեր ժողովուրդին մասին։ Լոյս կ'ընծայէ «Հայերը Նիկոմիդիոյ գաւառին մէջ» ուսումնասիրական գիրքը, զոր գրախօսած է Յ. Շահրիկեան։

Նոյն նպատակով Մինաս կ'երթայ Կէյվէի գիւղերը, կ'ու-

սումնասիրէ հայ հոռոմները. Աւելի ետք՝ կ'այցելէ Պրուսա և Բէօթանիա։

Ուսուցչական պաշտօններ կը վարէ և 1915ի Ապրիլին, Էսկի Շէհիրի վարժարանին անօրէն եղած ատեն, կը կանչուի զինուորական ծառայութեան։ Աւելի ետք կը բանտարկուի և երեք տարի, պատերազմի շրջանին, կը մնայ Գոնիայի բանտը։

Թուրքերէնի հմուտ ըլլալով բանտի վարչութեան կողմէ կը կարգուի բանտի հաշիւներուն և արձանագրութեանց հսկող «պաշտօնեայ»։ Մինաս սարսափով կը պատմէր, թէ ի՛նչպէս ամէն շաբաթ տասնեակներով հայ բանտարկեալներ շղթայակապ դուրս կը հանէին և հրապարակի վրայ հրացանազարկ կ'ընէին, և բանտի վարչութիւնը սպանեալներու անուններուն դիմաց «բնական մահով մեռած» կ'արձանագրէր։

Զինադադարին, շատերու կարգին, Մինասն ալ լոյս աշխարհ կուգայ, Վերածին անունը գործածելով։

Վերապրող հայութիւնը հետզհետէ կը կեդրոնանայ Կիլիկիոյ շրջանը, ուր Վերածին գործիչ է և «Կիլիկիա» թերթի խմբագիր։ Իբրև պատգամաւոր 1919ի ամառը կը մասնակցի Երեւան գումարուած Հ. Յ. Դաշնակցութեան 9րդ Ընդհ. Ժողովին։

Այդ տարուան աշնան՝ Վերածինի ծանօթացայ Երևան։ Ան յաճախ միմինակ կը նստէր հանրային պարտէզը, կը խօսէր և «Յառաջ» օրաթերթին կուտար իր երգիծախառն տպաւորութիւնները դէմքերու մասին։ Հետագային «պզտիկ նօթեր» խորագրով երկար տարիներով գրեց Պոսթընի «Հայրենիք»ին մէջ, Մեղու Շնորհալի ստորագրութեամբ։ Դիտելու և քննելու կարողութիւն ունէր խառնուածքով ալ նմանեցաւ մեղուի մը, չսիրեց միօրինակութիւնը։

Երևանէն Կիլիկիա վերադարձին, հետզհետէ տագնապալի կացութիւն մը կը ստեղծուի հոն, շնորհիւ ֆրանսական կառավարութեան վարած թրքասէր քաղաքականութեան։ Հայկական շրջանակներ կը փորձեն կատարուած իրողութիւններ ստեղծել. Վերածինի ղեկավարութեամբ կը յայտարարուի հայկական իշխանութիւն, որուն կը հակառակին ֆրանսացիները։

1921 Հոկտ. 20ի ֆրանքօթուրք համաձայնութեամբ կը պարպուի Կիլիկիան և կը յանձնուի Քեմալական իշխանութեան։ Երկու հարիւր հազարէ աւելի հայեր կը լքեն իրենց դարաւոր հայրենիքը։

Մ. Վերածին կ'երթայ Հիւսիսային Ամերիկա իբրև գոր-

ծիչ. կ՚այցելէ շրջանները և երկար տարիներ կը մնայ «Հայրենիքի» խմբագրութեան մէջ։ Կը հրատարակէ Չարլզ և Մէրի Լէմի «Շէյքսփիրեան աւանդավէպերը», զոր թարգմանած էր ատենօք Գոնիայի բանտին մէջ։ Կը խմբագրէ Ամերիկահայ տարեգիրքը և առևտրական պարբերական մը, ուր գրի կ՚առնէ հետաքրքրական ուսումնասիրութիւններ՝ արհեստներու և վաճառականութեան մէջ հայերու գրաւած պատուաւոր դիրքերու մասին։

1938ի ամառը վերջին անգամ ըլլալով կ՚երթայ Պէյրութ։ Կը տեսնէ իր մայրը և քոյրը։ Այս առթիւ իր տպաւորութիւնները սուրիահայ կեանքէն գրի կ՚առնէ «Հայրենիքի» մէջ։

1940ի աշնան կը զրկուի Գալիֆորնիա՝ խմբագրելու «Ասպարէզ»ը։ Ընկերներ կը պատմեն, որ ան հիացող մը եղաւ Գալիֆորնիոյ գեղածիծաղ արևին և պէսպիսուն բուսականութեան, սիրեց հայ գաղութը և անոր նուիրուած յօդուածներով ծանօթացուց զայն քոյր գաղութներուն։

Վերածին իր կեանքի ընթացքին տարբեր ասպարէզներու հետևեցաւ՝ ուսուցիչ, առևտրական գործակալ, առևտրական, շրջուն գործիչ և խմբագիր, փորձեց նոյնիսկ ատնաբոյժ ըլլալ, բայց իր կոչումը եղաւ հրապարակագրութիւնը որուն նուիրեց իր վերջին 25 տարիները։

Իր ոճը անպաճոյճ էր, պարզ և հասկնալի։ Կը սիրէր հայ լեզուն և անոր արթուն պահակներէն էր, կը ջանար գտնել ար գիտական օտար բառերուն համազօրը։

Քաջածանօթ էր անգլերէն լեզուին, գիտէր նաև ֆրանսերէն, իտալերէն և թուրքերէն։

Անձնական կեանքին մէջ բախտաւոր չեղաւ. չյաջողեցաւ ընտանիք կազմել։ Ամերիկայի մէջ ապրեցաւ մինակ. չկարողացաւ վերապրող մայրն ալ իր մօտ ունենալ։ Դաշնակցութիւնն էր իր ընտանիքը և ընկերները ջերմացուցին իր վերջին տարիներու կեանքը։

1945 Մայիս 26ին Վերածին մեռաւ Սան Ֆրանչիսքոյի Սէնթ Մէյրիզ հիւանդանոցին մէջ ուր սրտի հիւանդութեամբ պառկած էր չորս ամիսներէ ի վեր։ Իր ընկերները, մասնաւորապէս պրն. Ճորճ Մարտիկեան, ոչ մէկ ծախքի առաջ կանգ չառին անոր հիւանդութենէն զինքը ազատելու համար, բայց ի զուր։

Թաղման արարողութիւնը կատարուեցաւ Յունիս 2ին։ Պրն.

Ճորճ Մարտիկեան, դամբանական խօսելու ատեն, յայտնեց որ Վերածինի ջերմ փափաքը եղած էր Պէյրութի Հայ Ճեմարանին նիւթական օգնութիւն հասցնել.

«Օրին մէկը, ան փափաք յայտնեց, որ իմ միջոցաւ դի-մումներ կատարենք մեծահարուստ հայրենակիցներու՝ ի նպաստ Պէյրութի Ճեմարանին։ Բայց, դժբախտաբար, մեր կատարած դիմումները ապարդիւն անցան, և Վերածին շատ տխրեցաւ։

«Վերջին անգամ, երբ տիկնոջս հետ Նիւ Եորք պիտի մեկ-նէի, Վերածինը Լոս Անճէլըսի կայարանը եկած էր մեզ ճամբու-դնելու։ Խօսակցութեան ընթացքին զինքը ուրախացնելու համար ըսի իրեն, որ երբ Պոսթըն երթամ, պիտի ջանամ քու փափա-քիդ գոհացում տալ։ Եւ կատարեցի խոստումս։ Երբ Պոսթըն գացինք, փոքրիկ գումար մը 1) նուիրեցի Պէյրութի Ճեմարա-նին»։

Վերածինի մահուան առթիւ, բազմաթիւ ընկերներ նուի-րատուութիւններ ըրին Պէյրութի Ճեմարանին։

Քանի մը տարի ետք, Ամերիկայի դաշնակցական ընկերներ և համակիրներ, Ճեմարանի տնօրէն ընկ. Շանթի ձեռնարկած հանգանակութեան մասնակցեցան հարիւր քանի եօթը հազար տոլարով։

Վերածինի հոգին ինչքա՞ն հրճուեցաւ, զգալով ընկերներու զոհաբերութիւնը կրթական տիպար օճախին համար, ուր հայրե-նակարօտ պատանիներ կը դաստիարակուին ազգային խոր գի-տակցութեամբ, կեանքի մէջ ընթանալու համար Միրհաններու ուղիով։

1) 10.000 տոլար.

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ Մ. ՎԵՐԱԾԻՆԻ ՄԱՍԻՆ

Եթէ առաջնակարգ հռետոր մը և կամ հրապարակագիր մը չյաջողեցաւ ըլլալ ան, եղաւ բեղուն և ժրաջան վաստակաւոր մը հայ լրագրութեան ասպարէզին մէջ։ Ան հանդիսացաւ հայ մշակութային արժէքներու անխոնջ և անվհատ խուզարկու մը։ Ամէն տեղ վազեց ամէն անկիւն պրպտեց անտեսուած և մոռ-ցուած հայ արժէքներ և արժանիքներ լոյս աշխարհ բերելով։

Թէ Արեւմուտքի մէջ և թէ Խաղաղականի այս ափերուն

վրայ՝ ան առանձնապէս հետաքրքրուեցաւ հայ գաղութին բերած նպաստովը այս երկրի տնտեսական զարգացման։ Ան ծրագիր ունէր այս հովտի տնտեսական զարգացման մէջ հայերու կատարած դերը երեւան հանել յատուկ ընդարձակ ուսումնասիրութեամբ մը, որուն համար արդէն հաւաքած ունէր բաւական ատաղձ։ Աւա՜ղ, որ ան գերեզման իջաւ առանց իրագործելու իր գեղեցիկ և օգտակար ծրագիրը։

Ընկեր Վերածինի մահուամբ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կը կորսնցնէ հաւատաւոր, ժրաջան և անձնուէր գործիչ մը, իսկ հայ հրապարակագրութիւնը՝ ժիր ու վաստակաւոր մշակ մը։

«Ասպարէզ» խմբ. 1945 Յունիս 8

*
* *

Ան միջոցներ կը ստեղծէր և ամէն տեղ կը վազէր հանդիպումներ ունենալու արժէք ներկայացնող հայ նկարչին, գրագէտին, երգիչին, բանասէրին, երկրագործին և առեւտրականին հետ, որոնք իրենց ուշիմութեամբ և ձեռներէցութեամբ կեանքի մէջ վերելք ունեցած և դիրք գրաւած են։ Կը սիրէր անոնց հետ ժամերով խօսիլ, իմանալու համար անոնց յաջողութեանց թաքուն գաղտնիքները, և զանոնք հրամցնելու հայ հասարակութեան, իրեն յատուկ պատմելու ճարտար և հաճելի ձեւով։

«Ասպարէզ» 1945 Յունիս 15 — Ա. Ս. ԽԱՆՏԻԿԵԱՆ

*
* *

Արդիական իմաստով ան, անկասկած, լրագրող մըն էր. գիտէր փնտռել, գտնել ու նկարագրել այն ամէնը, ինչ որ կրնար հետաքրքրական ըլլալ հանրութեան համար։ Եւ իր այդ աշխատանքին մէջ ան երբեք ինքզինքը չէր կաշկանդեր որեւէ սկզբունքով, աւանդութեամբ կամ պատշաճութեան թելադրութեամբ։ Իր ոճը անպաճոյճ էր, պարզ, հասկնալի ու թեթեւ։ Եւ թէ երբեմն իրեն կը պակսէր չափի զգացումը ու աւելորդ մանրամասնութիւններու մէջ կը մտնէր, ատիկա ոչ միայն աննկատելի կը մնար ընթերցողներու մեծագոյն մասին կողմէ, այլեւ աւելի հետաքրքրութիւն առաջ կը բերէր։

Ընկ. Մ. Վերածին նեղմիտ չէր և համբերատար էր ուրիշներու կարծիքներուն հանդէպ։ Իր միտքը թէեւ խորունկ չէր,

բայց տարածուն էր, բաց ու պրպտող, և իր հետաքրքրութեան շրջանակն ալ՝ շատ ընդարձակ։

Ուղղամիտ էր իր աշխատանքին մէջ։ Պարտականութենէ չէր խուսափեր և կարգապահ էր։

Բնաւորութեամբ դիւրաբորբոք էր, բայց անյիշաչար։

Դիւրահաղորդ էր և պարզամիտ։ Ծայր աստիճան կը սիրէր բնութիւնը՝ գեղեցկութիւնը բնութեան, ինչպէս և արուեստի մէջ։ Ատոր համար այնքա՞ն սիրեց Քալիֆորնիան, որ յափշտակած էր զինքը իր գեղեցկութեամբ։

«Հայրենիք» խմբ. 1945 Յունիս 17

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Մինաս Գասապեան — *Հրանդոյշ Վարդերեսեան, «Յուսաբեր»,* 1945 *Օգոստ.* 11, 17, 18
Ընկ. Մ. Վերածին — *«Ասպարէզ»,* 1945 *Յունիս* 8
Ընկերոջս Յիշատակին — *Ա. Ս. Խանտիկեան,* 1945 *Յունիս* 15
Մ. Վերածին — *«Հայրենիք»,* 1945 *Մայիս* 30. *Յունիս*17

ՎԵՐԱԾԻՆ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ԱՄՍԱԳՐԻ ՄԷՋ

Փրոֆ. Վարազդատ Յ. Գազանճեան (Մեծ պատերազմի վիթխարութիւնը). 1930 *Սեպտ.*
Հայ բոշաները Փոքր Ասիոյ մէջ. 1931 *Ապրիլ*
Ինքնաճանաչում և դաշնակցական ղեկավարներ — Զաւարեանի և Շահրիկեանի գաղափարները Արեւմտեան Փոքր Ասիոյ մէջ. 1931 *Փետր.*
Վահագն Տաթեւեան, 1926 *Մայիս։*

ԿՈՒՌՕ

⊙⊙⊙

Հայաստանի քաջարի սպաներէն Կուռօ, բուն անունով Նիկոլա Թարխանեան պատմական դէմք մը դարձաւ Փետրուար 18ի ապստամբութեան ատեն, ստանձնելով հայկական բանակի ընդհ. հրամանատարութիւնը։

Թարխանեան ծնած է Շուշի. 1896ին։ Աւարտած է իր ծննդավայրի ռուսական դպրոցը, ապա՝ Մոսկուայի Աղեքսանդրեան զինուորական վարժարանը և եղած է գործօն բանակի սպայ։

1914—18ի համաշխարհային պատերազմին Սիպերեան 47րդ հարուածող գունդին մէջ իբրև վաշտապետ, Կալիցիոյ ճակատին վրայ համբաւ կը ստանայ իր յանդուգն յարձակումներով։

1915ին Մայիսին կը փոխադրուի գերմանական ճակատը՝ համբաւաւոր Ռատկօ Տիմիթրիևի զօրամասին մէջ և կը մասնակցի շատ մը կատաղի կռիւներու, երկու անգամ կը վիրաւորուի, իր ցոյց տուած քաջագործութիւններուն համար կը ստանայ աստիճանի բարձրացում և զինուորական շքանշաններ։

Հետագային իր խնդրանքով կը զրկուի կովկասեան ռազմաճակատը և զօր. Թ. Նազարբէգեանի զօրաբանակի Դրդ գունդի հրամանատարական կազմին հետ կը մասնակցի Ալաշկերտի, Խնուսի, Մուշի, Սասունի, Բիթլիսի կռիւներուն։ Թարխանեան իր հայրենիքի անիծապարտ թշնամիներուն դէմ բացառիկ յանդգնութեամբ, խիզախութեամբ կը կռուի. այս շրջանին է, որ

իր զինակիցներուն կողմէ իրեն Կուռօ (քուրդ) անունը կը տրուի։

Հայաստանի անկախութեան առեն, ամենէն գնահատուած սպաներէն էր, Դրոյի աջ բազուկը կը հանդիսանայ Սուրմալուի, Բաշ-Ապարանի պատմական կռիւներու ընթացքին։

Հայ-վրացական պատերազմին՝ հրամանատարն էր ձիաւոր զօրաբաժնին, որ կը գրաւէ Շուլաւերը, Սադախլուն և կ'անցնի թշնամիին թիկունքը։ Այդ օրերուն հայկական բանակը, Դրոյի

Կուռօ իր զինակիցներով

ընդհանուր հրամանատարութեան տակ, պիտի յառաջանար մինչեւ Թիֆլիս, բայց անգլիական հրամանատարութիւնը արգելք կը հանդիսանայ։

Կուռօն կրկին կը վիրաւորուի հայ-վրացական պատերազմին և կը ստանայ անկախ հայրենիքի Վարդան Զօրավար շքանշանը։ Այլեւս անբաժան կ'ըլլայ Դրոյէն եւ անոր հետ կը մասնակցի Զանգեզուրի, Դարալագեազի եւ Նախիջեւանի շրջաններուն մէջ յառաջացող Կարմիր բանակին դէմ ու կը ստանայ գնդապետի աստիճան։

1920 Դեկտ. 2ին Երեւանի մէջ կնքուած Դրօ Լըկրան համաձայնութեան հետեւանքով Հայաստան կը խորհրդայնանայ. Դրօ եւ իր օգնական Կուռօն կը դիմաւորեն Ղազախի շրջանէն եկող Յեղկոմը եւ Կարմիր բանակի զօրքերը։ Անոնց թիւը խիստ աննշան էր եւ իրենց ազդեցութիւնը երկրին մէջ՝ տկար։ Յեղկոմի կողմէ Կուռօն կը նշանակուի Կարմիր բանակի հեծելազօրքի կիսաբաժնի հրամանատար։

Հազիւ ամիս մը անցած, պոլշեւիկները Մոսկուա պատուաւոր աքսորի կը ղրկեն Դրօն իր 12 սպաներով։ Թէեւ Կուռօն կ'ուզէ միանալ իր զինակիցներուն, բայց Կարմիր հրամանատարութիւնը թոյլ չի տար։

Հայկական բանակի 1500 սպաներու աքսորը, ձմրան սոսկալի ցուրտին, ցնցիչ տպաւորութիւն կը գործեն Կուռոյի վրայ, երբ ան Ախտա կը գտնուէր ու կը տեսնէր իր սպայ ընկերներուն նենգութեամբ ձերբակալութիւնը եւ աքսորը։

Այս դէպքը եւ հայ գիւղացիներուն դէմ եղած պոլշեւիկեան բռնութիւնները ու թալանը պատճառ եղան, որ Կուռօն հեռանայ իր պաշտօնէն եւ պահուի հայ գիւղացիներուն մօտ։

1920ի Փետրուարեան ժողովրդական ապստամբութեան կը մասնակցի, իբրեւ Կոտայքի շրջանի ղեկավար։ Իսկ Փրկութեան Կոմիտէն երբ իշխանութեան գլուխ կ'անցնի Երեւանի մէջ, կը նշանակէ Կուռօն՝ ընդհանուր հրամանատար, որ եւ կը վարէ կռիւները մինչեւ Ապրիլ 2։

Երբ Հայաստան երկրորդ անգամ ըլլալով պոլշեւիկներու տիրապետութեան կ'ենթարկուի, Կուռօ հազարաւոր քաղաքական տարագիրներու հետ կ'անցնի Պարսկաստանի հիւրընկալ հողը։

Վերջին անգամ Կուռօն տեսայ Աթէնք, երբ Փրակա գացող ուսանողներու հետ հոնկէ կ'անցնէր։ Ան պահած էր իր բարոյական կորովը եւ անդրդուելի հաւատքը, որ Հայաստան կրկին ձեռք պիտի բերէ իր անկախութիւնը։ Աւելի ուշ Կուռօն հաստատուեցաւ Ռումանիա եւ, Համաշխարհային Բ. պատերազմը դեռ չվերջացած, մեռաւ Պուքրէշի մէջ։ Իր կինը եւ անչափահաս զաւակը այժմ կը մնան Փարիզ։

Օր մը երբ գրի առնուի Հայկական բանակի ռազմական պատմութիւնը, բացառիկ տեղ պիտի գրաւէ Կուռօն եւ անմոռանալի պիտի մնայ անոր անունը անմահներու շարքին մէջ։

ԶՕՐ. ԹՈՎՄԱՍ ՆԱԶԱՐԲԷԳԵԱՆ

Տիլմանի յաղթական, Ղարաքիլիսայի, Բաշ-Ապարանի և Սարդարապատի կռիւներուն ընդհ. հրամանատար, Հայաստանի Հանրապետութեան սպարապետ զօրավար Թովմաս Նազարբէգեան ծնած է Թիֆլիս, 1855 Օգոստոս 4ին։ Հարուստ ընտանիքի զաւակ, կը մեծնայ ռուս շրջանակի մէջ։ Նոյն քաղաքին մէջ կը ստանայ նախնական և միջնակարգ կրթութիւնը, ապա Աղեքսանդրեան զինուորական վարժարանը կ'աւարտէ իբրև սպայ։

Երեւանեան գունդին մէջ իրեն պաշտօն կը տրուի և կը մասնակցի 1877—78ի ռուս-թրքական պատերազմին։ Արտահանի բերդի պաշարման առեն իբրև համհարզ (թիկնապահ) զօր. Հէյմանի, աչքի կը զարնէ իր հերոսութեամբ և կը ստանայ պատուանշան։

1904ի ռուս-ճափոնական պատերազմին, գնդապետի աստիճանով ճակատ կը մեկնի. իր քաջագործութիւններուն համար ոսկիէ սուրով կը վարձատրուի։

Պատերազմի վերջաւորութեան, արդէն սկսած էր հալածանք հայութեան դէմ։ Նազարբէգեանին թոյլ չի տրուիր մնալ Կովկաս իր գունդին մէջ։ Այս դէպքը ցնցող տպաւորութիւն կը ձգէ Նազարբէգեանին վրայ։

«Ինչպէս հայութեան գիրկը դարձաւ զօր. Նազարբէգով» խորագրին տակ, հետեւեալը կը պատմէ Դրօ, («Հայրենիք», 1948 Յուլիս 17)։

«Երբ գալիս է հրամանատարական կենտրոն, զօրաբաժնի

գունում են։ Եւ 1906 ից մինչև 1914-ը՝ արձակուած էր նա բանակից»։

1914ի պատերազմին, Կովկասեան ընդհանուր հրամանատարութիւնը Նազարբէգեանին պաշտօն կ'առաջարկէ թիկունքի զօրաբաժիններուն մէջ, նկատի ունենալով անոր տարիքը։ Նազարբէգեան յանձն կ'առնէ, պայմանով որ ծառայէ գործօն բանակի մէջ։ Զինք կը նշանակեն Բ. Կովկասեան հրաձգային Զօրաբաժնի հրամանատար։

Գերման Սպայակոյտի հրահանգով, Թրքական բանակը յարձակողականի կ'անցնի դէպի Կովկաս, ուրկէ ռուսերը զօրք փոխադրած էին գերմանական ճակատը։ Թուրք պատերազմական նախարար Էնվեր փաշա անձամբ կը ղեկավարէ այդ յարձակողականը Սարը Ղամիշի ուղղութեամբ, ուր կը պարտուի։ Թրքական բանակի միւս թեւը, հարաւէն Խալիլ փաշայի հրամանատարութեամբ՝ կը մտնէ Պարսկական Ատրպատական, ուր ռուսերը շատ քիչ զինուոր ունէին։

Աւարայրի պատմական դաշտէն ոչ շատ հեռու՝ Տիլմանի մէջ է, որ զօր. Նազարբէգեան իր զօրաբաժինով և Անդրանիկի կամաւորական գունդով կ'անցնի հակայարձակողականի և կը ջախջախէ Խալիլ փաշայի բանակը։ Այս պարտութեան և նահանջի հետեւանքով, Վարդանի հրամանատարութեան տակ գտնուած Արարատեան կամաւորական գունդը կը կարողանայ յառաջանալ դէպի Վան և ազատել պաշարուած հայութիւնը։ Նազարբէգեան կը պարգեւատրուի Գէորգեան խաչով և ֆրանսական զինուորական պատուանշանով։ Նազարբէգեանի յաղթական զօրամասը կը գրաւէ Պիթլիսը։

Ռուս յեղափոխութեան հետեւանքով արագօրէն կը քայքայուի ռազմաճակատը, Լենինի քարոզչութեամբ դէպի տուն կը մեկնի ռուս բանակը։ Տագնապալի այս շրջանին չէին բաւեր հայ ֆետայիներու քաջագործութիւնները, պաշտպանելու համար հայրենիքը։ Անհրաժեշտ էր զինուորական հմտութիւն ունեցող հրամանատար մը։ Հայ Ազգային Խորհուրդը Նազարբէգեանը կը նշանակէ նորակազմ Հայկական Կորպուսի (զօրաբանակի) հրամանատար։

Դժնդակ պայմաններու մէջ տեղի ունեցաւ Հայաստանի պաշտպանութիւնը։ Բոլշեւիկեան թունոտ քարոզչութիւնը խաթարած էր զանգուածներուն հոգին և թշնամին Արարատեան դաշտ մուտք գործելէն ետքն է, որ տեղի կ'ունենայ Սարդա-

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆԸ ԿԵՐՏՈՂՆԵՐ

Ձախէն աջ (նստած). 1.— **Դրօ,** Բաշ-Ապարանի զօրաբաժնի հրամանատար. 2.— **Զօրավար Սիլիկեան,** Սարդարապատ—Բաշ-Ապարան ճակատներու ընդհ. հրամանատար 3.— **Զօրավար Նազարբէգեան,** սպարապետ հայկական բանակի, ընդհանուր հրամանատար Ղարաքիլիսէի ճակատին. 4 — **Զօրավար Դանիէլ Բէկ Փիրումեան.** Սարդարապատի զօրաբաժնի հրամանատար:

րապատ, Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսէի հրաշքը. այլևս տեղ չկար նահանջելու, կը հոգեփոխուի հայութիւնը. ան կը դիմադրէ, կը փոխադարձէ թշնամիին և Վեհիպ փաշայի բանակը ամփոփուած կանգ կ'առնէ. Կը յայտարարուի Հայաստանի Անկախութիւնը 1918 Մայիս 28ին և Յունիս 4ին կը կնքուի Պաթումի դաշնագիրը։

Ազատագրուած Հայաստանի ընդհանուր հրամանատարն է զօր. Նազարբէգեան։ 1918 Հոկտեմբեր 30ին ծովակալ Կալթորպ Մունտրոսի մէջ Թուրքերուն անձնատուութիւնը ստորագրել կուտայ։ Հայաստան շունչ կը քաշէ և կը վերագրաւէ Կարսը, Արտահանը, Սուրմալուն։ Նազարբէգեան կը վերակազմէ հայկական բանակը։ Մեր հայրենիքը շուտով կը վերածնի ու կ'ապրի իր փառքի օրերը. կը ստորագրուի Սեւրի դաշնագիրը։

Սպարապետ Նազարբէգեանի օրով, առաջին անգամ ըլլալով հայկական բանակը կ'ունենայ իր առանձին համազգեստը, ռուսականը տեղի կուտայ, կը թարգմանուի զինուորական կանոնագիրքը ու այլևս հայերէն լեզուով կը տրուին հրամանները։

Հայկական բանակը ամրապնդած էր Հայաստանի ներքին անդորրութիւնը և կը պատրաստուէր վերագրաւելու Թըրքահայաստանը, երբ Թրքօռուսեւ բանակները միաժամանակ յարձակեցան Հայաստանի վրայ, պարտութեան մատնելով մեր բանակը։

Հայաստանի խորհրդայնացումին հետևանքով, Սպարապետ Նազարբէգեան ապրեցաւ դառնագոյն օրեր։

1920 Յունուար 12ին Հայաստանի Յեղկոմը հրամանագրով մը պահանջեց, որ բոլոր հայ սպաները արձանագրութեան համար ներկայանան Երևան, Դիլիջան և Ղամարլու։ Յունուար 14ին Երևան խորհրդարանի շէնքը ներկայացանք 600ի մօտ սպաներ. մեր մէջ կը գտնուէին նաև զօրավարներ Նազարբէգեան, Սիլիկեան՝ և Հախվերդեան։

Խորհրդարանի շէնքին մէջ ձևական արձանագրութիւն մը սկսաւ։ Համառուսական արտակարգ դատարաններու ընդհանուր հակակշիռի պետ Աթարբէկով յայտարարեց, որ Ռուսաստան պիտի ղրկուինք զինուորական «կուրս»երու հետևելու համար։

Յանկարծ նկատեցինք խորհրդարանի պատուհաններէն, որ պաշարուած է շէնքը ձիաւոր զինուորներով և գնդացիրներով։ Միւս կողմէն սկսան մեզ մէկ առ մէկ սրահէն կանչել քովի սենեակը և գրաւեցին զէնքեր ովքեր որ ունէին իրենց վրայ։

Իրիկուան դէմ մեզ վար իջեցուցին, շրջապատուած ռուս հեծելազօրով և գնդացիրներով, շարժուեցանք Աստաֆեան փողոցէն դէպի Քանաքեռ։ Մայրաքաղաքի երկսեռ բնակչութիւնը, լեցուած ճամբու երկու եզերքները, խոր թախիծով կը դիտէր հայ սպաներու աքսորը։ Շատեր մեզ տեսնելու ատեն թաշկինակով իրենց արտասուքները կը սրբէին։

Առաջին գիշերը անցուցինք Քանաքեռի զօրանոցները, ցուրտ ձմեռին տախտակամածներու վրայ երկարեցանք. առանց լուսաւորութեան։ Առաւօտ տեսանք Նազարբէգեանը, Հայաստանի Սպարապետը, և մեր տխրութիւնը աւելի ճնշիչ եղաւ։

Քիչ ետք մեզ ճամբայ հանեցին միշտ շրջապատուած ձիաւորներով։ Մէկ երկու ժամ քալելէ ետք, տեսանք որ Նազարբէգեանը այլևս ուժ չունէր ճամբան շարունակելու, զօր. Հախվերդեան և ուրիշ մը անոր թևերը մտած էին, բայց անկարող էր քալելու։ Ռուս ձիաւորները սկսան հայհոյել, բայց ի վերջոյ թոյլ տուին որ ճամբայէն անցնող հայ գիւղացիի մը սայլին վրայ նստի Նազարբէգեան, փոխանակ քալելու։ Միւս օր Ախտա հասնելէն ետք գնդապետ Կուռօ, որ հոն կը գտնուէր և դեռ աքսորուած չէր, ձիու կառք մը տրամադրեց զօրավարին մինչև Աղստաֆայի երկաթուղիի կայարանը։

Նազարբէգեան վար դրուեցաւ Բագու։ Ձերբակալուած հայ սպաները, որոնց թիւը հասած էր 1200ի, աքսորուեցան մինչև Րազան, Մոսկուայի մօտերը։

Փետրուարեան ապստամբութեան հետևանքով, Մոսկուա փորձեց սիրաշահիլ հայ ժողովուրդը և 1921 Մայիսին ներում շնորհեց աքսորական սպաներուն, որոնցմէ ողջ մնացողներ վերադարձան Հայաստան։ Շատեր մնացին Ռուսաստան և Կովկաս։ Նազարբէգեան Թիֆլիս գնաց. ատեն մը Ամերիկեան Նպաստամատոյցին մէջ իրեն պաշտօն մը տրուած էր։

Ան մեռաւ անաղմուկ, 1931 Փետրուար 19ին, Թիֆլիսի մէջ։ Աւելորդ է ըսել, որ սովետական թերթեր լուռ մնացին։ Բայց հայ ժողովուրդը սգաց անոր մահը և անոր անունը անջնջելի պիտի մնայ իբրև Սպարապետի՝ Ազատ և Անկախ Հայրենիքին։

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ ԶՕՐ. ՆԱԶԱՐԲԷԳԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Անհատներ չեն, ի հարկէ, կեանքի հեղինակները, բայց անհատի դերը շատ մեծ է հասարակական կեանքի զարգացման մէջ. Անհատներ կան, որոնց անունը բարձր փարոսի պէս լուսաւորում է ընդարձակ տարածութիւններ։ Զօր. Նազարբէգեանը այդ անուններից է մեր կեանքում։

Նրա մուտքը հայկական կեանքի ասպարէզ եղաւ լուռ ու անաղմուկ. մի օր էլ, յանկարծ, ամենքը տեսան, որ զօր. Նազարբէգեան կայ, որ գլխաւորում է հայոց մարտական ուժը։ Ոչ ոք ասաց՝ ո՞վ է նա, ինչո՞ւ պիտի գրաւի այդ բարձր ու պատասխանատու պաշտօնին։ Բնական էր, զօր. Նազարբէգեանը պէտք է լինէր։

Հանրապետութեան անկումով վերջանում է Նազարբէգեանի գործօն կեանքը։ Այնուհետեւ նրան վիճակւում է միայն տանջանք ու դանդաղ մահացում։

Եւ Փետր. 19ին (1931) մեռնում էր մինակութեան մէջ, իր մութ ու խոնաւ խցում։ Մտածո՞ւմ էր արդեօք նա, աչքերը յաւիտենապէս փակելիս, թէ այս փոթորկից յետոյ էլ կը ծագէ պայծառ արեւը եւ կեանքը նորից կը ծաղկէ չքեղ փարթամութեամբ...

«Դրօշակ», 1931 Մայիս — Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

* * *

Յիշում եմ, թէ ի՛նչպէս մենք, պատանիներս, Թիֆլիսի փողոցներում երբ տեսնում էինք զօր. Նազարբէգեանի յաղթանդամ հասակը, հպարտութեամբ եւ պարծանքով իրարու եւ մեր վրացի եւ ռուս ընկերներին մատնանշում էինք նրան եւ կարծես մենք էլ մի քիչ նրա փառքից մեզ բաժին հանած էինք զգում։

— Նա ապրեց փառքի օրեր՝ Ղարաքիլիսայի, Սարդարապատի տակ, ուր ընկան 3000ից աւելի հայ երիտասարդ քաջեր, բայց ստեղծեցին Անկախ Հայաստանը եւ նրա առաջին զինուորական սպարապետը ու տեսաւ դառն օրեր Կարսի անկումը՝ հիւսիսի ու հարաւի միացեալ գրոհի տակ, իսկ հետագային անձնապէս աւելի դառն օրեր։

«Յուսաբեր», 1931 Մարտ 14 — ՀԱՄՕ ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆ

*
* *

Տիլմանի հերոսը այլեւս չկայ...

Հայաստանի մանուկ Հանրապետութեան փառաճեղ սպարապետը, որ համբաւով ու փառքերով մեծ ու հզօր Ռուսաստանի ռազմաճակատներէն եկաւ իր փոքրիկ չքաւոր ու արիւնաքամ հայրենիքին ծառայելու, — ընդմիշտ մեկնեցաւ մեզմէ իբրեւ չերգուած ազատագրական խրոխտ ու ռազմական երգ, իբրեւ ցեղային ազատագրումի չաւարտուած արի ու դիւցազնական մարտավէպ։

— Գիտցիր. որ Տիլմանի պարգեւն է այս, *«մտերմաբար» ըսած է Մեծ Արամը յաղթականօրէն Երեւան մտած Տիլմանի պարտեալին, Խալիլ փաշային, երբ այս վերջինը, իբրեւ փաստական տէրը Հայաստանի, քաղաքավարական այցելութեան գացած էր շղթայուած ու զինաթափուած վագրին, արի Նազար փաշային։*

— Եօթը զոյգ կօշիկ ունէի ու ոտնաբոպիկ հազիւ կծիկս գրի՝ խուճապ ստեղծելով ամբողջ բանակիս մէջ. — *կը պատասխանէ Խալիլ, ակնարկելով Տիլմանի իր խայտառակ ու չուառ նահանջին։*

«Յուսաբեր», 1931 Մարս 7 Վ. ՆԱԻԱՍԱՐԴԵԱՆ

ՍՊԱՐԱՊԵՏ ՀԱՅՈՑ

(Զօր. Նազարբէգեանի յիշատակին)

Եւ երբ եռագոյնով պատուած երեւաց նա Հայաստանի Հանրապետութեան վարդակարմիր հորիզոնին, ո՛չ ոք հարցըրեց, — ո՞վ է, ո՞ր տեղից եկաւ, և ի՞նչ է իր անունը։

— Սպարապետը մեր արիւնի մէջ է.

Նա մեր փառքերի և մախիրների միջից մեզ հետ քայլել է, մեր ալեծուփ նաւի հզօր ու անքթիթ նաւապետ։

Մեր անցեալի ո՞ր շրջանը կապուած չէ մի մեծ սպարապետի անուան։

— Երբ ժողովուրդը իրաւունքի և ազատութեան ծարաւի յաղթ սուսեր ունի, սպարապետ միշտ կայ։

Կանչիր Սասնոյ Ջէնով Յովանի պէս և նա կը յայտնուի։

Հայոց սպարապետը մեռա՞ւ... Ոչ. քանի իր փայլփլուն ծանր սուրը կայ իր ժողովուրդի ձեռքում։

— Կանչի՛ր և նա կը յայտնուի

Այն երէկ էր, Այրարատեան աշխարհում,
Հայոց սպարապետը չի մեռնում... Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

«Յառաջ», Մարս 1 եւ «Յուսաբեր», 1931 Մարս 14.

ՑԱՆԿ ՆԻՒԹԵՐՈՒ

		էջ
1.—	Մկրտիչ Փորթուգալեան	1
2.—	Ռուբէն Շիշմանեան	13
3.—	Գալուստ Արխանեան	21
4.—	Ժիրայր Պօյաճեան	28
5.—	Համբարձում Պօյաճեան	34
6.—	Արամ Արամեան	41
7.—	Տիգրան Երկաթ	45
8.—	Խանասորի Վարդան	61
9.—	Համազասպ Սրուանձտեանց	71
10.—	Եղիշէ Թոփչեան	77
11.—	Մարզպետ	81
12.—	Բարսեղ Շահպազ	96
13.—	Գրիգոր Զօհրապ	108
14.—	Կոմիտաս Վարդապետ	122
15.—	Փրոֆ. Աստ. Խաչատրեան	144
16.—	Բարսեղ Թիրաքեան (Խան)	150
17.—	Լեւոն Թադէոսեան	159
18.—	Սամսոն Թադէոսեան	169
19 —	Աւետիս Ահարոնեան	178
20.—	Բժ. Յովսէփ Տէր Դաւթեան	201
21.—	Սարգիս Մանասեան	214
22.—	Սարգիս Բարսեղեան	221
23.—	Համօ Օհանջանեան	235
24.—	Աբրահամ Գիւլխանդանեան	252
25.—	Նիկոլ Աղբալեան	265
26.—	Արշակ Ջամալեան	286
27.—	Աղեքսանդր Խատիսեան	303
28.—	Լիպարիտ Նազարեանց	322
29.—	Բժ Յակոբ Յովհաննէսեան	340
30.—	Ստեփան Եսայեան	346
31.—	Արսէն Միքայէլեան	358
32.—	Յովհաննէս Ամասունի	369
33.—	Մինաս Վերածին	380
34.—	Կուռօ Թարխանեան	387
35.—	Զօրավար Թովմաս Նազարբէկեան	390

ՎՐԻՊԱԿ

ԷՋ	ՏՈՂ	ՍԽԱԼ	ՈՒՂԻՂ
65	27	1894	1897
155	12	1909	1899
170	27	1937	1897
173	22	Տէր Մինասեան	Տէր Ստեփանեան
240	21	149	158
304	16	Դոցեն	Դոցենտ
305	3	քաղաքաքիական	քաղաքացիական
389	6	խեղկոմի	յեղկոմի
389	13	կը գործեն	կը գործէ
389	25	քաղաքաքական	քաղաքական
396	34	«ւեցոսաբեր»	«Ցուսաբեր»

329.14
Լ-13

<u>ՆՈՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿԷՆ</u>

Հայաստան եւ Հայ Դատը ըստ գաղտնագրերու (*սպառած*)

Յեղափոխական Դէմքեր (*սակաւաթիւ օրինակներ*) *գին* 60 *Ե.Դ.*

Հայաստան եւ Հայ Դատը (վաւերագրեր) (*սակաւաթիւ օրինակ-ներ*) *գին* 100 *Ե.Դ.*

ԳԻՆ 80 Ե. Դ.

(ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ ՉՈՐՍ ՏՈԼԱՐ)

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՀԱՍՑԷՆ
B. P. 868
Le Caire

Printed in Egypt
by "HOUSSAPER" Press
Cairo